9825-967
S 190

REGNUM

BUDAPESTI [illegible]
1947

EGYHÁZTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

1944/46

EGYETEMI KÖNYVTÁR
FOLYÓIRATOK
SZEGED

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

53973

REGNUM

EGYHÁZTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

KÖZZÉTESZI:

A MAGYAR KATOLIKUS TÖRTÉNETÍRÓK

MUNKAKÖZÖSSÉGE

1944—1946

(VI. KÖTET)

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1947

A cimlapot Iván Szilárd festőművész tervezte.

A kiadásért felelős: Dr. Takáts Ernő.
Stephaneum nyómda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Ketskés János.

Aggházy Mária:

Pietà

Egy barokk motivumvándorlás kérdése

Magyarországon a dunántúli *Zirc* volt plébániatemplomának főoltára fölött több művészi szempontból is érdekes, körülbelül féléletnagyságú fa szoborcsoport látható. Mária, a fájdalmas Istenanya sziklán ül. Halott Fiát nem tették ölébe, hanem ülő helyzetben kapott támasztékot teste a sziklán, Mária mellett. Krisztus felső testét anyja fogja fel csaknem függőleges helyzetben, jobbjával átnyúlva a halott lecsüngő jobbkarja alatt. A balkar Mária térdén nyugszik és ezt a lecsúszástól Mária szeretettel rásimuló balkeze óvja. Jézus feje élettelenül hanyatlik balvállára, míg Mária panaszos fájdalommal tekint a magasba. A pietà színezett, de festése új.

A szép szoborcsoport mesterének anatómiai tudása magas fokon állt, csak Krisztus testének, megtört tagjainak a térbe helyezett beállításában és Mária alakjának síkba tapadó reliefszerűségében van valami zökkenő ellentét. A halott szegektől feltépett kezén és lábán, továbbá Mária fájdalmasan szép és eltorzulástól mentes arcán elég biztos tudású művész nyilatkozik meg.

Ennek a szép és érdekes pietàszobornak — történeti adatok hiányában — stílusbeli eredetét, leszármazását keresve, meglepő eredményeket kapunk. Az ábrázolás típusát ma már több mint negyven példány változatán ismerjük szobrokon, a legkülönbözőbb anyagból készült dombormüveken, mindenféle rendeltetési szerepben. Mint kerek szobrot oltárra emelték, mint dombormüvet; nagyobb méretben ugyancsak oltárretabulumon, vagy epitáfium födíszének használták, kisebb formában tabernákulum ajtajára faragták, de legnagyobb számban csóktáblákon alkalmazták és más templomi felszerelési tárgyat díszítettek vele.

Legközelebbi rokona a zirci pietának a *veszprémi* ferences templom egyik mellékoltár képén szerepelt. A templom restaurálásakor a festményt a sekrestye előtti oldalkápolna oltárán helyezték el. A XVIII. század második feléből származó képen a csoport a kereszt tövébe került. A jobb felső sarokba pedig két résztvevő tekintetű szárnyas angyalfejecskét festett a művész. Színezése egységes, barnás árnyalatú. A zirci szoborral szemben legfeltünőbb különbség Mária arcának hideg, kifejezés nélküli szenvtelensége. A fájdalomnak minden különösebb jele nélkül tekint a képből a szemlélő felé. Krisztus teste pedig lejjebb csúszott, távolabb került Máriától; feje erősebben hajlott balkarjára, úgy hogy felfogott jobb felső karja, válla és lecsukló nyaka úgyszólván egy egyenest alkotnak. Balkarja pedig kinyujtottabb, könyökben nem hajlított, mint a zirci szobron, a lábakban sem oly feltünő a térdben való megtörés. Az egész test vonalvezetése lágyabb, folyamatosabb a sík-

ban, mint a térbe helyezett szobron. Mindezt azért kellett itt részletezni, mert ezek a különbségek végig megmaradnak a zirci szobor és a többi síkban megoldott alkotás között. Azonban e két, területileg egymáshoz oly közel eső, azonos felépítésü pietà keletkezéséről, esetleges kölcsönhatásáról nincsen semmi adatunk. Ennek a kérdésnek tisztázását csak a többi, rokon példány megvizsgálása után lehet feltevésekkel megkísérelni.

Magyarországon kívül a legszebb XVIII. századi példája ennek a pietàtípusnak a bajor-frank *Röttingen*[1] plébániatemplomában található. Ezt a darabot Johann Peter Wagner munkái közé sorolják, de a még kissé patetikus barokk felfogás éles ellentétben áll a Würzburgban dolgozó mester többi, klasszikus irányú müvével. A még régi színezésü faszobor méreteit, sajnos, nem közölték. Bár csaknem kerek szobor ez is és részleteiben sok a megegyezés a zircivel — pl. Mária arca, Krisztus lába —, a legfőbb ellentét, ami attól elválasztja: a fokozott reliefszerüség, síkban való elgondolás. Főleg Krisztus testének megmintázásában érvényesül ez, mert térdben és csipőnél nyujtottabb az alak, lába nincs behajlítva és a jobbkar kinyujtása itt is érezhető, csakúgy, mint a veszprémi képen.

Ugyancsak XVIII. századinak tartom a *radstadti* (Ausztria, Bischofshofen kerület) Loreto-templom[2] pietàreliefjét. (Fa 90×90 cm.) Valószínüleg félreértés okozhatta csak, hogy ezeket a későbarokkra jellemző kövérkés, lágy alakokat a XVI. század elejére datálták. Fölöslegesnek látszik minden érvelés annak bizonyítására, hogy Mária arcának a megrázó tragédiát már felületesen sem éreztető kifejezése és a felszabadultan hullámzó, puha ruharedők megmintázása — eltekintve az egész bonyolult csoportfelépítéstől — semmiképen sem jelenhet meg oly korán, minden elökészítés nélkül ilyen provinciális alkotáson. Sőt éppen egy hosszú fejlödésnek majdnem utolsó, legkésőbbi állomása a radstadti relief. Utána a típussal már a legalsó rétegben, a népi müvészetben találkozunk. A *gmundeni*[3] parasztfayenceok között szerepel a mi pietàcsoportunk egy szenteltvíztartó felső részének díszeként. Ez ma a linzi múzeumban van. A formák természetesen elnagyoltak lettek, az egyes részek finomságai eltüntek. Mindenesetre érdekes megnyilvánulása egy bizonyára nagyhírü alkotás alsó néprétegekhez eljutó hatásának.

A XVIII. századi változatokkal szemben a XVII. században nem mutatkoznak e pietàtípus különböző megoldásaiban ilyen szélsőségek, annak ellenére, hogy példányszámban feltünő a hirtelen szaporodás.

Legtöbbje plakett, a legkülönbözőbb anyagból: ezüst, aranyo-

[1] *Müseler, Wilhelm:* Geist und Antlitz des Barock. Berlin, 1937. 121. l., képe a 69. l-on.

[2] *Martin, Franz:* Die Kunstdenkmäler des Landkreises Bischofshofen. (Ostmärkische Kunsttopographie. Bd. 28.) Wien, 1940. 169. l., 401. kép.

[3] *Walcher, Alfred v. Molthein:* Die Gmundener Bauerfayencen. (Kunst und Kunsthandwerk. X. f. 1907. 425. l., képe a 420. l-on.)

zott bronz, alabástrom, ólom, fa, elefántcsont, borostyánkö, mind engedelmes eszköz a művészek kezében az ismert pietà változatainak létrehozásában. Formájukat tekintve ugyancsak gazdag a változatosság: négyszögüt, felül félköríveset, oválisat és az alakok körvonalai mentén kivágottat találunk közöttük. Méretük többnyire kicsi, a szélső határok, amennyire a rendelkezésre álló adatokból meg lehet állapítani 35×29 cm és 4·6×3·3 cm. Kisebb eltérések mutatkoznak a csoport beállításában, elhelyezésében is. Van eset, hogy pusztán a pietà két alakja szerepel semleges háttér előtt. (Köln, Berlin olasz példány Inv. 2229. No. 49.) Előfordul azután, hogy az alak mögött megjelenik a teljes kereszt, vízszintes száraira akasztott szenvedéseszközökkel: töviskoszorú, kalapács, korbács, fogók stb. (München ovális ólom, Berlin olasz példány Inv. 5978. No. 1043.) Másokon viszont a környezet természeti elemei jutnak szerephez, Mária halott Fiával egy füvel benött emelkedésen, vagy téglákból, kökockákból emelt padon ül, a fákat és az ég felhöit is jelzi a művész. (München Inv. No. 13/213., Berlin német, J. 5772. No. 854., Braunschweig Löbecke gyüjt.) Van azonban olyan megoldás, amikor a háttérben Jeruzsálem egész városképe feltárul, hegyekkel, növényekkel, épületekkel és az egyik ilyenféle csoport nem is tölti ki a rendelkezésre álló felületet, arányaiban kisebb lesz, beleolvad a környezetbe. (München elefántcsont, Páris, Wien Walcher gyüjt. No. 194. és 195., Budapest Géber Antal gyüjt., Tokio Ueno Muzeum.) Megmintázásában az egész lapos relief váltakozik az erösebb árnyékhatásokat keltö magasdombormüvel, elnagyolt formák a részletesebb, aprólékosabb kidolgozással.

Mindegyik példány fényképét, sajnos, nem tudtam beszerezni és így nem lehet megállapítani, hányféle típus szerepel még a plakettek között. Ma csaknem mind múzeumokban vannak és nehéz adatot szerezni eredeti származáshelyükről. A németországiakat nagyrészt augsburgi ötvösök müvének tartják, ott ahol azonban ez nem bizonyítható, — mint látni fogjuk —, mindenképen olasz eredetre kell majd gondolnunk.

I. Határozott származáshely megjelölése nélkül a következő példányokat sorolja fel az irodalom a különböző múzeumokban:

1. *Bamberg.* Städtische Kunstsammlung. (Alabástromdombormü. 35×29 cm. XVII. század eleje.)[4]

2. *Berlin.* Königliches Kunstgewerbe Museum. (Borostyánkö. Házioltár közepéröl. 16×13 cm. XVII. század.)[4]

3. *Braunschweig,* a volt Löbecke gyüjteményben.[4]

4. *Köln.* Kunstgewerbe Museum. Sammlung Schnütgen. (Puszpángfa. 19×12 cm.)[5]

[4] Az I. csoport 1, 2, 3, 7, 9, a II. csoport 5, a III. csoport 3, 4, számú és a tókiói példányt ld.: *Rathe, Kurt:* Eine weitverbreite Kompostion der Pietà und ihr unbekanntes Vorbild és ehhez még egy „Nachtrage..." (Mitteilungen der Gesellschaft für Verfielfältigende Kunst. Beilage der „Graphischen Künste". 1914. Wien. 5—10. és 33. l.)

[5] *Witte, Fritz:* Die Skulpturen der Sammlung Schnütgen in Cöln. Berlin, 1912. 71. l., 40. t.

5. *München.* Bayerisches Nationalmuseum. (Ovális ólomplakett.)[6]

6. *München* Auktionskatalog Merzbacher-München.[6]

7. *Páris.* Bronzpróba. 1839-ben a Cabinet de M. Guenebaud-ban.[7]

8. *St. Lambrecht.* Bencés kolostor gyüjteménye. (Cinn relief 13·5×9·5 cm. Jelentéktelen alkotás a XVII. századból.)[4]

9. *Troppau.* Muzeum.[6]

10. *Wien.* A volt császári képtárban említve, de ennek ma már nyoma veszett.[4]

II. **Délnémetországi, augsburgi származású**nak tartják a következőket:

1. *Berlin.* Staatliche Museen. (Ólomrelief. 9·1×7·1 cm. XVII. sz. Inv. J. 5771. No. 853.)[8]

2. *Berlin.* Staatliche Museen. (Ólomrelief. 11·7×7·5 cm. XVII. sz. Inv. J. 5772. No. 854.)[8]

3. *Budapest.* Dr. Géber Antal gyüjt. (Aranyozott bronz. 18·6×12·8 cm. XVII. sz.)[9]

4. *München.* Bayerisches National Museum. (Elefántcsont. 18×14·7 cm. Késö XVII. sz. Inv. Nr. 4557.)[10]

5. *München.* Bayerisches National Museum. (Bronzplakett. XVII. sz. eleje. A F. V. Parpart gyüjt.-böl szerezve. Inv. Nr. 13/213.)[4]

6. *Stuttgart.* Landesgewerbe Museum. (Trébelt ezüst relief.)[6]

7. *Wien.* A. Walcher Ritter v. Moltheim gyüjt. (Bronz. 18×12·4 cm. XVI. sz. vége.)[6]

8. *Wien.* A. Walcher Ritter v. Moltheim gyüjt. (Bronz. 13·9×9·6 cm. XVI. sz. vége.)[6]

9. *Wien.* A. Walcher Ritter v. Moltheim gyüjt. (Trébelt réz, aranyozva.)[6]

10. Matthias Wallbaum, augsburgi mester müvének tartják azt a példányt, ami *Donaueschingen*-ben a Fürstenberg hercegek tulajdonában volt és 1886-ban az augsburgi sváb kiállításon szerepelt.[11]

Teljesen azonos modellről készült öntvénynek eddig csak a nagyobbik bécsi Walcher- és a budapesti Géber-féle látszik, amit megerösít azonos méretük is. Augsburg lehetett tehát az egyik

[4] Lásd a 3. oldal 4. számú jegyzetét.

[6] Az I. csoport 5, 6, 9, a II. csoport 6, 7, 8, 9 és a burgosi, meg madridi példányt ld.: *Braun, E. W.:* Die deutschen Rennaissanceplaketten der Sammlung Alfred Walcher Ritter von Molthein in Wien. Wien, 1918. 69—70 l., Taf. LX. és LXI.

[7] Trésors de numismatique et de glyptique... Recueil général de bas-relief et d'ornements. ou mélanges typolgyptiques. 2e partie. 1839. 13. l., Pl. XXV. No. 2.

[8] *Vöge, Wilhelm:* Die deutschen Bildwerke und die der anderen Cisalpinen Länder. — Staatliche Museen zu Berlin. Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen. IV. k. Berlin, 1910. 294—295. l., XXIV. t.

[9] Orsz. Magy. Iparmüvészeti Múzeum. Régi egyházmüvészet országos kiállítása. Budapest, 1930. 30. l., 19. t.

[10] Kataloge des Bayerischen Nationalmuseums. 13. Bd. *Berliner, Rudolf:* Die Bildwerke des Bayerischen Nationalmuseums. IV. r. Augsburg, 1926. 104. l.

[11] Ld.: 8. sz. jegyzetet.

központ, ahonnan ezek a plakettek elterjedtek. Csak kivételes érdekességnek számít az a példány, ami a *troppaui* Múzeumnak darabja — fából —, melyet állítólag *Burgos*ban szereztek, továbbá egy *madridi* darab — aranyozott bronz —, de ez úgy látszik Prágából került a spanyol fővárosba.[6]

A XVI. és XVII. század fordulóján az augsburgi Wallbaum mellett a német későrenaissance szobrászai között a nagyplasztika mestereinek több csoportját is foglalkoztatta a pietának ez a megoldása. Az egyik a Westfáliában müködö Gröningerek müvészcsaládja.[12] Ezek nem hoztak létre nagyjelentöségü, a müvészet csúcsait jelentö alkotásokat, de sokszor még az önállóság színvonalát sem érték el. A mi körünkbe tartozó pietáikkal kapcsolatban egy *rostocki* renaissance szentségtartón levö példány hatására mutat életrajzírójuk, erösen hangsúlyozva — nem minden alap nélkül — az egésznek déli, itáliai eredetre mutató jellegét.

Elöször az idösebb, Heinrich Gröningernél látjuk viszont az ismert pietát az 1589-ben meghalt Heinrich Meschede epitáfiumán *Padernborn* dómjában. Töle vette át öccse, Gerhard, aki elöször a *münsteri* dómban Dietrich von Plettenberg oltárának középsö részén használta 1618-ban, majd a *coesfeldi* Lambertikircheben újra epitáfium számára rendelték meg nála a Billichs-testvérek, 1624-ben. Ezek egyike a münsteri érsek titkára volt és így bizonyára személyes kívánsága lehetett a münsteri kompozíció átvétele, ismétlése.

A Gröningerek pietáiból, sajnos, szintén csak egyiknek képe állt rendelkezésemre és így a közöttük mutatkozó eltéréseket csak leírásból ismerem. A münsteri Plettenberg-oltár pietájánál feltünö pl. a müncheni elefántcsont-példánnyal szemben a csoportnak magassági méretekben való elnyujtottsága, szélességi arányokban pedig összefogása, szorosabbra vonása. Ez az egyes alakok arányain is nyomot hagy. Krisztus felsö teste rövid lábához viszonyítva egészen elhibázott és bántóan hat. Gerhard Gröninger másik kompozícióján, a coesfeldi epitáfiumon megismételte ezt a csoportot, csak a háttérben hozzátett még egyes alakokat és az egészet színezte. A fócsoporttól jobbra a fiatal János apostol törli könnyeit és Mária Magdolna látható a kenettartó edénnyel, balra pedig a gazdag ruházatú Arimathiai József és Nikodémus. Az alakok mögött a kereszt szára emelkedik. Különösen a fejeket mintázta meg szépen a müvész és az egésznek megoldása oly hangulatos, hogy Krisztus hibás testarányai sem zavarják az egész mü megnyerö benyomását.

Az egészről azért idéztem a bő leírást, mert ennek alapján megállapítható, hogy ezzel a megoldással összefüggö és így valószínüleg német eredetü egy második *budapesti* plakett-példány Fehér Istvánné tulajdonában. (Aranyozott bronz, ovális, 24×20

[6] Lásd a 4. oldal 6. számú jegyzetét.

[12] *Koch, Ferdinand:* Die Gröninger. Ein Beitrag zur Geschichte der westfälischen Plastik in der Zeit der Spätrenaissance und des Barock. Münster, 1905. 73—79. l., XI. t.

cm.) Ezen Krisztus fejének helyzete és az alakok csoportosítása ellentétes oldalú és ezért esetleg egy metszet közbeiktatására lehet gondolnunk a coesfeldi epitáfium és a pesti plakett egymásrahatásának kérdésében.

Heinrich Gröningernek a paderborni dóm Brigitta-kápolnájában levő homokkő pietàreliefjén, mely Gerhard számára minta volt, jobbak az arányok, kivéve a kiáltóan hosszú balkart. Mint a Gröningerek munkái bemutatásának kezdetén említettem, méltatójuk pietàdombormüveikben olasz jelleget érez. Erre több határozott vonás is mutat még a münsteri Plettenberg oltáron. A predellán van itt két kis konzolt tartó angyal, amiknek motívuma kétségtelenül Michelangelo Sixtus-kápolnabeli mennyezetfiguráinak hatása alatt jött létre. Az egész oltár felépítésében is jellemző az itáliai szellem követése, amit Anton Eisenhoit, Rómát járt és Michelangelot másoló mester közvetítésével magyaráznak a Gröningereknél.[13]

A XVI. század végének egy másik, kisebb jelentőségü német szobrásza, Israel von der Milla szintén foglalkozott ezzel az elterjedt pietàtípussal.[14] A brémai születésü mester három, vagy négy ismert alkotása közül az egyik pietà a mi csoportunkkal a *braunschweigi* hercegi múzeumban (21·9×15·6 cm-es solenhofeni pala dombormü). Az alakok mögött emelkedő kereszten felirat: „Er ist umb unser Misseth/At verwundet.—E.53." és „Israel V.D.M." Az évszámot is jelezte a művész: 1589. A braunschweigi múzeum birtokában van még egy ismeretlen kéztől származó vörös krétarajz (22·5×14·7 cm), mely ugyanezt a pietàmegoldást mutatja, elhagyva azonban a környezetet és az alsó részt, a lábak nélkül adva a csoportot. A publikáló véleménye szerint ez készülhetett Milla reliefje után, de lehet, hogy mindkettő közös előképre megy vissza, ami talán XVI. századi olasz iskolázottságú németalföldi mester metszete lehetett.

A harmadik körbe tartozó német mesternél, aki ezt a pietát alkalmazta, még határozottabban lehet olasz mintaképre következtetni, mint az eddigieknél. A szász udvarban dolgozó olasz mesterek körében iskolázott Johann Pfister volt ez, aki 1609-ben *Lembergben*[15] a székesegyház melletti Boim-kápolnában, oltárdíszítő dombormüvön, nagyméretben alkalmazta a kompozíciót. Boim György városi konzul a megrendelő, korábban Báthory István titkára volt. A magyar vonatkozásnak itt nem tudtam további jelentőségét, folytatását megtalálni, de az fontos körülmény, hogy a katolikus restauráció mozgalmaival függ össze itt is ennek a pietának megjelenése. Az itáliai mintaképhez, mint említettem, a külön-

[13] *Brinckmann, A. E.:* Barockskulptur. Handbuch der Kunstwissenschaft. Berlin, 1917. 202—203. l.

[14] *Scherer, Christian:* Ein Werk des Bildhauers Israel von der Milla. (Der Cicerone. IV. f. 1912. 543—546. l.), és *Thieme—Becker:* Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. 24. k.

[15] Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Galiczia. Budapest, 1898. 36. l., és *Thieme—Becker:* Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler 26., 25. és 6. kötetek.

2. Röttingen

3. Gmunden

1. Zirc

4. Berlin, német

5. Berlin, német

6. Köln

7. Berlin, olasz

8. Münster, Gröninger

9. Budapest

10. Wien, firenzei

11. Budapest

ben breslaui születésü Pfister tanulóévei alatt, a szász udvarban juthatott. Az ottani müvészi központokban dolgozó Giovanni Maria Nosseninél tanult. Ez a mester ugyan inkább mint építész müködött, de rövid ideig vele dolgozó szobrász munkatársának, a firenzei Carlo di Cesarenak egy csomó szobormodelljét átvette. Lehet, hogy ezek között volt ez a pietàmegfogalmazás is, amit azután Pfister megismerhetett és átvehetett.

Újra és újra felmerül tehát ezeknél a német munkáknál az itáliai eredet kérdése. Nézzük tehát, milyen olasz megfogalmazások találhatók a mi pietánkból:

III. Olasz példányok. 1. A *berlini* állami múzeumok XVI—XVII. századi olasz bronzai között valóban található két plakett ezzel a megoldással. A kisebb (4·6×3·3 cm, Inv. No. 5978.—1043.),[16] megoldásában és a hozzá füzött attributumok elhelyezésében párdarabja lehet a müncheni ovális ólomreliefnek, amit így szintén olasznak tarthatunk. 2. A nagyobb (19·3×13·9 cm. Inv. No. 2229.—49.),[16] a kölni példányhoz látszik közelállónak még méretekben is és így azt szintén az olaszok közé kell soroznunk. Ezeken kívül még két olasz példányt említ ennek a pietának elterjedési kérdésével foglalkozó irodalom: tehát a 3. *Wien*, dr. Heinrich Modern gyüjteményében (rézre festett kép 22·7×17·5 cm),[4] melynek hátlapján két határozottan ki nem olvasható nevü mester szignatúrája jelzett. A bizonyos csak a hely és évszám jelölése: „Brixie... 1597." Tehát bersciai festö alkotása. Azonban még mindig olyan méreteiben is jelentéktelen mü, hogy az elsö, a hosszú sorozatot elindító alkotásnak nem lehet tartani. Ugyanígy állunk a következö, immár 4. olasz példánnyal, mert az a plakettekhez hasonlóan a sokszorosító müvészet körébe tartozik: egy metszet, ismét *Wien*, a volt K. K. Hofbibliothek lenyomatlan metszetei között egy kötetben, melynek felirata volt: „Oeuvre... l'orefice fiorentino anonimo". Ezek között van egy levonat egy pontozott lapról (9·8×7 cm), mely a mi pietánk tükörképét mutatja.[4] Tehát már második esetben jutunk Firenzéhez. A publikáló szerint eddig ez az egyetlen tükörképes, tehát kimondottan sokszorosítás útját mutató megoldás. Ehhez azonban hozzá tudok csatolni még több példát, de ezekkel a XVI. század második feléböl származókkal szemben a XVII. századból és Felsöolaszországból: 5. *Viggiona* (Cannobio) Chiesa del Camposanto oltárának tabernákulumajtaján fából faragott dombormüként,[17] továbbá 6. ugyanígy csak aranyozottan *Maggiata Superiore* (Borgomanero) Chiesa Madonna della Neve oltártabernákulum-

[4] Lásd a 3. oldal 4. számú jegyzetét.

[16] *Bange, E. F.:* Die italienischen Bronzen der Renaissance und des Barock Reliefs und Plaketten. — Staatliche Museen zu Berlin. Beschreibung der Bildwerke der Christlichen Epochen. II. k. Berlin, Leipzig, 1922. 8. és 134. l., 19. és 84. t.

[17] *Giolli, Raffaello:* Appunti d'arte Novarese. (Rassegna d'arte. 1911. 23—24. l., képpel.) Balogh Jolán szíves útmutatása alapján.

ajtaján[17] és egy 7. magángyüjteményben levö darab: Signora ved. Binachi Crema di *Intra.*[17] Végül a 8. olasz példány kerek faszobor *Mantovában* a Chiesa di San. Barnaba-ban (90 cm magas), amit az 1503—75 között élt Giovanni Battista Briziano müvének tartanak.[18] Ez azonban nehezen képzelhetö el a XVI. századi müvész alkotásának, mert stílusa szerint a XVII. század közepe, vagy vége elött nem keletkezhetett. És itt némi eltérés mutatkozik a sorozat többi darabjával szemben; Mária balkeze nem simul Krisztus karjára, hanem panaszosan tárja azt a magasba. Ez tehát a felsöolaszországiakkal együtt már az eredeti hatásának távolabbi körét jelenti, és egyben felmentenek mind attól a kényszertöl, hogy a magyarországiakat a kisméretü német XVII. századi példányok után készültnek tekintsük.

Befejezésül meg kell emlékeznünk egy messze távol esö példáról is: *Tokióban* (Ueno-Muzeum. Bronz dombormü fa foglalatban).[4] Ez egy ú. n. Yefumi volt, azaz a XVII. században arra szolgált, hogy lábbal tapossák. Azok tették ezt, akiknek bizonyságot kellett nyujtani, hogy nem tartoznak a tiltott kereszténységhez. Elsö pillanatban szinte nevetségesnek tünik ennek az európai példákkal való összekapcsolása, de mint késöbb látni fogjuk, az eszmébe, a gondolatba, amit ez a müvészi megfogalmazás képviselt és ami ezt mind tovább vitte, ez is szervesen beletartozik.

Két problémát kell ugyanis e katalógusszerü felsorolás után megvizsgálni ezzel a pietával kapcsolatban: elöször az eredet, azután az elterjedés kérdését.

Az elsöröl nyiltan meg kell mondanom: eddig nem sikerült megoldani és helyszíni tanulmányok nélkül ebben eredmény nem is igérkezik. Mindenekelött ki kell zárnom azt a lehetöséget és feltevést, hogy valami kegyszobor sokszorosításával állunk itt szemben. A legkülönbözöbb müvészeti topográfiákban sem találtam ilyennek nyomára, de különben ennek a pietának megoldása nem középkori és az újabb korban keletkezett kegyszobrok, vagy kegyképek egyszerü népi munkák, vagy régi mintaképeket követnek. (A legutolsók között pl. Lucas Cranach közismert innsbrucki Madonnáját).

A pietának ez a megfogalmazása, a régi Wesperbildek hagyományaival szemben, olasz eredetü. Az északi pieták kialakulásának gyökere, a Krisztus-siratás jelenet, Itáliában viszont az a mozzanat, mikor a sírbatétel elött még egyszer felmutatják a Megváltó élettelen alakját. A középkori német pietákban Mária fájdalma kap önállóan ábrázolást, míg az olaszoknál inkább Krisztus szenve-

[4] Lásd a 3. oldal 4. számú jegyzetét.

[17] Lásd a 7. oldal 17. számú jegyzetét.

[18] Inventario degli oggetti d'arte d'Italia. VI. Provincia di Mantova, 1935. 25. l., képpel.

dése és áldozata marad az előtérben a pietákon.[19] Délen a Passio Christi-n van a hangsúly, északon a Compassio Mariae van kiemelve. Ennek a különböző felfogásnak megfelelően alakult ki azután a pietának lényegében eltérő kétféle megoldása. Mert elsőnek nemcsak a renaissance logikus harmóniát kívánó formamegoldását zavarta a Mária ölébe helyezett súlyos holttest és nemcsak az újkor mesterei tették ezért Krisztus holttestét inkább Mária mellé.[20] A mi pietánknak megvannak már régebbi ősei, mégpedig azok az olasz példák, melyeken Mária inkább csak támasztója Krisztus függőleges helyzetben tartott alakjának és nem fekve tartja öt ölében.[21] A német művészetben elvétve található hasonló megoldások feltünően kiesnek az északi fejlödésvonalból és olasz mintaképekre vezethetők vissza. A westfáliai Unnaból származó pietà Cecco di Pietro pisai képének hatását tükrözi.[22] Egy kölni, 1500 körüli álló pietàcsoport az olaszországi eredetü ú. n. Imago Pietatis sorozathoz kapcsolódik.[22]

Az olasz festészetben megalapozott típus kialakulásának az újkorban Michelangelo késöi pietái jelentik új állomását és újabb fejlödést megindító alapját. Több író próbálja is ide, Michelangelo köréhez kapcsolni a mi pietánkat, amin szintén Krisztus szenvedése a kiemelt, az kerül előtérbe, amint Israel von der Milla reliefjének felirata azt szóval is kifejezi: „Er ist um unser Missetat verwundet".

Meg kell vizsgálni tehát, milyen alapon gondoltak itt Michelangelo közvetlen hatására, követésére. A firenzei pietà Krisztus alakján, a Vittoria Colonna számára készített rajzon és egyes vázlatokon, valóban mintha a mi csoportunk problémáit is érintené: karok helyzete, a halott test összecsukló elhanyatlása stb. Különösen érdekes azonban, hogy egy kisebb részlet, melynek változatlanságára pietánknak úgyszólván minden példánya szinte kínosan ügyel, Máriának a halott karja alá nyúló jobbkeze, mennyire Michelangelo hagyományokban gyökerezik. A palestrinai pietának legfeltünöbb, legcsodásabb részlete ez, aminek drámaisága, szenvedélye a századok folyamán lelohadt, szinte csak üres külsöség lett. Az egyes részletmegegyezések alapján azonban nem lehet a mi pietánkat Michelangelo ma ismert müvei közvetlen leszármazottjának tartani. Amikor ugyanis a nagy mester alkotásainak másolatait figyeljük, láthatjuk, hogy meglehetös szolgai hüséggel követik

[19] *Panowsky, Erwin:* Imago Pietatis. Ein Beitrag zur Typengeschichte des Schmerzensmanns und der Maria Mediatrix. (Festschrift für Max Friedländer. Leipzig, 1919. 269. l.)

[20] *Mâle, Émil:* L'art religieux après le concile de Trente. Paris, 1932. 284. sk. l. és *Balogh Jolán:* Tanulmányok a Szépművészeti Múzeum régi szoborgyüjteményében. II. (O. M. Szépművészeti Múzeum Évkönyvei. IX. Budapest, 1940. 39. l.)

[21] Ld.: *Panovsky:* Imago Pietatis... stb. 10. sk. l., képek.

[22] *Koerte, W.:* Deutsche Wesperbilder in Italien. (Kunstgeschichtliches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana. I. 1937. 12. l., 7., 8. kép) és *Panowsky:* i. m. 274. l., 19. kép.

az ő alapvetéseit, melyek csak a másolók képességei folytán szenvednek változást. (Korai Pietà, vagy a Vittoria Colonna rajz másolatai, a firenzei pietà festménybe való átvitele Lorenzo Sabatinitől stb.)[23]

Valószínűbb a feltevés, hogy valamelyik firenzei manierista művésztől, a XVI. század közepe körül származhatott csoportunk, melyen Michelangelo művészetének egyes vonásai visszhangra találtak. Amellett az egésznek lágy, festői jellegéből következtetve, arra lehet gondolni, hogy az eredeti megfogalmazás festmény volt és különösen a környezet festői elemeinek fokozatos elhagyása, redukciója útján vált ki az önálló szoborcsoport. Eddig azonban hiába kerestem a rendelkezésre álló irodalomban és képanyagban azt a bizonyára méreteiben is jelentős alkotást a festészet és szobrászat területén egyaránt, mely e gazdag és még ezután is számos példával könnyen bővíthető sorozatnak megindítója lehetett. Ezt a kérdést tehát a helyszínen végzendő kutatások lehetőségéig nyitva kell tartanom. A magyarországiakra vonatkozólag még az sem bizonyos, hogy a két, eredeti lelőhelyén levő változat: a zirci és veszprémi között kapcsolatnak kellett lennie: A veszprémi kép minden esetre önállótlanabb és jobban ragaszkodik — már a síkban maradó megoldás következtében is — a meggyökeresedett formákhoz. A zirci kerek szobrot viszont a késői olasz példák és különösen a tévesen Brizianonak tulajdonított, ugyancsak késői szobor nyomán nem kell okvetlenül német mintakép után keletkezettnek tartanunk.

Mégsem hiábavaló talán még pár sorban végigkövetni ennek az újkori pietàtípusnak vándorlási útját, mely földrajzi helyzetet tekintve meglepő ugrásokat mutat. Előbb jelenik meg ugyanis Észak-Németországban, Westfáliában, mint a délnémet, bajor területen; korábban jut el a keletebbi Lembergbe, mint Nyugat-Magyarországra, de még annál is korábban a távolkeletre, Japánba. Ha azonban nem a felületi, földrajzi elhelyezkedést nézzük, hanem a társadalmi rétegeződést, amelynek körében ezt felkapják, a szerénynek látszó alkotáson keresztül az egész katolikus restauráció útja kibontakozik előttünk.

Az Egyház belső megújulására irányuló törekvések úttörőivel, Gasparo Contarini, Reginald Pole-val kapcsolatban állt Vittoria Colonna, akinek hatására Michelangelo a vallás felé fordult, kívánságára újra a pietával foglalkozott.[24] Láttuk, hogy az ő késői pietái voltak ennek az újkori megfogalmazásnak alapvetői.

Még a XVI. század utolsó, vagy a XVII. század első éveiben kellett, hogy eljusson Japánba, mert 1612-től, mint említettük, ott már a kereszténynyüldözés szolgálatába állították az oda került példányt. Valószínűleg a katolikus restauráció gondolatának har-

[23] *Venturi, A.:* Storia dell'arte Italiana megfelelő kötetei, a legutolsóra pl. IX. 6. 468. l-on 258. kép.

[24] *Schnürer, Gustav:* Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. Paderborn, 1937. 73—74. l.

cosai, Xaveri szent Ferencet 1542 után követő jezsuiták vitték ezt magukkal, mint ahogy Észak-Németországban és Lembergben is az ő mozgalmaikkal kapcsolatos a pietà megjelenése. A münsteri, paderborni egyházfejedelmek, a Fürstenbergek, akik a westfáliai Schönborn nevet kapták, már a XVI. század második felében a feléledő katolikus szellemben dolgoztatják művészeiket, a jezsuita nevelésü Gröningereket.

Lembergben Báthory királysága alatt, az ő pártfogását élvezve teljesítik küldetésüket a jezsuiták. És ennek az irányadó körnek tagja Boim György, a pietà megrendelője. Augsburgban azután a vezető rétegek köréből leszáll a XVII. században és tömegmozgalom szolgálatába áll az ugyancsak Augsburgban előállított rézmetszetü kis szentképekhez hasonlóan.[25] Ide esetleg családi kapcsolatok révén került a pietà. Ha a donaueschingeni Fürstenbergek, a Wallbaum példány tulajdonosai, rokonai voltak a münsteri érsekcsaládnak, akkor az összefüggést a két központ között ez jelentené.

A XVIII. század első felében pedig töretlenül él még a barokk szellem a katolikus országok alsó néprétegei között. A vezető egyéniségek ugyan akkor már a felvilágosodás tanai alapján deisták, vagy ateisták. A kis vidéki templomokban (Röttingen) és a gmundeni paraszt-fayenceok között azonban a régi pietà új megfogalmazást kap. Magyarországon pedig Pázmány Péternek a XVII. század elején a felső társadalmi osztályokban végzett munkája után az alsó néprétegekhez csak a török felszabadítás után nyílik meg az út. A katolicizmusnak visszahódított lakosságot most szervezik vallásos társulatokba, melyek között igen kedvelt az Agonia-társulat, vagy a Jó halál-társulata, Jézus és Mária szenvedésének tiszteletére. Ezeknek életmegnyilvánulásai azután szociális tevékenységen kívül a különböző vallásos előadások, körmenetek, régi kegyszobroknak új templomokban való elhelyezése és új művészi alkotásoknak oltárra emelése.[26] Magyarország részéről tehát teljes a bekapcsolódás az egyetemes európai áramlatokba, a nemzeti szellemnek megőrzésével, a Patrona Hungariae gondolatában.

[25] Ld.: *Schnürer:* i. m. 312. l.
[26] *Hóman—Szekfü:* Magyar történet. 2. kiad. IV. k. Budapest, 1935. 408. sk. l.

Bakács István:

Adalékok a földesúri valláspolitikához a XVIII. században

Közfelfogás szerint hazánkban a barokk fénykora a XVIII. század s e korban a barokk valláspolitika is maradéktalanul érvényesült. Már pedig a vallás tekintetében a barokk kétségtelenül nem a vallási türelem kora, így hazánkban a XVIII. század elején, a barokk fénykorát megelőző időben Rákóczi voltaképen jóval megelőzte korát, amikor a vallás tekintetében szakított a földesúri jog majesztetikus gyakorlásának elvével s érvényre juttatta a toleranciát, az egyén meggyőződését tiszteletbentartó felfogást.[1] A szatmári béke utáni korban azután ismét a barokk valláspolitika érvényesült: földesúr és állam egyaránt a katolicizmus erőteljes érvényesítésére törekedett, vagyis a földesúr és az államhatalom a saját hatáskörében mindent megtett a katolikus vallás gyarapítására és megerősítésére.

A vallásos élet centruma a templom és az iskola. E kettőért küzdöttek a vallási harcok idejében a szembenálló felek s egy-egy templom birtokáért erőszakot, katonai karhatalmat sem sajnáltak igénybevenni. Nyilvánvaló azonban, hogy a kegyúri jog a földesurakat nemcsak az egyház vagyona feletti gyámkodással ruházta fel, hanem a földesurat ezáltal a templom épületének és a lelkipásztor anyagi helyzetének biztosítása tekintetében jelentős feladatok is terhelték. Ebből következik, hogy ott, ahol düledező templom és nélkülöző pap volt, aligha lehetett meg a földesúr áldozatkészsége saját egyháza iránt. Ha a földesúr saját hitével és a hitélettel ily keveset törődött, akkor nem valószínű, hogy a más hitüekkel szemben bármiféle erélyt alkalmazott volna. Vagyis a saját egyháza anyagi ügyei iránti közömbösség egyszersmind a toleranciát is jelentette. Ha a földesúr valóban törődik jobbágyai lelki életével s a katolicizmus előbbrevitelén óhajt fáradozni, akkor mindenképen arra törekszik, hogy a hívek részére megfelelő templom épüljön, amely a híveket be tudja fogadni s külsejében is felkeltse az áhítatot; a pap részére pedig nyugodt megélhetést biztosít, hogy a hitterjesztésen gondtalanul fáradozhasson.

Kutatásaink során talált néhány adat — bár ezeknek az alapján korántsem akarunk általánosítani — jellegzetességénél fogva alkalmas arra, hogy helyesbítsük a XVIII. század vallási türelmetlenségéről vallott nézeteket.

A *Trautsohn* hercegi család Abaúj és Zemplén megyékben fekvő latifundiumának, a *regéc-sárospataki* uradalomnak XVIII.

[1] *Meszlényi A.:* II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. (Regnum 1936. 232. l.)

századi történetével foglalkozva jutottak birtokunkba ezek az adatok. Ez az uradalom a katolicizmus szempontjából nagyon veszélyes területen feküdt. Nemcsak Sárospatak hatását kell figyelembe vennünk akkor már évszázados kollégiumával, hanem a görögkeleti vallás részéről megnyilvánuló törekvéseket is ellensúlyozni kellett. A birtokos Trautsohn-család a bécsi udvarban jelentős szerepet töltött be. Az uradalmak első birtokosa *János Lipót Donát* herceg I. József és III. Károly korában egymásután nyeri el a magas méltóságokat: titkos tanácsos, főudvarmester, az Universal Bancalität kormányzója. Egyik fia valóságos birodalmi tanácsos, másik fia, *János József* Bécs nagyhírű érseke. Méltán érdemel figyelmet, hogy ez az aulikus, katolikus család a vallási türelemhez szokott hajdani Rákóczi-birtokon törekedett-e jobbágyai katolikus hitéletének elmélyítésére, s megnyilvánult-e valláspolitikájában a barokk felfogás?

A szatmári békekötés után, még 1711 decemberében a sárospatakiak keserves szavakkal fordulnak az uradalmi prefektushoz, *Scherenus Sándorhoz*, segítségét kérik a zavargó és nyugtalan jezsuiták ellen. Kijelentik, hogy a kivándorlás gondolatával foglalkoznak, mert nem tudják vallásukat szabadon gyakorolni. A kollégium tanulói is szétszóródtak, részben Váradon, részben pedig Erdélyben vannak.[2] Kétségtelen, hogy a pataki kollégium fennmaradását és további virágzását korántsem Trautsohnnak köszönhette, de mégis figyelemreméltó, hogy amikor János Lipót Donát herceg 1724-ben elhúnyt, Patak helvét hitvallású közönsége külön iratban fejezi ki szomorúságát, kiemelve, hogy a herceg őket „táplálta" s az egri püspök tiltakozása ellenére megengedte nekik, hogy fából templomot építhessenek.[3]

A protestánsokkal szembeni politikát befolyásolhatta magasabb államérdek is, ám aligha tudjuk magyarázatát adni, miért kellett *Erdődy Antal* egri püspöknek ez időben ismételten azt az aggályát kifejeznie, hogy a tállyai plébános kizárólag a szőlő terméséből kénytelen megélni s ha a szőlő nem jól fizet, akkor még létfenntartása sincs biztosítva.[4] 1744-ben pedig a sárospataki görögkatolikus pap panaszkodik, hogy nem tud miből megélni.[5]

De nemcsak a papok létfenntartása nincs a Trautsohn-birtokon eléggé biztosítva, a templomok is romladoznak. 1740-ben *Kamensky György* mogyoróskai parochus, minthogy a régi templom romladozott, maga kezdett új templom építéséhez, de nem tudta befejezni az anyagi erők hiánya miatt.[6] A szántói katolikus administrator pedig 1768-ban keserű szavakkal festi le a templom külső és belső elhanyagoltságát.[7] Trautsohnnak azonban a templomépít-

[2] Országos Levéltár. Archivum Patakiense Rakocziano-Trautsohnianum. (AP.) Missiles et instantiae 9. fasc. 1711. december 16.
[3] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 30.
[4] U. o.
[5] U. o.
[6] AP. Missiles et instantiae sorozatban.
[7] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 30. 1768. június 3.

kezéssel kapcsolatban az a felfogása, hogy neki mint kegyúrnak joga van az egyházi számadásokat ellenőrizni, azonban, ha a megfelelő egyháznak van földje — mint pl. Ujhelynek szőlője és praediuma —, elsősorban a helybeli egyháznak kell a templomépítéshez hozzájárulnia, s nem neki, mint kegyúrnak kell a templomépítés minden terhét viselnie.[8] Az előadottakból azonban kitünik, hogy az egyházak nem rendelkezhettek eléggé jövedelmező földterülettel, a földesúr atyai gondoskodása pedig a templomépítés terén csak kevéssé érvényesült.

Amikor 1726-ban a pataki görögkeletiek templomot akarnak építeni, Trautsohn beleegyezik, azonban azzal a feltétellel, hogy az építkezés a kérvényezők költségén történik s a templomépítésre vonatkozó törvényes rendelkezéseket be fogják tartani.[9] Pár évvel előbb, 1720-ban a baskói „oroszok" kértek templomhelyet s azt meg is kapták; még 1773-ban is csupán görögkeleti parochia van a községben.[10]

Az akatolikus vallások gyakorlásának engedélyezése azonban további következményekkel járt. 1743-ban *Imson Keresztély*, az uradalmak teljhatalmú kormányzója megdöbbenve állapítja meg, hogy az alig néhány lélekszámot jelentő baskói kálvinisták Fonyról és Olaszliszkáról behozzák lelkipásztorukat, aki még katolikusokat is megkeresztel és esket, s a katolikusok büntetlenül térnek át protestáns hitre.[11] 1730-ban egy vizsgálat alkalmával kitünt, hogy Sárospatakon még a katolikusok sem ülik meg ünnepeiket és azokon katolikus-protestáns zavartalanul dolgozik.[12] Az 1740-es években hivatalosan megállapítják, hogy az uradalom területén kevés a katolikus és a tisztségekre protestánsokat kell alkalmazni.[13] Igy történik, hogy a szántói „pápisták" alázatos folyamodványban kérik földesurukat, hogy tegye lehetővé a bírói tisztség viselését s a katolikus bíró azután „pártunkat tehetsége szerint fogná folytatni". Elhagyottnak nevezik magukat kérésükben.[14] Ugyanezen időben a pataki jezsuiták is azt szeretnék elérni, hogy a pataki szenátusba katolikus is bejuthasson és katolikus jegyző választassék.[15] 1727-ben a mádi katolikusok szenvednek sérelmet,[16] majd a század második felében az uradalmi tisztviselők panaszkodnak a „luteranus urakra", akik a XVIII. század közepén települt rátkai svábokat nyugtalanítják, úgyhogy azok már a továbbvándorlás gondolatával foglalkoznak.[17]

[8] U. o. Fasc. 29. 1770. május 8.
[9] U. o. Fasc. 33. 1726. július 13.
[10] U. o. 1720. március 8. és Lexicon locorum populosorum anni 1773. Buda pest 1920.
[11] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 31. 1743. július 12.
[12] AP. Missiles et instantiae 14. fasc.
[13] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 31.
[14] AP. Missiles et instantiae 3. fasc.
[15] U. o. 5. fasc.
[16] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 32. 1727. február 5.
[17] U. o. Fasc. 31.

Vagyis: *Mária Terézia udvari emberének birtokán a katolikusok érzik magukat kisebbségnek és elnyomottnak.*

Szántón azonban másképp alakult a helyzet. Itt ugyanis a katolikusok voltak többségben s így az 1730-as évek elején visszakövetelték a protestánsoktól templomukat. A követelés az egri püspök részéről meglehetősen erélyes formában történt s ekkor Trautsohn — a kegyúr s a „barokk katolicizmus" képviselője — kijelenti, hogy a templomnak a katolikusok részére történő visszaadása egyházi ügy, ha azonban az egri püspök karhatalmat fog alkalmazni, akkor — de csakis akkor — ezt ő is támogatni fogja, mert szívesebben törekszik a saját, mint más vallás terjesztésére.[18] Ehhez az igen gyenge vallásvédelmi kijelentéshez méltán csatlakozik a pataki evangélikusok 1724. évi templomépítésével kapcsolatos megállapítása. Eszerint a felsőbb döntés megérkeztéig megtiltja a templomépítkezés folytatását, de csak amiatt, nehogy ő — mint Őfelsége szolgája — megengedjen valamit, ami megsérti az uralkodói rendelkezéseket, amelyeket elsősorban neki kell mindenképen megtartania.[19]

Igen érdekes *Markovics András* telkibányai ispánnak 1759. évi jelentése, amelyben a jobbágyok renyheségéről panaszkodik s kijelenti, hogyha erélyesen akar ellenük fellépni, akkor az eltávozással fenyegetőznek, de nem mennek el. Pedig — írja — szívesen látná távoztukat, mert akkor katolikusokat hozna helyükbe, de a katolikusok most félnek a szakadárok közé telepedni.[20]

Az uradalmi tisztviselők leveleiből kicsendülő vallási türelmetlenséget Trautsohn mindig ellensúlyozza, s az ő leveleiből mindenütt kicsendül a békességnek és a nyugalomnak óhaja. Amikor a pataki görögkeletiek templomot kérnek, *Ottlik György* prefektus kérelmüket azzal pártolja, hogy ha nem kapnak templomot, elvándorolnak. Trautsohn maga 1740-ben egy levelében kifejti, hogy az akatolikusok megtürését a tolerancia elve követeli meg, másrészt örülni kell a lakosoknak. Természetes, — füzi hozzá —, az elköltözök helyébe katolikusokat kell telepíteni.[21] Másutt ismét megállapítja, hogy a nép és az egész ország nagyon elszegényedett, s a vallási kérdéseknél ezt figyelembe kell venni.

Az 1731. évi uradalmi utasítás megköveteli, hogy az uradalmi tisztviselők a plébánosoknak — ha kérik — haladéktalanul adják meg a megfelelő segítséget, hogy az istentisztelet terjedjen.[22] Ám az uradalmak legfőbb vezetői személyében sem tudta biztosítani az igazi katolikus lelkületet. Még az idősebb Trautsohn idejében, 1711—1714 között *Scherenus Sándor* volt az uradalmi prefektus, akiről senki sem tudta, járul-e a szentségekhez, erkölcsi élete sem volt kifogástalan, s ha templomba ment is, ott az embereket nézte

[18] U. o. Fasc. 32. 1730. augusztus 5.
[19] U. o. 1724. szeptember 14.
[20] AP. Missiles et instantiae 9. fasc. 1759. május 29.
[21] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 32. 1740. február 28.
[22] U. o. Fasc. 16.

s ide-oda szemlélődött.[23] Ő maga már 1712-ben tiltakozott az ellen a vád ellen, mintha a református vallást követné és a katolicizmussal szembehelyezkedne.[24] A fiatal Trautsohnnak pedig már 1756-ban a királyi táblánál protestáns ember, *Mazary János* az agense, s 1768-ban jogügyi igazgatója, sőt 1770-ben az uradalmak plenipotentiariusi tisztségét is elnyeri.[25] Habár a herceg a neki adott utasításban szigorúan a lelkére köti, hogy a katolikus vallást kell pártfogolnia, működésével szemben az uradalom területén aggályok merültek fel. Legtalálóbban a tállyai plébános jellemezte a helyzetet: ha Mazary csak formális akatolikus, akkor nem igaz szívü s akkor nem lehet semmit sem várni töle, ha pedig valóságos akatolikus, akkor minden más vallást tévhitnek tart s nem fog a katholicizmus elöbbrevitelén fáradozni.[26] Mazary maga védekezett a vádak ellen, kijelentve, hogy semmit sem tett a katolicizmus ellen, de ha akart is volna valamit tenni, a vármegye, a plébánosok és az uradalom többi tisztviselője megakadályozták volna ebben.[27] A herceg tökéletesen megbízott Mazaryban, akit haláláig meghagyott jogügyi igazgatói tisztében.[28]

Nem voltak különbek a viszonyok a katolicizmus szempontjából a kincstár máramarosi bocskói uradalmában sem. Védekeznie a katolicizmusnak itt is két irányban kellett. A jobbágyok még *Bornemissza Anna* fejedelemasszony korában is Erdélybe jártak le robotolni[29] s az erdélyi protestáns törekvések Máramarosban is talajra találtak, másfelöl pedig itt is megvolt a görögkeleti vallás expanzív ereje.

A máramarosi bányák s velük együtt a bocskói uradalom 1702 óta volt a kincstár kezén.[30] Az uradalmak kezelése teljesen a bécsi udvari kamara kezében volt, tehát a vallási kérdéseket is a barokk államhatalom szempontjai irányíthatták. A bányatisztviselök németek s természetszerüleg katolikusok voltak s mégis — ha a Rákóczi-kort le is számítjuk — 1702-töl 1725-ig jelentös idö telt el, amikor a magyarországi sóbányászatot ellenörzö báró *Zuana Márk* megszemlélte a máramarosi sóbányákat s meglátta azt a szellemi elmaradottságot, amelyben lelkész és iskola hiánya miatt nemcsak a nép, hanem a tisztviselök és gyermekeik voltak.[31] Ennek az ellenörzö útnak köszönhették egyébként a *piaristák* máramarosi

[23] U. o. Fasc. 30. 1713. szeptember 23. A tállyai káplán levele.
[24] AP. Missiles et instantiae 9. fasc. 1712. március 1.
[25] AP. Tit. Regécz. Fasc. 16.
[26] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 30. 1770. február 18.
[27] U. o. Fasc. 31. 1770. február 10.
[28] U. o. Fasc. 29. 1770. március 29.
[29] *Bakács I.:* A kincstár máramarosi bocskói uradalmának helyzete a XVII—XVIII. század fordulóján. (A Bécsi gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 1934. 324. l.)
[30] U. o. 322. l.
[31] *Bakács I.:* A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. (Századok 1933. évi Pótfüzet 632. l.) — *Keller János:* A piaristák Szigeten a XVIII. században. (A máramarosszigeti kir. kat. főgimn. értesítője az 1913—14. tanévről. 6. l.)

letelepedésüket. Zuana útjának eredményeképen — de csak hat év mulva — 1731-ben a kamara és a piarista rendfönök megegyeztek abban, hogy a piaristák Máramarosszigeten iskolát állítanak fel, ezenfelül, hogy két szerzetes kerül Rónaszékre, egy pedig Bocskóra a lelkipásztori teendök elvégzésére. S habár ezt a megállapodást III. Károly 1734-ben megerösítette, évtizedek múltak el, míg a piaristák megfelelö iskolaépülethez jutottak.[32] De nemcsak az iskolaügy részesült a kincstár részéröl ily mostoha elbánásban, a vallási élettel is keveset törödtek Bécsben. Habár 1731-töl két piarista Rónaszéken müködött, 1739-ben azt állapítják meg, hogy az öreg templom annyira romladozik, hogy a hívök attól félnek: egy földrengés, avagy csupán egy erösebb szélvihar is rombadöntheti az egész épületet. Az egész templomba beesik az esö s még a szentélyben is víz áll, úgyhogy a szerzetesek 2—3 centiméteres vízben kénytelenek misézni. A kamarai tisztviselök 13 öl hosszú és 5 öl széles templom épitését javasolják, amihez 1618 forintra volna szükség; ezt az összeget a kamara meg is szavazta.[33] Az épitkezésröl nincs tudomásunk, de aligha lehetett más sorsa, mint a piaristák rónaszéki székháza épitésének. 1739-ben ugyanis e célra négy éven át fizetendö évi 700 forintot utalványoznak, *Szlopnyai Elek* rendfönök 1744-ben mégis amiatt panaszkodik, hogy ebböl az összegböl még mitsem látott.[34]

1734-ben a bocskói tisztviselök (családtagjaikkal együtt lélekszámuk 92 volt) egy kis kápolna felállítására kérnek engedélyt. Kérésüket azzal támogatják, hogy a kápolna felépítése révén az ottélö kálvinisták is megismerhetik az igaz hitet. A szigeti templom messze van s kicsiny, a bocskói kápolna nélkül még a haldoklókat sem tudják a szentségekkel ellátni.[35] A kamara valóban átérezte az ügy jelentöségét s igy történt, hogy alig ötnegyed év mulva utalványozzák az összeget; a templom 1736 karácsonyára fel is épült. A jelentés szerint olyan szép templom készült el, amilyen nincsen több Máramarosban, igaz ugyan, hogy az elöirányzott összeget túllépték.[36]

Sajátságosan Máramarosban is a protestánsok léptek fel támadólag a katolikusokkal szemben. Amikor az 1716. évi török háború idején az egyik uradalmi helységben a katolikusok Tedeumot akartak tartani s a templomot galyakkal feldiszitették, a protestánsok megtámadták a katolikusokat s a lombokat is leszaggatták. A kamara az esettel kapcsolatban semmiféle erélyes rendszabályhoz

[32] *Keller* i. m. 19. l. Faépületben tanitottak a piaristák 1775-ig. Keller közli a kamara és a rendfönök egyességét, valamint a királyi jóváhagyást is. V. ö. *Biró I.*: A máramarosszigeti piarista rendház és gimnázium vázlatos története. (A máramarosszigeti kegyestanitórendi róm. kat. gimnázium évkönyve az 1941—42. tanévről. 7. s kk. ll.)

[33] Hofkammerarchiv (Wien). Hungarn. 1739. június 3.

[34] U. o. 1739. november 16.

[35] U. o. 1734. május 22.

[36] U. o. 1735 augusztus 10. és 1737. szeptember 9.

nem nyúlt, sőt a protestánsokat nyugalomra intve kiváltságaikat megerősítette.[37]

Elszórt adatok ezek, de úgy látszik, nem elszigeteltek. Hiszen amikor gróf *Althann Károly* váci püspök 1745-ben *Hódmezővásárhelyre* látogatott, megdöbbenve kellett tapasztalnia, hogy gróf *Károlyi Ferenc* az új telepesek számára 1727-ben csupán vályogból emeltette az Isten házát. A püspök fellépésére azután a hívek maguk kezdeményezték a templom építését, amelyhez a protestánsok és a földesúr is hozzájárult s így épült fel 1752-re a hódmezővásárhelyi kötemplom.[38]

Az adatok mélyen belevilágítanak a kor gondolatvilágába. *Trautsohn* herceg az ispánok és erdészek esküszövegébe belefoglaltatja a Boldogságos Szüznek a nevét s ezáltal a protestánsok számára megnehezíti e tisztségek viselését; a pataki reformátusoknak szigorúan meghagyja, hogy templomukat ne bővítsék ki, hanem csak abban a formában javítsák ki, amilyenben korábban volt, de a templomok karbantartásáról s a lelkészek nyugodt megélhetéséről nem gondoskodik.[39] A bécsi udvari kamara is sok olyan rendelkezést hozott, amelyek a protestánsokra nézve sérelmesek voltak, de amikor a hívek lelkigondozására oly szükséges templom és lelkészlak építéséről volt szó, amely egyszersmind a másvallásúakkal szemben előretolt őrhely szerepet töltötte volna be: a financiális szempontok minden egyebet háttérbe szorítottak.

Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy *a toleranciát nemcsak gyakorolták földesuraink, hanem a katolicizmusnak még azt a segítséget sem adták meg, amelyet a kegyúri méltóság és a hit egyszerű védelme megkövetelt volna tőlük.*

[37] U. o. 1717. január 13.
[38] *Nagy J. Gy.—Klekner T.:* A két Althann váci püspöksége. Vác 1941. 101. l.
[39] AP. Tit. Regécz et Sárospatak. Fasc. 33. 1724. november 22.

Balogh Albin:

A veszprémvölgyi görög monostor alapítása

A legrégibb magyarországi oklevél

Ismeretes, hogy hazánk területén, söt a magyarok között is nemcsak Szent István óta van kereszténység, hanem már jóval elötte is volt. A római, népvándorláskori és szláv kereszténység után a keresztény hit terjesztése már a X. század közepe táján megkezdödött a honfoglaló magyarság között, még pedig elöször Bizánc felöl.

A Bizáncból terjesztett kereszténység itt egyházi szervezetet is létesített, volt püspöke (Hierotheus) és görög monostorokat is alapított, melyek azután Szent István korában, söt azon túl is megmaradtak.[1]

Ilyen görög monostort találunk Ajtony székhelyén, *Marosvárott* (Csanádon), ezt azonban Ajtony legyőzése után a nyugati bencések kapták meg, régi lakóit pedig Oroszlánosra telepítették át. Testületüknek további sorsáról nincsenek adataink. Szent István munkatársai között sehol sem szerepelnek. Egy másik görög monostor *Visegrádon* volt. Ez II. Endre koráig görög maradt, és csak ekkor, 1221 táján kerülnek latin szertartású szerzetesek a hanyatlásnak indult monostorba. A visegrádi monostor alapítását sokan I. Endrének tulajdonítják, akinek felesége, Anasztázia orosz származású, görög szertartású keresztény volt. Ha ezt elfogadjuk, a visegrádi görög monostor már kiesik Szent István korából.

Egészen tisztázatlan *Szávaszentdemeter*, más néven Mitrovica, a római Sirmium görög monostorának kérdése. E városban ugyanis egy görög monostor alapítása állítólag 1057-ben, tehát ugyancsak I. Endre korában történt, a város magyar és szláv neve azonban egyformán a régi sirmiumi kereszténység századokon át tisztelt szentjének, Szent Demeternek kultuszfolytonosságáról tanuskodik. Kétségtelennek vehető azonban, hogy ennek a monostornak alapítása sem volt Szent István műve.

Lehetséges, hogy Szent István korában volt még más görög férfikolostor is hazánk területén, adatunk azonban nincs többről. Görög apácazárdát hazánk területén kettőt ismerünk, az egyik Dunapentelén, a másik Veszprémben volt.

A *dunapentelei görög apácazárda* Szent Pantaleon (Pantaleimon vértanu † 305) tiszteletére volt szentelve. Róla kapta nevét a község is. Mint monostor később is e néven szerepelt, de már 1238-ban férfi szerzetesek laktak benne apát vezetése alatt.[2] 1329-ben egy oklevél a görög apácákról, mint hajdani lakókról emlékezik meg.[3]

A monostornak, mint apácazárdának alapításáról közelebbi adataink nincsenek. A Duna szigetén emelkedő épület romjai még a XVIII. században is föltűnőek voltak, de föltárásukra, ami esetleg régészeti adatokkal világítaná meg a kérdést, eddig nem került sor. Az alapítás valószínűleg nem a római uralom ide-

[1] *Moravcsik Gyula:* Görög nyelvű monostorok Szent István korában. (Szent István-emlékkönyv. Budapest, 1938. I. k. 171—212. l.)

[2] U. o. 419. l.

[3] *Paulovics István:* A dunapentelei római telep. Intercisa. Budapest. 1927. 9, 20.

jén vagy a bukását közvetlenül követő időkben történt, mert az ilyen folytonosság minden valószínűség szerint fönntartotta volna az Intercisa római nevet, ez pedig egyáltalán sehol sem kerül elő a római időkön túl. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a monostor a Csepel-sziget déli végénél, tehát kétségtelenül a fejedelmi törzs területén fekszik, nem alaptalan az a föltevés, hogy az alapítás a X. század második felében vagy a XI. században történhetett, bár Szent István személyét ki kell zárnunk, mert a magyar hagyomány sohasem szokta elmulasztani a szent királyra való hivatkozást, ha erre valami alapja van.

A *veszprémvölgyi apácazárda* alapítólevele mint Szent István okirata ismeretes. Az eredeti oklevél azonban elveszett, csak Kálmán király 1109. évi görög nyelvű másolatában és latin átírásában maradt reánk. Évszáma nincs. Már ez maga érthetővé teszi, hogy az oklevél ügye sok vitára adott alkalmat.

Az eddigi viták eredményeképen általában elfogadott megállapítás, hogy a *zárda alapítása görög apácák számára történt.*[4] Világos továbbá az oklevél szövegéből az is, hogy ezt *a monostort nem Szent István*, illetve az oklevél kiadója *alapította.*[5]

Az oklevél hitelessége ellen csak Karácsonyi János foglalt állást,[6] de ma a tudomány álláspontja az, hogy az oklevél hiteles. Ez a megállapítás azonban nem vonatkozik arra a pecsétes példányra, mely betoldásaival és primitív írásával ügyetlen hamisítványnak bizonyult.[7]

A görög nyelvű alapítólevélben *István király rendelkezik:* „én, a keresztény István és egész Magyarország királya, elrendelem a szentséges istenanya érseki monostorának építését, fölszerelését és fönntartását."

Szembeötlő, hogy a görög oklevélben egy szó sincs püspökről, nevezetesen a veszprémi püspökről, a zárdának alávetettségéről vagy kiváltságos voltáról, holott pl. a pannonhalmi alapítólevél erre különös figyelemmel van, bár benne nem a püspökség székhelyéről van szó, hanem távolabbi vidékekre vonatkozó jogviszonyokról történik intézkedés. A veszprémi oklevél hallgatása a püspökséggel való viszonyról annál kevésbbé volna érthető, mert az érseki (tou metropolitou) kifejezést ismételten alkalmazza. Ezt csak az magyarázná meg, ha föltesszük, hogy az oklevél írása idején még nem volt püspökség Veszprémben. Ez azonban újabb problémákat vet föl az oklevél kiállításának idejére nézve.

Még súlyosabb problémát jelent a görög apácák oklevele azzal, hogy a görög szöveg nem említ semmiféle alapítót, hanem az oklevél kiállíttatója egyszerűen rendelkezik benne, még pedig a jövőre vonat-

[4] *Darkó J.:* A veszprémi apácamonostor alapító-levelének 1109-i másolatáról. (Egyet. Phil. Közl. 1917.) — *Hóman B.:* Szent István görög oklevele. (Századok, 1917.) — *Krajnyák G.:* Szent István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. (Századok, 1925.) — *Fehér G.:* A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. (Századok, 1922.) — Ld. még Hóman, Karácsonyi összefoglaló művei.

[5] Juxta linguam auctoris monasterii grece: Szent Istvánt igazán nem lehet görög anyanyelvűnek mondani!

[6] Katholikus Szemle 1924. 395. s k. l.

[7] *Szentpétery I.:* Szent István király oklevelei. (Szent István-Emlékkönyv II. k. 192. l.)

kozóan. A latin nyelvü átirat viszont külön megemlíti és megmagyarázza, hogy az oklevelet azért írták görögül, mert ez volt az alapító (auctor monasterii) nyelve. Az 1109-ben hivatalosan eljáró Simon pécsi püspök tehát szükségét érezte a magyarázatnak, ebben pedig a rendelkező Stephanos kraltól megkülönbözteti a monostor alapítóját: a kettö két külön személy.

Önként felmerül már most a kérdés: ki lehetett ez az „*auctor monasterii*", a monostor létesítője, alapítója, és mi lehetett a szerepe?

Annyi kétségtelen, hogy nem lehetett a magyar királyi, illetve fejedelmi családnak tagja, leszármazottja, mert az csak magyar lehetett, nem görög anyanyelvü. Nem lehetett valamely bizánci, görög származású hercegnö vagy éppen császárleány sem, aki Magyarországra kerülve, itt görög apácák környezetét kívánta volna biztosítani magának, mert ezt a körülményt az oklevélben rendelkező uralkodónak föltétlenül meg kellett volna említenie, ha már itt fölsorolta saját magán kívül a feleségét és gyermekeit, akiknek lelki üdvéért történik az alapítás. Nem lehetett ok a bolgár hercegfiúnak, Szent István unokaöccsének neveltetése sem, ahogyan újabban próbálták magyarázni.[8] Az unokaöccs ugyanis nem fia az uralkodónak, de egyébként is egészen szokatlan volna egy fiú nevelésére apácazárdát alapítani.

Nem gondolhatunk e szerint másra, mint *valamely görög papra*, aki a zárda alapításának gondolatát fölvetette, de megvalósításához csak az uralkodó juttathatta. Ez a görög pap lehetett a veszprémi Szent György-templom papja, lehetett valamely itt járt görög püspök vagy érsek (metropolites), amilyenre az alapítólevél kétszeres kitétele (tou metropolitou) alapján különösebben is gondolhatnánk. A keresztény uralkodó azután magáévá tette a fölvetett gondolatot.

Ki volt már most ez a *keresztény uralkodó?* Elsö pillantásra természetesen a szöveg szerinti István királyra, Szent Istvánra gondolunk. Eddigelé ez is volt az elfogadott hiedelem. Közelebbről vizsgálva azonban a kérdést, súlyos nehézségek merülnek föl ez ellen.

A veszprémvölgyi apácák zárdájának alapítólevele még nem tud veszprémi püspökről, Szent Mihály egyházáról, pedig ez a pannonhalmi alapítólevél kiállítása idején, 1001-ben már megvan. A püspökség alapítólevele Szentpétery megállapítása szerint legkésöbben 1002-ben kelt. „Maga az alapítás természetesen még korábban történt."[9] Az apácák kolostorát tehát még elöbb kellett alapítani. Igy azonban nem állhat meg a veszprémi görög oklevél kitétele Szent István feleségéröl és gyermekeiröl. Szent István házasságát éppen erre való tekintettel iparkodnak minél elöbbre 996-ra, söt 995-re tenni. Ámde reális alap nélkül.

Szent István uralkodásának első éveire politikai okokból sem tehető a veszprémi görög apácák zárdájának alapítása. Amikor ugyanis Szent István nyugatról kéri és kapja a hittérítöket, amikor

[8] Fehér Géza és Hóman Bálint. V. ö. *Moravcsik* i. m. 411. l.

[9] *Balanyi Gy.:* Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. (Szent István-Emlékkönyv. I. k. 343. l.)

nyugati papok és szerzetesek számára alapít kolostorokat és káptalanokat, amikor udvarában latin papokkal hajtja végre az egyházmegyék és plébániák szervezését, amikor a pápától kér koronát és egyházi intézkedéseihez jóváhagyást: teljességgel érthetetlen volna, hogy éppen egy latin püspök székhelyén létesítene egészen gyökértelen keleti, görög intézményt, és látná el gazdag adományokkal. Nem valószínü, hogy Szent István régi monostorukból kitelepíti és az egyházmegye, a vármegye, illetve az országrész székhelyéről falura költözteti a marosvári görög szerzeteseket, és majdnem ugyanabban az időben egy latin püspök székhelyére görög apácákat gyüjt, és nagy birtokok uraivá teszi öket.

Nem alapíthatta Szent István a veszprémi görög apácák zárdáját feleségére való tekintettel sem. Gizella királyné tudvalévöleg a gandersheimi bencés apácák zárdájában nevelkedett, maga is oda készült apácának, tehát érzelmi kapcsolatok fűzték hozzájuk. Szent István bizonyára nem telepített idegen apáca-testületet felesége városába, aki minden egyéni és családi kapcsolatával a nyugati kereszténység légkörében élt, s a görög apácákkal nyelvük miatt még érintkezni is alig tudott volna.

Egyes kutatók a nehézségeket azzal a föltevéssel próbálták megoldani, hogy a monostor tulajdonképen nem görög szertartású és anyanyelvü, hanem *latin ritusú bajor és magyar apácák számára létesült.* Szent István részéről mást nem is képzelhetünk el. De akkor kinek a számára készült a görög gondolkodásmódot mutató, görög nyelvü oklevél?

Egy okirat nyelvét a gyakorlati fölhasználhatóság szabja meg. Egy apácazárda oklevelét tehát csak abban az esetben állíthatták ki görög nyelven, ha az apácák görög nyelvűek voltak, vagy legalább a görög egyházhoz tartoztak: ha ez a lehetőség elesik, semmi értelme sincs a görög nyelv használatának.

Ha tehát van lehetőség, söt valószínűség arra nézve, hogy Szent István helyett más magyar uralkodó személyéhez kapcsoljuk a veszprémi apácák görög alapítólevelének kiállítását, ezt a lehetőséget közelebbről kell megvizsgálnunk.

A veszprémi görög *oklevél kiállításának formája sehogysem illeszthető Szent István idejébe.* Szent István összes oklevelei fejlett kancelláriai gyakorlatra mutatnak. Ezzel szemben ez az oklevél Moravcsik megállapítása szerint „a fejlett bizánci kancellária termékeivel semmiféle rokonságban sem áll. Nyelve erösen vulgáris, de minden sajátsága igazolható az akkori magánoklevelek nyelvhasználata alapján, s frazeológiája a bizánci egyházi terminológia ismeretét tükrözi vissza. Oklevelünk nem is a bizánci monostori alapítólevelekkel rokon, hanem a magánszemélyek részéről kiállított adománylevelekkel".[10] És már itt megemlíthetjük, hogy *nyelvi sajátságai* inkább a IX—X. századra mutatnak, illetve már ekkor megvoltak.[11] Szentpétery kimutatta, hogy a veszprémvölgyi apácák

[10] *Moravcsik* i. m. 411. l.
[11] *Szentpétery:* i. m. 190 l.

oklevelének kiállítása, nevezetesen az oklevélnek görög nyelven való szerkesztése „csak az első próbálkozás idejében történhetett... Ez a görög oklevél az első kísérlet az okleveles gyakorlat behozatalára, mert a királyi udvarban volt egy görögül tudó pap, aki értett valamennyire ilyen oklevél kiállításához".[12]

Ezzel szemben a — legalább szövegében — általánosan hitelesnek elismert pannonhalmi alapítólevél szerint az oklevelet 1001-ben kiállító *Domonkos érsek* már Koppány lázadása idejében, vagyis 997-ben ott volt Szent István oldalán.[13] Az udvarban tehát már akkor sem hiányzott az oklevelek helyes kiállításához értő pap, ennélfogva nem volt szükség gyönge kisegítőre, görög papra. Annál nagyobb súllyal esik tehát latba Szentpétery kijelentése: Az oklevélnek görög nyelven való szerkesztése csak akkor történhetett, amikor „a nyugati okleveles gyakorlatnak még nem volt itt igazi, hivatott ismerője. A próbálkozás kora azonnal megszünt, mihelyt megjelent István király udvarában a hivatott oklevélíró".[14] Ez azonban, mint láttuk, már legkésőbb 997-ben bekövetkezett Domonkos érsek ittlétével. Ebből pedig az következik, hogy a veszprémvölgyi apácák görög oklevele csak 997 előtt keletkezhetett.

Más szóval ez azt jelenti, hogy a *veszprémvölgyi apácák görög oklevelét nem Szent István állíttatta ki*, a *monostor* alapítása még az ő trónralépése előtt történt.

Az oklevél kiállításának, a monostor alapításának körülményei egyébként is arra a föltevésre késztetnek, hogy Szent István helyett az atyja, Géza fejedelem volt a görög apácák nagy mecénása.

Géza fejedelem korában időszerű volt hangsúlyozni, hogy ő *egész Magyarország uralkodója*, mert a görög császár még nemrégiben a magyarok fejedelmeihez (archontes) küldte a leveleit. Az ő életfelfogása mellett érthető, ha egy egyházi intézmény alapítása alkalmával külön kiemeli, hogy ő *már keresztény*. Géza felesége, Sarolt a Bizáncban keresztelkedett Gyula leánya volt. Éppen azért nagyon érthető, ha egy görög pap (érsek?) éppen őhozzá fordult a zárdaalapítás gondolatával. *Saroltnak* egyházi, vallási ügyek iránt való buzgóságáról egyébként nincs tudomásunk. Az öregedő fejedelem hitvese azonban gondolhatott férjének (és önmagának) lelkiüdvére, mikor megjelent előtte a görög pap, és fölvetette a zárdaalapítás gondolatát.

A veszprémi apácazárdának és Saroltnak, a fejedelem feleségének ilyen kapcsolatba kerülése közelebbről is megmagyarázná, miért lett *Veszprém* a királyné városa. Megmagyarázná továbbá azt is, miért fordultak Koppány fölkelő hadai éppen Veszprém ellen, ahol az özvegy Sarolt is tartózkodhatott. Az is magyarázatot nyerne,

[12] *Szentpétery:* Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 40—41. l.

[13] Astantibus ducibus videlicet ponano, cuntio, orchio domno quoque dominico archiepiscopo votum vovi sancto Martino...

[14] *Szentpétery:* u. o. (Szentpétery Heribert C. idejövetelére gondol, de legkésőbben 1002 közepén már Heribert C. is itt volt.) — Ld. még *Szentpétery:* Szent István király oklevelei. 185—198. l.

miért lett volna Szent István kigúnyolása, ha Koppánynak ezt a várat sikerült volna elfoglalnia és így hozzájutni Sarolt kezéhez.

Veszprém jelentőségét hangsúlyozza az a körülmény, hogy közvetlen környékén vagy szomszédságában a magyar fejedelmi család tagjainak nevét őrző helységek: *Jutas*, *Tevel*, *Fajsz*, a trónörökös egykori címzését fönntartó *Úrkút* feküsznek. A fejedelmi család birtokainak mintegy kulcspontja volt itt. Ezért történt, hogy Koppány fölkelő hadai először Veszprémet akarták megvívni.

Koppánynak különleges okának is kellett lennie, miért éppen Veszprém ellen indította első támadását. Az egyik ilyen okot az adja, hogy Koppány mint a Tar-Szár Zerind fia örökségi igényt is tarthatott Veszprémre, lévén Árpád „első fiának", Tar Kácsnak (Tarkacsu) egyenes leszármazottja.[15] Koppány számazásrendje ugyanis így alakul: *Árpád — Tar Kács — Tevel — Tar Mács*[16] — *Tar Zerind — Koppány* (Mihály). Ehhez még megjegyezzük, hogy Koppány fia, Szár László, unokája, I. Béla, szintén Szár, kopasz[17] volt. Ez a családi vonás, a kopaszság tehát a további leszármazottaknál is jelentkezett.

Nem alaptalan azonban az a föltevés sem, hogy Koppány, mint az özvegy fejedelemasszony, *Sarolt* erőszakos kérője, Veszprém elfoglalásával Sarolthoz akart jutni. Veszprém ugyanis mindig úgy szerepel, mint a királyné városa, püspöke a királyné kancellárja. Ez a helyzet már Géza fejedelem idején is kialakulhatott. Érthető lenne tehát, ha Sarolt férjének, Géza fejedelemnek halála után Veszprémbe vonult vissza. Itt érhette a fölkelés kitörése.

Fölvethető az a kérdés is, *miért éppen Veszprémet szemelték ki a görög apácák letelepedési helyéül* azon az okon kívül, hogy a királyné (fejedelemné) városa. Némi magyarázatot az a föltevés is adhatna, hogy Veszprémben Szent Imre legendájának tanúsága szerint már volt régebben épült templom, Szent György tiszteletére, és ez görög templom lehetett. Ennél határozottabb fölvilágosítással szolgál azonban az a körülmény, hogy amikor Gyula és Bulcsu horka Konstantinos császárnál Bizáncban járt, velük volt *Tar Mács* is, Tevel fia, a fejedelmi törzs tagja, akinek apja nevét éppen Veszprém közelében lévő község őrzi. Hogy egyébként ez a Tar Mács milyen kapcsolatban volt Veszprémmel, teljesen ismeretlen. Bizánci tartózkodása mégis fölveti azt a gondolatot, hogy a fejedelmi család egyes tagjai sem idegenkedtek a görög kereszténységtől, s így veszprémi birtokukon létesülhetett, illetve — ha még régebbi alapítás volt — tovább működhetett a Szent György-templom, mely így Szent Imre szűzességi fogadalmának idején már valóban nagyon régi lehetett.

Hátra van még a legsúlyosabb kérdés: *van-e jogunk vagy alapunk* arra, hogy *az oklevél kiállítását ne Szent Istvánnak, hanem atyjának, Gézának tulajdonítsuk?*

A választ az oklevél keltezése vagy pecsétje adhatná meg, de az oklevél eredetije elveszett, pecsétje már az átírás, illetve a másolás idején, egy századdal később sem volt, évszám pedig nincs rajta. Fölvilágosítást, döntő argumentumot tehát az egykorú vagy közel egykorú forrásokban kell keresnünk.

[15] Borsod vm.-ben Kács, Somogy vm.-ben Hács község ma is ismeretes.

[16] Talán helyesebb volna a Konstantinos genealogiájában említett Termatzu nevet Tormás helyett Tar Mács-nak vagy Mácsának olvasni. A Tormás-név magyarázat nélkül szűkölködik, Mácsa község azonban ma is található a pestmegyei Fajsz közelében, továbbá a Galga vize mellett (Galgamácsa).

[17] Képes Krónika, 52. fej.

Közismert tény, hogy *Géza fejedelem már felnőtt korában keresztelkedett meg.* A följegyzések majdnem kizárólag ezen a pogány nevén ismerték, hiszen megkeresztelkedése legkorábban 970 után, a quedlinburgi megállapodások értelmében következett be, mikor már fejedelem volt. A keresztség fölvétele alkalmával új nevet kapott, védőszentje nevét. Ez a név azonban nem ment át a köztudatba, már csak Gézának ismeretes hitközömbössége miatt sem. A keresztény életet élő Szent Istvánnak viszont régi, pogány nevét a hazai hagyomány tökéletesen elfelejtette, a külföldi források közül is egyedül Thietmar jegyezte föl. Ő viszont csak ezen a Waic néven ismeri,[18] István, Stephanos néven sehol sem fordul elő nála.

Thietmarnak ezt a följegyzését a történetírók egyhangúan elfogadják és fölhasználják, jóllehet külföldi forrás, de akkor nem szabad egyszerűen elvetnünk más külföldi forrást sem, ha mindjárt egyes állításai vagy inkább beállításai ellenőrzésre szorulnak is, de egyébként a magyar ügyekben eléggé tájékozottnak bizonyul. Meg kell tehát hallgatnunk *Ademarus Cabannensist* (Chavannesi Adhemár), aki egész apró részletekbe menően foglalkozott magyar ügyekkel. Szerinte (Szent Bruno) *„megkeresztelte Magyarország királyát, akinek neve Guoz, és nevét a keresztségben megváltoztatva Istvánnak nevezte ... A fent nevezett király Szent Brunóval megkereszteltette fiát is, azt a nevet adva neki, melyet önmagának: Istvánt".*[19]

Már Pauler fölhívta a figyelmet a *sanctgalleni X—XI. századi necrologium* (halottak jegyzéke) egy adatára, mely szerint ott február 10-én meghalt *Prunwart püspök*, aki „igen sok magyart megtérített királyukkal együtt".[20] Ez a Prunwart név azonosítható a latin Brunus, Bruno névvel. Azt pedig tudjuk, hogy Ottó német császár egy Bruno nevű püspököt „a magyar királyhoz" küldött, és e követét Piligrim passaui püspök figyelmébe ajánlotta.[21] Bruno püspöknek a magyar uralkodó megtérítésében való szerepe e szerint elég határozott megerősítést kap. Ezzel azonban megszilárdul Ademarus Cabannensis hitele, annyival is inkább, mert a magyar ügyekről közölt tudósításai legnagyobbrészt kifogástalanok. Géza megkeresztelését valóban sem Piligrim papjai nem tulajdonították maguknak, sem más olyan adat nem szól róla, mely ellenkeznék ezzel a híradással. Ademarus Cabannensis adata ellenben előbukkan *Ganfredus de Breuil* limogesi szerzetes XII. századi krónikájában is. E szerint *„Magyarország királyát, Gonzalcot, Bruno megkeresztelte és Istvánnak nevezte el. Ennek fia volt István".*[22]

[18] Thietmar IV. 59. *Gombos:* Catalogus fontium. III. k. 2203. l.

[19] (Sanctus autem Brunus) Regem Ungarie baptisavit, qui vocabatur Gouz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit... Rex quoque supradictus filium suum baptisare jussit sancto Bruno, imponens ei nomen sicut sibi Stephanum. Adem. Cab. cap. 31. Gombos i. m. I. k. 16. l.

[20] Et Prunwart epi. iste S. Galli servus erat et plurimus Ungariorum cum rege ipso convertit. *Pauler:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. 189. l.

[21] U. o. 189—190. l.

[22] Rex Ungarie Gonzalco a Brunone baptisatus dictus est Stephanus. Qui genuit Stephanum. Ganfredus de Breuil. Pars I. cap. 65. *Gombos* i. m. II. k. 976. l.

Ganfredus de Breuil sem egészen megbízható forrás, mert az adatokat többször összekeveri, mégis nem alaptalan az a föltevés, hogy a *veszprémvölgyi apácazárda alapítólevelét kiállíttató uralkodó nem Szent István volt, hanem az atyja, Géza fejedelem*, akinek keresztény, István nevét egyetlen hazai forrás sem jegyezte föl, mert külső és belső érvek s bizonyítékok is mellette szólnak.

Géza fejedelmet egykorú történelmi források máris királynak mondották, tehát az ő idejében megokolt az „egész Magyarország uralkodója" kifejezés hangsúlyozása. Szent István királysága korában ennek semmi értelme nem volna. Ugyancsak megokolt, ha Géza fejedelem *keresztény voltát* oklevélben hangsúlyozza, mert egyébként ez a jellege éppen nem volt nyilvánvaló. *Feleségének, Sarolinak vallási hovatartozandósága* megmagyarázza görög apácazárda alapítását, holott Szent Isván feleségével kapcsolatban igen súlyos nehézségek merülnek föl, ha az ő korára tennök a zárda alapítását, az oklevél kiállítását. A görög, *bizánci kereszténység magyarországi helyzete*, sőt a *külpolitikai helyzet* is csak Géza fejedelem idejére engedi az alapítás lokalizálását. Végül *latin kancellár hiánya* csak Géza fejedelem korában teszi megokolttá, sőt érthetővé görög oklevél kiállítását, melynek kezdetleges formája így szintén magyarázatot talál.

Jelentős mozzanat továbbá az oklevélnek az a kitétele, melyben az oklevél kiállíttatója *feleségéről, gyermekeiről* szól. Géza fejedelemnek, mint már régebbtől házas embernek ajkán ez egészen természetesen hangzik, ellenben nehézséget jelent, ha az oklevelet mindenáron Szent István korára akarnók datálni. Ha ugyanis az oklevelet Géza fejedelem korába visszük vissza, egyszerre természetesen megoldódnak a Szent István születési és házassági évével kapcsolatos nehézségek, amelyeket erőltetett mesterkedésekkel iparkodtak eddig valamiképen megoldani. Könnyebben beilleszthető Szent Adalbert szerepe is a magyar történelmi események keretébe, világosabb magyarázatot kap Koppány fölkelése stb.

Pontos évszámot természetesen nem lehet megállapítani, mégis valószínű, hogy *Géza fejedelem már élemedett korában* tette ezt az alapítást, de valószínűleg még azelőtt, hogy Szent Adalbert, illetve az ő szerzetesei, köztük Radla, udvarába jöttek volna. Radlának ugyanis Géza udvarában kimutathatón nagy befolyása volt, az ő nyugati szerzetes volta mellett ilyen nagyarányú adományozás, egyszersmind szinte állásfoglalás más irányzat javára aligha történhetett volna.

A források adatai, a történelmi körülmények eszerint egyhangúan javallják, illetve legalábbis nem zárják ki azt a megoldást, hogy a *veszprémvölgyi apácák alapítólevelének kiállítását Géza fejedelemnek, keresztény nevén Istvánnak tulajdonítsuk.* Nehézséget csak a görög alapítólevelet átíró latin szöveg okoz. Ez ugyanis mindjárt az oklevél második, majd az utolsó mondatában „Szent István oklevelére", illetve „Szent István király oklevelére" hivatkozik, a szövegben pedig a zárdának tett adományokat kétszer Szent István, négyszer a Szentkirály ajándékainak mondja.

Az adományozást még lehetne úgy magyarázni, hogy Szent István, mint a zárda patrónusa, a maga részéről csak megerősítette az adományozást, hiszen a latin átírás maga is kiemeli, hogy a zárda Szent Istvánnak más, későbbi adományain kívül a zárda fölszentelésekor (in dedicacione) is húsz mansiót, telket kapott, ez pedig az akkori építkezési viszonyok között kétségtelenül több évvel az alapítás jogi ténye után következhetett be. Így történt ez pl. a pannonhalmi monostor esetében, mely még Géza fejedelem korában kezdett épülni, a szerzetesek már Koppány lázadását megelőzőleg is ott laktak, az alapítólevél pedig csak 1001-ben kelt. Még élénkebben szemlélteti a helyzetet a szent koronát hozó pécsváradi apát monostorának esete, mert annak fölszentelése csak 1038-ban történt. A Szent István oklevele kifejezés azonban így sem kap kielégítő magyarázatot. A kérdés továbbra is fönnmarad: *hogyan minősíthette Simon pécsi püspök a veszprémvölgyi görög apácák görög nyelvű oklevelét Szent István iratának?*

A magyarázat egyik tényezője, hogy *a magyar hagyomány egyáltalán nem tartotta fönn Géza fejedelem keresztény nevét*, jóllehet nem kétséges, hogy Géza fölvette a keresztséget, és ekkor keresztény nevet kellett kapnia. Hogy ez így van, igazolja I. Géza király esete, akinek pogány Géza neve mellett rendszeresen előfordul a keresztény Magnus név.[23] A hagyomány elmaradása viszont megérthető éppen abból az ellentétből, melyet a legendák és krónikák, egyáltalán az egész magyar hagyomány Géza és Szent István között úgyszólván minden vonatkozásban föltüntet. Mivel pedig a különbséget a két személyiség között kevéssé domborította volna ki, ha mind a kettő ugyanazon a keresztnéven szerepel, Géza keresztény neve háttérbe szorult, majd pedig az emlékezetből is kiesett, hiszen a régi, megszokott név mellőzését úgysem kívánta valami rendkívüli változás viselőjének életében és magatartásában. Így egy század mulva már hivatalos aktusnál is könnyen bekövetkezett a személycsere.

A személyek összecserélését, Géza helyett Szent István szerepeltetését elősegítette az a körülmény is, hogy *a zárda lakói Szent István korában már aligha voltak görög apácák.* A gandersheimi, latin szellemű zárda növendéke, Gizella királyné érthetően csak saját nyelvén beszélő, vele egyező gondolkozású és érzésű munkatársakat kívánt saját városába. Részben talán egykori társnői lehettek itt, akik vele bizalmas légkörben élhettek és érintkezhettek. Ha a legenda a veszprémi székesegyház építését és fölszerelését Gizellának tulajdonítja, alig hihető, hogy elmaradt volna az apácák ügyeinek rendezése. Ezek az apácák azonban már csak Szent Istvánról tudhattak, mint a zárda patrónusáról.

A Kálmán-kori latin átírás több birtokot sorol föl, mint amennyi

[23] A Képes Krónika 61. fej.-ben négyszer is, a 62. fej.-ben szintén csak Magnusnak mondja Gézát. — Alig világosabb a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében magának Gézának a névjelölése: „Ego Magnus qui et Geisa" *(Knauz:* Monumenta Eccl. Strigoniensis I k. 53. l.).

a görög alapítólevélben van, ezzel a kitétellel: „ a szentkirály adta". A többlet valóban lehet Szent István adománya, aki tehát bőkezűségével valóban a zárda patrónusának mutatkozott. És ha a görög alapítás már 990 körül történt, az eredeti alapító, aki egyébként is kevéssé érdeklődött egyházi ügyek iránt, már nem sokáig volt életben, illetve nem sokat volt látható Veszprémben, a zárda fölszentelését, sőt talán már a benépesítését is aligha érte meg. Igy még inkább érthetővé válik, hogy az eredeti alapítás eszközlőjének személye egészen elhomályosodott a helyi hagyományban is.

Ha már most arra gondolunk, hogy a veszprémvölgyi apácák alapítóleveléből a hiteles Kálmán-kori átírás mellett mindjárt ott van a pecséttel is ellátott hamisítvány: nem mellőzhető tényező a zárda későbbi lakóinak érdeke sem. Ez ugyanis arra törekedett, hogy saját zárdájuk létesülését a többi intézményekhez és adományosokhoz hasonlóan a Szentkirályra vigye vissza, Szent Istvánhoz kapcsolja. A Stephanus név egyezése csak kezére járt ennek a törekvésnek, mely a hamisítástól sem riadt vissza.

Jóhiszemű tévedés és önérdek egyformán elömozdíthatta tehát, hogy száz esztendővel később hivatalosan is Szent István oklevelének mondották a *Géza-István fejedelem kiadta oklevelet,* s ezzel annyi nehéz probléma oldozgatására kényszerítették a magyar történetírókat.

Ezek a tények és megfontolások meggyőződésem szerint kellőképen megokolják, hogy a *legelső magyar oklevelet Géza-István fejedelem idejére datáljuk.*

Ha ezt a tételt elfogadjuk, tiszta képet kapunk Szent István és a magyarországi görög monostorok viszonyáról is. Kitünik ebből, hogy Szent István országa vallási téren is egységes volt, erejét az ilyen vonatkozású egységgel is következetesen szolgálta és gyarapította. Kitünik továbbá az is, hogy Szent Istvánnak e törekvése úgy érvényesült, hogy ezzel kapcsolatban a keleti kereszténység híveivel szemben az üldözésnek vagy zaklatásnak még a gondolata sem merülhet föl.

Balogh József:

Tíz esztendő Somogy vármegye vallási harcaiból

(1740—1750)

A középkori Somogy virágzó hitélete, kulturális és anyagi jóléte egy csapásra szünt meg a török háborúk idején. A megye hadszíntérré vált. Népével együtt dőltek romba a templomok, pusztultak el a bencés apátságok, lettek pusztákká a ferences és pálos kolostorok. 1546-ban mindössze 23 helységnek van plébánosa.

A vármegye megmaradt vezetősége Zalából próbálja irányítani az életet. Lelki téren még ennyi sem történt. Papi vezetők nélkül maradt a nép. A lelki szükségletet nem tudta kielégíteni az a pár misszionárius, aki néha felkereste öket, sem a licenciátusok kicsi csoportja. Pedig a nép vágyott a lelkiek után. Onnan fogadta tehát el, ahonnan nyujtották neki: a hitújítók kezéből. Somogy a XVII. század közepén majdnem teljesen református lett, kevés ágostai evangélikus kisebbséggel. Több, mint száz református anyaegyház fejti ki müködését a vármegye területén. Ezzel szemben valóban csak porszem az, hogy 1687-ben visszatérnek a ferencesek elhagyott kolostorukba, Segesdre, Szigetvárott pedig jezsuiták telepednek meg, hogy tíz év mulva távozzanak és a ferenceseknek csináljanak helyet.[1]

A XVII. század végén Somogy is felszabadult a török hódoltság alól s 1710 május 10-én újra a vármegye területén, Szigetvárott tarthattak közgyülést.[2] A megye 1715-ben végleg elszakad Zalától és megkezdi önálló megyei életét. Megindul a vérkeringés a pusztává lett vármegyében, megkezdödik a romok eltakarítása, új élet alapjainak lerakása. A katolikus egyházat illetöleg a XVIII. század valóban új élet kezdése. Újraéled az andocsi, később az atádi zárda is. A ferencesek több helyütt mint plébánosok is müködnek. Az egyházmegye püspökei ismét közelebb kerülnek egyházmegyéjükhöz, s Sümegről vagy Veszprémből irányítják a nagy újjáépítö munkát.

Ennek a szívós, kifelé alig látszó munkának eredménye, hogy Somogy katolikusai papokat kapnak, a rombadölt szentélyek felépülnek és benépesednek. A romok helyén 23 plébánia kezdi meg müködését s 1752-ig 38-ra szaporodik a számuk. A 15 új plébána

[1] Somogy középkori és hódoltságkori viszonyaira ld. *Csánki:* Magyarország történeti földrajza. — Magyarország vármegyéi és városai: Somogy vármegye.

[2] Somogy vármegye levéltára. Közgyülési jegyzőkönyvek. Protocollum ant. f. 62.

Padányi Bíró Márton püspök alig pár évi munkájának gyümölcse.[3] Nagyon kicsi azonban ez a szám, ha összehasonlítjuk a protestánsokkal. 1744-ben a vármegye a helytartótanács rendeletére összeírja a területén levő önálló protestáns lelkészségeket. E szerint Somogyban 88 község vagy tisztán, vagy túlnyomó többségben protestáns. A 88 község közül alig van egy-kettő, amelyiknek lelkésze vagy tanítója ne lenne, sok helyütt azonban mind a kettő megvan. Keletkezési idejük is különböző. Körülbelül 40-re tehető azoknak a száma, amelyekben a vallásgyakorlat „ab immemorabili", „ab antiquo", „a memoria hominum" van érvényben. Majdnem ugyanannyi községben azonban 1715 után honosodott meg a vallásgyakorlat, mégpedig 1730—1740 között.[4]

Egy erősen református vármegyében indul meg tehát a lelkek katolikussá tételének nagy munkája. Lássuk e folyamat összetevőit.

Amikor az 1681-i, illetőleg az 1687-i törvényeket hozták, Somogy még török járom alatt nyögött. E törvények szerint a vegyes vármegyékben artikuláris helyeket jelöltek ki, amelyekben szabad volt a reformátusoknak a nyilvános istentisztelet, a többiben csak magán-istentisztelet. Somogyot, mint újonnan visszafoglalt területet, a király rendeletekkel kívánta igazgatni. E rendeletek érintetlenül hagyták a földesúri jogot, a lehetőséghez képest tartani kívánták a pesti commissio előtti vallási viszonyokat, a másvallású lelkészek tehát alá vannak vetve, főleg a szentségek kiszolgáltatásában, a katolikus ellenőrzésnek. A cél tehát az volt, hogy központilag irányítsák a vallási kérdés megoldását, s így kíséreljék meg a katolikus Egyház megerősítését. Lehet, hogy főnn a helytartótanácsnál is sokat reméltek ettől a rendeleti szabályozástól, a vármegye mindenesetre mindent ettől várt. Az államhatalom egy kézbe összpontosított mindent, a jelentések tömkelegében azonban eligazodni nem tudott. A vármegye nyakába zúdított egy sereg kényes kérdést, de ezeknek a megoldását végeredményben mégis magának tartotta fenn. Jöttek a szigorú rendeletek, hogy a pesti commissio statusquója minden körülmények között fenntartandó. Ha a vármegye e rendeletek szellemében járt el s a későbbi keletű vallásgyakorlatokat betiltotta, vagy az újonnan épített, avagy nagyobbított imaházakat lefoglalta, a reformátusok a helytartótanácshoz vagy a királynőhöz fordultak panaszukkal. Innen az ügy a vármegyéhez került s az 1740-es években szinte szünet nélkül folynak a kivizsgálások. Egy-egy esetet többször is kénytelen kivizsgálni a vármegye. A felküldött jegyzőkönyveket esetleg egy újabb, legtöbbször névtelenül felküldött feljelentés megdönti s kezdődik elölről minden.

A királyi rendeletek előírták, hogy a földesúri jog érvényben marad, ezenkívül a vármegye minden vallási kérdésben az illetékes egyházi hatósággal karöltve járjon el. Ezekből, főleg a földesúri jog

[3] *Pehm József:* Padányi Biró Márton. Zalaegerszeg, 1934. — *Hornig:* Padányi Biró Márton naplója. Veszprém, 1903.

[4] 1744. dec. 16-i vármegyei felterjesztés a református lelkészségek számát, azok megalakulási körülményeit és idejét illetőleg: Prot. vol. 8. f. 267—278.

gyakorlásából, újabb bonyodalmak származtak. Mindegyik felekezet földesurai ragaszkodtak jogaikhoz. Nehézségek idején mégis a vármegyének kellett döntenie, de keze kötve volt. Hiszen minden lefolytatott vizsgálatot végső döntésre a királynőhöz kellett felterjeszteni. A vármegye így semmit se tehetett addig, amíg egy-egy döntés meg nem érkezett. Keserűen panaszolja is a helytartótanácsnak, hogy a hónapokig, sőt évekig elhúzódó eljárások, a késedelem és a helytartótanács határozatlansága a másvallásúak malmára hajtja a vizet. Mert amíg döntés nem érkezik, nyugodtan folytatják megkezdett vallásgyakorlatukat, építik templomaikat, hoznak a falvakba lelkészeket és tanítókat. A királyi rendeleteket, vármegyei betiltásokat semmibe sem veszik és a vármegye tehetetlen velük szemben. Vagy a királynő vessen gátat a merészségüknek, vagy a vármegyének adja meg a lehetőséget, hogy a törvény teljes szigorával léphessen fel ellenük.

A meginduló új életnek sokkal több nehézsége volt, semhogy a vármegye a XVIII. század első évtizedeiben komolyan beleavatkozhatott volna a vallási ügyekbe. Megelégszik azzal, hogy regisztrálja a befutó rendeleteket. Hiszen alig szabadul fel a török iga alól, máris újra hadszíntér lesz. A kuruc-háborúk több községet elpusztítanak, a rácok kegyetlenül égetik fel a falvakat. Minden törekvése arra irányul tehát, hogy a vallások gyakorlata a felkelést megelőző statusquóban maradjon. Tudomásul veszi a *nagybajomiak* emlékiratát, akik földesúri jogaikra hivatkozva kérik a prédikátor eltávolítását, hogy az egyházi javadalmat a plébánosnak adhassák.[5] Készséggel áll *gróf Volkra* püspök segítségére, hogy az általa kinevezett új plébánosok javadalmazását egyöntetűen szabályozza.[6] Buzdítja a híveket, hogy a rombadőlt templomokat javítsák meg, a plébána- és tanítólakot építsék meg és tartsák karban. Ösztönzi a földesurakat, hogy ahol templom nincsen, annak részére ingyentelket utaljanak ki. Csendes, építő munka folyt tehát.

Teljesen megváltozott azonban a helyzet, amikor 1745 március 18-án a veszprémi egyházmegye élére *Bíró Márton* püspök személyében erélyes, agilis egyéniség került. Az ő temperamentuma a harcot kívánta. Szeme előtt a Regnum Marianum képe lebegett és ennek megvalósításáért szorgalmazta a királyi rendeletek végrehajtását. 1750-ig, öt esztendő alatt, háromszor vett részt Somogy vármegye közgyülésén: 1745 december 8-án ő tartja az ünnepélyes Te Deumot Ferenc császár megkoronázása alkalmával, 1747 dec. 13-án ő iktatja be az új főispánt, gróf Batthyány Károyt és jelen van az 1748 nov. 12-i tisztújító közgyülésen. Mind a három látogatásának kézzelfogható eredményei vannak. Különösen első megjelenése volt az, amely a vármegyét a protestánsok ellen erélyes fellépésre serkentette. Bár *Patatich Sándor* főispán már előzőleg is

[5] Prot. vol. I. f. 14—15.
[6] U. o. f. 25—26.

buzdította a vármegyét,[7] Bíró fellépésének mégis nagyobb hatása volt.

Az 1744 dec. 16-án a helytartótanáncshoz intézett jelentés szerint a vármegye már 1743-ban szóvá tette, hogy a másvallásúaknak a pesti commissio előtt és alatt Somogy több községében nem volt vallásgyakorlatuk. De hiába tiltotta meg a vármegye, a vallásgyakorlatot előbb titokban honosították meg, később imaházat építettek, végül lelkészt vagy tanítót vittek a faluba, s így észrevétlenül lett nyilvánossá. A lefolytatott vizsgálatok szerint a legtöbb másvallású község a földesúr engedélyére hivatkozik, sok esetben azonban a hívek egyszerűen saját elhatározásukból állítottak lelkészt felekezetük élére. Nem ritkán a már megalakult református egyházi hatóság intézkedik, küld lelkészt a híveknek, buzdítja őket a vármegyével szemben való ellenállásra.[8] A megye a földesúri joggal szembeállítja a király főkegyúri jogát. Keserűen panaszkodik a vármegye Patatich főispán 1745 febr. 27-ről kelt levelére adott válaszában is.[9] Ismerik ők a vallásügyre vonatkozó törvényeket. Tudják, hogy a másvallásúaknak abban az állapotban kellene maradniok, melyben a pesti commissio előtt voltak. Tilos minden újítás, vallásgyakorlat bevezetése, új imaházak építése, a régiek javítása vagy megnagyobbítása. A betiltással azonban nem érnek el semmit, erőszakhoz viszont nem nyúlhatnak. Az eredmény az, hogy a protestánsok merészsége nőttön nő, a vármegye kénytelen tehetetlenül nézni, ami területén a katolikus vallás rovására történik. Az 1745 decemberi közgyűlésre a vármegye megidézett 15 falut, prédikátorával együtt. Az egy *Böhönye* kivételével meg is jelentek. A községek egy része elismeri, hogy vallásgyakorlatukat a pesti commissio után kezdték, ezért készek imaházuk kulcsait átadni. A másik része hangoztatja, hogy vallásgyakorlatuk emberemlékezet óta fennáll, haladékot kérnek tehát, hogy ezt be is bizonyíthassák. Egy harmadik csoport pedig imaház építése, javítása miatt idéztetett meg. Engedélyt ugyan nem kaptak, de szükségesnek tartották a nagyobbítást, mert az első már kicsinek bizonyult. Egyes falvak azonban nyiltan bejelentik, hogy a királynőhöz fordulnak templomaik érdekében.[10]

A lefolytatott perek két forrásból táplálkoznak, Az egyik a földesúri jog, a másik a katolikus Egyház törvényben biztosított ellenőrzési joga. Két példával szeretnénk mindkettőt illusztrálni. A példák egyúttal szemléltetően tárják elénk a vármegye harcait, azt a kétféle szellemiséget, amelyik egyik oldalon a helytartótanácsot, a másikon a vármegyét jellemezte.

Az elsőre különösen alkalmas a *szárszói—szóládi eset,*[11] amely éveken keresztül foglalkoztatta a vármegyét. A földesúri jogok gyakorlása mindkét részen megvolt. Ha most mégis egy katolikus földesúr példáját idézzük, azért tesszük, mert ez az eset a legalkalmasabb annak illusztrálására, hogy milyen kényes volt a vármegye helyzete a helytartótanácsi rendeletekkel szemben. Az *orci* ügy, amelyben a református földesúr hivatkozik törvényben biztosított jogaira, már kívül esik a tárgyalt időponton.

A jelentésekből és a reformátusok felküldött panaszaiból kitűnik, hogy *Szárszó* és *Szólád* földesura, *gróf Hunyadi Antal* 1744 augusztus 31-én Szóládra egy ferences atyát helyezett. Az volt a célja ezzel, hogy katolikus alattvalóinak se hiányozzék a lelki vigasz. A reformátusoktól sem Szárszón, sem Szóládon nem vette el az imaházat, sőt prédikátorait is meghagyta. Kikötötte azonban, hogy a törvény értelmében a refor. átusok is teljesítsék szolgáltatásaikat a katolikus

[7] Prot. vol. 8. f. 367.
[8] Prot. vol. 9. f. 300—308.
[9] Prot. vol. 8. f. 371.
[10] U. o. f. 734—756.
[11] U. o. f. 434—450, 757—772.

plébánosnak, azonkívül, hogy engedélyezzék a katolikusoknak a harang használatát, annál is inkább, mert beszerzéséhez ezek is hozzájárultak. Ezeket mint földesúr, kegyúri jogaira hivatkozva, rendelte el. Kezdetben nem is volt baj. Később azonban a prédikátor, úgy látszik, megbánta engedékenységét és bíráló megjegyzésekkel illette a földesúr rendelkezéseit, sőt megtagadta a harang használatát. Hunyadi, földesúri jogával élve, kitiltotta a két prédikátort a községekből és megtiltotta, hogy tudta és tisztjei hozzájárulása nélkül új lelkészt hozzanak.

A lakosság először a földesúrhoz fordult kérésével. Nem hiszik, írják, hogy „kegyelemnek legalább morzsalékja is le legyen zárva szegény emberei előtt". Ők nem bántották az odahelyezett ferences atyát, sem a tiszttartót. Irgalmasságára kérik, hagyja meg őket lelkiismeretük szabadságában, hisz prédikátort a helység első megszállásától tartottak. Hunyadi válaszában „utolsó megmásíthatatlan szándékát" közli a prédikátor ügyében: levele vétele után mindkét helység prédikátora és iskolamestere távozzék, helyükbe tisztjei tudta nélkül senkit se merjenek fogadni. Meg akarja mutatni, „mit tészen országunk élő törvényeivel muniáltatott földesúr aktivitása". Aki pedig a prédikátorok előzését szóváteszi, vagy kifogásolja a pápisták harangozását, avagy gátolja a ferences atya működését, „vasraveretvén, egy-két esztendeig vizen, kenyéren okvetlenül raboltatom".

Hunyadi levele 1745 febr. 19-én kelt. A helytartótanács már március 23-i keltezéssel megküldi a megyének a szárszói—szóládi reformátusok kérvényét, melyben panaszt emelnek földesuruk ellen, hogy a tiszttartó útján, börtönbüntetés terhe alatt, elküldette lelkészüket és tanítójukat. A helytartótanács egyúttal megküldi a szóládiaknak még 1744 dec. 16-án kelt feljelentését is, amely szerint gróf Hunyadi néhány öregasszony kedvéért helyezett katolikus papot Szóládra, az ő vallásgyakorlatuk viszont közel százéves. Templomuk a török időkben pusztult el. Később, a kuruc háborúk idején, a rácok égették fel a falut, az újjáépített templommal együtt. Ezekben a háborús időkben a lakosság kénytelen volt a falut elhagyni és a hegyekben, pincékben, földalatti lyukakban tanyázott. Panaszkodnak *Boronkai Ferenc*, a földesúr tisztje ellen, aki közöttük erőszakosan térítget, hatalmi szóval vette el harangjukat, sőt többedmagával megtámadta a prédikátort is, hogy a faluból kverje. Hiába keresték oltalmat a vármegyénél, hogy kivizsgáltassa az ügyet. Ezért fordulnak panaszukkal a királynőhöz, kérik, hagyja meg őket vallásuk szabad gyakorlásában, a vármegyét pedig figyelmeztesse, hogy a királyi döntésig ne háborgassa őket.

A vármegye nem válaszolt azonnal. Miután a megidézett tanukat kihallgatta, jún. 22-i összefoglaló jelentésében nem talál semmi kifogásolni valót Hunyadi eljárásában. Mellékeli *Csányi Ferencnek*, a Hunyadi-ház megbízottjának beadványát. Ebben Csányi dícséri a Hunyadiak buzgóságát. Hiszen a gróf is templomokat épít és szerel fel. Szólád és környéke katolikus lakosait sem akarta lelki vigasz nélkül hagyni. Amikor a reformátusok megtagadták a katolikusoknak a harang használatát, s zavarták a katolikus istentiszteletet, a gróf kénytelen volt közbelépni. Tettét igazolja az, hogy a katolikus vallás védelmére tette, amely az ország uralkodó vallása; a királyi rendeletek a földesúri jogot érintetlenül hagyják; a királyi rendeletek a nem artikuláris helyeken a másvallásúakat a katolikus plébános joghatósága alá rendelik; ha a reformátusok a királyi rendeletek és vármegyei betiltások ellenére építik templomaikat, tartanak lelkészt és iskolamestert, akkor a katolikus földesúr is megteheti, hogy katolikus jobbágyai részére plébániát alapítson.

Erre a vármegyei felterjesztésre döntés nem érkezett. A helytartótanács aug. 31-én további információt kért. Az ügy tehát nem záródott le. Panaszkodik is az 1745 dec. 8-i közgyűlés, hogy a szárszóiakat és szóládiakat megidézte már két közgyűlésre, hogy ügyüket kivizsgálja, de nem jelentek meg. Azért a közgyűlés *Wlassics Zsigmond* szolgabírót küldte ki, hogy a helyszínen ejtse meg a tanukihallgatásokat. Wlassics a kihallgatásokat 1745 dec. 10-én folytatta le Szóládon, 11-én pedig Szárszón. A megidézett esküdtek egyöntetűen azt vallották, hogy ők sem a királynőhöz, sem a helytartótanácshoz nem adtak be kérést. Egy bizonyos *Kenessey Istvánt* azért kerestek fel a küldötteik, hogy a földesuruknál járna közben érettük. Azt is beismerik, hogy a Kenesseyhez küldött levélben aziránt érdeklődtek, hogyan lehetne Bécsbe feljutni. Kenessey ezt nem tartotta szükségesnek. Szemük láttára postázta kísérő levelével együtt a kérést és küldte a győri postára. Elismerik, hogy előbbi prédikátorukat elküldték, és helyébe mindegyik faluba

másikat hoztak. Ezt maguk határozták el. Nem akartak lelkész nélkül maradni. A földesúrnak is csak azt fogadták, hogy a régit elküldik, de azt nem, hogy helyébe újat nem hoznak. Csányi Ferencnek viszont bejelentették, de akkor éppen nem volt odahaza.

Az ügy tovább bonyolódott, anélkül, hogy nyugvópontra jutott volna. Az 1746 aug. 16-i közgyűlésen jut tudomására a vármegyének, hogy a szóládiak a királyi rendeletek ellenére gyüjtöttek a szomszédos falvakban, sőt még Tolnában is, templomuk részére. Ezen a közgyűlésen tárgyalják le a szárszóiak és szóládiak újabb felterjesztését is, amelyet a helytartótanács júl. 12-én küld le. Ez a jelentés *Csányi Ferenc ellen* szól.[12] Tudják ők, hogy a helytartótanács elrendelte ügyük kivizsgálását, de Csányi ezt megakadályozta. Őket is megfenyegette, a szóládi prédikátort egy hónapig tartotta börtönben, a szárszóit meg is verette. Pedig nagyon régóta „a memoria hominum" van meg a vallásgyakorlatuk. Ne engedje a királynő megzavarni ezt. A közgyűlésre megidézett tanuk azt vallják, hogy ők semmiféle instanciát nem küldtek a királynőhöz, sem gyüjtést nem tartottak. A gyüjtést *Nagy János* nevű ember magától végezte. Csányi viszont kijelenti, hogy a prédikátort nem tartotta börtönben, sem pedig ki nem fosztotta. A szárszói egy fogadás elvesztése miatt részesült botbüntetésben.

Újabb fordulat állt be azáltal, hogy a helytartótanácsnak is tudomására jutott a szóládiak meg nem engedett gyüjtése templomuk részére. Szept. 23-án rendeli el a helytartótanács az ügy kivizsgálását. A gyüjtés két koronatanuja: *Nagy János*, a gyüjtő és *Papp József*, a község jegyzője. Mindketten vallják, hogy a község gyülésileg határozta el a gyüjtést, amelyet Nagy vállalt, Papp pedig a szükséges kísérőlevelet írta meg.

Az akták jöttek és mentek. Olyan volt az egész ügy, mint a darázsfészek. A helytartótanács nem mert belenyúlni. Időközben újabb kérdések merültek fel. 1747 máj. 6-án például aziránt érdeklődik a helytartótanács, visszatértek-e a szárszói-szóládi prédikátorok, a vallásgyakorlatot folytatja-e a két falu, az elfoglalt imaházakkal mi történt, katolikus istentisztelet van-e.[13] Júl. 23-án kimerítően válaszolt a vármegye. Szerintük, mivel a lelkészek a földesúri jog el nem ismerése miatt távoztak el, ezért vissza sem tértek, így a vallásgyakorlat is megszűnt. Szilárd anyagból épített imaház egyik községben sem volt és mindkettő elég rossz állapotban lévén, a katolikusok nem is igényelték. A szárszói katolikusok a közelfekvő *Szemes*re járnak, a szóládiak pedig találtak az imaháznál megfelelőbb épületet istentisztelet céljára. A prédikátorok távozása miatt nem zúgolódnak, arra sem gondolnak, hogy visszahozzák őket. A benyujtott kérelmek a község tudta nélkül történtek. A község a harangot is önként adta át a katolikusoknak. Pár nyugtalan ember a méregkeverő, akik kicsinyes egyéni sérelmeiket szeretnék közüggyé tenni. Ezek szeretnék a lelkek megbolygatásával a katolikus hit terjedését akadályozni, a prédikátorok vissza-

[12] Prot vol. 8. f. 1188—21. Az erre adott vármegyei válasz, u. o. f. 1163—66. A szövegben érintett prédikátor-megverés a következőkép történt: „Alterum Szarszoiensem Praedicatorem affirmat dictus Dominus Plenipotentiarius semet verberari curasse, eidemque 24 Plagas inflixisse; sed hoc ex contractu: Siquidem coram Plebe ad Sedem Dominalem in praesentiam Domini V. Comitis Nostri et reliquorum Comitatensium Officialium convocata, idem Praedicantius Szarszoiensis scandalose et injuriose proclamaverit, quod nec ipsum Dominum Terrestrem, Dominum Antonium Hunyady, nec Plenipotentiarium recognoscere velit eo fine: ut semet insinuaret eatenus, ut in Szarszo, qua talis admitteretur; Propter cujusmodi scandalum factum, et repudiatum jus Patronatus (cui caeteroquin Catholici quoque Pastores ex asse morem gererent) ubi ultronee Plenipotentiarius Hunyadianus ammotionem ejusdem adursisset, in ea Possessione Szarszo negavit Praedicantius ea, quae sub sede Dominali adeo proterve effutivit, ac simul obligavit semet, quod si idipsum verificari posset, subire baculos paratus foret. Cum vero occasione hujusmodi Disceptationis recte supervenerit, in Sede Dominali eotum praesens Judicialium, eodem praemissa recognoscente, taliterque in instanti calumnioso ejusmodi Dicterio edocto et verificato, in instanti poenam quoque sibi statutam subivit." U. o. f. 1165.

[13] Prot. vol. 9. f. 339—40.

hozatalával a reformátusokat még nagyobb kihágásokra ösztönözni, a királyi rendeletek ellenére történő újításaikkal a katolikusok buzgóságát csökkenteni, a vallás ügyében hozott vármegyei kezdeményezéseket megzavarni, vagy legalább is késleltetni. Igazságtalanság, erőszakosság tehát a prédikátorok eltávolításával nem történt. Kérik a helytartótanácsot, további instanciáknak helyet ne adjon. Egyébként meg vannak győződve arról is, hogy Őfelsége a katolikus hit gyarapodására „pro munere suo apostolico in Mariano hocce Regno summa cura et solicitudine ferri non cessaret..."[14]

A vármegye ebben a jelentésben főleg egy levélre támaszkodik. A levelet a szárszóiak és szóládiak közösen írták. Egy rétről van benne szó, amelyet eddig közösen használtak, de amelyet most a földesúr megvont tőlük. Ők a megvonás okát abban a vádban látják, hogy ők állítólag panaszt emeltek földesuruk ellen. Pedig ez nem igaz. Az odahelyezett ferences atyát nem bántották, az előírt szolgáltatásokat megadták neki, „hirdetett igéjére közülünk, akinek kedve volt, el is ment, mostanság is elmégyen".[15]

Közel egy esztendei szünet állott be a szárszói-szóládi ügyben. Kérésük azonban nem nyert kedvező elintézést. A helytartótanács ugyanis 1748 márc. 5-én a két község újabb kérelmét küldi le. Ebben jobbágyi alázattal kérik a királynőt, hogy állítsa vissza régi vallásszabadságukat. Ők ugyan már arról értesültek, hogy kétízben is írt Őfelsége a vármegyének ügyükben, ebből bizton remélték, hogy kérésük meghallgatásra talált, de a vármegyéhez eddig hiába fordultak. Egy máj. 4-én kelt levelükkel a vármegyét is megkeresik. Ebben nyiltan bejelentik, hogy saját elhatározásukból jártak Bécsben. Hangoztatják, hogy a vármegyét nem vádolták a királynénál. A templomokba nem jár senki, imaházaikat nem jószántukból adták át, hanem csak erőszaknak engedtek.[16]

Amikor a vármegye ezért közgyűlésre idézi őket, nem jelennek meg. Igy a már megtörtént tanuvallomások adatait ismételheti csak összefoglaló jelentésében. Ha Őfelsége a kérést teljesítené és visszaállítaná teljes vallásgyakorlatukat, akkor ebben a vármegyében „foeda caeteroquin Acatolicorum Labe plurimum infectum", a reformátusok merészsége annyira megnövekedne, hogy a királyi rendeleteket és vármegyei intézkedéseket semmibe sem vennék. Egyébként a másvallásúak gyakorlatát nagy munkával a katolikus plébánosoknak rendelték alá. Ha ezt megbolygatnák, csak újabb veszekedések magvát vetnék el.[17]

A végleges elhatározás azonban csak késik a helytartótanács részéről. 1749 márc. 25-én már a főispán támogatását is kikéri a vármegye: Hasson oda, hogy a vármegye szemponjából kedvező döntés történjék. A vármegye tekintélye így is megingott már. Úgy értesültek, hogy amíg ők közgyűlésre gyűltek össze, addig a szárszóiak és szóládiak Bécsben jártak, hogy a döntést megsürgessék. Az az érzésük, hogy a vármegye szavahihetőségében kételkednek. Mentse meg a vármegye tisztviselői karának jóhírnevét azáltal, hogy hasonló feljelentéseket ott Bécsben ne fogadjanak el. A főispán meg is ígéri, hogy minden tőle telhetőt elkövet, hogy ez az ügy kedvező elintézést nyerjen,[18] de a főispáni közbenjárás sem használt. Az 1750 máj. 5-i közgyűlés arról panaszkodik, hogy a szóládiak, bár ügyük még a királyné előtt van, megkezdték az imaház és lelkészlak javítását, sőt évek óta prédikátoruk is van. A vármegye arra szorítkozik, hogy kiküldött bírája útján megintse az előírásokkal nem törődő községet.[19]

Talán nem volt egészen felesleges a szárszói—szóládi eset figyelemmel kísérése. A földesúr, törvénybiztosította jogával élve, közbelép az uralkodó vallás érdekében. A református vallás kép-

[14] U. o. f. 389—392.
[15] U. o. f. 392.
[16] U. o. f. 548—549.
[17] U. o. f. 688—693.
[18] Prot. vol. 10. f. 312—316, 353.
[19] U. o. f. 809—810.

viselője, a lelkész, éppen mert reá nézve hátrányos, nem ismeri el ezt a földesúri jogot. A király a végső döntés jogát magának tartja fenn. Ezzel megindul az akták lavinája, melynek szenvedő alanya a vármegye. A királyi rendeletek sürgetik a katolikus vallás megerősítését. Ugyanakkor azonban a helytartótanács megköti a vármegye kezét és nem engedi a rendeletek megvalósítását. A felterjesztett panaszok és a vármegyei kivizsgálás között állandó ellentétek vannak. Ha a jobbágyok a földesúrral, vagy a vármegyével állanak szemben, tagadják bünösségüket. Nem lehetetlen, hogy sok esetben valóban egyesek voltak a kérelmek szerzői. Igy az 1748 dec. 10-i tanukihallgatások során kiderül, hogy a volt prédikátor járt el a felküldött folyamodvány ügyében. Hat esztendeig húzódik a bonyodalom, s megoldás nincs. Érezhette a helytartótanács is, hogy rendeleti úton nem lehet a vallási kérdést megoldani. A református lelkészek pedig ébren tartották a tudatot, hogy a szabad vallásgyakorlathoz nekik is joguk van, a földesúri jog nem szabályozhatja a lelkiismereti meggyőződést.

A vármegyei közgyülések levegője még katolikus. A vezető férfiak lelkiismeretesen törekednek a katolicizmus helyzetét megszilárdítani. Felterjesztéseikben többször hangsúlyozzák, hogy Isten ügyéről, az Anyaszentegyházról van szó. Támogatják a katolikus földesurak tevékenységét, a Bíró püspök elrendelte canonica visitatiót erélyesen pártfogolják, de hiába. A helytartótanács magának tartotta fenn a vallási ügyek végső fokon való intézését. A helytartótanács halogató politikájában nyilvánul meg talán a legerősebben az a kétféle szellemiség, amelyről már szóltunk. A vármegye komolyan veszi a vallásra vonatkozó rendeleteket, szívügye a katolikus vallás terjesztése. S ugyanakkor éreznie kell, hogy a helytartótanácsot már egészen más szellem tölti el. Erösen csökkentette a vármegye önbizalmát, hogy felterjesztéseit nem kezelték a hivatalos hatóságnak kijáró hitellel és hogy nem bocsátottak rendelkezésére megfelelő eszközöket. Amikor 1746 aug. 16-án a helytartótanács több somogyi falu panaszát küldi meg a vármegyének arról, hogy a vármegye szabad vallásgyakorlatukban akadályozza öket, az okt. 1-én tartott közgyülés szemrehányást tesz a helytartótanácsnak, hogy hiszen ő volt az a szerv, amely a királyi rendelkezéseket kibocsátotta. Ezek komolyan parancsolták a vármegyének, hogy a tisztikar a vallás terén szüntessen meg, éberségével akadályozzon meg minden újítást. A vármegye tehát, amikor a pesti commissio után történt tiltott újítást észlelt, az 1745 aug. 7-i rendelet értelmében arra törekedett, hogy azokat vagy teljesen megsemmisítse, vagy legalább a rendelkezésére álló eszközökkel gátolja.[20]

Ha a vármegyét bántotta a szárszói—szóládi eset elhúzódása, a sok jegyzőkönyvszerkesztés és javaslatainak semmibevétele, még inkább keserítette a *hoboli* prédikátor ügye.

A nagybajomi plébános és a ceglédi adminisztrátor feljelentést tettek a hoboli református lelkész ellen, hogy két esetben katolikus leányt esketett

[20] Prot. vol. 9. f. 11—12. — Prot. vol. 10. f. 417—420.

meg református férfival, pedig a Carolina-resolutio értelmében vegyesházasságot csak katolikus plébános előtt lehet kötni. Házassági ügyről lévén szó, a veszprémi püspöki szentszék volt az illetékes. *Bíró Márton* püspök 1748 máj. 2-ra Veszprémbe idézi a hoboli ref. lelkészt, de az nem jelent meg, sőt az idézést vivő marcali esperes sem találkozott vele Hobolon. Biró azért lefolytatta a pert és a lelkészt a per költségeinek megfizetésére, félévi börtönbüntetés letöltése után hivatalától való megfosztásra ítélte és arra, hogy a vármegye tiltsa ki területéről. Ezt az ítéletet Bíró személyesen nyujtotta át a közgyűlésen, 1748 nov. 12-én, hogy a vármegye végrehajtsa. [21]

A vármegye azt hiszi, kötelességét teljesíti, amikor eljár a hoboli református lelkész ellen. A helytartótanács azonban már 1749 ápr. 25-én jelentést kér a prédikátor elfogatása és a veszprémi börtönbe való vitele miatt, valamint a hoboliak vallásgyakorlatának megszüntetése tárgyában. A júl. 27-i közgyűlés jelenti a helytartótanácsnak, hogy a veszprémi szentszék ítélte el a prédikátort, mert a házasság kiszolgáltatásánál járt el törvényellenesen. A vármegye azután „vi muneris", a veszprémi püspök megkeresésére küldötte ki bíráját, aki a szentszékkel egyetértésben végezte feladatát, a prédikátort nem kötöztette meg, hanem átadta a ladi plébánosnak. A vallásgyakorlatot illetőleg pedig a rendeletek értelmében intézkedett, amikor meghagyta a hoboli reformátusoknak, hogy új lelkészt ne hozzanak a faluba, és amíg prédikátoruk visszatér, keresztség, házasság dolgában a katolikus plébánoshoz forduljanak. Ebben az ügyben meglepően gyorsan történt döntés. Már szept. 23-án megszünteti a helytartótanács a veszprémi szentszék bizonyító eljárását: „Proinde ne amplius talismodi compassuales in Materia Religionis expediendae acceptentur, tanto minus in effectum deducantur ex clementissimo suae Majestatis Mandato disponitur".[22] Valószínűleg nem ezt a feleletet várta a vármegye. Jól esett volna neki, ha odafenn megdícsérik buzgóságát, amellyel a katolikus vallás előmozdításán fáradozik.

1750 márc. 10-i közgyűlésükön megirígylik az artikuláris vármegyéket: Mennyivel jobb dolguk van azoknak. Óhajtják, hogy Somogyban is legyenek artikuláris helyek. Ha azokban a nehéz időkben országgyűlésen lehetett szabályozni s a protestánsok is megelégedtek három nyilvános istentiszteleti hellyel, miért ne lehetne most is ugyanezt megcsinálni?[23]

Célunk csak annyi volt, hogy röviden érzékeltessük Somogy e vallási harcaiban egy új felfogás gyakorlati megnyilvánulását. Az államhatalom megváltozott szellemiségével szemben a vármegye harcai semmi, vagy nagyon csekély eredménnyel jártak. Bebizonyosodott, hogy a rendelet nem minden. A katolicizmus megerősödését más úton kellett keresni. A katolikusabb jövő záloga a plébániák szaporítása volt, amint Bíró püspök meglátta és a vármegye is támogatta ebbeli törekvését. Plébániák és azokban képzett papok: ez a csendes munka segítette elő a katolikus Somogy megizmosodását.

[21] Prot. vol. 10. f. 55—83.
[22] U. o. f. 478—9.
[23] U. o. f. 670.

Borsa Iván:

A kaposszerdahelyi pálos kolostor középkori oklevelei

Regeszták

A szlavóniai és horvátországi pálos kolostoroknak az Országos Levéltárban lévő középkori okleveleit Mályusz Elemér kolostorok szerint csoportosítva kivonatosan közzétette a Levéltári Közleményekben. A magyarországi pálos kolostoroknak ugyancsak az *Országos Levéltár*ban lévő középkori oklevelei azonban ezideig nem láttak egységesen napvilágot, csupán egy-két különleges fontosságú (kolostoralapítás, nagyobb adományok) darab került be okmánytárainkba (Fejér: Codex diplomaticus, Anjoukori okmánytár stb.). A pálos rend gazdag és országos viszonylatban is jelentős középkori történetét kívánjuk szolgálni azzal, hogy a szerdahelyi kolostornak ránkmaradt középkori okleveleit kivonatos formában közzétesszük. A közlés a Levéltári Közlemények 1946. évfolyamában megjelent regesztázási szabályzat útmutatásai alapján történik.

Szerdahely Somogy vármegyében, Kaposvártól délre feküdt a mai Szerdahelypuszta helyén. (Csánki: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet 647. l.) A kolostor a török időkben elpusztult, s a török kiűzése után sem települt újra.

1. *1332 szeptember 10.*

A Kopurnuk-i konvent bizonyítja, hogy egyfelől Salamon fia: Clementinus és Olivér fia: István, másfelől pedig Zyl-i Dees fia: István minden köztük folyt viszályt eloszlattak és a vitás határügyben leírván a határokat, megegyeztek azzal, hogy az egyességet megszegő úgy marasztaltassék el, mintha bajvívásban vesztes lett volna.

Határjárás: Incipiunt due metee (!) iuxta viam, que itur de Zyl versus Berend, a parte meridionali una est meta in arbore ilicis, a parte occidentali, que separat terram Stephani filii Dees de Zyl, altera vero terrea a parte occidentali, que separat filios Oliuery, deinde directe vadit per virgultum ad meridiem in spatio et longitudine duorum iugerum et ibi sunt mete una in arbore ilicis a parte meridionali, que separat filios Oliuery, altera terrea, que separat a parte septemtrionali terram Stephani filii Dees, deinde flectitur ad occidentem directe eundo iuxta arbores prunellarum et venit ad fluvium Zyl et ibi salit versus occidentem ad arborem egurfa meta terrea circumfusam, deinde per montem vergitur directe in planitie ad arborem ilicis meta terrea circumfusa(!), ubi est terra arabilis, deinde tendit ad longuam(!) metam, ubi est meta terrea, deinde vadit in parvum fluvium Kys Chyb vocatum et ibi est terrea, deinde ad occidentem versus fluvium maioris Cheb, ubi sunt due mete terree et ibidem terminatur.

A kapornaki konventnek 1340 március 25-én kelt oklevelében. (Dl. 2748. — Fasc. 2. N. 1.)

2. *1335.*

Ders ispán fia: Miklós mester Zeredahel és [Thormoch] nevű falvai között az erdő szélén Szent László király tiszteletére a Szent Ágoston-rendi pálos remeték részére (fratribus heremitis Sancti Pauli primi heremite de ordine Sancti A[gustini]) egyházat alapítván, [fiai:] Ders és György beleegyezésével az egyházat örökölt birtokaiból adományokkal látja el.

A birtokadomány: „unam particulam predicte sil[ve, in qua constr]ucta est ecclesia predicta a parte orientali Surk dictum(!); item duo molendina in aqua Kopus in villa Both; item duas vines unam in territorio v[ille Tormoc]h predicte in vicinatu terre abbatis Symigiensis, alya vero in Kukynusfiu a parte meridionali prope metam terre Barana; item unam villam Zerenkete[luky vocatam], quam nos in concambio recepimus de abbate Sancti Martini de Sacro Monte Panonie cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis".

Rongált hártyán, selyem zsinóron függő kerek viaszpecséttel, amelynek körirata: + S · NICOLAI · FILI · DERS és a körirat által határolt mezőben egy stilizált liliom látható. (Dl. 2971. — Fasc. 1. N. 1.)

Átírta I. Lajos király 1358 február 12-én kelt oklevelében. (Dl. 4713.) — *Eltérő írásmód:* Kukynusfyu.

3. *1340 március 25.*

A Kopurnuk-i konvent Reznuk-i Salamon fia: Kelemen szolgájának (famulus): Dénesnek ura és Reznuk-i Olivér fia: István nevében előterjesztett kérésére átírja saját 1332 szeptember 10-én kelt pátens oklevelét (1. szám).

Kákonyi Ferenc kamarai registrator által 1738 augusztus 25-én a kamarai levéltárban őrzött eredetiről kiadott hiteles másolat. (Dl. 2748. — Fasc. 2. N. 1.) — A jelenlegi közlés az oklevél eredetijéről történt. (Dl. 2748. — N. R. A. Fasc. 251. No. 22.)

4. *1358 február 4. Vysegrad.*

I. Lajos király megparancsolja Ders fiának: Miklós mesternek, hogy előtte és az anyakirályné előtt vállalt kötelezettségének megfelelően húsvét ünnepének 15. napján (ápr. 15.) királyi ember jelenlétében adja vissza a barátoknak (fratribus heremitarum) azokat a birtokokat és birtokrészeket, amelyeket a saját maga által Szent László tiszteletére alapított és megajándékozott egyház birtokaiból elfoglalt; s ha ezt nem tenné, úgy az említett időpont 15. napján (ápr. 29.) előtte vagy az anyakirályné előtt köteles megjelenni.

Kijelölt királyi emberek: Gerek-i Péter udvari jegyző, Egyed fia: László, Gál fia: Domokos, Trek fiának: Miklósnak fia: Mihály és Wyz-i Benedek.

A pécsi káptalannak 1358 április 15-én kelt oklevelében (Dl. 4743. — Fasc. 1. N. 2.)

5. *1358 február 12.*

I. Lajos király a Szent Ágoston-rendi pálos remeték tartományfőnökének (prior provincialis): Miklósnak kérésére Erzsébet anyakirályné beleegyezésével átírja és megerősíti Ders ispán fiának: Miklós mesternek 1335. évben kelt privilegiális oklevelét

(2. szám), amellyel Miklós mester az általa Szent László király tiszteletére alapított egyházat birtokadománnyal gazdagította.

A király címe: Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Comanie Bulgarieque rex, princeps Sallernitanus et honoris ac montis Sancti Angeli dominus. — *Dátum- és méltóságsor:* Datum per manus ———— Nicolai Dei et apostolica gratia archiepiscopi ecclesie Colocensis, aule nostre cancellarii ———— Nicolao Strigoniensi locique eiusdem comite perpetuo, Vgulino Spalatensi archiepiscopis, Nicolao Agriensi, Demetrio Varadyensi, Dominico Transiluano, Ladizlao electo Wesprimyensi, Stephano Zagrabyensi, Thoma Chanadyensi, Colomano Jauriensi, Michaele Wacyensi, Petro Boznensi, fratribus Stephano Nitriensi, Thoma Syrimiensi, Blasio Tynninyensi ecclesiarum episcopis ecclesias Dei feliciter gubernatibus, magnificis viris Nicolao Konth palatino et iudice Comanorum, Andrea voyuoda Transiluano et comite de Zonuk, comite Nicolao de Zeech iudice curie nostre, Cykou magistro tauarnicorum nostrorum, Leustachio regni Sclauonie banatum tenente, Nicolao bano de Machou, Leukus dapiferorum et pincernarum Dionisio agasonum. Thoma ianitorum nostrorum magistris ac magistro Symone filio Mauricii comite Posonyensi aliisque quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

Rongált hártyán, selyemzsinóron függő töredezett kettős pecséttel (Dl. 4713. — Fasc. 1. N. 3.)

6. *1358 április 15.*

A pécsi (Quinqueecclesiensis) káptalan Gerek-i Péter mester királyi udvari jegyző kérésére átírja I. Lajos királynak 1358 február 4-én a Zerdaheel-i pálosok érdekében (pro fratribus heremitis primi Pauli in claustro Sancti regis Ladislai) Zerdahel-i Deers fiához: Miklós mesterhez intézett mandátumát (4. szám) és a jegyző bevallását írásba foglalja László perjel és a kolostor tagjai részére. A bevallás szerint miután Péter mester a király parancsát Miklós mesternek átadta, Miklós mester a királyi jegyző, saját fiai: Ders, György és János, továbbá Ders fiának: Péternek fia: Mihály jelenlétében ez utóbbiak beleegyezésével visszaadta a kolostornak mindazokat a birtokokat, birtokrészeket és jogokat, amelyekkel a kolostort alapítása idején ellátta; azonkívül Deers fiának: Péternek fia: Mihály látván azt az oklevelet, amellyel atyja az említett kolostort adományokkal gazdagította, az adományozást és az oklevelet a maga részéről is elfogadta és megerősítette.

Hártyán, hátlapjára nyomott pecsét darabjaival. (Dl. 4743. — Fasc. 1. N. 2.)

7. *1370 március 25.*

A somogyi (de Symigio) konvent bizonyítja, hogy egyfelől Zeredahel-i Ders fiának: Péternek fia: Mihály mester a maga, valamint fiai: Jakab, János, István és Miklós nevében, másfelől Tristianus pálos „prior generalis" a maga, valamint egész rendje, nevezetesen pedig László Zeredahel-i perjel és az ottani barátok nevében egyességet kötöttek, amelynek értelmében Mihály mester, illetőleg utódai minden karácsonykor 10 pensát (pensas denarii), egy disznót, húsz kalácsot (tortas) és 10 csirkét, húsvétkor pedig egy húsvéti bárányt, 100 tojást és 20 kalácsot adnak a Zeredahel-i Szent László egyháznak; Tristianus rendfőnök Tamás

Baranya-i vicarius, László Zeredahel-i perjel és az ottani barátok beleegyezésével átengedte Mihály mesternek az Vruenesmal hegy oldalában fekvő szőlőt az alatta lévő szántófölddel (cum quibusdam exstirpationibus terrarum arabilium), s ennek fejében azonos nagyságú szántót kaptak az Iwankafalua falu fölött lévő szőlejük északi oldalán; azonkívül Mihály mester egy ez évben született csikót adott és a kolostortól délre fekvő Sarkag nevű erdőt is odaadta, s kötelezte magát, hogy a barátokat megvédi az erdö birtokában, és sem irtást, sem útvágást nem végez és ezt jobbágyainak sem engedi meg.

Az átadott erdő határai: Prima namque meta incipit supra villam seu iobagiones eorundem fratrum in angulo eiusdem silve ex parte orientis, ubi iuxta quandam arborem tilie cruce signata vulgariter hasfa vocatam meta terrea, abhinc versus meridiem asscendendo sub quadam arbore ilicis cruce signata, ubi iungitur silve magistri Mychaelis Wruenes vocate, est meta terrea, dehinc ad eandem plagam asscendendo sub quadam arbore fagy vulgariter bykfa vocata cruce signata meta terrea, abhinc iuxta quandam antiquam viam, que separat et distingit inter dictam silvam Vruenus et Sarkag prenotatas asscendendo sub arbore fagy cruce signata meta terrea, dehinc per eandem antiquam viam transseundo et asscendendo ..... angulum vinee eiusdem magistri Mychaelis, ubi sub quadam arbore fagy cruce signata meta terrea, dehinc iuxta eandem vineam per semitam parvulam eundo et modicum girando pervenit ad secundum angulum predicte vinee, ubi sub quadam arbore vulgariter gertyanfa vocata meta terrea, dehinc per quandam antiquam viam ad partem occidentem reflectendo sub quadam arbore cruce signata vulgariter yharfa vocata meta terrea, abhinc ..... sub quadam arbore vulgariter yharfa vocata meta terrea, ubi cadit ad magnam viam et per eandem descendendo per eandem plagam iterum cadit et flectitur in unam aliam viam antiquam, in qua stat meta terrea angularis, dehinc iuxta eandem viam descendendo ad partem septemtrionalem per aliquas metas terreas et arbores cruce signatas pervenit quandam ad arborem fagy cruce signatam meta terrea angularis, abhinc ..... plagam orientalem pervenit ad quendam rivulum seu aque pluvialis meatum, ubi sub quadam arbore gertyanfa vocata cruce signata meta terrea, dehine parvum girando quandam modicam exstirpationem terre arabilis, ubi sub quadam arbore tilie vocata cruce signata meta terrea, dehinc iterum reflectendo versus plagam orientalem iuxta eandem exstirpationem inter duas magnas arbores fagy cruce signatas ..... sub quadam magna arbore fagy cruce signata meta terrea, dehinc quendam parvum rivulum seu aque pluvialis meatum transscendendo sub quadam arbore fagy cruce signata meta terrea, dehinc versus eandem plagam asscendendo per aliquas metas terreas et arbores cruce signatas ..... qua inciperat(!) et sic mete silve predicte terminantur.

Két példányban. Mindkettő hártyán, egyik csonka, másik rongált, függő pecsétjük hiányzik. (Dl. 5831. — Fasc. 1. N. 4.)

8. *1424 március 21.*

Derenchen-i Zekel (dicti) Péter mester özvegyének: Klárának gyóntatója: Balázs pálos barát, Bereck a Zerdahel-i pálosok perjele és több más tanú jelenlétében tett végrendelete.

A végrendelkezés: Primo et principaliter sepulturam corporis sui elegit in ecclesia Beati regis Ladislai, attamen ante corpus suum deducendum unum equum pey coloris et duos boves ac unum ciphum argenteum deauratum, scilicet rotondum et etiam segetes, blados videlicet ante molendinum eorundem fratrum heremitarum existentium(!) predicta domina legavit eidem ecclesie Beati regis Ladislai pro salute anime sue, item palium suum et strangulam, potiora vestimenta sua commisit ad aram offerre, sed prior eundem palium et strangulam X florenis redimendo nove monete eundem palium legavit Marga-

rethe puelle sue, strangulam vero legavit domine Affre relicte Ladislai; item maiorem et meliorem(!) scrineum nostrum et unam ladulam nostram meliorem ac unum pulvinar magnum et etiam secundum pulvinar, quod iacet circa caput et etiam quatuor lintiamia(!) legavit eidem Margarethe puelle sue; item unum ciphum parvum argenteum ac unum cuccliar similiter argenteum legavit eidem domine Affre et unam scropham meliorem similiter legavit ipsi Affre; item Bartholomeo familiari suo legavit unum equum kyck coloris ac ducentos novos denarios; item pro recuperatione parochionalis ecclesie sue de Zeredahel legavit duos boves et unum vas vini; item Benedicto plebano eiusdem ecclesie legavit unum lardum et ducentos novos; item Valentino clerico legavit pelicium suum magnum et C novos; item pro recuperatione ecclesie de Zenthmiclous legavit unam bonam vaccam ac unam scropham et duos cubulos de tritico ac C novos; item aliam novam strangulam et unam vaccam legavit Blasio lltterato; item scrutum pelicium suum et unum(!) sindonem novum(!) legavit consorti Blasii litterati; item relicte Anthoni legavit unam vaccam ac unam scropham et duos cubulos de tritico; item magister Petrus de Cheke tenetur nobis X florenis nove monete et illos X florenos recipiendo ab eodem magistro Petro dominus et frater noster magister Emericus expendat ad celebrationem missarum pro salute anime nostre; item dominus frater Thomas abbas Simgyensis(!) tenetur nobis XII florenis nove monete et illos XII florenos rehabendo ab eodem abbate frater noster idem dominus Emericus unacum priore de eisdem XII florenis VIII florenos commisimus dare eidem priori; item duos centenarios legavit pro recuperatione ecclesie Sancti Luce; item ex eisdem C novos legavit eidem Blasyo litterato; item similiter ex eisdem C novos legavit parvo Johanni; item pro parva Margaretha legavit veteram(!) strangulam suam ac unum(!) sindonem de apeto factum et unum cuccliar argenteum; item duos ciphos argenteos legavit domino Emerico fratri suo ac domine consorti eiusdem; item unum ciphum argenteum, quod dicitur vulgariter surluck legavit domino Georgio puero germani suo(!); item agnus(!) Dei, in quo continentur reliquie, argenteum legavit domine Margarethe consorti domini Stephani de Bethka; item scrineum, in quo continentur diverse reliquie, legavit eidem domino Emerico fratri suo carissimo; item cum nobili domina relicta scilicet Martini bani pro quadam debitoria per eandem dominam nobis tenenda convenimus in quadraginta florenis novis et antequam tam de domino Thoma abbate Simigyensi rehabebit dominus Emericus frater noster et prior de Zerdahel, quam de magistro Petro de Chebe, illis vero quorum nomina sunt conscripta in registro, solvant satisfaciendo de ipsis XXXX florenis a predicta domina relicta Martini bani receptas, residue autem pecunie, que erunt ex eisdem XXXX florenis, observat idem prior et fratres sui pro se pro salute anime nostre, persolutis autem ipsis iam sepe dictis XXXX florenis per eundem(!) dominam et eidem domine dominus et frater noster Emericus det in toto et per omnia expeditoriam super premissa solutionis .....; item ..... quod ..... floren ..... nove monete mutuo, quosquidem sex florenos recept ..... a domina Affra de domo nostra et eosdem sex florenos novos rehabendo ab eodem Stephano woyuoda dominus et frater noster magister Emericus et prior restituant eidem paupercule vidue domine Affre; item Johannes Istenuette dictus de Peturfalua tenetur nobis C et XXXIII novis; item Petrus filius Dominici de eadem Peturfalua tenetur nobis C novis; item Benedictus de possessionibus capituli Albe Regalis ad scitum Michaelis filii Simonis de Peturfalua tenetur C novis; item Andreas filius Banchk de Zenthmiclous tenetur nobis C et XXXIII novis; item in villa Hagmas Martinus de Videg tenetur nobis quatuor florenis nove monete; item in villa Iuankafalua Sebastianus tenetur nobis C novis; item idem dominus Emericus repetat ab eodem magistro Petro illos decem florenos et exinde V florenos legavit Margarethe puelle sue, alios vero V florenos similiter nove monete legavit eidem domine Affre; item etiam eidem domine Affre legavit unam vaccam et unam ladulam; item etiam ipsi Blasio litterato legavit unam scropham tertiammet habentem apud Martinum sutorem in Iuankafalua; item rehabita pecunia per eundem dominum Emericum fratrem nostrum tam a domino Thoma abbate Simgyensi(!), quam a iobagionibus, quorum nomina conscripta hic in registro sunt et tam istas pecunias, quam illas apud se habentes, que pecunie faciunt XXXVII florenos nove monete et

LXVI novos et cum hiisque pecuniis iam predictus dominus Emericus faciat nos sepelire seu expendat ad celebrationem missarum pro salute anime; item res et bona nostra mobilia et immobilia tam in domo nostra existentia, quam in domo plaustrali et tam in cellario, quam in curia collonum(!) hic et inde considerans et conspiciens in eisdem habentia iam sepe dictus dominus Emericus frater noster predictus quibus quantum exinde decet et cui quid intendit, donare dividendo distribuat pro salute anime nostre et pro remissione omnium propincorum, parentum, mortuorum et vivorum nostrorum atque omnium fidelium defunctorum; item etiam eidem ecclesie Beati regis Ladislai legavit unum vas vini enitum videlicet de Johanne Chazar dicto de Hagmas.

Papíron, melynek egyik oldala egészen, a másik pedig félig van teleírva, zárópecsét nyomával. (Dl. 11495. — Fasc. 4. N. 2.) — Az oklevélnek nincs intitulatio-ja, hanem „*Nota quod*“ szavakkal kezdődik.

9. *1424 április 7. Zerdahel.*

Zerdahel-i Márton bán özvegye: Anna, valamint fiai: György, Ders és Péter, továbbá Zerdahel-i ..... fia: Danch lelkük üdvössége miatt, azonkívül mert szüleik és rokonaik a Serdahel-i pálosok Szent László-egyházában vannak eltemetve, s így az egyházat és a kolostort támogatni kívánják, hogy „cultus divinus in eadem frequentari et augeri ministrique seu fratres viri religiosi Deo devoti perpetuo Domino possint et valeant deincaps famulari“, Zenthluca nevü birtokukon a hegyen lévö 40 hold földet és Zerdahel birtokon a Gerenche patakon túl fekvö 10 hold földet a Szent László tiszteletére épült egyháznak és kolostornak, valamint a kolostorban lakó barátoknak adományozzák „pro comodo et usu eorundem in perpetuam elemosinam nostram“.

A 40 hold föld határa: „a plaga occidentali quoddam fossatum, a septemtrionali vero et occidentali(!) partibus quedam silva magna contigue vicinari dinoscuntur, cuius etiam mete hoc ordine distinguntur, quod incipendo ab eadem silva magna et transeundo versus patrem occidentalem ad quandam viam magnam perveniet(!) per eandem viam ulterius ad plagam occidentalem transeundo perveniet(!) ad dictum fossatum ibique terminantur“. *A 10 hold határa:* „incipiendo a parte occidentali iuxta quandam viam Zanousauta nunccupatam et a parte septemtrionali existitit(!) terra magistri Emerici filii Johannis de prefata Zerdahel, inde procedendo versus partem orientalem pervenit iterum ad terram dicti magistri Emerici, dehinc procedendo ad plagam meridionalem pervenit ad quandam viam penes pratum sepefati magistri Emerici, abinde itur versus partem occidentalem, descendit in predictam viam Zanousauta vocatam ibique terminatur“.

Rongált hártyán, selyemzsinórokon függő kopott pecséttel és egy pecsét darabjával. (Dl. 11498. — Fasc. 4. N. 1.)

10. *1444.*

Bátfalusi (de villa Bath) néhai Márton bán fia: Ders a Zerdahel-i Szent László-kolostor és a benne lakó pálos szerzetesek szükös helyzetére (inopia) való tekintettel, „ob intuitu elemosine consideratque salute anime nostre“ a Thazar falu mellett a Chapos folyón lévő Eczy nevű malom felét a szerzeteseknek adományozza, miután a másik felét előzőleg Danch Pál, ennek testvére: János és édesanyja az általuk kiállított oklevéllel már nekik adományozták.

Hártyán, melyről a selyemzsinóron függött pecsét hiányzik. (Dl. 13826. — Fasc. 4. N. 3.)

11. *1468 decmber 21.*

A székesfehérvári (de Alba) keresztesek konventje jelenti I. Mátyás királynak, hogy Palocz-i László országbírónak Budán (Bude) 1468 november 13-án kelt felszólítására Hada-i Pál fia: János királyi ember és Egyed conventualis december 13-án Fewldwar-on, 14-én Pakos-on, 17-én pedig Kemlewd-ön, azaz három vásáron történt kikiáltás mellett insinuációval vízkereszt ünnepének nyolcadára (1469 jan. 13.) megidézték a király elé Kalaznyo-i Mihály fiának: Györgynek fiát: Albertet, Apar-i [Apaar] Garazda István fiát: Pétert, László fiának: Péternek fiát: Lászlót, Zerdahel-i Imre fiát: Györgyöt és Gordowa-i Fanch László fiát: Frank-ot György Madocha-i apát ellenében azzal, hogy határjáró (metales) okleveleiket mutassák be és a kirótt 55 márka bírságot fizessék meg.

Szentgyörgyi és bazini Péter országbírónak 1511 október 23-án kelt oklevelében. (Dl. 16741. — Fasc. 2. N. 14.)

12. *1470 szeptember 19. „Wesprimii".*

Chepel-i Benedek „decretorum doctor, lector et canonicus, necnon reverendi in Christo patris et domini domini Alberti episcopi ecclesie Wesprimiensis vicarius in spiritualibus et causarum auditor generalis" a felek kérésére Mindenszentek ünnepének 4. napjára (nov. 4.) halasztja azt a pert, amelyet Bereck perjel és a Zerdahel-i Szent László-kolostor pálos szerzetesei indítottak János Zerdahel-i plébános ellen, akit „providus Johannes deak de Fyred" képviselt.

Papíron, a szöveg alatt töredezett zöld viaszpecséttel. (Dl. 17068. — Fasc. 4. N. 5.)

13. *1470 november 1. Zerdahel.*

Zerdahel-i Doncz Pál és Ders fia: István a Zerdahel-i Szent László-kolostor pálos szerzeteseinek szűkös helyzetére való tekintettel Zerdahel birtokon a Gerencze-n a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt plébániatemplom alatt lévő halászóhelyet az újonnan épült gáttal együtt a szerzeteseknek adományozzák azzal, hogy hetenként egyszer a Szent Mihály-kápolnában elhalt szüleikért misét mondjanak.

A halászóhely határai: „a parte orientali arbor pomus(!), de sub cuius directe vallis, ubi architectorie molendinum disponetur vel ubi melius visum fuerit, versus partem occidentalem adiacentiam lacus sunt terre arabiles egregii Stephani filii Emerici de dicta Zerdahel, non tamen attigit linpha terram ipsius, versus meridiem vallis ipsius Gerencze quantum inundari et tendi aqua poterit".

Hártyán, zsinegen függő két pecséttel, amelyek közül az egyik ép s a nem latin betűs körirat által határolt mezőben lévő pajzson egy stilizált liliom látható, a másik pecséten a pecsétkép kitöredezett. (Dl. 17078. — Fasc. 1. N. 5.)

14. *1481 december 28.*

Varda-i Mihály János Hethes-i alesperes és plébános, valamint felesége: Katalin jelenlétében végrendelkezik; a végrendelet végrehajtói Korokna-i János mester, Hwzaarh György és saját felesége: Katalin.

A végrendelet: Primo fratribus heremitis in Zerdahel commorantibus lego quinque sessiones iobagionales, unum et primum in possessione Jvtha sessionem providi Laurencii parvi ex parte orientali penes liberam viam transseundo ad lacum versus Garabheghe; secundam in Varda sessionem Johannis Firedy; tertiam Benedicti Tar in serie orientali penes domum Petri Zabo ex parte meridionali; quartam sessionem Blasii Mico; quintam penes eandem descendendo ad lacum vel piscinam ex parte septemtrionali; item silvas, terras arabiles, feneta et alia omnia tam in Jvta quam Varda cum premissis iobagionibus fratrum heremitarum simulcum omnibus utilitatibus equaliter utire(!) debeant; silvam vero Goganaliaharast vocatam, qui extendit se usque ad viginti iugera terrarum arabilium lego prescriptis fratribus heremitis. Item iterum tres sessiones seu mansiones iobagionales in eadem possessione Varda habite(!) lego domine Katherine coniugi nostro propter suas proprias sessiones in possessionibus Horpach et Gevsthe habitas, quas ego perpetue pro pretio vendidi; primam sessionem Cosme, secundam sessionem Petri Zabo penes Vrbanum ex parte occidentali, tertiam Georgii Chew, quas sessiones eadem domina Katherina coniungx(!) nostra legavit are Beate Virginis Marie intra ecclesiam Sancti Michaelis archangeli fondate(!). Item tertiam partem piscine mee lego ecclesie Sancti Michaelis archangeli uti plebanus eiusdem ecclesie omni tempore suo beneplacito liberam et facultatem habeat piscandi et pissces in eadem captas vendendi cum tertia parte iam prescripte, ut pro refrigerio anime mee orationes salubres et missas constitutas plene animistrare(!) debeat. Item fenetum seu pratum meum sub piscina ex parte septemtrionali pro celebratione missarum XXX^ta^ lego ecclesie Sancti Michaelis archangeli. Item prescripte Sancti Michaelis archangeli in Varda habite obliquor quatuor florenos auri et LXXX denarios. Item ecclesie Sancti Clementis pape in Kecelh constructe similiter obliquor quatuor florenos auri. Item alias omnes possessiones nostras Varda et Jvtha lego filio nostra Georgio Hwzaarh tali modo, ut dominam Katherinam coniugem nostram usque vite sue tempore pacifice tractare debeat, si vero idem filius meus vitam suam temporalem finivisset aut de huius ergastulo modo ..... esset, *(a mondat második fele tollban maradt!)*. Item iterum lego egregio domino et magistro Johanni notario palatinali de Korokna, idem magister Johannes eandem dominam Katherinam coniugem nostram usque diebus vite sue pa.....re et tractare debeat; idem magister Johannes Koroknay omnes possessiones iur..... perpetue ten..... habeat. Item Anthonio filio ..... rda propter multa sua servitia et fidelitatem diebus eius concessimus liberum ab omni solutione taxarum et muneralium. Item executores nostri omnibus debitoribus meis satisfaciant, idem executores omnes res nostras, uti meliore modo ipsis videbitur, pro refrigerio anime mee exponant.

Rongált papíron, alul egy nagyobb és egy kisebb kopott pecséttel. (Dl. 18587. — Fasc. 4. N. 6.)

15. *1487 május 9. Zerdahel.*

Zerdahel-i György fia: Mihály, Imre fia: István és Miklós fia: Miklós bizonyítják, hogy a tolnamegyei (Tholnensis) Czewl nevű birtokuk zálogösszege fejében a Zerdahel-i Szent László-kolostor pénzéből 350 aranyforintot átvettek Mátétól, a Thold-i kolostor vicariusától azzal a kötelezettséggel, hogy ha a Szent

László-kolostor szerzeteseit nem engednék e birtokba, úgy azok bármely más azonos értékű birtokukat elfoglalhatják.

Papíron, alul három zöld gyűrűs viaszpecsét részeivel; mindhárom stilizált liliomot ábrázol. (Dl. 19266. — Fasc. 2. N. 2.)

16. *1487 november 12.*

Lak-i Péter pécsi (Quinqueecclesiensis) prépost és a káptalan bizonyítja, hogy Zerdahel-i Imrehfy Györgynek fia: Mihály a maga, valamint felesége: Krisztina, s gyermekei: János, Imre, György és Borbála nevében a maguk, szüleik, rokonaik és utódaik lelkiüdvösségére, Szent László király iránt érzett tiszteletből a tolnamegyei (Tholnensis) Chyl birtokon lévő egész birtokrészüket minden tartozékával a Zerdahel-i Szent László-kolostor pálos szerzeteseinek adományozták.

Dátum- és méltóságsor: Datum per manus venerabilis domini Alberti de Nagwath lectoris et concanonici nostri ——— Matheo decretorum doctore cantore, Johanne de Iseph custode, Gregorio similiter decretorum doctore kathedrali, Stephano de Baronya, Petro de Dewecher artium liberalium magistro de Walko, Paulo de Azzywag, Johanne de Beremen artium liberalium magistro de Regen, Emerico de Tholna et Clemente de Marchya archidiaconis.

Hártyán, melyről a selyemzsinóron függött pecsét hiányzik. (Dl. 19326. — Fasc. 2. N. 3.)

17. *1487 december 19. „Bude".*

Bathor-i István országbíró bizonyítja, hogy Zerdahel-i Imre fia: István a maga, valamint felesége: Zsuzsanna, s gyermekei: Gábor, Ferenc, Lőrinc, Imre, Katalin és Fruzsina nevében a Zerdahel-i Szent László-kolostor pálos szerzeteseinek adományozta a tolnamegyei (Tholnensis) Chyl nevü birtokon lévő egész birtokrészüket minden tartozékával egyrészt a maguk, elődeik és szüleik lelkiüdve és Szent László király iránt érzett tiszteletük miatt, másrészt ama 350 aranyforint fejében, amelyet a szerzetesek bocsátottak az ő, valamint rokona: Zerdahel-i Imre fia György fiának: Mihálynak rendelkezésére, hogy Chyl birtokot Ews-i Imrétől visszaválthassák.

Jobboldalon a szöveg alatt: per Roycha(?).

Hártyán, selyemzsinóron függő pecsét darabjával. (Dl. 19341. — Fasc. 2. N. 4.)

18. *1487 december 20. „Bude".*

Bathor-i István országbíró felszólítja a szekszárdi (Saxardiensis) konventet, hogy Tolna (Tholnensis) megye egyik választott esküdtjével együtt iktassák be a Zerhahel-i (!) Szent László-kolostor pálos szerzeteseit Zerdahel-i Imrehfy Mihály és István Chyl-i birtokrészeibe, amelyek Mihály és István bevallása folytán őket illetik, s az esetleges ellentmondókat idézzék a királyi jelenlét bírósága elé.

Papíron, zárópecsét kis töredékével. (Dl. 19342. — Fasc. 2. N. 5.)

19. *1487 december 23. „Bude".*

I. Mátyás király bizonyítja, hogy egyfelől Zerdahel-i Emrehfy István mint Zerdahel-i Emrehfy Miklós leánya — Zenthgyewrgh-i Wyncze Tamás fiának: Bertalannak özvegye — Krisztina végrendeletének végrehajtója és a Zerdahel-i Szent László-kolostor perjele: László, másfelől Baycz-i Balázs többek — különösen pedig Orbán egri (Agriensis) püspök (electi et confirmati) és királyi kincstárnok — közbenjöttével megegyeztek. A felek között ugyanis „Cristauni (?) decretorum doctoris, reverendi in Christo patris domini Ladislai de Gereb apostolice sedis legati, episcopi ecclesie Transsiluanensis causarum auditoris generalis" bírósága előtt per folyt Krisztina asszony hitbére, jegyajándéka és egyéb ingóságai miatt, amelyeket végrendeletileg a Zerdahel-i pálos kolostorra hagyott. A megegyezés értelmében Baycz-i Balázs a fentemlített hagyatékot 150 aranyforintért megváltja, s az összeget Somo[gh]war mezővárosban két részletben — 50 forintot húsvét nyolcadán (1488 ápr. 13.), 100 forintot pedig Szent Jakab napján (1488 júl. 25.) — megfizeti a pálosoknak, akik viszont az összeg megfizetése esetén a somogyi (Simigiensis) konvent előtt kötelesek nyugtatni Balázst Krisztina asszony hitbérének, jegyajándékának és egyéb ingóságának megfizetése felől.

A király címe: „Hungarie, Bohemie etc. rex duxque Austrie". — *Jobb oldalon a szöveg alatt:* Coram magistro Johanne de Thwrocz.

Papíron, alul papírral fedett vörös viaszpecséttel. (Dl. 19344. — Fasc. 4. N. 7.)

20. *1488 január 15.*

A pécsi (Quinqueecclesiensis) káptalan bizonyítja, hogy Zerdahel-i Imrehfy Miklós fiai: Miklós és János a Zerdahel-i Szent László-kolostor pálos szerzeteseinek adományozták a tolnamegyei Chyl-birtokon lévő egész birtokrészüket minden tartozékával egyrészt a maguk, elődeik és szüleik lelki üdve, valamint Szent László király és a szerzetesek iránt érzett tiszteletük miatt, másrészt pedig ama 350 aranyforint fejében, amelyet a szerzetesek bocsátottak rendelkezésükre, hogy Chyl birtokot Ews-i Imrétől visszaválthassák; kikötötték azonban az ajándékozók, hogy jelen vallomásuk érvényét veszti abban az esetben, ha a szerzetesek pert indítanak ama Zerdahel-i föld miatt, amelyet egykor ők csereképen engedtek át Imrehfy Miklósnak, s amelyen Miklós és János nemesi kúriája áll.

Hártyán, selyemzsinóron függő pecséttel. (Dl. 19347. — Fasc. 2. N. 6.)

21. *1488 február 13. Zerdahely.*

Tamás, a pálosrend főnöke (prior generalis), tekintettel arra, hogy Zerdahel-i Imrefy Miklós fiai: Miklós és János a pécsi (Quinqueecclesiensis) káptalan oklevelébe foglaltak szerint Chyl birtokon lévő birtokrészüket a Zerdahel-i Szent László-kolos-

tornak, s a benne élő barátoknak adományozták azzal a feltétellel, hogy a szerzetesek nem fogják zaklatni ama Zerdahel-i föld birtokában, amelyet ők csereképen adtak át Imrefy Miklósnak, s amelyen az adományozók kúriája áll, megparancsolja a Zerdahel-i perjelnek és szerzeteseknek, hogy Miklóst és Jánost e föld miatt ne zaklassák.

Papíron, alul rányomott pecsét darabjával. (Dl. 19353. — Fasc. 1. N. 6.)

22. *1488 február 21. „Bude".*

Bathor-i István országbíró felszólítja a szekszárdi (Saxardiensis) konventet, hogy Tolna (Tholnensis) megye egyik választott esküdtjével együtt iktassák be a Zerdahel-i Szent László-kolostor pálos szerzeteseit Zerdahel-i Imrehfy György fia: Miklós, Imre fia: István, János fia: Miklós, Miklós fiai: László és Mihály Chyl-i birtokrészeibe, amelyek a fentemlített Zerdahel-i nemesek bevallása folytán őket illetik, s az esetleges ellentmondókat idézzék a királyi jelenlét bírósága elé.

Kissé rongált papíron, zárópecsét helyével. (Dl. 19356. — Fasc. 2. N. 7.) — Az oklevél margóján és hátlapján a jelen mandátumra írt jelentés fogalmazványa olvasható.

Átírta a szekszárdi konvent 1488 május 2-án kelt oklevelében. (Dl. 19357. — Fasc. 2. N. 7.) — *Eltérő írásmód:* Cyl.

23. *1488 április 14.*

A somogyi (de Symigio) konvent bizonyítja, hogy Zerdahel-i Emrefy István — Zerdahel-i Emrefy Miklós leánya, Zenthgyergh-i Vincze Tamás fia Bertalan felesége: Krisztina végrendeletének végrehajtója — és László, a Zerdahel-i kolostor perjele tiltakoztak amiatt, hogy Baych-i Balázs I. Mátyás király oklevelében foglaltak (l. a 19. számot) értelmében húsvét nyolcadán (ápr. 13.) Somoghwar-on nem fizette meg a 150 aranyforint 50 forintnyi első részletét, amelynek megfizetését azért vállalta, hogy megváltsa Krisztina asszony hitbérét, jegyajándékát és egyéb ingóságait, amelyeket ez végrendeletileg az említett kolostorra hagyott.

Jobb oldalon a szöveg alatt: Lecta et correcta per · Iso · ; *a hátlapon a jobb alsó sarokban:* Lecta · Iso ·

Papíron, hátlapjára nyomott pecsét részeivel. (Dl. 19372. — Fasc. 4. N. 8.)

24. *1488 május 2.*

A szekszárdi (Saxardiensis) konvent jelenti I. Mátyás királynak, hogy Bathor-i István országbírónak 1488 február 21-én kelt felszólítására (22. szám) Kethhel-i Ábrahám tolnamegyei (Tholnensis) esküdt, királyi ember Mihály pap konventi kiküldött jelenlétében a kérelmezőket (a szerdahelyi pálosokat) beiktatták a Zerdahel-i nemesek Cyl-i birtokrészeibe, s az iktatásnak a helyszínen senki sem mondott ellen, az iktatás 14. napján azonban a konvent előtt megjelent Keweznye-i Balázs, s az ikta-

tásnak Garazda Péter, a Possegazenthpethewr-i egyház prépostja és Garazda Miklós nevében ellentmondott, ezért Pétert és Miklóst Szent György napjának nyolcadára (máj. 1.) megidézték a királyi személyes jelenlét bírósága elé.

Papíron, zárópecsét darabjaival. (Dl. 19357. — Fasc. 2. N. 7.)
Az oklevél hátlapján olvasható feljegyzés szerint későbbi alkalommal a felpereseket Meggyes-i Márk képviselte.

25. *1488 május 30. „Bude".*

Bathor-i István országbírónak 1488 február 21-én kelt mandátumával (l. a 22. számot) azonos szövegű felszólítása a szekszárdi (Saxardiensis) konventhez.

Eltérő írásmód: Chyr.
A szekszárdi konventnek 1488 október 6-án kelt oklevelében. (Dl. 19392. — Fasc. 2. N. 7.)

26. *1488 október 6.*

A szekszárdi (Saxardiensis) konvent jelenti I. Mátyás királynak, hogy Bathor-i István országbírónak 1488 május 30-án kelt felszólítására (25. szám) Morga-i Miklós tolnamegyei esküdt, királyi ember Mihály pap konventi kiküldött jelenlétében a Zerdahel-i pálosokat be akarta iktatni Zerdahel-i Imrehfy György fia: Mihály, Imre fia: István, János fia: Miklós, Miklós fiai: László és Mihály Chyr-i birtokrészébe, az iktatásnak azonban Chyr-i Garazda Miklós a maga, valamint Garazda Péter „prepositi Sancti Petri de Posega" nevében ellentmondott, ezért őket Szent Mihály ünnepének nyolcadára megidézték a királyi jelenlét bírósága elé.

Papíron, zárópecsét részeivel. (Dl. 19392. — Fasc. 2. N. 7.)

27. *1488 (december 30.)*[1] *„Strigonii".*

Tamás „prepositus Sancti Georgii martiris de Viridi Campo Strigoniensi ac archidiaconus cathedralis, necnon canonicus et vicarius in spiritualibus causarumque auditor generalis" megparancsolja a pécsi (Quinqueecclesiensis) és veszprémi (Wesprimiensis) egyházmegyékben lévő Apathyzenthmarthon-i, Zerdahel-i, Zenththamas-i, Zenthgergh-i és Kethelyzenthmarthon-i plébánosoknak, hogy idézésüktől számított 20. napra idézzék meg Esztergomba az ő bírósága elé Zerdahel-i Imre fiait: Istvánt és Miklóst, valamint anyjukat: Dorottyát, továbbá „providos Ladislaum fabrum, Emericum Bank et Laurencium lapidicam de Chokona" László Zerdahel-i perjel és a konvent ellenében bizonyos végrendeleti tartozások (debitorum testamentariorum) és egyéb jogtalanságok ügyében.

Az oklevél felső szélén bal oldalon: Jhs Maria. *A szöveg alatt jobb oldalon:* Nicolaus de Athya notarius.
Papíron, alul papírral fedett zöld viaszpecséttel. (Dl. 19460. — Fasc. 4. N. 9.)

[1] *A keltezés:* „penultima die millesimo quadringentesimo octuagesimo octavo (!?)".

28. *1489 február 20. „Bude".*

Bathor-i István országbíró a szokott bírságban marasztalja el Garazda Miklóst és Garazda Pétert „prepositum Sancti Petri de Posega", mert vízkereszt ünnepének nyolcadán (jan. 13.) nem jelentek meg a tolnamegyei (Tholnensis) Chyr birtokon lévő bir tokrészek iktatásának történt ellentmondás miatt folyó perben, pedig a Zerdahel-i pálosremeték ügyvédje: Megyes-i Márk 38 napig várakozott rájuk.

Papíron, zárópecsét nyomával. (Dl. 19488. — Fasc. 2. N. 9.)

29. *1491 május 31. Pesth.*

Máté deák pesti sókamarás felkéri Pest és a Zenthlaslo-i páloskolostor között lévő nemeseket, egyéb birtokosokat, vám- és adószedőket, hogy engedjék szabadon szállítani azt a sót, amelyet a király a Zenthlaslo-i pálos barátoknak alamizsnaként (in elemosinis) adott.

Papíron, alul zöld gyűrűs pecsét nyomával. (Dl. 19725. — Fasc. 4. N. 10.)

30. *1495 február 26. „Bude".*

„Vrsus de Vrsinis" teanoi (Theanensis) püspök, a szentszéknek és a pápának Magyarországba, Csehországba és Lengyelországba (Hungarie, Bohemie et Polonie), valamint Ulászló és János Albert királyok többi országaiba küldött „legatus de latere" megparancsolja a Zenthluca-i és Zenthbalas-i plébánosoknak, továbbá a pécsi, veszprémi és váci (Quinqueecclesiensis, Wesprimiensis et Waciensis) egyházmegyék ama plébánosainak, akiknek e levelét felmutatják, hogy az idézés 15. napjára idézzék meg „Barnabam presbiterum plebanum de Zerdahel et nobilem dominam relictam condam Pauli Dancz de eadem, item providos Stephanum Bekas de Kapolnafalwa, alterum Stephanum Zeele dictum, Blasium pellificem, dominam relictam Georgii Saar de eadem Kapolnafalwa et alios quatuor personas vobis cum presentibus nominandos" bizonyos végrendelet, adósság és okozott kár ügyében Tamás Zerdahel-i pálos perjel és konventje ellenében.

A szöveg alatt bal oldalon: Bernardus Cardulus auditor; *jobb oldalon:* Carolus Arcos(?).

Papíron, alul papírral fedett vörös viaszpecséttel. (Dl. 20270. — Fasc. 4. N. 11.)

31. *1498 november 6. „Bwde".*

II. Ulászló király előadja, hogy a Zerdahel-i Szent László-kolostorban lakó pálos remeték 1489. év Szent György napjának nyolcadára (máj. 1.) I. Mátyás király személyes jelenlétének bírósága elé megidézték Garazda Péter Posegawar-i prépostot és Garazda Miklóst Zerdahel-i Imrehfy György fia: Mihály, Imre fia: István, Emerhfy (!) Miklós, továbbá Emrehfew (!) Miklós fiai: László és Mihály Chyr-i birtokrészeibe való iktatásnak történt

ellentmondás miatt. A per I. Mátyás király halála után 1498. év Szent Mihály napjának nyolcadára (okt. 6.) halasztódott, amikor is Garazda Péter időközben elhalálozván — Garazda Miklós helyett Godesnya-i István deák hiába várakozott a pálos szerzetesekre, ezek nem jelentek meg, ezért a király hat márka bírságban elmarasztalja őket és meghagyja a szekszárdi (Saxardiensis) konventnek, hogy Szent György napjának nyolcadára (1499 máj. 1.) idézzék meg őket a királyi személyes jelenlét bírósága elé.

Kijelölt királyi emberek: Herthelend-i György és János, Dorogh-i János, Almas-i Dama György és Peel-i András.

A szekszárdi konventnek 1498 december 17-én kelt oklevelében. (Dl. 20758. — Fasc. 2. N. 10.)

32. *1498 december 17.*

A szekszárdi (Saxardiensis) konvent jelenti II. Ulászló királynak, hogy 1498 november 6-án kelt meghagyására (31. szám) Dorogh-i János királyi ember és László pap konventi kiküldött Chyr birtokon megidézte a remetéket Szent György ünnepének nyolcadára (máj. 1.) a királyi személyes jelenlét bírósága elé.

Papíron, zárópecsét helyével. (Dl. 20758. — Fasc. 2. N. 10.)

33. *1499 február 4. Somoghwar.*

Agy-i Horwath Péter és Kyrthes-i Isyp János somogymegyei (Simigiensis) alispánok és a szolgabírák bizonyítják, hogy a Buda mellett lévő Szent Lőrinc-kolostor remetéinek kérésére kiküldték Inakod-i Benedek szolgabírót Weresalma birtokra s a szolgabíró által megtartott vizsgálat szerint Horwath Bálint ottani villicus, Danch Pál özvegyének jobbágya eskü alatt azt vallotta, hogy a nevezett özvegy Weresalma-i két jobbágya: Horwath Pál és Olaz Tamás szabályszerüen engedélyt nyertek a remeték birtokára való költözésre, s előtte ismeretlen oknál fogva nem engedi el őket úrnőjük, pedig az elengedés fejében az átköltözni akarók egy ökrét is levágatta.

Papíron, hátlapján öt pecsét töredékével. (Dl. 20815. — Fasc. 3. N. 15.)

34. *1499 március 4. Somoghwar.*

Somogy vármegye közönsége (universitas nobilium comitatus Simigiensis) előadja, hogy a megye alispánjainak és szolgabíráinak Balázs, a Zerdahel-i Szent László-kolostor remetéinek perjele által felmutatott oklevele szerint Danch Pál özvegye Inakod-i Benedek szolgabíró felszólítása ellenére sem engedi, hogy Horwath Pál és Olaz Tamás nevü Weresalma-i jobbágyai átköltözzenek a remeték Weresalma-i birtokára, ámbár minden adósságukat megfizették, ezért utasítja az alispánokat és szolgabírókat, hogy „auctoritate universitatis nostre“ három márka bírság kirovása mellett engedjék meg a szóbanforgó jobbágyoknak a remeték birtokára való átköltözést.

Papíron, alul vörös viaszpecsét darabjával. (Dl. 20824. — Fasc. 3. N. 1.)

35. *1500 november 16. Somoghwar.*

Kyrthes-i Isyp János és Herantfalwa-i Heranth Bertalan somogymegyei (Simigiensis) alispánok és a szolgabírák bizonyítják, hogy a Zerdahel-i remeték kérésére Inakod-i Benedek szolgabírót vizsgálat megtartására küldték ki, s jelentése szerint betegsége miatt Besenew-i János alszolgabíró vizsgálatot tartott, s mikor Zerdahel-i Emrehfy Lörinc Zenthluka-i kúriájának provisorát: Zabó Lászlót — minthogy villicus nem volt — ki akarta hallgatni afelől, hogy miért fogta el Warga Istvánt, amint Thothwaras-ból Zerdahel-re akart költözni, Emrehfy Lörinc megjelenvén haragra gerjedve szidta a szerzeteseket, Warga Istvánt bilincsbe verette, majd kezesség mellett azzal, hogy nem költözik el, elbocsátotta, de felszólítás ellenére sem hagyta elköltözni.

Jobb oldalon a szöveg alatt: Correcta per notarium.
Papíron, hátlapján öt pecsét töredékével. (Dl. 20992. — Fasc. 1. N. 7.)

36. *1502 február 14. Cherned.*

Byzygh-i András és Morga-i Mihály tolnamegyei (Tholnensis) alispánok és a szolgabírók bizonyítják, hogy Dorogh-i János szolgabíró a Zerdahel-i remeték kérésére Cherned-en, a megyei törvényszék helyén vizsgálatot tartott, s ennek során a remeték Chywl-i villicusa és jobbágya: Palos János eskü alatt azt vallotta, hogy február 8-a körül Meztheghnyew-i Zerechen Lajos Zawoth-i jobbágyai fegyveresen Chywl birtokra rontottak, s onnan a remeték jobbágyát: Thoth Imrét, aki már a költözésre engedélyt nyert, de a terragiumot és adósságait még nem fizette meg, minden ingóságával együtt Zawoth birtokra vitték.

Papíron, hátlapján öt pecsét helyével. (Dl. 21092. — Fasc. 2. N. 11.)

37. *1503 szeptember 17. Zerdahel-i kolostor.*

Péter Zerdahel-i perjel levele a Chwl-i polgárokhoz (civibus), amelyben közli velük, hogy Palus Dénes panaszt emelt Veeg Péter ellen, hogy eltiltotta őt ama földek bevetésétől, amelyeket már felszántott, s ez ügyben úgy rendelkezik, hogy amennyiben Veeg Péter Szent György napján nem tiltakozott, úgy Dénes vesse be; azonkívül Vegh Péter panaszkodott amiatt, hogy Garazda Péter vadászkutyáitól sok kárt szenved, s kérte, hogy Palus Dénes közelében lévő üres házba költözhessék, amit az előző évi perjel (predecessor prior noster anni preteriti) állítólag megengedett neki, — ezt Péter perjel is engedélyezi neki, ha a panaszos igazat mondott; végül figyelmezteti a Chwl-iakat, hogy a legutóbb Chwl-ra küldött levelét nem annak adták, akinek szólt, s Porkolab Miklós bíró az ő akarata ellen ítélkezett, ezért megparancsolja, hogy az ő megérkeztéig az ügyben senki semmiféle lépést ne tegyen.

Az oklevél „Circumspecti fideles cives nostri dilecti“ megszólítással kezdődik, s baloldalon „frater Petrus prior de Zerdahel etc.“ aláírás (sajátkezű?) olvasható.
Papíron, zárópecsét kopott darabjával. (Dl. 21206. — Fasc 2. N. 12.)

38. *1509 október 7. Felsozawoth.*

Kelemen András (providi et discreti) végrendeletének végrehajtói: Czapo Mihály, Zabo Márton és Erdws Tamás bizonyítják, hogy a Felsozawoth-i promontoriumon lévő ama szőlőt, amelyet Kelemen András végrendeletileg a remetéknek hagyott, Maghocy János, Magoczy Mihály és Thoth Antal jelenlétében átadták a Zerdahel-i remetéknek.

Papíron, alul zöld viaszpecsét részeivel. (Dl. 21960. — Fasc. 4. N. 12.)

39. *1511 október 23. „Bude".*

Péter „comes de Sancto Georgio et de Bozyn" országbíró a János Madocha-i apát felperes — akire a per elődje: Gergely apát halálával szállt —, valamint Chywl-i Garazda Miklós és a Zerdahel-i pálos szerzetesek — akikre a per birtokjogátruházás folytán szállt — mint alperesek között Szent Mihály ünnepének nyolcadán (okt. 6.) folyó per során az alperesek ügyvédjének kérésére át írja a székesfehérvári (de Alba) kereszteseknek 1468 december 21-én kelt oklevelét (11. szám).

A felperes ügyvédje Myskolcz-i János deák volt, míg az alpereseket Myhalocz-i László deák képviselte királyi ügyvédvalló levéllel. — *Az oklevél szövege alatt jobb oldalon:* Lecta.

Papíron, a szöveg alatt vörös viaszpecsét részeivel. (Dl. 16741. — Fasc. 2. N. 14.)

40. *1511 október 27. „Bude".*

II. Ulászló király (rex Hungarie et Bohemie etc..) megparancsolja Herend-i Miklósnak „administratori proventuum nostrorum moderno futurisque thezaurariis pro tempore constitutis", hogy évenként adják ki a Zerdahel-i Szent László-kolostorban lakó remetéknek azt a 100 forint értékü sót, amely I. Mátyás király rendelete értelmében évenként jár nekik a szegedi (Zegediensis) kamarától a királyért és utódaiért mondandó misék fejében, s amely sót az elmúlt években nem tudták megkapni.

Jobb oldalon a szöveg alatt: Relatio venerabilis magistri Johannis prepositi Tituliensis, secretarii regie maiestatis. — *A jobb alsó sarokban:* Johannes Erdewdy.

Kettőbe hajtott papíron, alul vörös viaszpecsét darabjaival. (Dl. 22215. — Fasc. 4. N. 13.)

41. *1511 október 30. „Bude".*

Péter „comes de Sancto Georgio et de Bozyn" országbíró bizonyítja, hogy egyfelől János Madocza-i apát, másfelől Chyl-i Garazda Miklós és a Zerdahel-i remeték mint alperesek között megegyezés jött létre abban a perben, amely az országbíró előtt Szent Mihály ünnepének nyolcadán a tolnamegyei (Tholnensis) Iwag birtok határjárása miatt folyt. Az egyesség szerint a felek az általuk egyenlő arányban választandó nyolc döntőbírónak 1512 március 12-én Bodo Ferenc Nana-i birtokán hozandó határozatát

elfogadják, ha azonban a határozattal valamelyik fél nem lenne megelégedve, úgy az ügyet valamelyik nagy nyolcadon bíróság elé viheti.

Garazda Miklóst Brezowycza-i Márk deák a Posega-i káptalan, a pálosokat pedig Bod-i Miklós a somogyi (Simigiensis) konvent ügyvédvalló oklevelével képviselte. — *Jobb oldalon a szöveg alatt:* Lecta.

Papíron, alul vörös viaszpecsét részeivel. (Dl. 22219. — Fasc. 2. N. 15.)

42. *1511 november 8. „Bude".*

II. Ulászló király (rex Hungarie et Bohemie) leírván az 1498 november 6-án kelt oklevelében foglaltak (l. a 31. számú oklevelet) előadja, hogy az említett oklevelében foglalt felszólítására a szekszárdi (Saxaxardiensis!) konvent Dorogh-i János királyi emberrel László papot küldte ki, akik Chyr birtokon megidézték a remetéket Garazda Miklós ellenében Szent György napjának nyolcadára (1499 máj. 1.) a királyi személyes jelenlét bírósága elé azzal, hogy a rájuk kirótt hat márka bírságot fizessék meg. A per halasztások révén 1511. év Szent Mihály ünnepének nyolcados törvényszéke elé került, amikor Garazda Miklós alperes ügyvédje: Berywoyewcz-i Márk hiába várakozott a remetékre, ezek nem jelentek meg, ezért a király meghagyja a szekszárdi konventnek, hogy a pálosokat Szent György ünnepének nyolcadára (1512 máj. 1.) insinuációval idézzék meg a királyi személyes jelenlét bírósága elé, s fizessék meg a kirótt 12 márka bírságot.

Kijelölt királyi emberek: Herthelend-i János és Pál, Dorogh-i János, Almas-i Dama György és Peel-i András.

A 31. sz. oklevél szövegétől eltérő írásmód: Emrehffy, Imrehffy.

A szekszárdi konventnek 1511 december 10-én kelt oklevelében. (Dl. 22225. — Fasc. 2. N. 13.)

43. *1511 december 10.*

A szekszárdi (Saxardiensis) konvent jelenti II. Ulászló királynak, hogy 1511 november 8-án kelt meghagyására (42. szám) Herthelend-i János királyi ember és Máté pap konventi kiküldött Chyr birtokon a 12 márka bírság lefizetésére való felszólítás mellett insinuációval Szent György ünnepének nyolcadára (1512 máj. 1.) megidézték a pálosokat Garazda Miklós ellenében a királyi személyes jelenlét bírósága elé.

Jobb oldalon a szöveg alatt: Lecta et correcta per notarium.

Papíron, zárópecsét nyomával. (Dl. 22225. — Fasc. 2. N. 13.)

44. *1513 február 19. Pécs (Quinqueecclesiis).*

Mihály „custos canonicus et in spiritualibus vicarius ecclesie Quinqueecclesiensis et causarum auditor generalis" meghagyja a pécsi egyházmegye valamennyi plébánosának, hogy jelen rendeletének felmutatása esetén az eljárás alkalmával megnevezendő legfeljebb 16, az egyházmegyébe tartozó személyt idézzenek meg az idézés kilencedik napjára ő eléje a Zerdahel-i Szent László-kolostor

perjele: Pál és konventje ellenében bizonyos végrendeleti tartozások és egyebek ügyében.

Jobb oldalon a szöveg alatt: Demetrius de Alba regali notarius.
Papíron, alul zöld viaszpecsét helyével. (Dl. 22397. — Fasc. 4. N. 14.)

45. *1519 március 28. „Bude".*

Tamás „tituli Sancti Martini in montibus Sacrosancte Romane ecclesie presbiter cardinalis Strigoniensis, patriarcha Constantinopolitanus, ad Hungarie, Bohemie, Polonie, Dacie, Suicie(!), Noruagie regna etc. Sancte sedis apostolice de latere legatus" meghagyja Veszprém (Vesprimiensis) város és a veszprémi egyházmegye valamennyi egyházi tisztségviselőjének, hogy szólítsák fel Zewrin-i Gyalwz Pétert és bűntársait, hogy szolgáltassanak elégtételt a Zerdahel-i Szent László-kolostor perjelének és pálosainak azért, hogy rendtársukat: Jánost (conversus et professus), amint bizonyos ügyek elintézése végett kocsin Zewrin felé tartott, megtámadták, gyalázó szavakkal illették, megsebesítették és lovát is átszúrták; s ha nem hajlandók elégtételt szolgáltatni, úgy átkozzák ki őket és a figyelmeztetés 15. napjára idézzék meg az ő színe elé Budára (Bude), vagy ahol éppen tartózkodni fog.

Az oklevél záradékában említve az oklevélnek a notarius által történő aláírása. — *Jobb oldalon a szöveg alatt:* Olaus Johannes Bank notarius de mandato subscripsit.
Papíron, két példányban, megpecsételés nyoma nélkül. Az egyik példány szövegében a kiközösítésre vonatkozó rész hiányzik. (Dl. 22409. — Fasc. 4. N. 15.)

46. *1519 március 28.*

Tamás bíborosnak az előző szám alatt közölt mandátumával azonos tartalmú oklevele a Zerdahel-i pálosok érdekében, az oklevél azonban csupán a pálos konventet általánosságában ért károkról és jogtalanságokról tesz említést és ezek elkövetőit sem nevezi meg név szerint.

Rongált papíron, megpecsételés nyoma nélkül. (Dl. 22409. — Fasc. 4. N. 16.)

47. *1520 március 10. „Bude".*

II. Lajos király (rex Hungarie et Bohemie etc.) megparancsolja a Zerdahel-i kolostor perjelének: Miklósnak és konventjének, hogy jelen mandátumának kézbesítése után azonnal jelenjenek meg előtte Morgay Benedek ellenében a királynak a somogyi (Simigiensis) konventhez intézett oklevelébe foglalt ügyben és állítsák elő a mandátumban megnevezett jobbágyokat is.

A somogyi konventnek 1520 április 23-án kelt oklevelében. (Dl. 23478. — Fasc. 2. N. 16.)

48. *1520 március 28. „Bude".*

II. Lajos király (rex Hungarie et Bohemie etc.) meghagyja a somogyi (Simigiensis) konventnek, hogy adják át Miklós Zerdahel-i perjelnek és konventjének mellékelt mandátumát, s insinuá-

cióval szólítsák fel öket, hogy a 32. napon jelenjenek meg a király előtt, hogy feleletet adjanak Morga-i Benedek panasza ügyében, amely szerint a perjel és a kolostor Thyvl-i jobbágyai éjnek idején fegyveresen megtámadták a panaszos Morga-i nemesi kúriáját s onnan 400 aranyforint értékü ingóságot elvittek.

A hatalmaskodásban résztvett jobbágyok: „Anthonius Henchey, Benedictus Mark, Andreas Warga, Stephanus Herczeg, Thomas Chomor, Michael Palos, Albertus Lucas, Georgius similiter Palos, Benedictus Weg, Paulus Boda, Laurentius Halas, Matheius Wayda, Elias et Laurentius Kyral, Kerezthes Halal, Benedictus Boda, alter Benedictus Blasius et Martinus Chwka".

A somogyi konventnek 1520 április 23-án kelt oklevelében. (Dl. 23478. — Fasc. 2. N. 16.)

49. *1520 április 23.*

A somogyi (de Simigio) konvent jelenti II. Lajos királynak, hogy 1520 március 28-án kelt meghagyására (48. szám) Pál pap konventi kiküldött Zerdahel-en nem találván Miklós perjelt, a neki és konventjének szóló, 1520 március 10-én kelt királyi mandátumot (47. szám) a konventnek adta át, s insinuációval felszólította öket, hogy a figyelmeztetés 32. napján jelenjenek meg a király előtt és jobbágyaikat is állítsák elö a mandátumban említett ügyböl kifolyólag.

Papíron, zárópecsét töredékével. (Dl. 23478. — Fasc. 2. N. 16.)

50. *1521 augusztus 23.*

Zerdahel-i Horwath György Zamarws János, Thothfalw-i Nagh Mihály, Zenthbalas-i Fvv(?) János, Zerdahel-i Kovács (faber) Lőrinc, Thorba Gergely és Thoth Balázs jelenlétében feleségének: Orsolyának kérésére oly módon végrendelkezik, hogy Zerdahel, Laak, Weresalma, Thothfalw, Hyrafalwa, Zenthbalas, Baath, Zaralwm és Chokna birtokokon lévö részeit, amelyek 2000 forint fejében voltak birtokában, Katalin kiházasítására szánt 200 forint kihasítását fenntartva, a Zerdahel-i Szent László-kolostor remetéinek hagyja azzal, hogy 2000 forintért bárki megválthatja tölük, leszámítva természetesen a kiházasítás költségeit.

Papíron, alul rányomott pecsét kopott darabjával. (Dl. 23578. Fasc. 3. N. 2.)

Csapodi Csaba:

Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen

Rácio és *empíria*, ész és tapasztalás: ennek a két eszköznek segítségével keres az európai ember a XVII. század óta ismereteket és követendő normákat, szabadulást a hagyományos szellemi és élet-megkötöttségektől. Új világnézetet akar kialakítani, új világot formálni, megfelelőt az ész és természet követelményeinek. A felvilágosodás kora, a siècle des lumières már úgy érzi, hogy elérte ezt a célt, eljutott a legmagasabb pontra, ahonnan mindent beláthat. Meg van győződve arról, hogy ami észszerűnek látszik a számára, az egyúttal a természetes is. Az ész követelményei és a természet, a tapasztalati világ tényei közt nem lát ellenmondást.

Pedig az újkori gondokozás elméleti alapjai, a racionalizmus és empirizmus tulajdonképen szélsőséges ellentétben vanak egymással s a XVII—XVIII. században a két filozófiai rendszer követői közt éles harcok folytak, míg a kiegyenlítődés bekövetkezett és a két irányzat összefolyt a felvilágosodás áramlatában. A racionalista ugyanis meg van győződve arról, hogy minden igaz ismeret forrása a tiszta ész, az érzéki ismeret ellenben tökéletlen, az érzékek által szerzett benyomások megbízhatatlanok. Az empirista viszont azt vallja, hogy minden ismeretünket érzékeink által szerezzük, a pusztán értelmi spekuláció üres és céltalan, hiszen velünkszületett fogalmaink nincsenek. A két rendszer csak egy ponton egyezett meg egymással és minden más újkori bölcseleti rendszerrel, hogy egyformán skolasztika-ellenesek. Tudni sem akarnak Aristotelesről s a középkor általános filozófiai és természetbölcseleti hagyományairól.

Descartes racionalizmusának követői, a cartesiánusok, hosszú, változatos küzdelem után kiszorítják a kor bölcseletéből a skolasztikát, de a cartesianizmus győzelme nem hosszúéletű. Az új empirikus természetvizsgálat olyan csodás eredményekkel lepi meg a tudományos életet, hogy a tisztán észszerű következtetésekre építő racionális bölcselkedés fizikai eredményei egyszerre elavultakká és nevetségesekké válnak a XVIII. század emberének szemében s velük együtt az egész cartesianizmus hitelét veszti.

Pedig nem annyira a Bacon nevéhez füződő angol empirizmus, mint filozófiai irány győz a racionalizmus fölött, mint inkább az empirikus alapokra építő természettudomány. Az empirizmus szerepe csak annyi, hogy a tapasztalásra irányította a figyelmet és a racionalista szkepszissel szemben biztosított arról, hogy a helyesen értelmezett érzéki benyomás igaz ismeretet közöl. A figyelmet a spekulatív kérdések helyett a természet világa felé fordította.

Lassanként a tudományos érdeklődés középpontjában a filozófia helyét a természettudomány foglalta el, a metafizika, ontológia,

helyét a fizika. A XVIII. század embere már nem arra vár feleletet a tudománytól: mi a tér, mi az anyag, mi az idő, mi a létezők és a természeti jelenségek lényege, hanem a jelenségek törvényszerü lefolyása érdekli. Erre pedig csak a megfigyelés, kísérletezés ad komoly feleletet. Nem a létezők *célját*, hanem a jelenségek *okát* keresi. A világmindenség szédítő nagysága, káprázatos szépsége köti le figyelmét, nem a kételkedő gondolat; elméletek szerkesztése helyett a természet vizsgálatával foglalkozik. Az új fizika így döntő módon befolyásolja a kor emberének világnézetét.

Ennek az új, világnézetet is alakító fizikának legnagyobb és legharmonikusabb képviselője a XVII—XVIII. század fordulóján *Newton*, s jellemző módon éppen a newtonianizmus, tehát természettudományos irányzat lesz a cartesianizmusnak, egy filozófiai rendszernek nagy ellenfele; az a szellemi áramlat, amely a cartesianizmust kiszorítja helyéből. Descartes és Newton hívei közt áthidalhatatlannak látszott az ellentét. Newton követői nem sokkal többre becsülték a cartesiánus, rációból levezetett hipotéziseket a skolasztikus spekulációnál, a cartesiánusok viszont az általános tömegvonzást hirdető newtoniánusokat a skolasztika okkult tulajdonságainak feleleventésével gyanusították meg, amely szerintük semmit sem magyaráz meg a dolgok metafizikai lényegéből.

A legszenvedélyesebben vitatott pontok a két rendszer hívei közt a következők:

1. *A hipotézisek használatának jogossága.* Descartes rendszere filozófia, tehát mindennek a végső elveit keresi s ezért a természeti jelenségek magyarázatára is hipotéziseket állít fel. Newton ellenben elsősorban fizikus, aki a tudomány feladatát abban látja, hogy a jelenségeket pontosan észlelje és lefolyásuk törvényeit megállapítsa. Ezek mellett csak egy-két alapvető hipotézissel dolgozik.

2. *Az üres tér (vacuum) létezése.* A cartesianizmus a vacuum minden fajtáját lehetetlennek tartja, akár a világmindenségben (vacuum coacervatum), akár az egyes atomok közt (vacuum disseminatum). Szerintük minden teret, amit nem foglal el anyag, az éter tölt ki. Newton az éter föltételezését fölösleges hipotézisnek tartja. A newtoniánusok tere üres, vacuum.

3. *A mozgások okai.* Descartes minden természeti jelenség közvetlen okát az éter örvénylő mozgásában keresi (a testek súlyát az éter hatása okozza, a fény, a hő éterrezgés stb.). Newton ellenben egész rendszerének alapjául egy másik nagy hipotézist állít fel: minden mozgás oka az általános tömegvonzás és a tehetetlenségi erő; minden égi és földi jelenséget ez magyaráz meg. Hogy közelebbről mi ez az erő, azt nem vizsgálja, hanem törvényeit állapítja meg s ezáltal egységes magyarázatát adja a világmindenség minden fizikai jelenségének.

Igy teszi teljessé Newton a mechanikus világmagyarázatot, — amit éppen Descartes vitt előbbre hatalmas lépéssel. A newtoniánusok számára a világ csodálatos gépezet, amely Istentől megszabott törvények alapján müködik.

Newton alapvető munkája, a *Philosophiae naturalis principia mathematica* 1687-ben jelent meg, de még hosszú időre volt szükség ahhoz, hogy általánosan elfogadják a tudományos világban, már csak azért is, mert Newton munkáinak megértéséhez nagy matematikai képzettség volt szükséges. Még tovább tartott, amíg a konzervatív egyetemi oktatásban is helyet kapott. A XVII—XVIII. századi egyetemek ugyanis csak anyagközlő szakiskolák. Az új tudományos eredmények az akadémiákba tömörült tudósok nevéhez

füződnek, akik legtöbbnyire semmiféle kapcsolatban sem voltak az egyetemekkel.[1]

Legkorábban természetesen Angliában talált követőkre Newton, a XVIII. század folyamán azután fokozatosan mindenütt Európában. De például Franciaországban az első newtoniánus könyv (Maupertuis: Discours sur la figure des Astres) csak 1732-ben jelent meg. Nem meglepő tehát a newtonianizmus kései jelentkezése Magyarországon sem.[2]

A *nagyszombati* egyetemi oktatásban a XVIII. század közepéig még teljesen a skolasztikus filozófia uralkodott, éppen úgy, mint a külföldi jezsuita főiskolákon. A „recentior philosophia" csak az első egyetemi reform (1753) után tört utat hirtelen, a protestáns főiskolákhoz képest több évtizedes késéssel. Az új filozófia kibontakozása azonban itt is ugyanolyan sorrendben bonyolódott le, mint bárhol másutt. Két periódust különböztethetünk meg benne: előbb a *cartesianizmus*, utóbb a *newtonianizmus* a túlnyomó. Csakhogy itt a késésnek megfelelően sokkal rohamosabb a fejlődés. Az az eklektikus, fél-cartesiánus, vagy anti-newtoniánus irány, amely a nagyszombati bölcseleti oktatást 1753 után jellemzi, alig tart egy évtizedig s már a 60-as években felváltja a newtonianizmus.[3]

Anti-newtoniánus irány.

1754 és 1758 közt négy nagyszombati filozófia-professzor tankönyvei jelentek meg nyomtatásban: *Ádány Andrásé*, *Jaszlinszky Andrásé*, *Ivancsics Jánosé* és *Reviczky Antalé*.[4] A négy professzor bölcseleti és természettudományos felfogása — (a fizika és az egész természettudomány ekkor még mindig a filozófiai studium része) — szinte teljesen megegyezik egymással. A *skolasztikát* lenézik, teljesen elavult filozófiai irányként kezelik, meglehetős gúnyosan. Szívvel-lélekkel a recentior philosophia hívei, de nem olyan értelemben, hogy fenntartás nélkül csatlakoznának valamelyik irányhoz, hanem eklektikusan válogatják ki mindegyikből azokat a tételeket, amelyeket helyeseknek tartanak. Descartes filozófiáját se fogadják el mindenestől, de nagyra értékelik, sokat merítenek belőle; alapjában a *cartesianizmushoz állnak közel.*

Newton neve, munkái, tanítása jól ismert előttünk. Tudják,

[1] *Csóka J. Lajos:* A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a XVIII. században. Bp. 1942. (Kny. a Pannonhalmi Főisk. 1941/42. évk.)

[2] *Irsay, Stephen d':* L'histoire des Universites. II. Paris, 1935. 105—113. l.

[3] *Csapodi Csaba:* Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. (Századok, 1945—1946. 85—137. l. I.)

[4] *Jaszlinszky, Andreas:* Institutiones logicae. Tyrnaviae 1754. — Institutiones mataphysicae. Tyrnaviae 1755. — Institutionum physicae pars prima, seu physica generalis; pars altera seu physica particularis. Tyrnaviae 1756. — *Ádány, Andreas:* Philosophiae naturalis pars prima seu physica generalis. Tyrnaviae 1755. — *Ivancsics, Joannes:* Institutiones logicae. Tyrnaviae 1757. — Institutiones metaphysicae. Tyrnaviae 1758. — *Reviczky, Antonius:* Elementa philosophiae rationalis seu logica. Tyrnaviae 1757. — Elementa philosophiae generalis seu metaphysica Tyrnaviae 1757. — Elementa philosophiae naturalis. I—II. Tyrnaviae 1757—1758.

hogy követőinek tábora igen számos, ezért minden egyes kérdéssel kapcsolatban részletesen ismertetik a newtoniánus felfogást. Sokat idéznek is Newton és más newtoniánusok munkáiból, de álláspontját csak egyes részletkérdésekben fogadják el. A newtonianizmus alapvető tételeit a leghatározottabban elutasítják maguktól. Ennek a periódusnak tehát fő jellemvonása az, hogy *Newtont jól ismerik, de határozottan szembehelyezkednek irányzatával.*

Ádány András így ismerteti a newtonianizmust: „A newtoniánusok teremtőjüket, Newtont, a híres angolt imádják, ez sok matematikával teletömött természetfilozófiát készített, amely, habár sokáig megvetetten sötétben és csendben hevert, ma azonban olyan hírességre küzdötte fel magát, hogy a névnek ez a nagy fényessége bőségesen kárpótolja azt a régi homályt".[5]

A vonzóerőt, amelyre Newton egész fizikáját felépítette, üres, semmitmondó, semmit meg nem magyarázó dolognak tartja. Természetesen ugyanígy nem tartja megfelelőnek az egyes fizikai jelenségek newtoniánus magyarázatát sem, hiszen ezek mind a vonzóerő feltételezéséből következnek.

Igy például, szerinte, azt, hogy a szilárd testek részecskéinek összetartozásáról szóló newtoniánus elmélet nem ad kellő magyarázatot, „mindazok világosan látják, akiknek értelme megtisztult az előítéletektől. Mert mit jelölnek ezek az éleselméjű angolok erő, vonzóerő névvel? Ha semmi mást, mint magának egyik testnek közeledését a másikhoz és magát a részek kohézióját,... akkor egyáltalán semmit sem fejt meg. Ha pedig vonzáson valami, a testekben benne rejlő erőt értenek, akkor még bizonyára ki kell fejteni, hogy mi, honnan van és miben van ez az erő? Mert különben ebből az unalomig ismételt szóból nem tanulok többet, mintha azt a száműzött szavát hallanám a peripatetikusoknak (skolasztikusoknak), akiket a newtoniánusok nagyon gyűlölnek: ez ezeknek a testeknek a minősége, ez a természete, hogy egymást kölcsönösen vonzzák, azoké pedig, hogy egymást taszítják".[6]

A skolasztikusokkal, sőt az arab bölcselőkkel való összehasonlítás a megvetés legnagyobb fokát jelenti Ádánynál: „a taszítóerő semmiben sem különbözik az arabok belső erőitől, vagy titkos tulajdonságaitól, tehát amint ez által, úgy az által sem lehet filozófiailag megmagyarázni a testek rugalmasságát".[7]

A vacuum létezése tekintetében szintén nem Newton nézetét fogadja el. A cartesiánusokkal ért egyet abban, hogy itt a világmindenségben nincsen üres tér s természetes erővel nem is lehet ilyent létrehozni, de viszont — s itt tér el Cartesiustól —, egyrészt isteni erő létrehozhatja, másrészt a világmindenségen kívül üres tér van.[8]

Van azonban az említett kérdéseknél is alapvetőbb különbség Ádány és a newtoniánusok felfogása közt. Ez pedig az, hogy ő a fizikától még mindég a jelenségek végső okainak magyarázatát várja s Newton rendszerében is azt hiányolja, hogy erre nem ad feleletet: Newton „nem mindig olyan éleselméjüen kutatja ki a természeti hatások igazi okait, mint amilyen szerencsésen vet számot a matematikai és geometriai törvényekkel".[9] Már pedig „nemcsak a jelenségek megismerése és összegyüjtése a fizika feladata, hanem

[5] *Ádány:* I. m. 20. l.
[6] U. o. 196. l.
[7] U. o. 283. l.
[8] U. o. 443. l.
[9] U. o. 20. l.

azoknak az okoknak a vizsgálata is, amelyeknek következtében a jelenségek léteznek; mert... a természet sok jelenségének puszta és nyers ismeretét a szántóvetőktől, csipásszemüektől, borbélyoktól és az oktalan állatoktól se tagadta meg a természet".[10]

A newtonianizmussal szemben való állásfoglalásának alapja tehát az, hogy nem ismeri fel benne a fizika önállósulását. Nem látja, hogy Newton rendszere már tulajdonképen nem természetbölcselet, hanem természettan, a szónak modern értelmében vett fizika. Ezért hiányolja benne, hogy nem ad filozófiai magyarázatokat, elméleteket a jelenségek végső okairól, a világ összetevőinek lényegéről.

Professzortársainak felfogása hasonló az övéhez. *Jaszlinszky András* elismeri Newtonról, hogy „vir de naturae studio egregie meritus".[11] Részletesen foglalkozik a newtoniánus Musschenbroek alapján azokkal a módszerekkel, amelyeket kísérletezések alkalmával követni kell, hogy a tévedések elkerülhetők legyenek.[12] Más helyen is sokat hivatkozik Musschenbroekra és a szintén newtoniánus s'Gravesandera. Az utóbbit azok közé sorolja, akiknek kísérleteit el kell fogadni.[13] Az alapvető elméleti kérdésekben azonban éppen úgy anti-newtoniánus mint Ádány.

Csak azt a megkülönböztetést teszi meg, hogy megállapítja: Newton értelmében a tömegvonzás actio, amelynél fogva a testek egymás felé törekszenek, de hogy ezt a jelenséget belső vagy külső ok idézi-e elő, azt nem mondja meg, nem is kutatja. Ha tehát Newton értelmében vesszük a tömegvonzást, akkor nem lehet tagadni létezését. De „a vonzóerőt a testek közös tulajdonságának állítani nem lehet".[14] A vonzóerőt a testekben benne rejlő elvnek tekinteni olyan hipotézis, mint a peripatetikusok okkult tulajdonságai. Ilyen értelemben véve tehát nincs vonzóerő.[15] Más helyen is kiemeli, hogy egyes newtoniánusok *Newtonnal szemben* vonzóerőt tulajdonítottak a testeknek.[16]

A vonzóerő elvetése Jaszlinszkynál is természetszerűleg maga után vonja azt, hogy a fizikai jelenségek newtoniánus magyarázatát nem fogadja el (kohézió, rugalmasság, fénytörés stb.). Nála mindenre az étermozgás ad magyarázatot. Ugyanígy a newtoni emanációs fényelmélet helyett a cartesiánus, éterrezgésen alapuló magyarázat híve.[17]

Jaszlinszkyhoz hasonlóan *Reviczky Antal* is különbséget tesz Newton és a newtoniánusok tanítása közt. Nagyon jól tudja, hogy rendszerének híressége és követőinek nagy száma miatt Newton a legismertebb tudós, aki a természet minden jelenségét matematikai törvényekre vezette vissza.[18] Tudja azt is, hogy általánosan elismerik, milyen nagy hasznot hajtott munkássága a matematikának, de nagy díszére válik a filozófiának is. Szerinte azonban Newton követői, a newtoniánusok tévednek, mikor mesterük matematikai

[10] U. o. 30. l.
[11] *Jaszlinszky:* Physica I. 19. l.
[12] U. o. 11. l.
[13] U. o. 18. l.
[14] U. o. 150. l.
[15] U. o. 153. l.
[16] U. o. 167. l.
[17] U. o. 428—431. l.
[18] *Reviczky:* Physica I. 36. l.

tételeit fizikaiaknak veszik. Nem kevésbbé tévednek abban is, hogy számüzni akarják a hipotéziseket Newton alapján, pedig ezt maga Newton sem akarta.[19]

Ugyanígy megállapítja, hogy Newton a gravitációnak csak törvényeit állította fel, de nem tanította azt, hogy a testekben magukban van a vonzóerö.[20] Reviczky szerint a gravitációt nem a vonzóerö, hanem éternyomás okozza,[21] az éter pedig mindent betölt a világban, üres tér tehát lehetetlen, hacsak nem természetfölötti úton.[22] Az éter „az egész természet eszköze, az elsö mozgó, a lélek nélküli létezök elsö oka".[23] Jellemzö módon a mozgás törvényeit sem Newtonból veszi,[24] fényelmélete pedig a cartesianizmushoz áll közel, nem az emanációs hipotézishez.[25]

A negyedik nagyszombati professzornak, *Ivancsics Jánosnak* csak logikai és metafizikai tankönyvei ismeretesek, amelyek a newtonianizmus szempontjából kevésbbé érdekesek. Fönnmaradtak azonban azok a fizikai tételek, amelyeket 1757-ben tüzött ki az új magisterek avatására.[26] Ezekből pedig világosan kiderül, hogy felfogása semmiben sem üt el három társáétól.

Nincsenek ugyan tankönyvei, de tételei alapján ugyanebbe a körbe kell sorolnunk *Apponyi József* professzort is, aki az említettekével hasonló szellemben adta elö a fizikát már 1753/54-ben.[27]

Apponyi, Ádány, Jaszlinszky, Reviczky és Ivancsics professzorok anti-newtoniánus irányzata azonban alig néhány esztendeig uralkodott a nagyszombati egyetemen.[28] Közülük az utolsó, Ivancsics 1759/60-ban tanított utoljára fizikát. A közvetlenül utánuk következö professzoroknak nem jelent meg tankönyvük, hanem egyelöre a meglevöket használták. 1761-ben ugyanis Jaszlinszky négy kötete jelent meg Nagyszombatban változatlan kiadásban, bizonyára a hallgatók céljaira. 1762-ben pedig arra van adatunk, hogy a logikából és metafizikából Ivancsics tankönyvét, fizikából Scherffer Károly bécsi professzor munkáját használják.[29] Scherffer Institutiones physicae-jának használata arra vall, hogy Nagyszombatban teljesen megváltozott a fizikai oktatás szelleme.

[19] U. o. 37. l.
[20] U. o. 176. l.
[21] U. o. 184. l.
[22] U. o. 52. l.
[23] U. o. 45. l.
[24] U. o. 202—204. l.
[25] U. o. 272—273. l.
[26] *Firmianus, Petrus:* Gyges Gallus. Tyrnaviae 1743. c. munkához csatolva: Auditoribus oblatus... 1757.
[27] *(Kéri B., Franciscus):* Dissertationes physicae... dum assertiones ex universa philosophia in... univ. Tyrnaviensi A... 1754... publice propugnaret Josephus Majláth... ex praelectionibus Josephi Apponyi, Francisci Weiss, Adami Wittmann. Tyrnaviae 1754.
[28] Az egész iránynak, nemcsak a newtonianizmus szempontjából való vizsgálatát ld. *Csapodi* i. m.
[29] *Szentpétery Imre:* A bölcsészettudományi kar története. Bp., 1935. 82. l.

Anti-cartesiánus irány.

Scherffer Károly Bécsben 1752/53-ban megjelent kétkötetes fizikája teljesen a newtoniánus iskolához tartozik. Annak bizonysága ez, hogy abban az időben, amikor Nagyszombatban a félcartesiánus, anti-newtoniánus irány meghonosul, Bécsben már a newtonianizmus talált helyet, Descartes filozófiáját ott már meghaladottnak tekintik. Scherffer úgy tudja, hogy már „vix est, qui hoc tempore sequatur".

A tehetetlenségi erő és a nehézségi erő alapvető newtoni hipotéziseit föltétlenül elfogadja s ezeknek segítségével magyarázza a fizikai jelenségeket:

„Datur in corpore vis quaedam conservandi motum in quo est, positiva et distincta ab omni alia proprietate."

„Phaenomena gravitatis non possunt explicari per motum vorticosum materiae subtilis." (Ez t. i. Descartes elmélete.)

„Quid nos nomine attractionis intelligamus? Respondeo: Quidquid alii velint hoc nomine significari, nos nihil prorsus aliud intelligere, quam actionem quandam, propter quam corpora ad se invicem accedunt, quae solis legibus passivis motus a vi inertiae pendentibus non possit explicari... Nomine autem vis attrahentis intelligimus illud principium hujus attractionis, seu extrinsecum sit, seu intrinsecum."

„Gravitas oritur ex attractione mutua corporum."

Eltér azonban a felfogása Newtonétól annyiban, hogy tagadja az üres tér (vacuum coacervatum) létezését a mi világrendszerünkben s csak a testek elemi részecskéi közt levő vacuum disseminatum létezését fogadja el. Az üres teret, szerinte is, mint a cartesiánusok szerint, az éter tölti meg s az emanációs elmélettel szemben a fény mivoltát is éterrezgésnek tartja. Ezekben a pontokban mégsem kell cartesiánus hagyatékot látni, hanem inkább annak következményei, hogy Scherffer már az átlagos newtonianizmusnál újabb álláspont képviselője, a fényelméletben nem Newtont, hanem Hugeniust követi.

Az első nagyszombati professzor, akinek, ha nem is tankönyve, de ismeretes tételei a newtonianizmust tükrözik, *Kenyeres József*, aki 1761/62-ben adott elő logikát és metafizikát, 1762/63-ban pedig fizikát. Érdemes összehasonlítani ezeket az 1763-i tételeket[30] Ivancsics János 1757-ből való fizikai tételeinek megfelelő pontjaival:

Ivancsics:	*Kenyeres:*
Corpora systematis terrestris omnia sunt gravia, dempto aethere. Qui tamen causa est gravitatis; supponimus namque illum constanter niti coelum versus, nisuque hoc caetera corpora in terram retrudere.	Gravitas corporum terrestrium rite revocatur ad legem universalem attractionis in ratione reciproca duplicata distantiarum quam proxime agentis.

[30] Assertiones ex universa philosophia, quas in... univ. Tyrn. A... 1763. ..suscepit Benedictus Franciscus Török... ex praelectionibus Josephi Kenyeres .. (Valamiből kiszakítva, a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának aprónyomtatvány-gyüjteményében.)

Systema mundi Copernicanum spectatis rationibus intrinsecis ut hypothesis non minus probabilis, quam Tychonicum.

Motum telluris circa solem complura momenta suadent. Motus Planetarum, cometarumque periodicus nascitur ex vi gravitatis agentis quam proxime in ratione reciproca duplicata distantiarum et velocitate primae projectionis.

Sonus, ut in medio est, per tremorem aëris, lumen autem per aetheris habetur.

Lumen est tenuissimum corporis lucentis effluvium: constat staminibus dissimilibus diversa refrangibilitate gaudentibus.

A korábbi éter-elméletről tehát Kenyeresnél már szó sincsen. A jelenségeket ő már nem az éter mozgásával, hanem a nehézségi erővel magyarázza. Hasonlóképen jellemző, hogy míg Ivancsics még csak annyit mer kijelenteni, hogy a copernicusi heliocentrikus világrendszer mint *hipotézis* van olyan valószínű, mint a Tychoféle, addig Kenyeres már Newton alapján a távolság négyzetével arányos nehézségi erőből vezeti le törvényeit. Kenyeres a fényelméletben is a newtonianizmus emanációs teóriájához csatlakozik.

Hersching Dániel professzor tételei 1769-ből szinte szószerint megegyeznek Kenyeres megállapításaival.[31] Nagyon jellemzőek azonban Herschingnek azok a szavai is, amelyekkel a fizika feladatát definiálja: „A fizika a testeknek a tudománya, amelyeknek tulajdonságait és erőit méri, azért a jelenségek szorgalmas megfigyelésével, a geometria segítségül hívásával, azokat a törvényeket állapítja meg, amelyek által a világnak ez a gépezete kormányoztatik". Nem elvek magyarázatáról, hipotézisek fölállításáról van már itt szó, hanem az erők méréséről, törvényeinek megállapításáról, ami a régi természetbölcselettel ellentétben a newtonianizmus alapja.

Ennek a newtoniánus korszaknak felfogását a nagyszombati professzorok közül a legrészletesebben *Horváth Ker. János* tankönyveiből ismerjük. Horváth a budai jezsuita akadémiáról került Nagyszombatba s egy évi logika-metafizika előadás után, 1770/71-től, tehát a második egyetemi reformtól kezdve, túl a rend eltörlésén, az egyetem Budára s Pestre helyezésén, nem kevesebb mint 21 esztendeig töltötte be a fizikai tanszéket. Ő tehát az első fizikus professzor Pázmány egyetemén, akinek a számára ez a tanszék nem egy-két évre szóló, átmeneti elfoglaltság. Ennek megfelelően tankönyvei is számtalan kiadást értek meg Magyarországon, de világos fogalmazása, módszeressége, modern szelleme miatt külföldön is szívesen használták.[32]

Horváth logikai és metafizikai tankönyvének első kiadása még Budán jelent meg, fizikáját azonban Nagyszombatban adta ki elő-

[31] Assertiones ex univ. phil., quas in... univ. Tyrn. A. 1769... suscepit Ladislaus Rudnyánszky... ex praelectionibus Danielis Hersching... (U. o.).

[32] Physica generalis. Tyrnaviae 1770. (További kiadások: Eger 1774., Nagyszombat 1776., Augsburg 1772., Velence 1782. — Physica particularis. Tyrnaviae 1770. (További kiadások: Eger 1774., Nagyszombat 1777., Augsburg 1772., Velence 1782.) — Elementa physicae. Budae 1790., 1792., 1793., 1799., 1819.

ször, 1770-ben.[33] Ennek bevezetésében világosan megmondja, hogy elsősorban *Newton*t és a jezsuita *Boscovich*ot követi.

Descartes filozófiájáról nagyon rossz a véleménye. Mindjárt fizikája elején, amikor a filozofálás helyes módszeréről értekezik, kifejti, hogy kétféle módszer van: az a priori (Cartesius) és az a posteriori (Newton). Hogy a kettő közül melyiket kell elfogadni, az szerinte nem kétséges:

„Ha már megértettük mindkét módszer természetét, ki kételkednék abban, — hacsak nem előítéletek vezetik —, hogy a newtoniánus filozófiai módszert messze elébe kell tenni a cartesiánusnak?" A cartesiánusok hipotéziseket építenek, amelyek sokszor egymásnak is ellenmondanak. A newtoniánusok ellenben a jelenségek igazi okairól csak magát a természetet kérdezik meg és azokat megfigyelésekből és kísérletekből, mintegy természetes kinyilatkoztatásokból ismerik meg és vezetik le, melyek által a természet a maga titkait kinyilvánítja nekünk".[34]

A cartesiánusok „vajjon nem inkább képzelődnek-e, mint filozofálnak, mikor annyira kovácsolják a hipotéziseket, hogy az olyan okokat, amelyeket alig lehet lehetségeseknek tartani, habozás nélkül valódiaknak, a természetben valóban meglévőknek erőszakolják?"[35] Ezzel szemben a newtoniánusok őszintén bevallják, ha valamit nem tudnak és „sohase teszik azt, hogy a cartesiánusok mintájára merő képzelődéseiket habozás nélkül igaz okoknak állítsák".[36]

Cartesiusnak a testek elveit illető elmélete „nem érdemel más hitelt, mint bármely költői mese... Cartesius hipotézisét még a jelenségek lehetséges okának sem lehet tartani".[37]

Descartesnak az éter örvénylésére fölépített világrendszere „már elavult. Maguk a franciák is, akik régebben mellette voltak, küszködve átmennek Newton véleményére, minthogy úgy látják, hogy abban (Descartesében) alig lehet a csillagok mozgásának valamilyen jelenségét megmagyarázni, ebben (Newtonéban) mindent pontosan meg lehet magyarázni".[38] Tarthatatlan Cartesiusnak az a nézete is, hogy a testek pórusait éter tölti ki s ez teszi lehetetlenné a vacuum disseminatumot.[39]

Newton-idézetekkel lépten-nyomon találkozunk Horváth fizikájában s a newtoniánus rendszer alapján magyarázza a fizikai jelenségeket, akár az ár-apályról, akár az üstökösökről stb. van szó.[40] Horváth tehát föltétlenül a newtoniánus iskolához tartozik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Newton minden tételét elfogadja, hiszen a vonzóerő alapvető hipotézisének elfogadásán túl a newtoniánusok közt sok árnyalati eltérés volt.

Azon az alapvető ponton túl, hogy Horváth — és ugyanígy elődei Kenyeres József óta — föltétlenül newtoniánus, pontosabb vizsgálattal azt is megállapíthatjuk, hogy ezen az iskolán belül

[33] Petrik a Physica generalis első kiadásául Nagyszombat 1767-et jelöli meg, de példányt nem említ. Ilyen kiadás nyilvánvalóan nem is volt, ez tűnik ki Horváth fizikájának bevezetéséből.

[34] Horváth: Physica I. 5—6. l.

[35] U. o. 9. l.

[36] U. o. 14. l.

[37] U. o. 31. l.

[38] U. o. 394. l.

[39] U. o. 66. l.

[40] A bolygókról: „Omnes planetae et cometae se se invicem attrahunt, seu ut dici consuevit in se se mutuo gravitant". (U. o. 287—288. l.) — „Ex his apparet jam Newtonianam theoriam ceteris systematis anteponendam esse." (U. o. 377. l.) — A fényről: „Lumen esse substantiam corpoream certum esse." (U. a. II. 83. l.)

professzortársaival együtt ahhoz az irányhoz tartozik, amely *Roger Boscovich*ot követi. A nagy, dalmáciai származású jezsuita matematikus és csillagász a vonzóerő elfogadása mellett olyan önálló rendszert alakított ki, amely bizonyos mértékig összhangot teremt Leibniz és Newton iránya közt. Boscovich rendszere föként a testek elemi alkotórészeinek és azok dinamizmusának tekintetében tér el Newtonétól. Rendszere dinamikus atomizmus, azt tanítja, hogy az erő magában az anyagban van.

Láttuk, Horváth maga is kiemeli, hogy Newton után elsösorban Boscovichra támaszkodik. Azt is megmondja, hogy Theoria philosophiae naturalis c. munkájának Bécsben 1759-ben megjelent kiadását használta, söt sokszor szószerint átvette szövegét. (Munkájának egész beosztása azonban semmi rokonságban nincs Boscovich könyvével.) Ugyancsak Boscovich rendszerének elfogadására lehet következtetni Kenyeres és Hersching professzorok egyes tételeiből is. Boscovich nagy tekintélye magyarázza meg a Cartesius-ellenes newtonianizmus hirtelen meghonosodását is Nagyszombatban. Boscovichnak a maga korában olyan nagy hírneve volt az egész európai tudományos világban, hogy egészen természetes az a döntö hatás is, amit rendtársaira gyakorolt.

Formai szempontból is eltér Horváth fizikája a korábbi nagyszombati professzorok hasonló munkáitól. Azoknak legnagyobb része még abból áll, hogy az egyes jelenségek magyarázatára vonatkozó legkülönbözöbb elméletekről számolnak be, ismertetik a mellettük és ellenük felhozható érveket, és azt igyekszenek megállapítani, hogy ezek közül melyik az elfogadható. Vagy a maguk részéről hasonló, új elméletet készítenek. Minden modern megfigyelésre és kísérletre való hivatkozás elsörangú célja az, hogy spekulatív következtetéseket vonjanak le belölük.

Az elmélet Horváth fizikájából sem hiányzik, amint Boscovich rendszeréből sem, de ö már inkább csak a cartesiánus és newtoniánus véleményeket állítja egymással szembe. A skolasztikus bizonyító forma is csökevényesebb nála, annál több a matematikai képlet és a geometriai ábra. A fizika hallgatói számára már nem a spekulatív gondolkozás fejlesztése a fö elökészület, hanem a matematikai tudás: „Ami a matematikát illeti — írja Horváth —, aminek bösége miatt a cartesiánusok panaszkodnak a newtoniánusokra, annak használata mindenképen szükséges a fizikusnak".[41]

Az 1753-i reform utáni korszak filozófiai oktatásának elsö korszakát tehát az jellemzi, hogy leszámol a skolasztikával, a második szakaszt az, hogy leszámol a cartesianizmussal. 1753 elött Descartes még túlságosan új és forradalmi, azért nem kap helyet az oktatásban, egy jó évtized mulva már rendszerét mint elavult, meghaladott álláspontot küszöbölik ki. Annak bizonysága ez, hogy a sokáig vátozatlan, régi szellemiséget milyen rohamos gyorsasággal váltják fel az újabb és újabb irányok.

[41] U. o. 8. l.

Dercsényi Dezső:

Az esztergomi porta speciosa

Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházat Szent István a krónikás adatok szerint uralkodásának elején kezdte építeni.[1] Az első székesegyház alakját, művészi részleteit alig ismerjük, 1188 után leégett,[2] ami alkalmat adott Jób érseknek, hogy székesegyházát, mely akkor az ország fővárosának főtemploma is volt, átépítse és feldíszítse. Telegdi Csanád 1331-ben, Kanizsai János 1396-ban, Széchy Dénes érsek pedig 1450—1453 között gótikus stílusban átépítette, illetve bővítette a templomot, végül Bakócz Tamás 1507-ben temetkezési helyéül szolgáló renaissance kápolnával bővítette a székesegyházat. Esztergom első ostromakor, 1543-ban a székesegyház szentélye összeomlott. A török elfoglalva a várat, falait a székesegyház köveiből javíttatta ki, a megmaradt részeket fegyvertárnak, nyugati tornyát pedig minaretnek használta. A vár visszafoglalásakor a székesegyházban tárolt lőpor felrobbant és amikor 1683-ban Esztergom végleg magyar kézre került, a Bakócz-kápolnán kívül csak füstös falak emelkedtek az égnek.[3]

Csodálatos módon aránylag épen maradt a székesegyház nyugati díszkapuja, az ú. n. porta speciosa, melynek márványdíszes falai fölé a gondos kezek a XVIII. században cseréptetőt is húztak. Azonban Barkóczy Ferenc esztergomi érsek új székesegyház építésére gondolt és 1763-ban a templom északi részét szétbontatta. 1764-ben beomlott a délnyugati torony, súlyosan megrongálva a díszkaput, melynek köveit, faragott márványdíszét, lassan széthordták. 1825-ben beteljesedett a bazilika végzete: az épülő új székesegyház munkálatai miatt a még megmaradt romokat is lebontják, sőt egyes helyeken a talajt is leszállítják.[4] A székesegyházról a XVIII. századból több értékes leírás és kép maradt ránk, néhány építészeti részlete is, sőt ezek számát a vár legutóbbi feltárása szépen szaporította.

[1] Albericus szerint 1010-ben. *Gombos A.:* Catalogus I. 26. l. A lengyel krónika szerint 998-ban történt az alapítás, ez azonban a krónika csekély forrásértéke miatt figyelembe nem vehető. *Gombos A.:* Catalogus I. 596. l.

[2] 1198-ban Imre király megerősíti az esztergomi székesegyház részére III. Béla által 1188-ban adott kiváltságokat, minthogy az erről szóló oklevél az esztergomi székesegyház égésekor elégett. Az 1188-as oklevél meg van, de hamis. V. ö. *Szentpétery:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Budapest, 1923. 175. sz.

[3] *Czobor B.:* Az esztergomi elpusztult bazilika. Kny. *Forster Gy.:* III. Béla magyar király emlékezete c. munkából. Budapest, 1900. 3—4. l.

[4] *Czobor B.:* I. m., 4. l.

A XVIII. századi írott kútfők közül[5] különösen *Széless György* írásai érdemelnek figyelmet. Széless György, ki a székesegyházra célozva magát „e romok között 12 év óta javadalmas lelkésznek" nevezi „Rudera Ecclesiarum..." című, 143 ívrétű kéziratában részletesen leírja a romokat,[6] majd 1765-ben rövidítve nyomtatásban is közzéteszi a székesegyház feliratait.[7] 1827-ben *Mathes Nep. János* „Veteris Arcis Strigoniensis"... című munkájában írja le, többnyire Széless nyomán a székesegyház romjait.[8] Legalább ily jelentős az a porta speciosát ábrázoló XVIII. századi festmény, melyet Czobor Béla a pécsi püspök nádasdi nyaralójában talált. (1. kép.)[9] A festményről Széless is említést tesz kéziratában. Elmondja, hogy 1728-ban, mint tanuló Nagyszombatban látott egy hiányos, kezdetleges képet, melyet talán kőmíves rajzolt, de megemlíti, hogy a jelenlegi pécsi püspök, *Klimó György* esztergomi kanonok korában (1741—51) sokkal jobb képet festetett a maga számára.[10] A Klimó-féle képen az egyes jeleneteket, alakokat megszámozták, tehát magyarázó jegyzék is készült hozzá, ez azonban nem került elő. A számozás Széless kéziratával nem egyezik.

E három forrás különböző értékű. Széless leírása, bár a XVIII. század egyházi barokknyelvén és stílusában készült s kitérőkkel, oda nem illő részletekkel van tele, ott, ahol tényeket közöl, megbízható. Nem sajnál semmi fáradtságot, hogy ne csak leírja, de sokszor lerajzolja a kapu egyes feliratait és rendkívül ügyesnek mutatkozik a középkori rövidítések feloldásában is. Meg is jegyzi kéziratában: „vajha olvasná mindenki ezt, amit én fáradtsággal, szorgalommal igaz, pontos iparos módjára egybegyüjtöttem, munkámban megrajzoltam, alkalmaztam és rendbeszedtem".[11] Forrásértékét nagy mértékben emeli a Klimó-féle kép, melyen a feliratok egy része olvasható, továbbá az a körülmény, hogy az eddig előkerült, három feliratos töredék teljes mértékben igazolja Széless György olvasásának helyességét.[12]

Mathes műve nem annyira megbízható. Az emlékek egy részét már nem

[5] Richard *Pocock* 1736-ban beutazva a Dunántúlt, útleírásában megemlékezik az esztergomi székesegyház főkapujáról is: A Description of the East and Some Other Countries. London, 1743. II. vol. 243—252. l. V. ö. *Országh L.:* Angol utazók Szombathelyen kétszáz év előtt. (Vasi Szemle V. 1938. 779—82. l.)

[6] Rudera Ecclesiarum Unius Cathedralis S. Adalberti M., Alterius Collegiatae Ecclesiae Divi Stephano protho-martiris in arce Strigon. existentia descripta donec exurgat Novus Melchisedech aut adsit insontis pacificus Salamon qui excitat Domino Tabernaculum Deo Jacob ps. 131. Az esztergomi érseki levéltárban. (No. 1344. vet. impr. és III. E. 1.)

[7] Descriptio Inscriptionum Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis. Cognominatae: Szép templom... Strigonii. 1765.

[8] *Mathes' J. N.:* Veteris Arcis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lithographicis tabulis ornata descriptio. Strigonii, 1827.

[9] *Czobor B.:* I. m. 5—6. l. I., II. színes tábla.

[10] Széless kézirat 51. l.

[11] Széless kézirat 4. ternio, 2. §.

[12] A megmaradt felirattöredékeket *Forster Gyula* tette közzé: Az esztergomi „szép templom" főkapujának maradványai. Magyarország műemlékei. I. k. Budapest. 1906. 131—135. l. Szent Péter felirata épen maradt (9. kép): K|ARISSI|MI . VIGILATE I|N| OR|ATI|O|N|IBVS Q|VI|A . ADV|ER|SARI|VS| V[ESTE]R DIABOL[V]S TA[N]Q[VAM] . LEO . RVGIE[N]S . C[IR]CVIT. QVERENS Q[VEM] . DEVORET. Széless olvasása ezzel teljesen egyezik. *Mathes,*

látta, így a porta speciosáról adott metszete is téves. Megbízhatóságát nem vonhatjuk kétségbe ott, ahol általa is látott emlékeket ír le, vagy reprodukál.

A Klimó-féle képet több ízben is restaurálták, eredetiségében azonban nincs okunk kételkedni, s ha nem is áll valami magas művészi fokon, reprodukáló készsége szinte feltűnő a XVIII. század közepén.

A fenti három forrás alapján többen megkísérelték rekonstruálni az esztergomi székesegyházat, ez alkalommal csupán nyugati, díszkapujával, az ú. n. porta speciosával kívánok részletesebben foglalkozni.

A kapu előtt négyzetes előcsarnok emelkedett, melyet feltehetően a XIV. században építettek a templom elé. (2. kép.) Maga a kapu a Délfranciaországban kialakult és antik előzményekre visszanyúló kaputípust képviseli. Hármas osztású, melyek közül a középső jelentékenyen kiemelkedik. A középső rész rézsüjét négypár vörösmárvány falhasáb között álló fehérmárvány oszlop tagolja.[13] A különböző színű és formájú tagokat lent fehér márvány talapzaton álló közös vörösmárvány attikai lábazat, fent pedig gazdag akanthuszleveles oszlopfősor fogja össze. Az erősen profilált párkány fölött a félköríves részen tovább folytatódik a félhenger-falhasáb váltakozása, azzal a különbséggel, hogy itt a falhasábok váltakozva piros és fehér márványból készültek. A kapu melletti félköríves fülkék tagolása jóval egyszerűbb: rézsüs falhasáb és egy fehérmárvány faloszlop mintegy keret fogja körül. A középső rész előreugró két szélső oszlopa alatt, erősen tagolt lábazaton két oroszlán nyugodott, elsö lábuk között emberfejet fogtak, a hátukra nyolcszögü vörös márványoszlop támaszkodott.[14] A mellékfülkék előtt két térdelő, görnyedő alak hasonló oszlopot tartott. Nemcsak a szorosan vett

aki pedig látta a töredéket, mert elmondja, hogy 1822-ben találták, sőt rajzát is adja (VIII. tąb. KK), a kezdő szót Charissimi olvasással adja. (id. m. 37. l.) A második felirat Keresztelő szent János irattekercse, mely két darabba törve maradt ránk (7. kép): ECCE AGNVS . DEI [E]CCE . Q[VI] TOL[LIT] PECCA[T]A . MVNDI MISER[ERE] . N[OBIS] Széless és Mathes olvasásával teljesen egyezik. A harmadik darab újabban került elő és Szűz Mária feliratának töredéke (8. kép): SVSSCI[PIO SERV]ANDA . TVI[S SI IVRA SACRORVM SVM]MET . ADA[LBERTVS SICUT PETIS] Széless és Mathes olvasásával egyezik.

[13] Széless szerint az oszlopok közötti tér jobb márványból készült s J. T. C. B. betűk voltak láthatók rajta.

[14] *Csemegi J.* az oroszlán gazdagon kiképzett lábazatát Arles-el hozta kapcsolatba. (Magyar Művészet 1936. 376. l.) Az oroszlánhoz már sok analógiát említettek fel: *Balogh I.* (Arch. Ért., XLVI. 1932—33. 114. l.) Antellami parmai szószékét tartó oroszlánnal vetette össze, ez azonban korban későbbi, típusban és stílusban sem megfelelő analógia. *Hekler A.* (Ungarische Kunstgeschichte, Berlin 1937. 12. l.) szerint III. Kelemen pápa ajándékaként került Esztergomba. Ez tévedés, mely Czobor félreértésére megy vissza, aki Széless szövegét értelmezte rosszul. Széless ugyanis csak annyit említ, hogy a fehérmárvány oszlopok egyidősek az 1188-as „védőlevéllel", melyet III. Kelemen pápa adott Jób érseknek. (Széless kézirat 2. §.) Czobor ezt a vörösmárvány oszlopokra érti (Id. m. 8. l.) Hekler pedig a vörösmárvány oroszlánokra. *Gerevich T.* szerint (Magyarország román stílusú művészeti emlékei. Budapest, 1938. 178—179. l.) a lombard-emiliai körből származik. *Csemegi J.* szerint (Id. m. 375. l.) a porta speciosa szemöldökköve a luccai S. Salvatore architrávjához hasonló.

kaput, de a homlokzat egész síkját elborította a vörös és fehér márvány.

A kaputípus délfrancia előzményekre megy vissza, végső gyökerei azonban még mélyebbre, a római diadalkapuk rendszeréig nyúlnak. Talán a Saint Gilles-i székesegyház kapuját említhetjük, mint mintaképet, mintha annak a rendszerét redukálta volna az esztergomi mester, bár szobrok helyett Esztergomban többszínű márványlapokból rakott figurális díszítést találunk.

Bár a kaputípus a délfrancia protorenaissanceban gyökeredzik, a részletformák arról győznek meg, hogy nem közvetlenül, hanem a kerülő felső-olasz úton, Lombardián keresztül jutott hazánkba.

Veronában, Modenában, Ferrarában és Cremonában ugyanúgy megtaláljuk a délfrancia protorenaissance hatását, néhány olyan részlettel gazdagodva, ami éppen Esztergomban is megvan. A kapu középső részének oroszlánokkal való kiemelése, ami Felsőolaszországban egészen az előcsarnokszerű kiképzéshez vezetett, Esztergomban is megtalálható, de az a döntő, hogy a meglevő eredeti töredékek stílusa is Itáliára mutat. Megmaradt az egyik kapu-oroszlán (6. kép), melyhez több olasz analógiát említettek már, szerintem a veronai S. Zeno kapu-oroszlánjához áll a legközelebb (5. kép). Itt is megtaláljuk a gazdagon tagozott lábazatot s az oroszlán típusa és stílusa is rokon. A homlokzat két sarkát díszítő sasok szintén Felsőolaszországból származnak. Az esztergomi darab (4. kép) modellálása a modenai dóm sasos oszlopfejével (3. kép) vethető össze eredményesen. Sajnos, csak a Klimó-féle képből ismerjük a két térdelő, oszlophordó figurát, eredetije nem maradt ránk. Ez is lombard gondolat és Modenában, Ferrarában, Cremonában sok hozzá közelálló megoldást ismerünk. A részletformák alapján feltehető tehát, hogy a délfrancia kaputípus olasz közvetítéssel érte el Esztergomot, ami annál inkább valószínű, mert a XII. századi magyar művészet egészen III. Béla uralkodásának elejéig az olasz, közelebbről a lombard művészet hatása alatt fejlődik.

Visszatérve a porta speciosához, a kapu igazán gazdag díszítését a színes márványból készített képek sorozata adja.[15] A kapu melletti déli fülkében legfelül kék mezőben Dániel próféta áll (1), szinte magyaros öltözetben. Fehéres csizmát, testhezálló kék nadrágot, fehér prémmel szegett vörös palástot visel. Jobbját felemeli, baljában tartja feliratát. Alatta Zakariás próféta (2. ZAhARIAS PPhA). Kék mezőben jobbra fordul, ősz fejét vörös nimbus övezi. Felső öltözete barnásvörös, alsó öltönye kék. Ruháján Széless hét fehér követ, balvállán pedig sugaras napot látott. A sorban utolsó Izaiás próféta (3. YSAIAS PPhA), akinek márványdísze majdnem teljesen elpusztult. A Klimó-képen csak a barnásvörös mező és a fej körüli fehér nimbus látható.

Az északi oldalon lévő fülkében Keresztelő Szent Jánossal kezdődik a sor (4). Kék mezőben, balra fordul. Feje körül vörös nimbus, testét vörösesbarna szőrköpeny fedi, végtagjai mezítelenek. Jobbjával a timpanonra mutat, baljában kibontott irattekercs. Alatta Ezekiel próféta áll (5. EZEChIEL PPhA), akit szintén kék mezőben balra fordulva ábrázoltak. Vörösbarna palástja alatt

[15] A kapu képeinek leírásában Czobor B.-t követtem. Az egyes alakok után zárójelbe tettem a Klimó-féle képen látható számokat, valamint az alakok nevét Széless olvasása szerint.

kék öltönye látszik, fejét vörös nimbus övezi, baljával felfelé mutat, jobbjában jóslatát tartja. Az alsó kép teljesen elpusztult.

A déli kapufélen fent Szent Péter volt látható kék mezőben (9. S. PETRVS), fehér alsó és vörös felsőöltönyben, vörös nimbusszal, jobbjában két kulcs, baljában felirata. Alatta Szent János evangelista állott (8. S. IOhES EVAS) szintén kék mezőben, Szent Péterhez hasonló színű öltözetben. A legalsó alak Szent Adalbert volt (7. SCS ADABERT) kék mezőben főpapi ruhában. Vörös miseruhája fölött fehér palliumot hordott, fején mitra, körülötte vörös nimbus. Jobbjával áldást osztott, balja és alsó teste Széless idejében hiányzott. Az északi kapufélen fent Szent Pál apostol (13. S. PAVLVS) áll kék alapon, fehér alsó- és vörös felsőruhában. Alatta Máté evangelista (12. SMAThS EVA). Szintén kék mezőben az előbbihez hasonló színezésű öltönyben, feje körül vörös nimbussal, baljában kibontott irattekercs. A legalsó alak Szent Miklós püspök (10. S. NICOLAVS), szintén kék alapon áll, fehér albában, fehér tunicellával és vörös casulában. A jobbjában lévő feliratot Széless sem tudta elolvasni.

A szemöldök-gerenda alsó részén kék alapon vörös nimbusos fehérruhás angyalok, a külső részben pedig szintén kék alapon vörösbarna ruhában III. Béla király és Jób érsek. A kékszínű alap teljes mértékben érvényesül a timpanonban. Ebből emelkedik ki a vörös, fehér és kék márványból szerkesztett trónus, melyen fehér párnán ül Mária. A Szűz fejét, alakját betakarja kék palástja, míg a kis Jézus vörösbarna nimbust, fehér és vörös ruhát visel. Széless szerint Szűz Mária kezében jogart és világalmát tart, de ennek a Klimó-féle képen semmi nyoma. Mellette jobbra áll Szent Adalbert vörös miseruhában, fehér albában. A miseruhát fehér szegély és érseki palást díszíti. Fején infula, körülötte vörös nimbus, jobbjában pásztorbot, baljában feliratos lapot nyujt Szűz Mária felé. A Szűz balján áll Szent István hosszú, derekán átkötött albában, fehérrel szegett vörös palástban, fején nyilt korona, körülötte vörös nimbus. Kezében feliratos lap. Mögötte egyházi férfi fehér albában és vörös dalmatikában, kezében kardot tart. Végül vörös törzsű, fehér lombú fa, a paradicsom jelképe. Ugyanígy a kép másik oldalán Szent Adalbert mellett is, itt a fa mellett azonban fehér albában és harangalakú vörös miseruhában jobbjával misekönyvet, baljában tömjénezőt tartó alak áll.

A felsorolt jelenetek és alakok különleges technikával készültek, mely hazánkban — eltekintve egy pécsi sírkőtől[16] —

[16] A pécsi székesegyház környékén 1773-ban talált sírkő (?), mely oránsszerű, egyházi ruhás férfit ábrázol. Az alak ruháját, arcát határozott rajzzal vésték be a fehérmárvány alapba. Háttere kitörött s így kitöltéséről semmit sem tudunk. Gerevich T. véleménye szerint technikája az esztergomi emlékekhez hasonló. Bár az egész alak összefügg az alappal, technika szempontjából közeláll az esztergomi emlékekhez, mert mint később látni fogjuk, ezek az emlékek nem valami elméletileg kigondolt merev technikai szabály szerint készültek, hanem a nyersanyagadottságokhoz igazodtak. Különösen az anconai Dómból származó márványlapokat érezzük a pécsi darabhoz közelállónak.

Esztergomon kívül ismeretlen, de az európai művészetben sem gyakori. A képek technikáját néhány töredékből jól ismerjük. Többnyire kék vagy vörös márványalapot használtak, kivésve belőle azokat a részeket, melyeket más színű márvánnyal akartak pótolni. Az egyes ruha, vagy testrészleteket azután más színű márványból kötőanyag segítségével illesztették az alapra. Lényegében tehát inkrusztációs technikáról lenne szó, ha a beillesztett márványlapokat még külön is meg nem dolgozták volna. Különösen a testrészeket, mindenekelőtt a fejet, amit rendszerint fehér márványból készítettek, biztos kézzel vésett rajz díszíti.

E technika Bizáncból került Európába, szülőföldjén a X—XI. században virágzott, azonban a gyérszámú emlékanyagban még később is, egészen a XV. századig találunk emlékeket. Sculpture champlevée-nek nevezi a külföldi szakirodalom ezt a technikát, megkülönböztetve az inkrusztációk sokféle fajtájától.[17] Igy az Itáliában annyira divatos cosmata díszítéstől, amitől még két lényegbe vágó különbség is elválasztja. A cosmaták alig ábrázoltak emberi alakot s ha igen, azt is teljesen sematikusan, dekoratív felfogásban, inkább geometriai mustrákat használnak, míg Esztergomban teljesen hiányzik a geometriai dísz. Alapvető különbséget találunk a színskálában is. A cosmaták rendszerint két színt használtak: fehéret és zöldet, vagy fehéret és feketét, ezt élénkítették arany és piros lapokkal. Esztergomban viszont a vörösbarna, szürkésfehér, sárga és a sötétkék a vezető szín.

A márványanyag elsősorban hazai márványfajtákból került ki, a közelben előforduló piszkei vörösmárványt használták. Fehér márványuk nem hazai, de nem is carrarai, hanem Saffarzik Ferenc szerint alpin előfordulásból származik, Mathes szerint salzburgi.[18]

Nehezebb felelni a porta speciosa képeinek stílus-eredetét illetően. Kevés töredék maradt ránk; a Klimó-féle kép pedig stiláris összehasonlítás szempontjából számításba nem jöhet. A ma ismert hat töredék közül is három felirat. Az alakos töredékek közül az egyik Szent Péter mellét ábrázolja (11. kép), a második Dániel prófétá (12. kép), a harmadik pedig Szent Pál fejét (10. kép). Különösen az utóbbi kettő alkalmas stiláris megfigyelésekre. Az arc fiziognómiáját néhány határozott vonal jelzi: sasorrát, száját, erőteljes szemöldökét és szemét. A képen az apostol dúsan hullámzó haja és szakálla uralkodik s alakítása a vésésben rendkívüli biztonságra, stílusában pedig klasszikus hagyományokra utal. Mesteri kézre valló biztos rajz és kitűnő vésőtechnika jellemzi a képet Gerevich Tibor szerint is, aki megjegyzi, hogy a porta speciosa képszerkesztése olaszos, de nem olasz. A stílus-eredet kérdésében nem sokat segítenek hasonló technikájú esztergomi töredékek.

[17] *Bréhier L.:* La sculpture et les arts mineurs Byzantins. Paris, 1936. 14—17. l.

[18] *Mathes:* Id. m. 37. l., *Forster Gy.:* I. m. 135. l.

Legfontosabb egy vörösmárvány timpanon, melyen a trónoló Krisztus mellett Mária és Szent János áll, a széleken pedig két hatszárnyú cherub (15. kép). A timpanon valószínűleg a Szent István protomartir-templomból származik, melynek kevésbbé díszes, de a porta speciosához hasonló kapujáról Széless is megemlékezik. Mathes is ide helyezi.[19] A timpanon nagyon szemléltetően mutatja be a „sculpture champlevée" technikáját. Sajnos, nagyrészt csak a ruharészek maradtak meg, vagyis a vörösmárvány alappal összefüggő részletek s így stiláris összetevésekre túl kevés a kiinduló pont. Annyit meg lehet állapítani, hogy stílusa közel áll a porta speciosa mesteréhez, képszerkesztése, az egyes alakok kompozíciója, különösen Máriáé és Szent Jánosé viszont határozottan bizantinizáló.

A másik két töredék stílus szempontjából még kevésbbé kapcsolható a porta speciosához, inkább technika szempontjából számottevők. Az egyik talán egy püspöki trónus kartámlája lehetett (13. kép). — Széless említi, hogy márványszék állott a templomban, — erre mutat félkörben hajló, tagozott kerete. Indadíszben, szőlőlevelek és fürtök között lépő fiút látunk. A levéldísz erősen bizánci ízű, az egész kompozíció inkább miniatúrák, mégpedig francia miniatúrák hatását tükrözi. Technikai kivitele sem mutat oly biztonságra, rajz és vésőkezelés szempontjából egyaránt gyengébb mester műve, mint aki a porta speciosán dolgozott. Lehetséges, hogy mint Gerevich Tibor véli, korábbi és a XII. század közepén készült.[20]

A harmadik töredék stílus szempontjából számításba sem jöhet, márvány dísze teljesen kitört, s csak az alak körvonalai maradtak meg, valamint a vörösmárvány lap szélén alkalmazott, rombuszalakú cosmata ízű díszítés (14. kép). Annál érdekesebb az ábrázolás tárgya: egy római signifer, amit jelvényén kívül bizonyítanak az alak lába alatt bevésett G. P. R. betük is, Genio Populi Romani jelentéssel. A töredéket Mathes ismeri, rajzát is hozza, amiből kitűnik, hogy az ő idejében még az alak végtagjainak márványdísze megvolt.[21] Sőt, még párdarabját is közli, mely térdelő legionáriust ábrázol.[22] Horváth Henrik, aki kimerítően foglalkozott a töredékkel, az ábrázolást helyi antik emlékek hatására vezeti vissza, míg az utóbbi darabot rómainak tartja.[23] Mindkét töredék a XII. századvégi magyar művészet és az antikitás viszonyának szempontjából jelentős. Esztergomban nem először találkozunk hasonló jelenséggel. A kaputípus a délfrancia protorenaissancera megy vissza, a díszítő technika bizánci eredetű, stílusát pedig határozott antik vonzódások alakítják. (V. ö. Szent Pál fejét). Jól illik e képbe a Szent István protomartir-templom előbb tárgyalt timpanonjának bizantinizáló ikonografiai és művészi felépítése s innen már csak egy lépés az eredeti római darabok utánzása, vagy éppen felhasználása. A bizánci művészet az antik formák nagy rezervoárja a közép-

[19] Széless kézirat 7. Ternio 1. §, Mathes: Id. m. 82—83. l.

[20] Egy fénykép tanusága szerint korábban jóval több megvolt berakásos díszéből. (V. ö.: *Dercsényi D.*: Középkori kőemlékeink védelme. Magyar Művészet, 1937. 324. l.) *Gerevich T.* más kéznek tartja, mint aki a timpanont készítette, stílusát is maradibbnak és a töredéket a XII. század második felére datálja. (Id. m. 189. l.) *Berkovits I.* szerint (A magyar miniatura festészet kezdetei. Az Árpádkor. Magyarságtudomány, 1942. 504. l.) franciás stílusa az ú. n. Csatári bibliával áll kapcsolatban. A Csatári bibliában azonban ilyen iniciálé, vagy lapszéli dísz nem fordul elő. Az indadísz, ha nem is ily gazdagon szétterülő levelekkel, a korábbi magyar kódex anyagban is előfordul. Nem tehetjük magunkévá *Berkovits I.*-nak azt a feltevését, hogy a porta speciosa márványképei, különösen a fejek szoros kapcsolatban állanak a Csatári biblia miniaturáival. (Id. m. 505. l.) A kimutatható kapcsolat nem több, mint amennyi két, nagyjában egykorú, klasszicizáló tendenciájú emlék között fennáll.

[21] *Mathes:* I. m. 76. l. XI. tab. C.

[22] *Mathes:* I. m. 79. l. XI. tab. E.

[23] *Horváth H.:* Zum Weiterleben der pannonischen Antike in der spätromanischen Bauplastik Ungarns. (Ungarische Jahrbücher. Band XVI. 34—36. l.) *Horváth H.:* Árpádházi szent Margit síremléke és egyéb tanulmányok. Budapest, 1944. 79—81. l. 31. kép.

korban, melyből renaissanceai alkalmával — mint amit a XII. században a Komnenos dinasztia alatt is átélt — az egész európai művészet részesült. A porta speciosa különleges technikája Bizánc felé mutat, de szellemét a nyugati ikonográfia, stílusát pedig helyi adottságok és az antik örökség alakítja, határozza meg.

A porta speciosa márványképeihez technikában és stílusban közelálló külföldi emlékanyag nincs kellően feldolgozva, csekély számuk valósággal elvész a gazdag bizánci és bizantinizáló olasz emlékanyagban.

A legszebb darabok a konstantinápolyi Ottomán múzeumban, az atheni bizánci múzeumban és Mistrában találhatók, továbbá egy sorozat Anconában a Dóm ú. n. Cripta del Crocefissojában. A csekély összehasonlító anyag technika és stílus szempontjából egyaránt óvatosságra int; technikában ugyanis nagyon sok variánsra akadunk, stílus szempontjából pedig az esztergomi emlékek a külföldieknél magasabb kvalitást képviselnek. Az előbbi kérdés kisebb probléma, az inkrusztációnak annyi válfaját alkalmazta a bizánci művészet, a helyi nyersanyagadottságoknak megfelelően, hogy minden szempontból azonos technikai megoldást csak nagyon ritkán találunk. Leggyakrabban az alakot a fehér márványalapból faragták ki és ruhadíszét, arcát, végtagjait e márványlapra vésték fel, csak a hátteret élénkítették más színű betétekkel. Más alkalommal a ruha egyes részein is felfedezhetjük a más színű anyagok alkalmazását, itt csak a fej, kéz stb. ábrázolása maradt a véső feladata. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a porta speciosa alakos márványlapjai e technika legtisztább és konzekvensen végrehajtott emlékei, amit bizonyára helyi nyersanyagadottságok indokoltak. Súlyosabb probléma a művészi kvalitás kérdése, amire az emlékek ismertetése után térek ki.

Az atheni bizánci múzeum anyagából Szent Jakab, Szent Fülöp és Szent Lukács apostolokat ábrázoló márványlapokat emeljük ki (18. kép), melyek Szalonikinek a *τῶν Βλαταίων* kolostorából származnak. A technika kissé különbözik a sculpture champlevée-től és inkább a bizánci medaillonokhoz áll közel, ahol kivésik az alapot és ráhelyezik az alakhoz szükséges többszínű, üvegszerű keveréket. Az apostolok állása, kéz- és fejtartása közel áll az esztergomiakéhoz, ez azonban szkéma a XII—XIII. század művészetében, különösen Bizáncban. A ruharedők kezelése nagyvonalúbb, ugyanarról a technikai biztonságról tanuskodik. Sotiriou a darabot a XI. századra datálja.[24] A múzeum többi sculpture champlevée-je szempontunkból jelentéktelenebb, többnyire dekoratív rendeltetésű darabok a szokásos bizánci ornamentikával, esetleg állatábrázolással.[25]

A konstantinápolyi anyagot G. Mendel írta le. A 702., 703. s különösen a 704. számú darabok jöhetnek számításba, amelyet a XV. századra datál. A depotban lévő és Szent Bertalant ábrázoló 953. szám is hasonló technikával készült. Sajnos, Mendel rajzai stiláris összevetésekre nem alkalmasak.[26] Újabban került elő e technikának legépebb, legszebb emléke, mely Szent Eudoxiát ábrázolja oráns alakjában, fején koronával, gazdag királynői díszben (19. kép). Amennyire konvencionális a beállítás, sematikusak a formák, annyira gazdag, szinte raffinált a díszítés. A fehér márványlapot vörösbarna keret fogja körül, melyet rombuszalakú fehér lapok élénkítenek közeikben vörös, zöld körökkel. A szent bíborvörös ruháját gazdag arany és zöld díszítés borítja el. A raffinált és gazdag színezéssel ellentétben a formák primitívnek látszanak. Az oráns-kéztartás megoldása szervtelen, anorganikus. Az arcformákat néhány sokatmondó határozott vonal jelzi, ami nagy technikai biztonságról tanuskodik, de ugyanakkor messze áll az esztergomi apostolfej szinte barokkos vonalgazdagságától. Ezt a szép darabot is a XIII—XIV. századba helyezik. A datálás azonban az emlékanyag hiányossága

[24] *Sotiriou G.:* Guide du Musée Byzantin d'Athens. 1932. 48. l. 150. sz.

[25] Egy indadíszes párkánytöredék (321. sz.). Két galambot ábrázoló töredék (174. sz.). V. ö. *Sotiriou G.:* i. m.

[26] *Mendel G.:* Catalogue des sculptures des Musées impériaux Ottomans. Constantinople. 1914. II. k. 704. l.

miatt nem áll valami biztos alapokon.[27] Végül Bréhier közöl egy Krisztus-ikont ugyancsak a XIV—XV. századból, itt a háttért teljesen kivésték a márványalapból, míg az ülő, kezében az életkönyvét tartó Krisztus ruháját gazdag vonaldísz alakítja.[28]

Számra a leggazdagabb anyag Anconában található, az egykori Capella della Madonna oltárlapjának közel húsz darabot számláló töredéke[29] jelentékeny részben figurális ábrázolással. Néhány stílusban és témában bizantinizáló ornamentikát és állatábrázolást nem tekintve, javarésze álló apostolokat (16. kép), szenteket és jeleneteket ábrázol. Az alakok kezükben nyitott írástekercseket tartanak, felirattal. A technikában ugyanazt a változatosságot találjuk, mint amikre már korábban is rámutattunk. A márványlapok javarészén a háttért vésték ki és az alakot csak vésett vonalas dísz tagolja. Van azonban néhány lap, pl. a Szent Cyriákuszt és Szent Istvánt ábrázoló (17. kép), melyen a ruhán belül is alkalmaztak másszínű betéteket. Ezeket az apró ellentéteket nem tartjuk döntőknek, mint ahogy a két emlékcsoport összehasonlítása kapcsán azt sem tartjuk döntőnek, hogy az egyik ülő női szent mellett ugyanazt a feliratot találjuk,[30] mint ami az esztergomi kaput körülfogja. Nem döntő pedig azért, mert mint később látni fogjuk, ez a szöveg is mint a legtöbb, biblikus, esetleg liturgikus eredetű, vagy a középkorban ismert és elterjedt ima, mint az említett is, mely Szent Agata imája.

A két emlékcsoport összevetése szempontjából az a körülmény a döntő, hogy az anconai darabok sokkal alacsonyabb művészi színvonalon állanak, kvalitásuk el sem éri az esztergomiakét. Kompozíciójuk sematikus, a figurák zárt hieratikus formában jelennek meg, ruhájukat néhány merev, arcukat pedig pár elnagyolt vonal jelzi. A formák bizonytalanok és sematikusak. Az esztergomi porta speciosa megrendelője tehát, ha kaphatott is impulzusokat az olasz emléktől, nem dolgoztatott anconai mesterekkel. Az anconai darabokat az olasz szakirodalom különben a XII. századba helyezi és mestereiket Bizáncban keresi, annak ellenére, hogy az oltárlap egyik készítőjének neve: Leonardo lapicida ránk maradt.[31]

A hazai és a külföldi emlékanyag összevetése tehát nem járt pozitív eredménnyel, nem sikerült oly közvetlen forrást felismernünk, melyből az esztergomi porta speciosa stílusát származtathatnánk. Megfigyelhettük ellenben, hogy a technika külföldön sem jelentkezik mindig a maga tisztaságában, a helyi adottságokhoz és kívánalmakhoz alkalmazkodik, ami természetes is. Ugyanezt tapasztaljuk Esztergomban. Míg a külföldi emlékek jelentékeny részben fehér márványból készültek, Esztergomban viszont a helyi nyersanyag-lehetőségeknek megfelelően színes (vörös és

[27] *Grabar A.:* L'art Byzantin. Paris, 1938. 47. kép.

[28] *Bréhier L.:* Id. m. 66. l. XV. kép.

[29] Lehetséges, hogy eredetileg a székesegyház külsején foglaltak helyet. Erre mutat egy párisi fénykép a Parker gyüjteményben (no. 2672), mely hat lapot a homlokzaton elhelyezve ábrázol. V. ö. *Corsisi O.:* Relazioni delle scuoprimento e ricognizione fatta in Ancona dei sacricorpi di S. Ciriaco... Roma, 1765. Valamint *Durand, J.:* Monuments figurés du moyen Age. (Bulletin monumental 1888. 540—41. l.) Az olasz topográfia szerint a Capella della Madonna oltárlapjához tartoztak e töredékek. V. ö.: Inventario degli Ogetti d'Arte d'Italia. VIII. k. Provincia di Ancona e Ascoli Piceno. Roma, 1936. 12—19. l.

[30] 95×65 cm-es márványlaptöredék. Trónonülő szent nő királynői öltözetben. Felirata MENTEM S SPONTANE... Inventario VIII. k. 14. l. Az alak mindenbizonnyal Szent Agata.

[31] *Saracini G.:* Notizie historiche d'Ancona. Roma 1675. 533. l. *Toesca P.:* Storia dell'Arte Italiana. Il Medioevo. 2. k. Torino 1921. 902—3. l. Hasonló technikával díszítették az Ascoli székesegyház főoltárát is. V. ö. *Bégule, L.:* Les incrustation decoratives des cathedrales de Lyon et de Venis. Paris 1905.

kék) márványt használtak alapnak. Ennek megfelelően a ritkább és külföldi fehérmárványt a legfontosabb részek, az arcok, végtagok, feliratok készítésére tartották fenn. Ez magyarázza, hogy míg külföldön ezek a kritikus részek: kéz, fej, feliratok az alappal összefüggően készültek, fehérmárvány lévén az alap, Esztergomban ezt mindig berakással, idegen anyagból, fehérmárványból készítették.

Stílus szempontjából meg kell állapítani, hogy az általunk ismert és felsorolt emlékek alig hozhatók a porta speciosával művészi kapcsolatba, főként azért, mert művészileg alacsonyabb fokon állanak (az athéni, konstantinápolyi, mistrai és anconai töredékek) vagy egészen más szándék vezette a művészt, mint a szent Eudoxia raffináltan primitív darabjánál láttuk. Természetesen fenn kell tartanunk azt a lehetőséget is, hogy általunk még nem ismert darabok is lappanghatnak a kellően nem publikált bizánci emlékanyagban.

Esztergomban viszont kétségtelen, hogy nem a porta speciosa volt az egyetlen hasonló technikájú alkotás. Felsoroltunk jónéhány emléket, ezenkívül az esztergomi kőtárban van néhány olyan töredék is, amit nem tudunk a porta speciosával kapcsolatba hozni (többnyire kisebb jelentőségű töredékekről van szó), Széless is többször felemlíti, hogy a székesegyházban feltűnően sok a vésett képek száma, néhányat le is ír, melyeknek nyomát sem találjuk.[32] A meglevő anyagban is jelentős kor- és stíluskülönbséget ismertünk fel. A püspöki trón oldala és a signifert ábrázoló töredékek más mester kezétől származnak s nem a porta speciosa művésze alkotta, korábbi is. Minthogy a Szent István protomartir-templom timpanonja bár egykorúnak, stílusa is hasonlónak látszik, mégis más kéznek véljük, mint aki a porta speciosán dolgozott. Feltűnő, hogy a történeti adatok összevetéséből kérlelhetetlenül jelentkező kronológia a kapu építésére és művészi díszítésére alig pár évet enged, ami azt a következtetést vonja maga után, hogy nemcsak egy mesterrel, hanem egy műhellyel kell számolnunk. Hogyan alakult ki ez az esztergomi műhely, arra a töredékes emlékanyag alapján csak feltevésekkel válaszolhatunk.

Feltehetünk egy esztergomi műhelyt, mely nemcsak egy feladat (a porta speciosa) elvégzésére vállalkozott. Lehetséges, hogy már a század közepén is megoldott feladatokat, amire a püspöki trón oldala a példa. A pécsi Jákob-sírkövet nehezebb az előzmények közé számítani, hacsak nem a XII. században készült,

[32] Széless leír egy töredéket, melyen Mária Szent Józseffel látható. Feliratát is feljegyzi: I. C. és MARIA. Szerinte a szentcsaládot ábrázolta és a porta speciosa templom felé tekintő belső oldaláról esett le. A képekkel kapcsolatban azt hallhatta, vagy gondolta, hogy bizánci, görög eredetüek, éppen ezért többször kitér a görögök szerepére éppen a vésett képekkel kapcsolatban. „...a görögségnek semmi nyoma, semmi görög jelzés, pedig a templomban nagy a vésett képek száma. Ebből kézzelfoghatóan kitűnik, hogy akár Adalbertet, akár Pilgrimet vesszük hitterjesztőnek, a vésett képek az ő módjuk szerint készültek". 5. ternio, 5. §.

amit a felirat betűtípusán kívül az a körülmény is valószínűsít, hogy az oráns ábrázolás az ókeresztény, kopt művészet után főként a bizánci művészetben időtlen és a X—XIII. században egyaránt gyakran előfordul.

Az esztergomi márványlapok stílusában is felismerhetünk helyi elemeket. Szent Pál fejének határozott klasszicizáló jellege nagyon jól beilleszthető nemcsak a bizánci művészet szféráiba, de az esztergomi kör pannóniai antik elemekből táplálkozó „protorenaissanceba" is, ami különben az egész magyar emlékanyagban kimutatható a XII—XIII. század fordulóján. A porta speciosa márványképeinek technikája bizánci eredetű ugyan, stílusa azonban az általunk ismert hasonló technikájú bizánci, vagy bizantinizáló olasz emlékanyagból le nem vezethető s így feltételezhetjük, hogy helyi fejlődés eredménye.

Összefoglalva az eddigi megfigyeléseinket: a kaputípus délfrancia protorenaissanceban gyökeredzik, a részletformák (kapuoroszlán, guggoló alakok, sasok) bizonysága szerint valószínűleg felsőolasz közvetítéssel került hozzánk. A kapu polichrómiája helyi nyersanyagadottságok mellett esetleg lombard impulzusokra vezethető vissza, bár a magyar emlékanyagban való gyakori előfordulása alapján sajátos magyar gyakorlatnak is tekinthetjük. A művészi díszítés bizánci technikai sajátosságokat mutat, de stílusa az ismert emlékanyagból kielégítően nem magyarázható, valószínűleg helyi fejlődés eredménye.

A porta speciosa azonban nemcsak művészi, ikonografiai szempontból is figyelemreméltó alkotás. Ikonografiai programmját a kutatók eddig is igyekeztek megvilágítani. Czobor Béla az alakokban és feliratokban Krisztus megtestesülésére vonatkozó utalásokat látott.[33] Éber László felemlíti, hogy Krisztus eljövetelére és a megváltásra utaló feliratok hacsak közvetve is kapcsolatban állanak a Szent Ágostonnak tulajdonított „Sermo contra Paganos, Judeos et Arianos de Symbolo" című irattal.[34] Gerevich Tibor pedig arra figyelmeztet, hogy az ikonografiai programm azonos a francia középkori székesegyházak kapuján található ábrázolások programmjával, s ugyanazt a nemzeti ideát és ideált fejezi ki, mint a francia katedrálisokon a „királyok galériája".[35]

A porta speciosa és a francia székesegyházak kapuinak ikonografiai felépítése hasonló, sőt elvi elrendezésük nagyjában azonos, csupán a technikai kivitel eltérő, mert szobrok helyett vésett márványképek hordozzák a gondolatot.

A kapu melletti két fülkében a próféták kaptak helyet, akik a Megváltó eljövetelét megjövendölték. Dániel prófétával kezdődik a sor és mondatszalagján Krisztus hatvankét hét utáni megöletését jövendöli meg. (POST HEBDOMADAS SEXAGINTA DVOS (sic!) OCCIDETVR CHRISTVS. Daniel 9, 26.) A következő

[33] *Czobor B.:* I. m. 11. l.
[34] *Éber L.:* Árpádkori magyar művészet. (Műbarát II. 1922. 80—81. l.)
[35] *Gerevich T.:* I. m. 55. l.

próféta Zakariás, akinek szövege azonban Lukács evangéliumából származik (BENEDICTVS DOMINVS DEVS ISRAEL QVIA VISITAVIT ET FECIT REDEMTIONEM (sic!) PLEBIS SVAE. Lukács 1, 68.), hirdetve, hogy: „Áldott legyen az Úr Izrael Istene, mert szétekintett és megváltást készített az ő népének". Az ikonografiai programm kidolgozója, a szövegek fogalmazója Zakariás próféta helyett Keresztelő Szent János atyjának, az Újszövetség Zachariásának szavait használta. A következő alaknak csak a neve: Izaiás próféta maradt meg.

A másik oldalon Ker. Szent Jánossal folytatódik a sorozat. Irástekercsén lévő felirat Szent János evangelista könyvéből van véve (ECCE AGNVS DEI ECCE QVI TOLLIT PECCATA MVNDI MISERERE NOBIS. Ján. 1, 29. 7. kép) a „miserere nobis" könyörgés hozzátételével, mely a XII. században került a miseszövegbe. Ezechiel prófétá követi, akinek mondatszalagját Széless kiegészítve közli: Ime én fölnyitom sírjaitokat és bevezetlek Izrael földjére. (ECCE EGO APERIAM TVMVLOS VESTROS [ET ADDVCAM IN VALLVM JOSAPHAT ET DISCEPTABO], Ezechiel 37, 12.) A harmadik alakról Széless azt következteti, hogy Jeremiás próféta lehetett.

A jobboldali kapufélen folytatva a sort, Szent Péter apostolt látjuk, felirata, a megszólításon kívül, első leveléből van véve. (KMI VIGILATE IN ORATIONIBVS QVIA ADVERSARIUS VESTER DIABOLVS TAMQVAM LEO RVGIENS CIRCVIT QVAERENS QVEM DEVORET. (9. kép.) I. Péter 4, 7, illetve 5, 8.)[36] Szent János evangelista követi őt, kinek feliratát kisebb eltéréssel közli Széless és Mathes. Evangéliumából van véve a megszólítás (Ján. 2, 1; 2, 18), majd az Apokalipszis két helyéről (Apoc. 3, 8; 19, 17) FILII ECCE PVLSO AD HOSTIVM VT CONGRE GEMINI AD ME IN DIEM MAGNI DEI VT MANDVCATIS).[37] Az utóbbi kifejezés — ad coenam magnam Dei — a breviárium liturgikus szövegéből származik és a végítéletre utal. Harmadik a sorban Szent Adalbert. Széless nevét még elolvasta, de feliratát már nem.

A baloldali kapufél Szent Pállal kezdődik, feliratát a filippiekhez írt leveléből vették (SOLLICITI SITIS VT OMNI ORATIONE PETITIONES VESTRAE INNOTESCANT APVD DEVM, Fil. 4, 6)[38] és az imádságra való buzgóságra int: Törekedjetek, hogy minden imádságtok és kéréstek meghallgatásra találjon az Úrnál. Máté evangelista követi őt, kinek felirata evangéliumából

[36] *Mathes* az első szót nem rövidítve, hanem Charissimi-nek közli, a feliratos lap megvan és *Széless* olvasását igazolja. *Czobor* (Id. m. 183—184. l.) megjegyzi, hogy a felirat nemcsak rövidítése, de görögös betűcseréje (??) miatt is érdekes. Radó Polikárp és Gábriel Asztrik szíves közlése szerint a KMI rövidítés gyakori a nyugati paleografiában is.

[37] *Széless* nyomtatványában Filioli áll. Mathes (Id. m. 37. l.) Filioli-t és manducetis-t ír. Széless kéziratában hosszasan elmélkedik, hogy a hostium h-ja olaszos kiejtés-e vagy a művésznek téves „additiója"?

[38] *Mathes*nél inolescant (id. m. 37. l.) valószínűleg sajtóhiba.

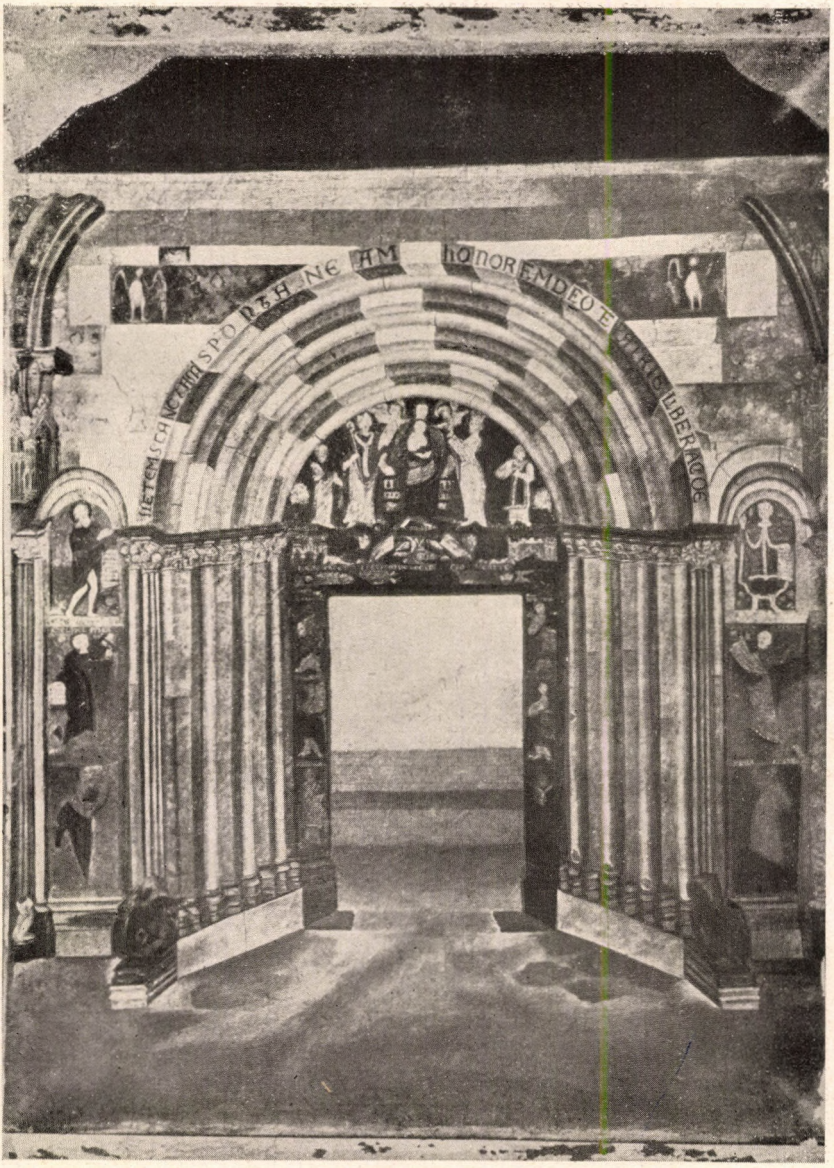

1. Esztergom
Klimó-féle kép a porta speciosáról

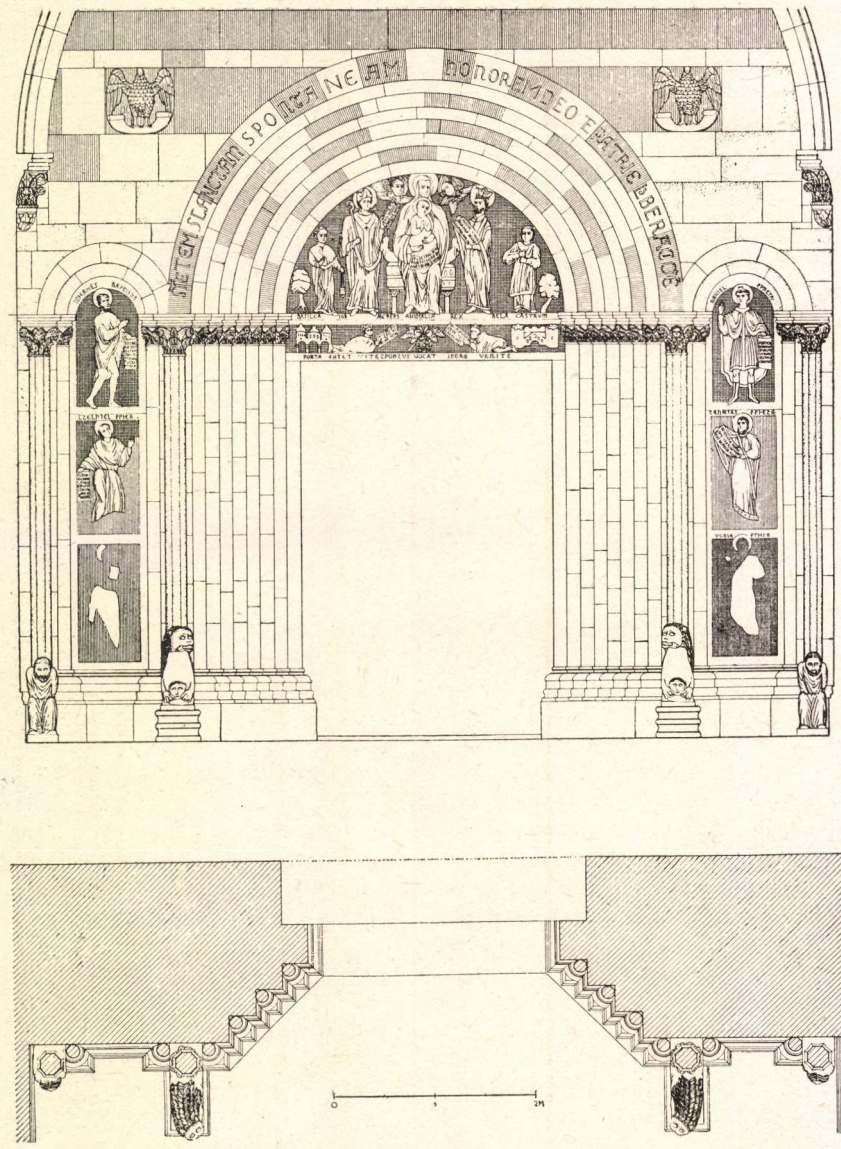

2. A porta speciosa homlokzata és alaprajza
(Dr. Lux Géza rekonstrukciója)

3. Modena
Oszlopfő a székesegyházból

4. Esztergom
Sas a porta speciosáról

5. Verona
S. Zeno. Részlet a főkapuról

6. Esztergom
A porta speciosa oroszlánja

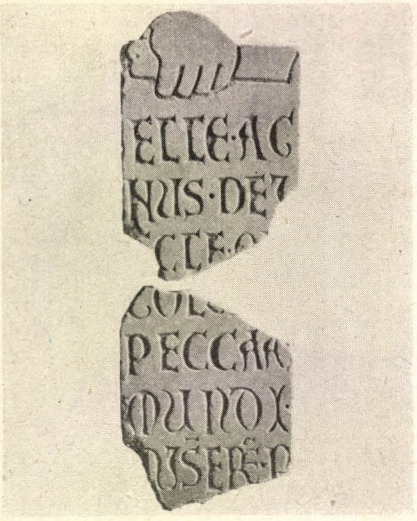

7. Ker. Szent János felirata

10. Szent Pál feje

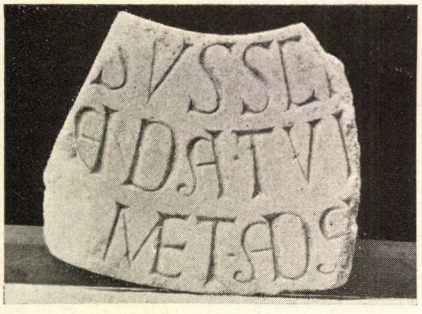

8. Szűz Mária feliratának töredéke

11. Szent Péter alakjának töredéke

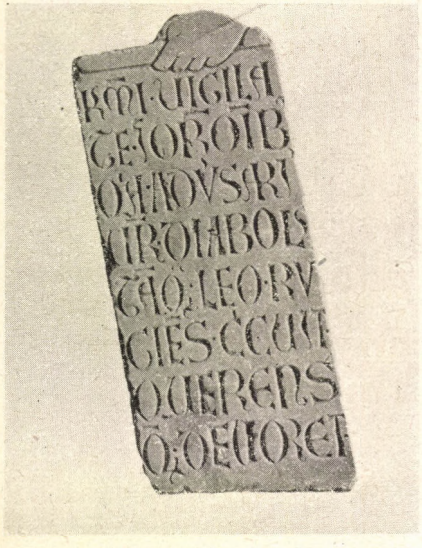

9. Szent Péter felirata

12. Dániel próféta feje

Esztergom. A porta speciosa fehérmárvány töredékei

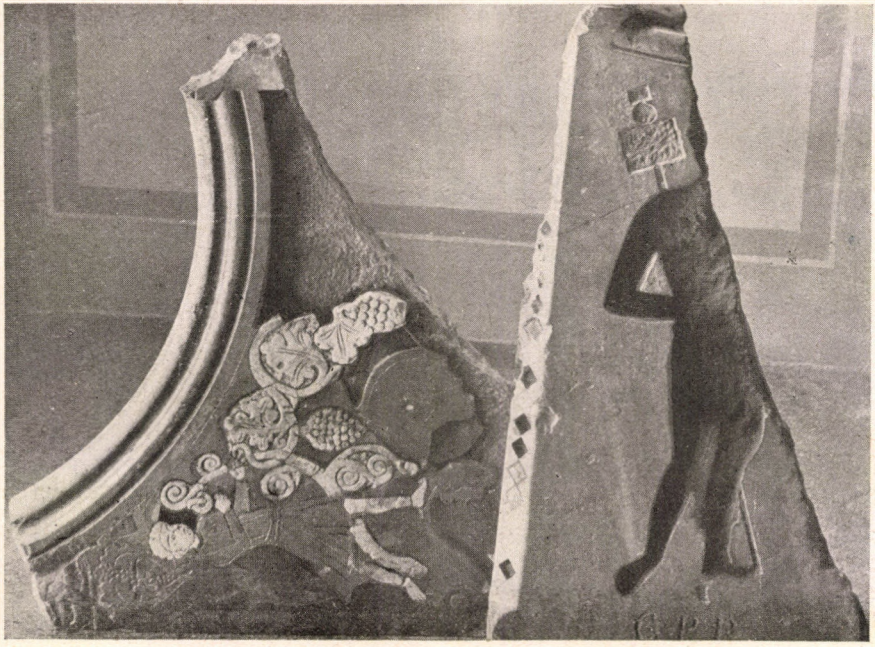

13—14. Esztergom
Trónkartámla és Signifert ábrázoló töredék

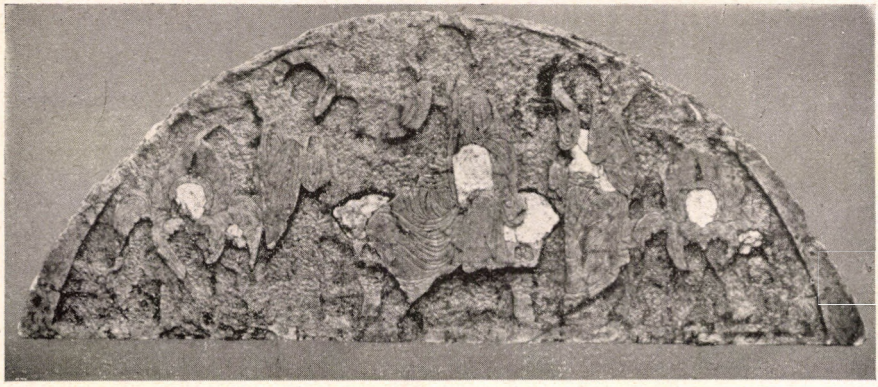

15. Esztergom
Az egykori Szent István protomartír templom timpanonja

16. Ancona, székesegyház. Apostolok

17. Ancona, székesegyház.
Szent István és Szent Cyriacus

19. Konstantinápoly. Ottomán múzeum. Szent Eudoxia

20. Paris. A Notre Dame Szent Anna kapuja. (Részlet)

21. Esztergom
Porta speciosa. (A Klimó-féle festmény részlete)

van véve: NISI HABVNDAVERIT IVSTICIA VESTRA PLVS QVAM SCRIBARVM ET PHARISAEORVM NON INTRABITIS IN REGNVM CAELORVM (Máté 5, 20). Hacsak nem fogja felülmúlni a ti igazságtok az írástudókét és farizeusokét, be nem mehettek az mennyek országába.[39] Legalul Szent Miklós püspök áll, akinek töredékes feliratát Széless nem tudta feloldani.[40] Jelenlétét a kapun sokféleképen magyarázhatjuk. Széless szerint az egyházmegye második védőszentje, akinek oltára is volt a székesegyházban, melyet a Kanizsay-féle Visitatio is említ. De mint a hajósnép védőszentje, helyi tiszteletével is számolhatunk Esztergomban.

A kapu két oldalára elhelyezett alakokban és feliratokban határozott ikonografiai terv és programm nyilatkozik meg. A külső ívek alatt — mint már említettem — azok foglalnak helyet, akik megjövendölték Jézust. (Feltételezve, hogy a hiányzó alak valóban Jeremiás.) Jóslatuk is erre vonatkozik. A kapufélen elhelyezett három-három alak Jézusról, megtestesüléséről tesz tanuságot, éspedig a következő rendben. Legfelül a két apostolfejedelem, két evangelista követi. Mindkét oldalon a legalul helyi szent: Szent Adalbert és Szent Miklós. Ez utóbbiak feliratait — sajnos — nem ismerjük, pedig sokat segítene az ikonografiai programm megállapításánál.

A porta speciosának már ez a része is sok rokonságot mutat a XII. századi francia és olasz, plasztikával gazdagon díszített templomkapuk ikonografiai rendszerével. Ezekről pedig a szakirodalom már régen kimutatta, hogy szoros kapcsolatban állanak egy Szent Ágostonnak tulajdonított beszéddel, mely az arianusok, pogányok és zsidók ellen szól. Ezt a pseudo-Augustinus Sermot a XII—XIII. században Karácsony ünnepének reggelén szokták elmondani. Lényege, hogy a hitetlen zsidóval szemben az ó-szövetség alakjait vonultatja fel, egy-egy mondatot adva szájukba, hogy tegyenek hitet Jézus Krisztus mellett. Izaiás, Jeremiás, Dániel, Mózes, Dávid, Habakuk, Simeon, Zakariás, Keresztelő Szent János egymásután lépnek fel és tanubizonyságot tesznek Jézus Krisztus istensége mellett.

A beszédet erősen dramatikus formája szinte predesztinálja, hogy liturgikus játékká váljék, ami a XII. században meg is történt. Ezzel egyidőben a székesegyházak főkapuin megjelennek a próféták és az ószövetség nagyjai, kezükben feliratokat tartva, melyek javarésze megegyezik az Augustinus-Sermo-ban előforduló bibliai idézetekkel. Valószínű tehát, hogy a prófétáknak, apostoloknak, a főkapun való alkalmazása a prófétajátékokkal, illetve a pseudo-augustinus-Sermo-val áll a legszorosabb

[39] *Széless* a habundaverit kifejezést külön kiemeli. V. ö. 37. jegyzet.

[40] *Széless* kéziratában lerajzolja a betűket: MJROII / PONTAI / MIIIZ / SESS / IIOO, majd nyomtatványában úgy nyilatkozik, hogy a felirat ilyenforma lehetett: METR.. MIR. S ESASAE. QVIN SEOR.

összeköttetésben. Ezt a feltevést Marius Sepet,[41] J. Durand[42] és Emil Mâle[43] tanulmányai után tényként elfogadhatjuk, bárha Künstle, a középkori ikonografiának szintén kiváló szakértője nem hajlandó akceptálni.[44]

Már Éber László felvetette a gondolatot, hogy a Sermo és a porta speciosa feliratai között bizonyos összefüggés áll fenn. A kérdésben pontos választ adni rendkívül nehéz az összehasonlító anyag csekély volta miatt.[45]

A porta speciosán hat olyan alak szerepel, melyet megtalálunk az Augustinus-Sermo-ban is (Dániel, Zakariás, Izaiás, Keresztelő Szent János, Ezechiel és Jeremiás.) Ezek közül azonban kettőnek felirata elpusztult (Jeremiás, Izaiás), s a maradék négy közül csupán egy (Ker. Szent János) jóslata egyezik a Sermo szövegével. Ezen az alapon azonban véglegesen nemet mondani felelőtlen dolog lenne. A részletesebb összehasonlítás után ugyanis kitűnik, hogy az Augustinus-Sermo Dániel próféta szájába olyan szöveget ad, ami sem Dániel könyvében, de a Bibliában sem fordul elő: Cum venerit Sanctus Sanctorum, cessabit unctio ezt a szöveget azonban általában egyenlőnek szokták venni a Dániel IX. fejezet 24. versével, ami a porta speciosa feliratának kezdete. (S hogy ezt a szöveget így értelmezték a középkorban, arra jó példa a jeruzsálemi Szent Sír-bazilika Dániel-mozaikjának felirata, mely megegyezik a porta speciosáéval és a Sermo szövegével folytatódik.)[46] Et post hebdomadas sexaginta duas occidetur XPS. Cum venerit Scs Sanctorum Cessavit (sic!) unccio (sic!)

A második hasonlatosság a Sermo és a porta speciosa felirata között abban mutatkozik, hogy a Sermo az Újszövetség Zakariását vonultatja fel bizonyságtételre, míg a porta speciosán Zakariás próféta szerepel, de az újszövetségi Zakariás szövegét mondja Lukács evangéliuma szerint.

Mivel a pseudo-augustinus sermo és a porta speciosa felirata között közvetlen kapcsolatokat nem lehet bizonyítani, valószínű, hogy az egyezések a francia és az olasz portálplasztika

[41] *Sepet, M.:* Les Prophètes du Christ. Bibliothèque de l'École de Chartes. 1877.

[42] *Durand, J.:* Monumentes figurés du moyen âge exécutés d'après des textes liturgiques. (Bulletin Monumental. 1888. 521—550. l.)

[43] *Mâle, E.:* L'Art religieux du XIIe siècle en France. Paris, 1922. 141—6. l.

[44] *Künstle, K.:* Ikonografie der christlichen Kunst. I. k. Freiburg, 1928. 78—82. l. Szerinte a kapukat díszítő plasztikai ciklusok lényegében az ókeresztény Concordantia veteris et novi Testamenti megújítása, illetve korszerűsítése. Kritikájában főként arra támaszkodik, hogy a portálciklusokon több alak és jelenet található, mint az Augustinus-Sermoban. illetve az ebből kialakult liturgikus játékban. Ez az érvelés azonban nem tudja megdönteni azt a kétségtelenül jelentkező szoros kapcsolatot, ami a Sermo szövege és a szobrok felirata között kimutatható.

[45] A Sermo szövegét a *Migne* kiadásában használtam: Patrologiae cursus completus Series latina... Paris, 1886. XLII. k. 1117—1130 hasáb.

[46] *Vogüé, M. de:* Les églises de la Terre Sainte. 192. l.

útján jöttek létre. A poitiers-i Notre Dame, az Angouleme-i székesegyház, a Bordeau-i S. Croix-templom mellett ugyanis Itáliában is: Ferrara, Cremona, Parma, Verona székesegyházainak kapuin megjelennek a próféták szobrai a Sermo-ból vett feliratokkal.[47]

A szemöldök-gerenda alsó részét az angyalok kara foglalja el a zsoltárokból, illetve Izaiásból vett feliratokkal. A jobb sarokban QVIS EST ISTE REX GLORIAE. A másik oldalon QVIS EST ISTE QVI VENIT DE EDOM (Iz. 63, 1.). Ki ő a dicsőség királya — Ki az, ki Edomból jö? Az első felirat mellett Széless még egyet közöl: QVI TORCVLAR CALCAVIT SOLVS.

Középen két, lábukkal egymás ellenében fekvő angyal, feliratait Széless a zsoltár szavai szerint egészíti ki: ATTOLITE PORTAS PRINCIPES VESTRAS. A szemöldök-gerenda külső oldalán az angyalok kara fölött vörösmárvány párkányon a következő felirat: PORTA PATET VITAE SPONSVS VOCAT (IN) TRO VENITE. Nyitva az élet kapuja, a vőlegény hív, lépjetek be. E két felirat középkori szöveg, az utóbbi hexameteres szöveg gyakran használatos volt úgy is, hogy a Sponsus szó helyett Christus állt.[48]

A király és az érsek alakja között két angyal, kezében flabellummal ugyanazon tengely körül forgó kettős kereket mozgat.[49] „ROTA IN MEDIO ROTE" felirattal, felettük „ANIMALIA" felirat. Ez a kis részlet a jelképes ábrázolások sorában a legérdekesebb. Az angyalok kezében lévő flabellum eredetileg legyezőszerű eszköz volt, mellyel a rovarokat űzték el a szent testtől. Később kerek fémlappá alakul, melyen a szeráfok és a cherubok voltak láthatók. Képünkön még az előbbi rendeltetése van. Az egymásban forgó kettős kerék Ezechiel látomásából származik a középkori művészetbe. Ezechiel leírása szerint tulajdonképen egy gömb keretét kiadó, egymásra merőleges kerékre kellene gondolnunk, mely minden irányba egyaránt mozoghat. A felirat „ROTA IN MEDIO ROTE" pontosan Ezechiel meghatározása (10, 9—10), de ugyancsak Ezechielből (1, 5) került az Apocalipsisba az Animalia kifejezés is. Szent János Isten-viziójában a trón körül négy állatot lát, egyik oroszlánhoz, a másik ökörhöz volt hasonló, a harmadik arca mint az emberé, míg a negyedik a szárnyaló sas. Ezechiel és az Apocalipsis nyomán a középkori művészet az evangelistákat így ábrázolta. Itt is kétségtelenül az evangelistákra történik utalás az Animalia kifejezéssel.

Eddig, mint láttuk, a klasszikus ikonografiai szkémához tartotta magát a porta speciosa mestere. A helyi szentek megjelenése (Szent Adalbert, Szent Miklós) jól beleilleszkedett az

[47] *Durand, J.:* I. m.

[48] Széless kéziratában (62. l.) megjegyzi, hogy e felirat a Sponsus szó két megfordított S betűjén és az in szótag hiányától eltekintve (ami a kapu repedése miatt törhetett szét) elég jól olvasható.

[49] Czobor B. szerint szerencsekerék, azonban a szerencsekerék szokásos ábrázolásától a porta speciosán látható sokban eltér.

általános keretbe, sőt még az építtető és a donátor, Jób érsek és III. Béla ily szerény szerepeltetése sem ütközött nehézségbe. A feliratok kisebb eltérésekkel biblikus, vagy liturgikus szövegekre mennek vissza. A timpanonban azonban olyan jelenetet látunk, ami rendkívül ritka a XII. századi emlékeken s oly feliratok kíséretében, melyeket sem a Bibliában, sem pedig a liturgikus szövegek között nem találunk. Magát az ábrázolást is csak a legendák alapján fejthetjük meg. A timpanonban ugyanis Szűz Mária Szent István és Szent Adalbert között jelenik meg.

A trónoló, ölében a kis Jézust tartó Mária felé fordul Szent István és a következőket mondja: SUSCIPE VIRGO PIA, MEA REGNA REGENDA MARIA. Kegyes Szűz Mária, fogadd oltalmadba kormányzandó országomat. Mária válasza: SUSCIPIO SERVANDA TUIS, SI JURA SACRORUM SUMMAT ADALBERTUS SICUT PETIS (sic!),[50] (8. kép), azaz: Elfogadom tieid gondozását, ha a szent dolgok jogait elfogadja Adalbert, amint kéred. A baloldalt álló Szent Adalbert így válaszol: ANNUO VIRGO TUIS JUSSIS, AC EXEQUAR UT VIS, vagyis: Meghajlok akaratod előtt, ó, Szűz, s úgy cselekszem.

A kapu legjelentősebb pontjára tehát a magyar történet egyik legszebb, legendás eseménye került: Szent István felajánlja országát Szűz Máriának. Szent István nagyobb legendája mondja el, hogy a király szünet nélkül való imáiban magát és birodalmát ünnepélyes fogadalommal áldozatként az örökszűzességű istenanyja, Mária oltalma alá helyezte.[51] A legendának ezt a részét Hartwik kiszínezte. „Igy szólván, szemeit és kezét a csillagok felé emelve így kiáltott fel: Mennyek királynője, a világ dicsőséges megújítója, a Te oltalmadba, a Te legmagasabb könyörgésedbe ajánlom a szent egyházat püspökeivel és papságával, a birodalmat előkelőivel és népével, mindnyájunknak búcsút mondva, a Te kezedbe ajánlom lelkemet.[52] E szép jelenet középkori ábrázolását a porta speciosa kivételével nem ismerjük, sőt érdekes, hogy az irodalom sem fejlesztette tovább, pedig hogy a magyarság tudatában élő valóság volt a XII. század végén, azt a porta speciosa vitathatatlanul bizonyítja. A képzőművészeti ábrázolások hiánya indíthatta Hoffmann Editet arra a kellően nem indokolt véleményre, hogy a felajánlási téma csak a XVII. században kerül a képzőművészetbe, amikor a festők egy gazdátlanná váló képsémát, a Tiburi Szibilla ábrázolását veszik át e célra.[53]

A timpanonban látható ábrázolás ikonografiai és történeti szempontból egyaránt figyelemreméltó, mert úgyszólván töretlen úton jár. A románkori templomok timpanonját, bármilyen gazdag, vagy szegényes ábrázolási programm középpontját, a világ Meg-

[50] Czobor tévesen közli a feliratot: Sanctorumot írva Sacrorum helyett.
[51] Legenda maior. Ed. Szentpétery: SSRH. II. 385. l.
[52] *Szentpétery:* SSRH. II. 431. l.
[53] *Hoffmann E.:* A felajánlás a Szent István ábrázolásokon. Emlékkönyv Lyka Károly hetvenötödik születésnapjára. Budapest, 1944. 168—188. l.

váltója foglalja el. „Rex gloriae", vagy „Maiestas Domini" rendszerint apostol-szimbolumok között. A porta speciosán viszont a főhelyen Máriát látjuk, Szent Adalbert és Szent István társaságában, akiknek a románkori ikonografiai szabályok szerint semmiesetre sem a timpanonban lenne a helyük. Tévedés lenne ezt az ellentétet azzal feloldani, hogy Mária ölében ott ül a gyermek Jézus s így a Megváltó jelen van a timpanonban, hiszen az országot Szüz Máriának ajánlja fel Szent István.

Mária-ábrázolásokkal a timpanonban már a XII. században találkozunk, azonban ezeken az Istenanya csak az egyik bibliai jelenet szereplője. Rendszerint a három királyok imádását ábrázolták, ahol a főhelyet ugyan Mária foglalja el, ölében a gyermek Jézussal, de a jelenetben kétségtelenül a most született Megváltó a főszereplő. Ugyanez áll a „Bemutatás a templomban", a „Menekülés Egyiptomba", s a többi, ritkábban ábrázolt jelenetre is. A középkori művészetben Mária először a chartres-i nyugati kapun jelenik meg a timpanonban. Ölében a gyermek Jézus, kétoldalt adoráló angyalok, ami világosan mutatja, hogy itt „Maiestas" ábrázolásról van szó. A XII. század közepén vagyunk, 1145 körül készült a timpanon. Pár évvel később a párizsi Notre-Dame ú. n. Szent Anna-kapuján tovább bővül és fejlődik a téma. Itt a trónoló Máriát és a gyermek Jézust angyalok fogják közre, kezükben füstölővel, de mellettük még két világi szereplő is helyet kapott: VII. Lajos francia király és Maurice de Sully, Párizs püspöke (20. kép). Párizs székesegyházát 1163-ban kezdik építeni és 1182-ben szentelik fel. Valószínű, hogy a kapu kevéssel ezelőtt már kész, hiszen VII. Lajos 1180-ban meghalt, Sully pedig 1196-ban. A felszenteléskor azonban még nem készült el teljesen a templom, a XIII. században, söt a következő elején is építkeznek. A XIII. század eleji építési periódusba esik a nyugati homlokzat és a kapuk kiképzése, azonban a déli, Szent Anna-kapu timpanonját, néhány részlettel együtt átmentették az új kapuba, nyilván a templomot építő király, illetve a püspök ábrázolása miatt.[54]

A Notre Dame timpanon domborműve tehát valószínűleg a nyolcvanas évek elején készült, amit építési adatokon kívül az is valószínűsít, hogy a stílusa közel áll az idézett Chartres-i domború stílusához, egyesek egy műhely alkotásának tartják.[55] Az ikonografiai impulzust feltétlenül Chartres-ből kapta Párizs püspöke s kőfaragója hűségesen utánozta a példaképet.[56]

A magyar és a francia ábrázolás nagyon közel áll. Eszter-

[54] *Lasteyrie, R.:* La date de la porte Saint Anne. (Bulletin Monumental. LXVII. k. 1903. 179—204. l.)

[55] *Mâle, E.:* Le portail Sainte Anne à Notre Dame de Paris. (Revue de l'art ancien et moderne. 1897. II. 231. l.)

[56] A párisi és a chartres-i domború viszonyáról találóan írja Lasteyrie, hogy az előbbi egy másolónak banális kópiája, nem pedig ugyanannak a műhelynek alkotása. A párisi domború különben erősen megrongálódott még a forradalom alatt, tanulmányomban én is a helyén álló másolatot közlöm, ami ikonografiai szempontból ugyanúgy használható.

gomban is a két cherub-fej a trónoló Mária mellett álló angyalokat jelképezi. Szent Adalbert és Szent István elhelyezése a párisi mintának megfelelő, a francia timpanonon is mondatszalagot tart a püspök és a király. A párisi dombormű kompozíciója mesteri. A térdrehulló király alakja és mondatszalagja kitölti a timpanon kritikus pontját, mely a lehajló félkörív által keletkezik. A másik oldalon viszont egy ülő és író szerzetes tölti ki a teret, Esztergomban sematikusabb a kompozíció: A kardot és füstölőt tartó alakok mellett egy-egy fa szolgál a tér kitöltésére. (21. kép.)

A két kompozíció rokonsága magában is elegendő arra, hogy genetikus kapcsolatokat keressünk a domborművek között, amit fölöttébb valószínűsít az a körülmény, hogy Párisban, Esztergomban egyaránt jelentős ikonografiai újítással van dolgunk, amit a Madonnának a centrumba való helyezése jelent.

A Szent Anna-kapu többi részét átépítették a XIII. század elején s így további összehasonlításokat nem tehetünk. Ma a timpanon alatt Mária életéből vett jeleneteket találunk, az archivolton angyalokat, prófétákat, patriarchákat és királyokat, míg az oldalfalakon négy-négy szobor: Péter, Salamon, Sába királynője és egy király, a másik oldalon pedig Keresztelő Szent János, Dávid, Bethsabe királynője és egy király foglal helyet. Mivel a timpanonban megőrizték a korábbi reliefet, feltehető, hogy az eredeti kapun is hasonló ábrázolások foglaltak helyet, annál inkább, mert a francia kapukon a kísérő alakok helye és szerepe a XII. század végén már kialakult. Ez az elrendezés pedig nagy vonalakban közel áll az esztergomihoz s ugyanazt a gondolatkört képviseli, mint amit korábban már részletesen megtárgyaltunk.

A párisi Notre Dame Szent Anna-kapujának domborműve, mely a XII. század nyolcvanas éveinek elején készült, szoros ikonografiai kapcsolatban áll az esztergomi porta speciosa timpanon képével, nemcsak elrendezését tekintve, de azért is, mert új ikonografiai gyakorlatot teremtve középpontjába mindkettő a trónoló Madonnát helyezi egy király és püspök társaságában. A porta speciosa ikonografiai programmjának megalkotója tehát ismerte a párisi emléket, melyet követett és a magyar, sőt a helyi esztergomi viszonyokhoz alkalmazott.

Miként jutott a legfrissebb francia ikonografiai újítás ily gyorsan Esztergomba? A magyarázatra két lehetőség is kínálkozik. III. Béla második felesége, Margit annak a VII. Lajosnak leánya, aki a párisi székesegyházat Maurice Sully-vel építi és aki a timpanonban is, mint láttuk, helyet kapott. Margitot hosszas diplomáciai tárgyalások után 1186-ban veszi feleségül a magyar király, pár évvel azután, hogy a felesége atyját glorifikáló dombormű elkészül, kevéssel az esztergomi székesegyház újjáépítésének megkezdése előtt. Más utat is számításba vehetünk. A nyolcvanas évek elején több magyar klerikus tanul Párisban, éppen olyanok, akik a porta speciosa építésekor az Esztergomban működő királyi kancelláriában vezető szerepet visznek. A mód és az alkalom tehát bőven megvolt, hogy a párisi timpanon ábrázolásának ikonografiai újítása a legrövidebb idő alatt Esztergomba kerüljön.

Az esztergomi timpanon nagyjelentőségű ábrázolása a ma-

gyar történet szempontjából is magyarázatra szorul, Szent Adalbert jelenléte az ország felajánlását ábrázoló képen figyelemreméltó körülmény. Szent Adalbertnek a magyar térítésben ugyanis aránylag csekély rész jutott, hiszen 995-ben alig egy esztendőt tölt a magyar udvarban, hirdetve az igét és a bérmálás szentségével erősíti meg Istvánt. Térítő jelentősége inkább egyéniségének Szent Istvánra tett hatásában és tanítványainak — Radla, Anasztáz és Asztrik — munkásságában rejlik. A magyar történet írott kútfőinek elsője, a Gesta Ungarorum azonban sokkal jelentősebb szerepet tulajdonít néki a magyarság megtérítésében, sőt szerinte Szent Istvánt is ő keresztelte meg.[57]

A porta speciosa ábrázolása még ezen is túlmegy. Szent Adalbertet úgy állítja Szűz Mária mellé, mint a magyar nemzet legfőbb pártfogóját. E felfogást csak úgy magyarázhatjuk, ha feltesszük, hogy Esztergomban, ahol Szent Adalbert tiszteletére szentelt templom állott, kultusza kivételes gazdagsággal alakult ki, mely a helyi kultuszok szokása szerint túlnőtt a krónikák, legendák keretein.

A jelenet és a párbeszédek drámai erejéből itt is liturgikus színjáték hatására lehet gondolni. Lehetséges, hogy Esztergomban, éppen Szent Adalbert templomában liturgikus dráma formájában is élt az ország felajánlásának témája, esetleg ugyanazokkal a szavakkal és mondatokkal, mint azt a porta speciosa timpanonján láttuk.

Bárki volt is tehát a kaput díszítő márványképek mestere, aligha lehetett döntő szerepe a porta speciosa ikonográfiai rendszerének kidolgozásában, feliratainak megfogalmazásában. Itt is, ahogy általában a középkori műalkotásoknál, más személy az ikonografiai programm elgondolója, a feiratok szövegezője és más, aki a képzőművészet síkján kivitelezi. A kapu mély teológiai gondolatot kifejező, „korszerű" ikonografiai programmjának, úgyszólván hibátlan feliratainak megfogalmazására aligha lehetett képes a márványképek mestere, még kevésbbé arra, hogy a magyar történet egyik legendás eseményét az írott forrásoktól eltérő módon, azoknak szavaitól függetlenül, a helyi hagyományok alapján megfogalmazza. Mindhárom előbb idézett felirat magától értetődően nem biblikus eredetű, de a liturgikus szövegek között sem található. Szent Adalbert, Szent István officiumában, vagy a róluk szóló miseszövegekben nem fordul elő ez a három szépen megfogalmazott mondat. Amennyire eredetinek látszik e három mondat, tartalmát, fogalmazását tekintve annyira áruló stílusa. Ezen a ponton, a feliratok stílusán keresztül, mint egyetlen fonálon kell megkísérelni a feliratok szerzőjét felkutatni, ezen keresztül azt a szellemi kört meghatározni, melyből a porta speciosa programmja kisarjadt, megkeresni azt az egyházi férfiút, aki a francia földön kialakult ikonografiai szkémába

[57] *Hóman B.:* A Szent László korabeli Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925.

mesteri kézzel beillesztette a magyar történelem egyik legszebb legendás jelenetét.

Nézzük csak közelebbről a feliratokat, különösen Szent István szövegét:

SUSCIPE VIRGO PIA MEA REGNA REGENDA MARIA.

A prózai szövegben határozott stílustörekvések rejlenek. Ritmusa ha nem is felel meg teljesen a klasszikus ritmusképletnek, ilyen szándék felé mutat. Ugyanakkor rímekbe csengő végződése a prózai szövegnek valami elegáns külsőt ad. Nem mehetünk el szó nélkül az alliteráló regna-regenda kifejezés mellett sem, ami ismét költői szándékot takar. Nem ennyire határozott Mária válaszának stílusa:

SUSCIPIO SERVANDA TUIS, SI JURA SACRORUM SUMMAT ADALBERTUS SICUT PETIS.

A mondat ritmikus lejtése megtörik, nem oly gördülékeny, mint az előbbi, de két részének rímekben kicsengő mivolta (tuis-petis) kissé erőszakoltan, de tisztán jelentkezik. Ugyanezt mondhatjuk Szent Adalbert válaszáról is:

ANNUO VIRGO TUIS JUSSIS, AC EXEQUAR UT VIS.

Itt is megvan azonban a két rész rímes végződése (tuis ut vis).

A XII. századi irodalomban, méginkább a kancelláriai gyakorlatban nem ismeretlenek ezek a stílusbeli sajátosságok, s a szakirodalom francia eredetre vezeti vissza és „elegáns" stílus megjelöléssel szokta meghatározni.

A magyar okleveles gyakorlatban is jólismert ez a stílus, például egy 1183-as oklevél[58] így kezdődik:

Solent scriptis inseri facta mortalium —
ne tractu temporis revocentur in dubium —
ut quod obliterare posset temporis diuturnitas
ad memoriam hominum sigilli autentici revocet auctoritas.

Egy 1185-ös oklevelet[59] így kezd a király kancellárja, Adorján prépost:

Notum sit omnibus — catholice fidei cultoribus — quod ego Bela tertius...

A szentistváni mondat szépen alliteráló regna-regenda kifejezése sem egyedülálló ez időben. A legfontosabb és leggyakrabban használt oklevél-kifejezéseket így fogalmazták: presens pagina, sőt még ily fokozásban is: per presentis privilegii paginam.[60] gyakori az ilyen alliterálás is: dotatum ac ditatum.[61]

Mindezek a stiláris sajátosságok feltalálhatók nemcsak az oklevelekben, tehát a kancelláriai gyakorlatban, hanem ugyane korból származó irodalmibb igényű munkában is: Anonymus Ges-

[58] *Knauz:* Mon. Strig. I. 128. l.

[59] *Szentpétery:* Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. 140. sz. — *Fejér:* Cod. dipl. II. 188. l.

[60] A kifejezés francia eredetére és hazai elterjedésére lásd: *Szilágyi L.:* Az Anonymus kérdés revíziója. (Századok, 1937. 52—54. l.)

[61] *Szilágyi L.:* I. m. 187. l.

tájában. A ritmikus és rímekbe kicsengő mondatokból csak néhányat idézek, mindenekelőtt a bevezetés utolsó mondatát:

Felix igitur Hungaria — cui sunt dona data varia — omnibus enim horis — gaudeat de munere sui litteratoris . . .[62]

Ilyen a Gestának az a híres helye, ahol állítólag joculator éneket „tesz át" latin szövegbe:

Omnes loca sibi aquirebant — et nomen bonum accipiebant.[63]

Vagy amikor Thonuzoba ismert történetét mondja el:

Et dum beautus rex Stephanus — verba vite predicaret — et Hungaros baptizaret, — tunc Thonuzoba in fide vanus — noluit esse christianus . . .[64]

Megtaláljuk a Gestában a felirat alliteráló részének analógiáját is, mégpedig azonos formában, nemcsak külső, de tartalmi alliterációban is: regna et reges.[65]

A porta speciosa feliratai — már amelyek nem biblikus, vagy liturgikus szövegekből származnak — tehát a XII. századvégi kancelláriai gyakorlattal és irodalmi stílussal — ami ez időben különben is egyet jelentett — a legszorosabb kapcsolatban állanak. Ez időszak írott forrásainak kutatói előtt jól ismert az a körülmény, hogy a század második felében a királyi kancelláriában a francia oklevélstílus hatására az ú. n. elegáns stílus kap lábra és elég gyakoriak írott forrásainkban a rímekben kihangzó ritmikus mondatok, ennek az elegáns stílusnak fő jellegzetességei. Ez a sajátosság sok más francia eredetű külsőséggel együtt (az autentikus pecsét fogalma,[66] az oklevél-adó nevének siglával való rövidítése[67] etc.) először az előbb idézett 1183-as esztergomi oklevélben tűnik fel, hogy azután még évtizedekig az Esztergomban működő királyi kancellária jellegzetessége maradjon. Azt is tudjuk, hogy III. Béla uralkodásának utolsó éveiben a magyar kancelláriában egy olyan notárius működésével találkozunk, aki az írás művészetét francia földön sajátította el s betűi a legfinomabb részletekig megtalálhatók az egyik egykorú francia oklevélben.[68] Ennek az oklevélnek stílusa is hasonló a francia elegáns stílushoz.

Mindezek az apró sajátosságok jól beleillenek III. Béla korába, különösen uralkodásának második felébe, amikor a királyi udvarban, a kancelláriában, sőt az esztergomi káptalanban szereplő egyházi személyek között elég sok a francia tanult-

[62] *Szentpétery:* SSRH. I. 34. l. 3—4. sor.
[63] *Szentpétery:* SSRH. I. 65. l. 19—20. sor.
[64] *Szentpétery:* SSRH. I. 117. l. 1—6. sor.
[65] *Szentpétery:* SSRH. I. 32. l. 15. sor. Több hasonló apróbb összevetést is tehetünk. Igy például P. mester is emlegeti az Edomitákat (SSRH. I. 42, 21.), továbbá nála is észlelhető a kezdő magánhangzó előtt előforduló h, ami a korábbi kancelláriai gyakorlatban is előfordul. (SSRH. I. 24, 18; 45, 11; 53, 9; 108, 3.)
[66] *Kumorovitz B.:* Az authentikus pecsét. (Turul, 1936. 53. l.)
[67] *Jakubovics E.:* P. mester (Adalékok az Anonymus kérdéshez). (Klebelsberg-Emlékkönyv. Budapest, 1925. 169—213. l.)
[68] *Hajnal I.:* Irástörténet az irásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921. 145. l.

ságú klerikus. Bánffy Lukács, későbbi esztergomi érsek, III. Béla nagy ellenfele nyitja meg a sort 1164-ben, a század vége felé Jakab, Mihály, Adorján, Bethlen klerikusok párisi szerepléséről tudunk, mindannyian a Sainte-Geneviève tanulói. Közülük kettő, Bethlen és Adorján szerepel a többször idézett 1183-as oklevélben is. A S. Geneviève monostor iskolája, a későbbi párisi egyetem kristallizációs pontja, egyike volt a magyarok, angolok, dánok által legjobban kedvelt középkori párisi iskoláknak,[69] ahol bizonyára Péter mester is tanult, a későbbi esztergomi prépost, akit Szilágyi Lóránd újabban teljes joggal azonosít Anonymussal, a Gesta Ungarorum rejtélyes P. dictus magisterével.[70]

A porta speciosa épülési idején tehát rendkívül határozottan körülvonalazható szellemi kör irányítja az esztergomi kancelláriát. Műveltsége a kor színvonalán áll, tanultságát a legjobb párisi iskolában nyeri és szellemi látóköréből nem hiányzik Itália sem. Jób érsekről tudjuk, hogy járt Rómában,[71] mint ahogy az előbb említett Péter prépost is, aki egy 1198-as pápai oklevél szerint társával, az „angol" Robert mesterrel együtt tanui, sőt esetleg részesei voltak egy pápai registrum megcsonkításának.[72] E körben leginkább Péter prépost irodalmi beállítottságú. Először abban az 1183-as oklevélben szerepel, mint esztergomi magister, melynek stiláris jelentőségét, újításait már többször kiemeltük. Valószínűleg a szintén párisi egyetemet végzett Adorján kancellársága alatt jut be a királyi kancelláriába, III. Béla halála körül nyeri el az esztergomi prépostságot, amit még 1210-ben is visel. 1218 körül hal meg. A porta speciosa építési ideje alatt, mint az esztergomi káptalan tagja, majd prépostja, feltehetően gyakran tartózkodik Esztergomban, ott írja Gestáját is, valószínűleg közvetlenül III. Béla halála után.[73] Irodalmi műveltségét az irodalomtörténet már régen kinyomozta. Jól ismerte a Bibliát és az egyházi írókat,[74] de a korabeli nyugati gesta-irodalmat, sőt a francia „regényeket" is. Gestájában határozott irodalmi öntudat nyilvánul meg, s erőteljes nemzeti érzéssel társul. „Irott kútfőket, nemzetségi emlékezéseket és mondai hagyományokat szerkeszt össze."[75]

Az Esztergomban működő királyi kancellária körében, elsősorban Péter prépostnál megtaláljuk mindazokat az elemeket, melyeket a porta speciosa ikonografiai programmjának, feliratai-

[69] *Fest S.:* Anonymus angol forrásai. (EPhK. 1935.)

[70] *Szilágyi L.:* Az Anonymus kérdés revíziója. (Századok, 1937.) E tanulmány szigorú módszerével, összehasonlító anyagának gazdagságával rendkívül sokat segített munkám megírásához. Szerzőjének számos szóbeli tanácsát e helyen köszönöm meg.

[71] *Fraknói V.:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. Budapest, 1901. I. k. 38. l.

[72] *Migne:* I. m. 214. k. 494. c.

[73] *Szilágyi L.:* Id. m. 187—202. l.

[74] *Mészáros E.:* Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. Pécs, 1936.

[75] *Horváth J.:* Az irodalmi műveltség kezdete. Budapest, 1935.

nak elemzése során, mint jellegzetességeket felemlítettünk. Az alig pár éve francia földön kialakult ikonografiai újítások és a korábbi gyakorlat ismeretét a nyolcvanas évek elején Párisban szerezhették meg. Ismerhették a helyi, nemcsak a magyarországi, de különösen az esztergomi hagyományt, ami Szent Adalbert szerepére vonatkozott, ismerhették a magyar történet egyik szép jelenetének legendás, költői felfogását és végül Péter prépostnak megvolt az írói vénája is, mindezeknek a kor stílusában való megfogalmazására.

Az esztergomi kancelláriában élő és Péter mester Gestájában is megnyilatkozó „nemzeti érzés" ismeretében egészen más, különleges értelmet nyer a porta speciosát átfogó nagy felirat, mellyel eddig még nem foglalkoztunk. A díszesen kiképzett félköríves rész legkülsőbb falhasábjára a következő feliratot vésték: MENTEM SANCTAM SPONTANEAM, HONOREM DEO ET PATRIAE LIBERACIONEM.[76] Azaz: Szent és kész elmét — tiszteletet Istennek — és a hazának szabadságot. „Istenfélő, bátor és szabad nemzet jelmondata ez" — írja róla találóan Gerevich Tibor. A felirat különleges jelentőséget nyer számunkra, ha eredetét vizsgáljuk.

Már Széless György figyelmeztetett arra, hogy az ő idejében szokásos szentelményképen ezeket a szavakat a házak kapujára felírni gyujtogatás és tűzvész elkerülése végett azzal a kiegészítéssel, hogy a mondat végére odajegyezték: IGNIS A LAESURA PROTEGE NOS AGATA PIA.[77] Szent Agatha, Catania védőszentje az Etna kitörése ellen, nagy általánosságban a házak tűz elleni védője és a harangöntők védőszentje volt. Legendája szerint, amikor a mártír sírját le akarták zárni, egy angyal a fenti imát kőre írva hozta a mennyből.[78] Bármennyire is természetesnek látszik, hogy ezt az imát Jób érsek templomának díszkapujára vessék — hiszen egy nemrég tűzvésztől elpusztult templom helyére épült —, mégis bizonyos fokig jellegzetesnek tartjuk, hogy csak az ima első, általános része kerül a kapura, nem pedig az egész, vagyis éppen az a rész maradt el, mely Agathához fohászkodik tűzvész elleni segítségért. Ugyanígy elmaradtak azoka kis keresztek is, melyeket Széless szerint az egyes szavak közé szoktak helyezni.[79] Ennek a tűzvész elleni „panaceanak" eredeti értelme itt tehát csak részben maradt meg, illetve a porta speciosa feliratainak készítője tudatosan — hiszen az egész ima is elfért volna — csak első részét alkalmazta, ami rendkívül találó az ország első székesegyházának díszkapujára és III. Béla és Jób érsek országához is méltó jelmondat.

Befejezésül még csak egy probléma maradt. Mikor készült a

[76] Széless a felirat közepén, a Spontaneam szó után kifordított kezet látott, nyilván a Divina presentia jelképét.
[77] Széless kézirat, 66. l.
[78] *Künstle K.:* I. m.
[79] Széless kézirat.

porta speciosa? A szakirodalom egészen az utóbbi időkig egybehangzóan Jób érsek építkezései sorába iktatta a porta speciosát annál inkább, mert a szemöldök-gerendán önmagát is, III. Bélát is megörökítette. A székesegyház 1188 után égett le, ha számításba vesszük Jób érsek és III. Béla uralkodását, a kapu készülési idejét 1188—1195 közé helyezhetjük. Mivel III. Béla és Jób érsek együtt szerepel a kapun, valószínűtlen minden más datálási kísérlet. Valószínűtlen, hogy a király képe később, uralkodása után került volna a kapura éppen Esztergomban, ahol akkoriban még a királyi udvar székelt.

Nem fogadhatjuk el tehát Kampis Antalnak érvelését, aki a turdosi márványbányának 1217-ben történt visszaadásából arra következtet, hogy csak akkor indult meg intenzívebben az építkezés.[80] Ez a következtetés azért sem helytálló, mert az idézett oklevélből kiderül, hogy a bányát II. András visszaadja, így bizonnyal korábban is az esztergomi székesegyházé volt. Balogh Jolán ugyanerre az oklevélre támaszkodva akarta az oroszlánokat Antelami körével kapcsolatba hozni, ami kronológiai nehézségeken kívül stiláris okokból sem megfelelő, hiszen az oroszlánoknak sokkal kielégítőbb, s korábbi analógiáit ismerjük.[81] Ugyanígy tarthatatlan Csemegi József feltevése,[82] aki a porta speciosát és a többi polichrom díszítésű magyar emléket a salzburgi építkezések hatásával magyarázza. Salzburgban hasonló inkrusztációs emlék nincs, sőt egykori létezéséről sem tudunk, csak polichrom kiképzésü kapukat találunk, másrészt ez a feltevés oly késői datálást igényelne (1200—1209), amibe nemcsak III. Béla halálának éve, de Jób érseké (1203) sem illeszthető be. Valószínü, hogy a salzburgi emlékek éppen ellenkezően a magyar művészet hatására alakultak ki.

A porta speciosát a XII. század utolsó évtizedében építették, minden valószínűség szerint III. Béla halála, 1195 előtt. Ezt a dátumot nemcsak a történeti adatok alapján kell elfogadnunk, hanem azért is, mert e körül az időpont körül összes eddig felvetett problémáinkra pozitív választ kaphatunk. Ebben az időpontban találkoznak Esztergomban a porta speciosát létrehozó művészeti erők.

Az árpádházi lovagkirályok udvarában pezsgő szellemi és művészeti életről tanuskodnak forrásaink és az emlékek egyaránt. Mintha az esztergomi vár fokáról szélesebben, messzibbre nyilt volna a magyar szellemi élet horizontja, mint korábban: Konstantinápolyt épúgy eléri pillantása, mint Délfranciaországot, vagy a világ szellemi középpontját, Párist. III. Béla személyi, dinasztikus kapcsolatai nyomán intenzívebben kapcsoló-

[80] *Kampis A.:* A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig. Budapest, 1932. 7. l. A hivatkozott oklevél *Szentpétery:* id. m. 317—318. sz. Mon. Strig. I. 216—217. sz.

[81] *Balogh I.:* Adatok az olasz románkori szobrászat magyarországi hatásához. (Arch. Ért. XLVI. 1932—33. 112—114. l.)

[82] *Csemegi J.:* I. m. 376—78. l.

dunk bele a nemzetközi vérkeringésbe. Barbarossza Frigyes császárt az egész nyugati világ ámulata mellett, a lovagi életformának megfelelően vendégeli Esztergomban a magyar király.[83] A kialakuló középkori magyar nagyhatalom erejére ez az esztergomi fogadtatás, melyet a császár fia, mint atyja életének egyik kiemelkedő eseményét, palermói palotájába is megfestet,[84] legalább annyira jelző, mint a magyar király vagyonáról szóló kimutatás, amiből Európa második leggazdagabb uralkodójaként tűnik elénk III. Béla.

A művészeti élet is sokrétűbbé válik, lüktetése meggyorsul, s ami még jelentősebb, szélesebb körben tájékozódva, fokozott mértékben kerül a francia szellem és művészet befolyása alá. III. Béla uralkodásának elején még a pécsi műhely fogja egységbe az ország művészi ízlését, ami egyet jelentett a felsőolasz, a comasc formák és motívumok uralmával. De az esztergomi királyi várat már az új idők szellemében a délfrancia protorenaissance ízlésében bővítik és építik újjá.[85]

Amikor a leégett esztergomi székesegyház és díszkapujának újjáépítéséhez hozzáfognak, szintén Délfranciaországból veszik a mintát, de a kivitel, legalább is a részleteket illetően, még a korábbi magyar műgyakorlat, a lombard kapcsolatok szellemében történt. A művészi díszítmény Nyugaton egész szokatlan technikával ölt testet, valószínűleg bizánci eredetből kiindult helyi műhely útján.

Bárki is készítette a kapu márványdíszét, a porta speciosa művészi programmja a korszerű francia ikonografiai elvek figyelembevételével alakult ki és tervezője speciális magyar, sőt helyi esztergomi hagyományok teljes birtokában alkotta meg művét. Míg a kapu két oldalán és a kapuféleken lévő alakok a korábban kialakult és már „klasszikussá" vált francia ikonografiai programm szerint helyezkednek el, a timpanonban a párisi Notre-Dame Szent Anna-kapujának domborművét követve, a nyolcvanas évek elején Párisban kialakuló ikonografiai újításokat alkalmazták, és Máriát helyezik az ábrázolások középpontjába a magyarság szent királya és térítő szent püspöke közé. A kapu feliratainak egyik része biblikus és liturgikus szövegek felhasználásával, talán a pseudo-augustinus-Sermo ismeretében, de az is lehet, hogy a francia és olasz katedrálisok portálplasztikájának hatása alatt keletkezett. A timpanonba viszont a magyar mult, a magyar kereszténység első évtizedeinek legendás eseménye került. Az itt alkalmazott feliratok az ikonografiai programm

[83] A lovagi jelenetekkel bővelkedő esztergomi fogadásról: Arnoldus Lubecensis Ed. *Gombos:* Catalogus I. 305. l.

[84] A palermói királyi palotát díszítő freskók nem maradtak ránk, csupán Pietro da Eboli leírásából tudjuk, hogy VI. Henrik, mint atyja életének kiemelkedő eseményét örökítette meg III. Béla és Frigyes császár esztergomi találkozását. V. ö. *Forster Gy.:* III. Béla magyar király emlékezete. Budapest, 1900. 96. l. 2. jegyzet.

[85] *Gerevich T.:* I. m. 89—93. l.

megalkotójának egyéni alkotásai és a párisi egyetemről kiinduló, a magyar kancelláriában is térhódító elegáns stílusban készültek. A körülmények összetalálkozásából arra kell következtetnünk, hogy a porta speciosa ikonografiai programmja az esztergomi királyi kancellária körében alakult ki, s valószínűleg ugyanannak a Péter prépostnak műve, aki kevéssel utána francia irodalmi minták nyomán, párisi iskolatársa biztatására megírja a Gesta Hungarorumot, a magyar történet első ránkmaradt elbeszélő forrását.

Ember Győző:

A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1747. évi összeírása

A katolikus vallás anyagi támogatására Magyarországon 1733-ban állami és egyházi hozzájárulással szervezett és lelkészpénztárnak (cassa parochorum) nevezett alap működésének részleteit, elsősorban pedig eredményeit ma még homály borítja. A magyar katolikus egyháztörténetírás egyik feladata ennek tisztázása.[1]

Az egyháztörténetírás szemszögéből tekintve a cassa parochorum működését, annak egyik legjelentősebb eredményét abban kell látnunk, hogy számbavette, összeiratta a magyarországi katolikus lelkészségeket és ezekben az összeírásokban elsőrendű forrásokat hagyott örökül a magyarországi katolicizmus multjának kutatói számára. Célja ezeknek az összeírásoknak az volt, hogy a lelkészpénztár vezetősége, a helytartótanácsnak e feladattal megbízott bizottsága, illetve annak fölöttes hatóságai, a helytartótanács, a kancellária és végső fokon az uralkodó, pontosan és tisztán láthassa a magyarországi katolikus lelkészségek, templomok, papok és kántortanítók anyagi helyzetét, s ennek alapján a pénztár rendelkezésére álló összeget a legégetőbb szükségletek fedezésére fordíthassa.

Ilyen összeírás készült 1747-ben, tehát éppen kétszáz évvel ezelőtt, a munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeiről. A görög katolikus lelkészségek ugyanis épúgy élvezték a cassa parochorum támogatását, mint a latin szertartásúak, söt a vallási unió érdekében különös figyelemben részesültek.

Olsavszki Mihály Mánuel, aki 1743 óta viselte a munkácsi püspöki tisztséget, kivételes erellyel, de egyben tapintattal is képviselte egyházmegyéje érdekeit. Hodinka Antalnak, a püspökség történetírójának ítélete szerint a legnagyobb püspökök egyike volt.[2] Az 1747. évi összeírás is az ő nevéhez füződik, elkészülte elsősorban neki köszönhető.

Elözöleg már 1737-ben megkezdödött az egyházmegye lelkészségeinek összeírása, amikor az akkori püspök, Olsavszki Simon, papjai számára támogatást kért a lelkészpénztártól. A helytartótanács erre felszólította, hogy lelkészségeit a hasonló célú összeírások alapjául szolgáló, a helytartótanács lelkészpénztári bizottsága által kidolgozott és az uralkodó által is jóváhagyott hivatalos összeírási minta, az úgynevezett idea conscriptionis kérdöpontjainak figyelembevételével írja össze. Az összeírás azonban csak a Bereg

[1] *Salacz Gábor* tanulmánya: A cassa parochorum története (Gr. Klebelsberg Kunó M. Tört. Int. évkönyve. Budapest 1933. 121—154. l.) első lépés a feladat megoldása felé.

[2] A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest 1909. 597. l.

megyében fekvő munkácsi és szentmiklósi uradalom 21 lelkészségéről készült el és sem a lelkészpénztári bizottság, sem a helytartótanács, sem pedig az uralkodó nem találta kielégítőnek. III. Károly 1738 aug. 4-én kelt rendeletével ennek ellenére 2000 forintot utalt ki a lelkészpénztárból a munkácsi egyházmegye papjai számára, egyben meghagyta, hogy pontosabb összeírás készüljön.[3] 1746-ig azonban semmi sem történt ezen a téren.

Ebben az évben Olsavszki Mihály Mánuel püspök folyamodványt intézett az uralkodóhoz, amelyben mind maga, mind pedig egyházmegyéjének lelkészei részére segélyt kért. III. Károly a folyamodványt leküldte a helytartótanácshoz, ahol a lelkészpénztári bizottság elé került tárgyalás végett.[4] E bizottság mindkét kérelmet méltánylásra érdemesnek találta. A püspök részére, aki már évi 1000 forintot kapott az alaptól, további évi 500 forint kiutalását javasolta, a lelkészekre vonatkozólag pedig azt ajánlotta, hogy a püspököt szólítsák fel az összeírás elvégzésére, mert anélkül nem láthatják tisztán a helyzetet, ideiglenesen pedig 500 forintot juttassanak nekik.[5]

A bizottság javaslatát a helytartótanács mindenben a magáévá tette és ilyen értelemben terjesztette jelentését az uralkodó elé.[6]

A király 1747 febr. 10-én kelt rendeletében a püspök részére nem 500, hanem 1000 forinttal emelte fel az évi segély összegét, ennek folyósítását azonban ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a lelkészségek összeírása egy éven belül elkészüljön. Ha az összeírás egy éven belül a püspök hibájából nem fog elkészülni, szólt a rendelet, a felemelt segélyt nem kaphatja meg. A lelkészek részére a helytartótanács javaslatának megfelelően 500 forint előleget folyósított az uralkodói döntés annak a segélynek a terhére, amit a majd elkészülő összeírás alapján fognak kapni. Egyben azt is meghagyta, hogy az összeírásban a megyei hatóságok támogassák a püspököt.[7]

A királyi rendelet azzal, hogy a püspöki segély felemelését az összeírás elkészültéhez kötötte, döntő lökést adott a 10 év óta megrekedt ügynek. Kétségtelen volt, hogy a püspök mindent el fog követni, hiszen abban az időben évi 1000 forint igen nagy összegnek számított.

A megyéket az ilyen összeírásoknál követett általános gyakorlatnak megfelelően nemcsak az összeírók hatósági támogatására, hanem az összeírás hitelességének biztosítására is vonták bele a munkába. Ezáltal biztosították az összeírások hivatalos jellegét.

A helytartótanács a királyi határozatról febr. 15-én értesítette

[3] Az 1737-i összeírásra ld. *Hodinka* i. m. 754—757. l., továbbá a lelkészpénztári bizottság 1747 jan. 31-i jelentését Orsz. Lvt. Helyt. lvt. Acta cassae parochorum. Dioec. Munkács. No 1. Itt található 1737 nov. 12-i kelet alatt az összeírás is.

[4] Orsz. Lvt. Id. h. 1746 dec. 12-i királyi rendelet. Melléklete, a püspök folyamodványa, nincs meg.

[5] U. o. A bizottság 1747 jan. 31-i jelentése.

[6] U. o. 1747 jan. 31. A királyhoz intézett jelentés fogamazata.

[7] U. o. 1747 febr. 10-i királyi rendelet.

a püspököt. Ugyanakkor körrendeletben szólította fel a megyéket, amelyeknek területén a püspökség feküdt, hogy egy-egy megyei tisztviselőt bízzanak meg az összeírásban való részvétellel és annak hitelesítésével.[8]

Olsavszki püspök azonnal hozzáfogott az összeírás végrehajtásához. Ő maga is résztvett a munkában, továbbá egyházmegyéjének vezető papjait bízta meg a feladat elvégzésével. A megyék is kiküldtek egy-egy tisztviselőt, egyedül Zemplén megye akadékoskodott. A püspök júl. 22-én kénytelen volt a helytartótanács közbenjárását kérni a megyével szemben.[9] A megye, amint a püspökhöz írt leveléből megállapítható, attól tartott, hogy az összeírásból valami sérelem származhatik a gondosan óvott földesúri jogokra. De nem erre hivatkozott, hanem kijelentette, hogy az összeírásban való részvétel nem tekinthető hivatali kötelességnek és csak külön napidíj biztosítása esetén küld ki tisztviselőt.

A helytartótanács azon a véleményen volt, hogy a megyének nincs joga külön napidíjat kérni és felszólította, hogy ne támasszon nehézséget.[10] Felszólítása azonban nem járt eredménnyel. A püspök szept. 20-án jelentette, hogy az összeírás az összes többi megyében elkészült, Zemplén megye azonban nem volt hajlandó résztvenni benne.[11] A helytartótanács okt. 10-én újabb rendelettel fordult a megyéhez,[12] de ennek sem lett eredménye. A püspök nov. 21-én kénytelen volt az összeírást a zempléni lelkészségek kihagyásával felterjeszteni.[13] Zemplén megye görögkatolikus lelkészségei e miatt nem szerepelnek az 1747. évi összeírásban.

Az összeírók a következők voltak: Szabolcs megyében maga a püspök és Jékey István helyettes szolgabíró. Ung megyében Susztay Elek munkácsi püspöki káplán, Kovács János megyei esküdt és Ruskóczy András, az ungvári uradalom megbízottja. Borsod megyében Blechnarszky Bazil archidiakonus, tokaji lelkész, Palugyay Ignác szolgabíró és Nyárády László esküdt. Abaúj megyében ugyancsak Blechnarszky Bazil, valamint Putnoky Ferenc szolgabíró. Ugocsa megyében Rosy György oroszvégi lelkész és Buday János esküdt. Szatmár megye első részében Petkoszky János archidiakonus, Péterffy István szolgabíró és Farkas István esküdt. Második részében Petkoszky és Jasztrabszky István helyettes szolgabíró. A harmadik részben Nagy Sándor helyettes szolgabíró volt Petkoszky társa. Máramaros megyében Bacsinszky András, máramarosi püspöki vicarius és Réthy Mihály szolgabíró. A máramarosi kincstári uradalmakban Balka József főtiszttartó működött Bacsinszky mellett. Bereg megyében Hodermanszky Elek archidiakonus és Tarnóczy József esküdt és ügyész. Sáros megyében

[8] U. o. 1747 febr. 15-i fogalmazatok.
[9] U. o. 1747 júl. 22. Olsavszky levele. A melléklet, Zemplén megye levele a püspökhöz, júl. 13-án kelt.
[10] U. o. 1747 aug. 4. Fogalmazat.
[11] U. o. 1747 szept. 20. Olsavszky levele.
[12] U. o. 1747 okt. 10. Fogalmazat.
[13] U. o. 1747 nov. 21. Olsavszky levele.

végül Deskó Gergely archidiakonus és Hedry Zsigmond szolgabíró.

Az összeírás alapján a helytartótanács számvevősége táblázatos kimutatásokat készített, azután került a kérdés a lelkészpénztári bizottságban tárgyalásra. Megállapították, hogy ha az összeírt lelkészek mindegyikének jövedelmét a 100 forintos congruára akarnák kiegészíteni, évi 47.598 forint 29½ dénárt kellene az alapból erre a célra kiutalni. Erre pedig az alap jövedelme távolról sem nyujtott lehetőséget. A bizottság évi 3000 forintos segélyt szavazott meg, annak szétosztását a püspökre bízva. Azonkívül a pócsi kegyhely részére még külön évi 100 forintot.[14] A helytartótanács elfogadta a bizottság javaslatát, az uralkodó azonban, Pócsról külön nem rendelkezve, 4000 forintra emelte a segély összegét, de csak egy évre adta meg, a további évekre pedig a püspöknek évről-évre folyamodnia kellett, kimutatva a hasznot, ami a segélyből az unió ügyére származott. A segély szétosztását a király is a püspökre bízta, de azzal a megszorítással, hogy a latin iskolákban tanult és nötlenül élő papokat részesítse előnyben.[15] A helytartótanács okt. 18-án értesítette a püspököt az uralkodó döntéséről.[16]

Az összeírás tehát az egyházmegye lelkészségeinek jelentős támogatást eredményezett, Olsavszki püspök meg lehetett elégedve fáradságának gyümölcsével.

Ami az összeírás további sorsát illeti, a lelkészpénztár iratai közt terjedelménél fogva nem tudták elhelyezni, hanem a róla készült tabellákkal együtt félrerakták.[17] Ez a magyarázata annak, hogy ezideig elkerülte az egyházmegye multjával foglalkozó kutatók figyelmét. Hodinka kezébe sem kerülhetett, nem ismerte Lehoczky Tivadar sem.[18]

Pedig az összeírás elsörendü forrás az egyházmegye lelkészségeinek helyzetére vonatkozólag a XVIII. század közepén. Azonkívül, hogy részletesen leírja a templomok állapotát, felszerelését és jövedelmét, megnevezi a kegyurakat, feltünteti az anyaegyházakhoz tartozó leányegyházakat, a hivők családszámát, rendeltetésének megfelelően a papok, nemkülönben a kántortanítók jövedelmét ismerteti a legnagyobb részletességgel, világot vetve ennek a társadalmi osztálynak az eddigi egyháztörténeti kutatás által kellőleg még meg nem világított szociális és gazdasági helyzetére. Elsősorban ebből a szempontból érdemel figyelmet és fog majd tanulsággal szolgálni, különösen egybevetve más egyházmegyékről ugyancsak a XVIII. század közepén a helytartótanácsi kérdéspontok alapján készült összeírásokkal.

A Regnum keretei közt az összeírásnak erre a feldolgozására

[14] U. o. 1748 márc. 20. Bizottsági jelentés. Mellette Szuhányi Márton helytartótanácsi tanácsosnak az összeírásról a bizottság részére készített tájékoztatója.

[15] U. o. 1748 okt. 14. Királyi rendelet.

[16] U. o. 1748 okt. 18. Fogalmazat.

[17] U. o. Az Orsz. Lvt. Helyt. lvt.-ában az Acta cassae parochorum c. sorozat végén található.

[18] *Hodinka* i. m. 757—758. l. *Lehoczky:* A beregmegyei görögszertartású katolikus lelkészségek története. Munkács 1904.

nem vállalkozhatom. Meg kell elégednem azzal, hogy csak egyes adatait: az anya- és leányegyházak, valamint a kegyurak nevét, a templom állapotát, a templomi, papi és kántortanítói jövedelmek végösszegét és a hivők családszámát közlöm, támpontot nyujtva ezzel a további kutatás számára.

Meg kell jegyeznem, hogy a papi jövedelmeknél valamennyit számításba vettem, tehát a telekkel járókat is, amiket pedig a congruába nem számítottak be. Az összírók számtani tévedéseinek ellenörzésére nem vállalkozhattam. Mindenütt az eredeti összeírásokat vettem alapul, nem pedig a helytartótanácsi számvevőségen készült táblázatos kimutatásokat. Helymegtakarítás céljából kénytelen voltam a közlésnél rövidítéseket alkalmazni. A közlésnél az összeírás sorrendjét megtartottam, ami megkönnyíti azok munkáját, akik az eredeti összeírást akarják majd használni.

Rövidítések:

Ku = kegyúr, kegyurak
Tj = temblom jövedelme
Pj = pap jövedelme
Kj = kántortanító jövedelme
Cs = család
Fil = filialis, filialisok
F = forint
Kr = krajcár

Szabolcs megye

1. Bakta. Újonnan emelt, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: Haller és Palocsay (szül. Petheő) grófnők. Pj 22 f 24 kr. Kj 7 f 39 kr. Baktán és Jákón 18 cs. *Fil: Jákó.*

2. Pócs. Templomot a püspök épitteti, még nem kész. Ku: az ecsedi uradalom. Tj a hivők adományából 83 f, amit az építésre fordítanak. Pj 22 f 20 kr. Kj 1 f 12 kr. 12 cs. *Fil: Pócs-Petri.* 5 cs.

3. Petneháza. Szalmával fedett régi, rongált fatemplom. Ku: Erős Gábor. Tj a hivők adományából 50 f. Pj 17 f 8 kr. Kj 3 f 42 kr, nem tanít. 14 cs.

4. Karász. Zsindellyel fedett, omladozó, régi fatemplom. Ku: br. Dőry Ferenc. Birtokosok még Kölcsey György és Dénes, Kálmánczy István és mások. Pj 21 f 53 kr. Kj 3 f 24 kr, nem tanít. 24 cs.

5. Tass. Omladozó régi fatemplom. Ku: özv. Krucsay Jánosné Pogány Borbála. Pj 26 f 18 kr. Kj 6 f 52 kr. 7 cs.

6. Napkor. Náddal fedett, omladozó, régi fatemplom. Ku: Kállay István. Pj 17 f 48 kr. Kj 4 f 44 kr, nem tanít. 24 cs.

7. Kálló-Semjén. Összeomlott régi kőtemplom, csak szentélye áll. Ku: a Kállay cs. Pj 58 f 4 kr. Kj 12 f 42 kr, nem tanít. 70 cs.

8. Rác-Fejértó. Náddal fedett omladozó fatemplom. Ku: a kegyes tanítórend. Tj a hivők csekély adománya, amiből új templomot szándékoznak építeni. Pj 60 f 43 kr. Kj 25 f 12 kr.

9. Hajdu- v. Rác-Böszörmény. Újonnan épült, zsindellyel fedett téglatemplom. Ku: a hivők. Tj nincs, mert a közös pénztárból a protestánsok nem adnak. Pj 24 f 17 kr, a közös pénztárból 50 f járna, de nem adják. Kj 8 f 36 kr.

10. Hajdu-Dorog. Zsindellyel fedett, omladozó, régi kőtemplom, amit a hivők kijavítani szándékoznak, tornyát az elmult évben építették. Ku: a hivők. Két pap, rác pj 76 f 24 kr, oláh pj 67 f 56 kr. Kj 12 f 36 kr, nem tanít.

11. Büd. (Az összeírás szerint Böd.) Zsindellyel fedett kijavított fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 36 f 18 kr. Kj 15 f 45 kr, nem tanít. 30 cs.

12. Timár. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 23 f 18 kr. Kj 7 f 30 kr.

13. Balsa. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Tj a hivők adományából 25 f 30 kr. Pj 24 f 9 kr. Kj 12 f 20 kr 20 cs.

14. Vencsellő. Náddal fedett omladozó fatemplom. Ku: gr. Teleki Miklósné. Pj 9 f 10 kr. Kj 3 f. 12 cs.

15. Buly. Náddal fedett, rossz állapotban lévő fatemplom. Ku: a Vékony cs. Pj 31 f 24 kr. Kj 15 f 9 kr. *Fil: Bercel és Paszab.*

16. Nyíregyháza. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 24 f 55 kr. Kj 4 f 54 kr. 20 cs.

17. Oross. Náddal fedett, omladozó, régi fatemplom. Ku: néhai Kállay János örökösei. Pj 13 f 10 kr. Kj 2 f 54 kr. 20 cs.

18. Pilis. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: néhai Jósa István örökösei. Pj 24 f 34 kr. Kj 5 f 55 kr. 20 cs.

19. Nyír-Béltek. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a Kállay cs. Pj 14 f 51 kr. Kj 5 f 36 kr. 12 cs.

20. Lugas. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Barkóczy Zsigmond és néhai Jósa István örökösei. Pj 48 f 36 kr. Kj 12 f 18 kr. 65 cs.

21. Nyír-Adony. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 28 f. Kj 6 f 43 kr. 40 cs.

22. Gelse. Szalmával fedett, omladozó, régi kőtemplom. Ku: Haller cs. Pj 16 f 51 kr. Kj 4 f 12 kr. 16 cs.

23. Páltza. (Az összeírásban Pátza.) Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a Sennyey cs. Pj 8 f 30 kr. Kj 2 f 12 kr. *Fil: Jéke.*

24. Mándok. Fatemplom. Ku: Szunyogh István örökösei. Pj 7 f 6 kr. Kj 1 f 42 kr. 12 cs. *Fil: Bérdéd* (valószínűleg Bezdéd).

25. Levelek. Új fatemplom, még nem kész. Ku: Niczky Ferenc. Pj 16 f 11 kr. Kj 5 f 45 kr. *Fil: Tét és Apagy.*

26. Aranyos. Omladozó téglatemplom. Ku: gr. Gyulay. Pj 6 f 13 kr. Kj 1 f 36 kr. 15 cs. *Fil: Gyüre.*

27. Olasz-Pályi. Fatemplom. Ku: gr. Haller László, gr. Barkóczy és br. Splényi. Pj 13 f 15 kr. Kj 3 f 18 kr. 20 cs.

28. Gyulay. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 21 f 57 kr. Kj 5 f. 32 cs.

29. Nagy-Kálló. Újonnan épült, zsindellyel fedett téglatemplom. Ku: a görög szertartású polgárok. Tj 50 f. Pj 38 f 20 kr. Kj 15 f. 9 cs.

Ung megye

1. Ungvár. Kőtemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 54 f 26 kr, ebből tj 7 f 22 kr. Kj 9 f 2 kr. 60 cs.

2. Kereknye. Fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 17 f 35 kr. Kj 10 f 56 kr. 19 cs. *Fil: Minaj, Csaszlóc és Baranya.* Pj 17 f 29 kr. 37 cs.

3. Nevicke. Rossz fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 17 f 43 kr. Kj —. 14 cs. *Fil: Kamnyanica. (Kamjanica, Kemence.)* Pj 1 f. 7 cs.

4. Perecsin. (Perecseny.) Rossz fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 15 f 22 kr. Kj —. 17 cs.

5. Kis-Berezne. (Kis-Berezna.) Rombadőlt templom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 21 f 36 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Zaricsó.* Fatemplom. Pj 16 f 30 kr. 30 cs.

6. Nagy-Berezna. Rossz fatemplom és még nem kész kőtemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 16 f 23 kr. Kj —. 30 cs.

7. Solya. (Szolya.) Fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 11 f 6 kr. Kj —. 9 cs. *Fil: Sztricsava, Domasin (Domasina)* és *Knyahinya.* Mindháromban fatemplom. Pj 3 f. 26 cs.

8. Mircsa. (Mircse.) Új fatemplom. Ku: Orosz Gábor. Pj 13 f 49 kr. Kj —. 6 cs. *Fil: Csornohova. (Csornoholova.)* Javításra szoruló fatemplom. Ku: az ungvári uradalom 14 cs.

9. Alsó-Domonya. Javításra szoruló fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 21 f 14 kr. Kj —. 16 cs.

10. Kosztrina. Közepes fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 14 f 19 kr. Kj —. 8 cs.

11. Ticha. Közepes fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 13 f 24 kr. Kj —. 24 cs. *Fil: Lyuta.* Rossz fatemplom. Pj 10 f. 35 cs.

12. Szucha. Fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 5 f 22 kr. Kj —. *10 cs.*

13. Huszna. Fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 4 f 45 kr. Kj —. 6 cs.

14. Uzsok. Új fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 4 f 48 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Szmerekova.* Közepes fatemplom. Pj 3 f 7 kr. 8 cs.

15. Ó-Stuzica. (Ó-Sztuzsica.) Rombadőlt fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 14 f 18 kr. Kj —. 20 cs. *Fil: Záhorb.* Pj 1 f 15 kr. 8 cs.

16. Sztavna. Közepes fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 9 f 1 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Viska.* Fatemplom. Pj 6 f 42 kr. 18 cs.

17. Bisztra. Közepes fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 12 f 38 kr. Kj —. 9 cs. *Fil: Voloszanka.* Rossz fatemplom. Pj 5 f 18 kr. 12 cs.

18. Lekárt. (Lakárd.) Fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 9 f 38 kr. *Kj —. 10 cs.*

19. Radvánc. Régi fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 5 f 14 kr. Kj 7 f 45 kr. 10 cs. *Fil: Gerény és Daróc.* Pj 18 f 4 kr. 32 cs.

20. Zaviszina. (Zauszina.) Rombadőlt fatemplom. Ku: br. Szentiványi. Pj 19 f 56 kr. Kj —. 9 cs. *Fil: Hrabóc* Új templom. 13 cs.

21. Dubrinics. Fatemplom. Ku: Orosz Gábor. Pj 16 f 48 kr. Kj —. 15 cs. *Fil: Pasztilka. (Pásztélyka.)* Rossz kőtemplom. Pj 3 f 12 kr. 8 cs.

22. Kosztyova-Pasztyily. (Kosztyova-Pásztély.) Fatemplom. Ku: Horváth Ádám. Pj 43 f 18 kr. Kj —. 8 cs.

23. Begengye-Pasztily. (Begendját-Pásztély.) Fatemplom. Ku: Csatkó Imre. Pj 9 f 27 kr. Kj 1 f 48 kr. 18 cs. *Fil: Rosztoka-Pasztily (Rosztoka-Pásztély) és Mocsár.* Az előbbiben fatemplom. Pj 6 f 12 kr. 18 cs.

24. Bisztra. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Szentiványi. Pj 21 f 12 kr. Kj 2 f 48 kr. 28 cs.

25. Poroskov. (Poroskó.) Fatemplom. Ku: Orosz Gábor. Pj 8 f 6 kr. Kj —. 26 cs. *Fil: Polyána.* Rossz fatemplom. Pj 7 f 15 kr. 15 cs.

26. Paszika. Rossz fatemplom. Ku: özv. Horváthné. Pj 7 f 34 kr. Kj —. 20 cs.

27. Remete. Rossz fatemplom. Ku: Horváth György. Pj 14 f 24 kr. Kj —. 12 cs.

28. Turica. Omladozó fatemplom. Ku: Ghillány. Pj 7 f 6 kr. Kj —. 14 cs. *Fil: Remete.* Rossz fatemplom.

29. Ó-Szimir. (Ó-Szemere.) Kis fatemplom. Ku: Orosz Boldizsár. Pj 16 f 40 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Vorocsó.* Omladozó fatemplom. Pj 7 f 24 kr. 12 cs.

30. Új-Szemere. Ku: Orosz István. Pj 9 f 48 kr. Kj —. 14 cs. Omladozó fatemplom.

31. Vulsinka. Fatemplom. Ku: Mokcsay. Pj 16 f 24 kr. Kj —. 14 cs. *Fil: Szmerekova és Bukócova.* Mindkettőben omladozó fatemplom. Pj 6 f. 15 cs.

32. Kis-Turicska. Omladozó fatemplom. Ku: Ghillány. Pj 13 f 29 kr. Kj —. 13 cs.

33. Őr. Régi fatemplom. Ku: Orosz Gábor. Pj 7 f 58 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Derma (Darma) és Tarnóc.* Pj 6 f 40 kr. 14 cs

34. Gálócs. Omladozó fatemplom. Ku: Kovács Ferenc. Pj 14 f 5 kr. Kj 3 f 25 kr. 10 cs. *Fil: Bátfa, Palágy, Nagy-Szelmenc, Kis-Szelmenc.* Pj 14 f 26 kr. 30 cs.

35. Mátyóc. Újonnan épült templom. Ku: Orosz István. Pj 10 f 56 kr. Kj 3 f 50 kr. 10 cs. *Fil: Csicser.* Pj 4 f 50 kr. 10 cs.

36. Bező. Fatemplom. Ku: gr. Berényi. Pj 9 f 20 kr. Kj 3 f 16 kr. 16 cs.

37. Felső-Németi. Régi fatemplom. Ku: Horváth Imre. Pj 10 f 2 kr. Kj —. 16 cs.

38. Porosztó. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Sztáray. Pj 10 f 45 kr. Kj 2 f 40 kr. 8 cs.

39. Új-Ribnice. Újonnan épült fatemplom. Ku: Draveczky. Pj 12 f 39 kr. Kj —. 17 cs.

40. Ubrezs. Fatemplom. Ku: az ungvári jezsuita kollégium. Pj 19 f 43 kr. Kj —. 24 cs.

41. Gézsény. Fatemplom. Ku: gr. Sztáray. Pj 18 f 48 kr. Kj — 22 cs. *Fil: Nagy-Zalacska és Kis-Zalacska.* Pj 11 f 10 kr. 20 cs.

42. Solymos. Újonnan épült fatemplom. Ku: Vécsey. Pj 7 f 49 kr. Kj —. 11 cs.

43. Ternava. (Tarna.) Régi fatemplom. Ku: gr. Sztáray. Pj 9 f 32 kr. Kj —. 8 cs.

44. Jósza. Újonnan épült fatemplom. Ku: gr. Sztáray Imre. Pj 14 f 48 kr. Kj —. 10 cs.

45. Hunykóc. (Hunkóc.) Fatemplom. Ku: gr. Sztáray Imre. Pj 26 f 16 kr. Kj 9 f 47 kr. 28 cs. *Fil: Konyos (Konyus) és Prikopa.* Pj 14 f 20 kr. 27 cs.

46. Hliviscse. Régi fatemplom. Ku: gr. Sztáray. Pj 17 f 9 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Baskóc.* Fatemplom. 6 cs.

47. Felső-Ribnice. Közepes fatemplom. Ku: Draveczky. Pj 8 f 46 kr. Kj —. 14 cs.

48. Podhragya. (Várallya.) Fatemplom. Ku: Draveczky. Pj 11 f 24 kr. Kj —. 22 cs.

49. Benyatina. (Benetine.) Újonnan épült fatemplom. Ku: Szemery. Pj 7 f 56 kr. 15 cs.

50. Korumlya. Fatemplom. Ku: Horváth Ádám örökösei. Pj 12 f 54 kr. Kj —. *Fil: Kolibabóc.* Pj 4 f 6 kr. 9 cs.

51. Német-Poruba. Fatemplom. Ku: gr. Sztáray. Pj 20 f 17 kr. Kj —. 10 cs.

52. Lehóc. Fatemplom. Ku: a szerednyei vár. Pj 20 f 54 kr. Kj 6 f. 20 cs. *Fil: Szeregyne (Szerednye), Csertész és Komaróc.* A két utóbbiban közepes fatemplom. Pj 14 f 30 kr. 30 cs.

53. Antalóc. Rossz fatemplom. Ku: br. Horváth Imre. Pj 15 f 49 kr. Kj —. 17 cs. *Fil: Iglinc.* Rossz fatemplom. 15 cs.

54. Irlyava. Rossz fatemplom. Ku: Szentiványi. Pj 12 f 56 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Andrasóc és Dubróka.* Mindkettőben omladozó fatemplom. Pj 6 f 41 kr. 13 cs.

55. Kibrály. Újonnan épült fatemplom. Ku: br. Horváth. Pj 19 f 5 kr. Kj 4 f. 26 cs.

56. Hudlyó. (Horlyó.) Fatemplom. Ku: a szerednyei vár. Pj 18 f 23 kr. Kj 10 f 30 kr. 50 cs.

57. Orihóc. (Orihoveca, Rakonca.) Rossz fatemplom. Ku: az ungvári uradalom. Pj 20 f 27 kr. Kj —. 15 cs. *Fil: Járok. (Árok.)* Fatemplom. 18 cs.

Borsod megye

1. Rakaca. Kőtemplom. Ku: az Usz család. Pj 45 f 31 kr. Kj 5 f. 12 cs. *Fil: Szend.*

2. Viszló. Rossz fatemplom. Ku: gr. Keglevich József. Pj 38 f 47 kr. Kj 2 f 13 kr. 10 cs.

3. Abód. Omladozó templom. Ku: gr. Csáky Antal. Pj 34 f 9 kr. Kj 3 f kr. 12 cs. *Fil: Galvács és Besenyő.* 3 cs.

4. Pálfalva. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay. Pj 88 f 39 kr. Kj 14 f 45 kr. 28 cs. *Fil: Vámos, Arnót és Boldva.*

5. Mucsony. Újonnan épült templom. Ku: Radvánszky, Szentpétery, Ragályi és Szemere (protestánsok), valamint özv. báró Dujardinné. Pj 23 f 25 kr. Kj 10 f 12 kr. 26 cs.

6. Sajópetri. Újonnan épülő fatemplom. Ku: a kincstár, illetve az egri káptalan és Fáy László. Pj 64 f 40 kr. Kj 10 f 12 kr. 26 cs.

7. Görömböly. Templom. Ku: a tapolcai apát. Pj 59 f 5 kr. Kj 8 f 53 kr. 21 cs. *Fil: Mályi.* 4 cs.

8. Hejő-Keresztur. Javításra szoruló templom. Ku: a sajóládi pálosok. Pj 47 f 45 kr. Kj 8 f 8 kr. 20 cs. *Fil: Szalonta.* 4 cs.

9. Sajószeged. Templom. Ku: a Borsy örökösök. Pj 10 f 10 kr. Kj 3 f 32 kr. 6 cs. *Fil: Csécs és Örös.*

Abaúj megye

1. Zdoba. Omladozó fatemplom. Ku: a nagyszombati káptalan. Pj 22 f 33 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Felső-Hutka.* 7 cs.

2. Seszta. Temploma épül. Ku: gr. Csáky Antal. Pj 23 f. Kj 2 f. 8 cs. *Fil: Him.* 6 cs.

3. Bölse. Újonnan épült fatemplom. Ku: Kormos Gáspár. Pj 18 f 48 kr. Kj 3 f 30 kr. 20 cs.

4. Kány. Rossz fatemplom. Ku: Dőry bárónő. Pj 34 f 11 kr. Kj 2 f 15 kr. 14 cs. *Fil: Büttös.* 17 cs.

5. Felső-Vadász. Fatemplom. Ku: Meskó bárónő. Pj 43 f 12 kr. Kj 1 f 10 kr. 18 cs. *Fil: Szakács, Tomor és Lak.*

6. Gadna. Fatemplom. Ku: a Jankay család. Pj 42 f 55 kr. Kj 2 f 50 kr. 20 cs. *Fil: Apáti.*

7. Kelecsény. Fatemplom, teteje javításra szorul. Ku: báró Fischer. Pj 21 f 57 kr. Kj —. 12 cs.

8. Király. Rossz fatemplom. Ku: gr. Barkóczy család. Pj 12 f 14 kr. Kj —.

9. Garadna. Közepes fatemplom. Ku: Kassa városa. Pj 38 f 9 kr. Kj 4 f 12 kr. 12 cs. *Fil: Szüled (Szöled), Vécse, Felsőnovaj és Selyeb.*

10. Szolnok. Fatemplom. Ku: Lónyay Ferenc és Tiszta Pál. Pj 43 f 27 kr. Kj 9 f 5 kr. 19 cs. *Fil: Selyeb.*

11. Kics. Fatemplom. Ku: özv. Szemere Miklósné. Pj 42 f 27 kr. Kj 6 f 7 kr. 18 cs. *Fil: Alsó-Gágy és Felső-Gágy.*

12. Komlóska. Rossz fatemplom. Ku: hg. Trautson. Pj 31 f 26 kr. Kj 2 f. 12 cs. *Fil: Horváti.*

13. Baska. Fatemplom, teteje és tornya javításra szorul. K: hg. Trautson. Pj 11 f 18 kr. Kj 2 f 6 kr. 8 cs.

14. Boldogkő-Váralja. Omladozó fatemplom. Ku: a lőcsei jezsuita kollégium. Pj 6 f 32 kr. Kj 1 f. 6 cs.

15. Mikóháza. Templom. Ku: Orosz László. Pj 36 f 35 kr. Kj 3 f 14 kr. *Fil: Felső-Regmec (Felső-Redmec), Alsó-Regmec és Vitány.*

16. Filkóháza. Templom. Ku: Dessewffy Ferenc. Pj 34 f 33 kr. Kj —. *Fil: Pálháza és Bozsva.*

17. Biste. (Biszta.) Javításra szoruló kőtemplom. Ku: Desseffwy Ferenc. Pj 21 f 22 kr. Kj 1 f 42 kr.

Ugocsa megye

1. Nagy-Szőllős. Újonnan épült fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 42 f 18 kr. Kj 10 f 45 kr. 74 cs.

2. Batár. Omladozó fatemplom. Ku: a kökényesdi Vetéssy cs. Pj 15 f 43 kr. Kj 48 kr. 16 cs.

3. Turc. Újonnan épülő fatemplom. Ku: a surányi Csernovodas cs. Pj 75 f 47 kr. Kj 6 f 30 kr. 67 cs. *Fil: Nagy-Gérc.* (Nagy-Gérce). 16 cs.

4. Batárcs. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 25 f 7 kr. Kj —. 36 cs.

5. Kis-Gérc. (Kis-Gérce.) Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 28 f 48 kr. Kj 59 kr. 26 cs.

6. Tur-Terebes. Rossz fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 16 f 23 kr. Kj 4 f 10 kr. 30 cs.

7. Kökényesd. Rossz fatemplom. Ku: a surányi Csernovodas cs. Pj 17 f 19 kr. Kj 46 kr. 10 cs. *Fil: Halmi és Csedrek* (Csedreg). 16 cs.

8. Bökény. Közepes fatemplom. Ku: a Szintay cs. Pj 31 f 17 kr. Kj 1 f 24 kr. 20 cs. *Fil: Péterfalva, Tivadár és Farkasfalva.* 20 cs.

9. Hetenyi. (Hetenye, Hetény.) Újonnan épült közepes fatemplom. Ku: a Szintay cs. Pj 19 f 41 kr. Kj 1 f 24 kr. 6 cs. *Fil: Csepe és Csoma.* 15 cs.

10. Szászfalu. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 18 f 37 kr. Kj 7 f 10 kr. 17 cs.

11. Fekete-Ardó. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 28 f 20 kr. Kj 7 f 10 kr. 30 cs.

12. Tekeháza. Fatemplom. Ku: a Perényi cs . Pj 12 f 44 kr. Kj 4 f 13 13 kr. 25 cs.

13. Királyháza. Rossz fatemplom. Ku: br. Perényi Imre. Pj 9 f 29 kr. Kj 42 kr. 14 cs.

14. Veréce. Fatemplom. Ku: a Perényi cs . Pj 13 f 50 kr. Kj 42 kr. 13 cs.

15. Kirva. Közepes fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 10 f 45 kr. Kj 24 kr. 14 cs.

16. Csarnató. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 23 f 30 kr. Kj 54 kr. 14 cs.

17. Sós-Újfalu. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 9 f 21 kr. Kj 1 f 17 kr. 10 cs.

18. Velejte. (Veléte.) Fatemplom. Ku: Papp Mikita. Pj 26 f 16 kr. Kj 36 kr. 40 cs.

19. Kis-Tarna. Omladozó fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 10 f 12 kr. Kj 1 f 32 kr. 12 cs.

20. Nagy-Tarna. Omladozó fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 37 f 43 kr. Kj 1 f 2 kr. 30 cs. *Fil: Komlós, Gödényháza, Száraz-Patak és Bocskó.* 28 cs

21. Sásvár. Fatemplom. Ku: br. Perényi Imre. Pj 10 f 7 kr. Kj 3 f 10 kr. 18 cs.

22. Karacsfalva. Közepes fatemplom. Ku: az Ujhelyi cs. Pj 34 f 40 kr. Kj 3 f 25 kr. 10 cs. *Fil: Tisza-Újhely és Mátyfalva.* 40 cs.

23. Ardó. Omladozó fatemplom. Ku: az Ujhelyi cs. Pj 17 f 5 kr. Kj 3 f 12 kr. 21 cs.

24. Fáncsika. Fatemplom. Ku: a Pogány cs. Pj 24 f 50 kr. Kj 6 f 12 kr. 40 cs.

25. Alsó-Karaszló. Fatemplom. Ku: a Kun cs. Pj 11 f 59 kr. Kj 2 f 46 kr. 15 cs.

26. Egres. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 24 f 46 kr. Kj 1 f 3 kr. 20 cs.

27. Komját. Fatemplom. Ku: a Kun cs. Pj 35 f 29 kr. Kj 2 f 51 kr. 30 cs. *Fil: Kis-Csongava és Illonok-Újfalu.* 13 cs.

28. Nagy-Csongava. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 15 f 33 kr. Kj 50 kr. 8 cs. *Fil: Ólyves.* 8 cs.

29. Alsó-Sárad. Omladozó fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 15 f 45 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Felső-Sárad és Felső-Karaszló.* 11 cs.

30. Rákóc. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 22 f 40 kr. Kj 1 f 10 kr. 40 cs.

31. Kis-Kopány. (Kis-Kupány.) Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 7 f 50 kr. Kj —. 10 cs.

32. Rákasz. Fatemplom. Ku: az Ujhelyi cs. Pj 13 f 23 kr. Kj 58 kr. 27 cs.

33. Veresmart. Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 26 f 4 kr. Kj 1 f 4 kr. 30 cs.

Szatmár megye (első rész)

1. Szatmár-Németi. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a görög szertartású polgárok. Tj nincs, mert a református polgárok a saját templomuk javára fordítják, ami a templomot illetné. Pj 34 f 34 kr. Kj 13 f. 7 jobbmódú polgár.

2. Nagy-Sikálló. Zsindellyel fedett régi fatemplom. Ku: gr. Teleki Ádám. Pj 8 f 32 kr. Kj —. 28 cs.

3. Busák. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Teleki Ádám. Pj 4 f 45 kr. Kj a papi jövedelem harmada. 14 cs.

4. Lenárdfalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: Nagybánya. Pj 2 f 12 kr. Kj —. 8 jobbmódú cs.

5. Felső-Újfalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku nincs megnevezve. Pj 6 f 7 kr. Kj a papi jövedelem harmada. 10 cs.

6. Györkefalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 3 f 12 kr. Kj —. 12 cs.

7. Sürgefalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 5 f 28 kr. Kj a papi jövedelem harmada. 15 cs.

8. Tőkés. Zsindellyel fedett fatemplom, új tetőre szorul. Ku: a nagybányai jezsuiták. Pj 5 f 11 kr. Kj —. 15 cs.

9. Dubrovica. (Dobravica.) Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 7 f 24 kr. Kj —, nem tanít. 15 cs.

10. Bajfalu. Omladozó, régi, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 2 f 36 kr. Kj —. 8 cs.

11. Nagy-Peleske. Zsindellyel újonnan fedett fatemplom. Ku: a Becsky cs. Pj 19 f 39 kr. Kj 5 f, nem tanít. 40 cs.

12. Szamos-Telek. Nincs pap, mert nem tudna megélni.

13. Apa. Újonnan épült, szalmával fedett fatemplom. Ku: br. Wesselényi Ferenc és gr. Teleki Ádám. Pj 4 f 46 kr. Kj 1 f 49 kr. 20 cs.

14. Aranyos-Medgyes. Szalmával fedett fatemplom. Ku: br. Wesselényi Ferenc. Pj 10 f 21 kr. Kj 2 f 29 kr, nem tanít. 30 cs.

15. Szinyér-Várallya. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Kornis, gr. Teleki, Becsky, Ajtóy, nagybányai jezsuiták, br. Splényi. Pj 7 f 42 kr. Kj —. 20 cs.

16. Raksa. Szalmával fedett régi fatemplom, zsindellyel fedett torony. Ku: Pethő grófnő. Pj 14 f 18 kr. Kj a papi jövedelem harmada.

17. Tur-Vékony. (Tur-Vékonya.) Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc, br. Wesselényi Ferenc és a Becsky cs. Pj 9 f 46 kr. Kj a papi jövedelem harmada. 20 cs.

18. Avas-Újfalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc, br. Wesselényi Ferenc, Becsky cs. Pj 8 f 7 kr. Kj —.

19. Felsőfalu. Zsindellyel fedett, belül festett képekkel díszített fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc, gr. Kemény Antal, br. Wesselényi Ferenc és a Becsky cs. Pj 17 f 48 kr. Kj 3 f 46 kr, nem tanít. 40 cs.

20. Bujánháza. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: br. Wesselényi Ferenc és a Becsky cs. Pj 9 f 58 kr. Kj —. 22 cs.

21. Bikszád. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 21 f 6 kr. Kj 55 kr. 80 cs.

22. Komorzán. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: br. Wesselényi Ferenc. Pj 11 f 11 kr. Kj —. 50 cs.

23. Tartóc. Újonnan épült, zsindellyel fedett, képekkel díszített fatemplom. Ku: br. Wesselényi Ferenc és a Becsky cs. Pj 9 f 21 kr. Kj 2 f 29 kr. 40 cs.

24. Terep. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: br. Wesselényi Ferenc és gr. Kornis. Pj 7 f 17 kr. Kj 18 kr. 30 cs.

25. Kányaháza. Zsindellyel fedett, képekkel díszített fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 6 f 2 kr. Kj —. 30 cs.

26. Jósipháza. (Józsefháza.) Szalmával fedett fatemplom. Ku: domina Huengen-Ponthiana. Pj 8 f 40 kr. Kj 1 f 6 kr. 10 cs.

27. Oroszfalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 3 f 26 kr. Kj 1 f. 11 cs.

28. Magyar-Kékes. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 5 f 8 kr. Kj —. 12 cs.

29. Berencs. Épülő fatemplom, szalma teteje lesz. Ku: a szatmári jezsuiták. Pj 2 f 34 kr. Kj 40 kr. 10 cs.

30. Patóháza. Szalmával fedett, régi fatemplom. Ku: gr. Kemény László, br. Wesselényi Ferenc, Zoltány Péter, Pató Ferenc és Bányay Márton. Pj 2 f 4 kr. Kj 32 kr. 8 cs.

31. Alsó-Újfalu. Zsindellyel fedett, képekkel díszített fatemplom. Ku: Nagybánya város. Pj 4 f 50 kr. Kj 1 f 26 kr. 21 cs.

32. Nigrefalu. (Nyegrefalu.) Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 4 f 54 kr. Kj 2 f 6 kr. 12 cs.

33. Oláh-Kékes. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a nagybányai jezsuiták, Bagossy László és Gyulaffy. Pj 5 f 32 kr. Kj —. 20 cs.

34. Fekete-falu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: Rátonyi Zsigmond és Szilágyi András örökösei. Pj 3 f 51 kr. Kj a papi jövedelem harmada. 15 cs.

35. Hidegkút. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Kemény László. Pj 10 f 15 kr. Kj 24 kr. 26 cs.

36. Lacfalu. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a szepesi kamarai igazgatóság. Pj 12 f 21 kr. Kj 44 kr, nem tanít. 25 cs.

37. Monostor. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc, özv. Ötvösné, Bagossy László örökösei. Pj 2 f 12 kr. Kj —. 8 cs.

38. Sárköz-Újlak. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: özv. Melczerné. Pj 24 f 22 kr. Kj 4 f 4 kr. 26 cs.

Szatmár megye (második rész)

1. Nagy-Károly. Rutén és oláh templom, mindkettő kőből, zsindellyel fedve, a rutén újonnan épült. Ku: gr. Károlyi Ferenc, habár a rutén templomot Rácz Demeter, az oláhot pedig a hivők építették. Rutén pj 24 f 24 kr, oláh pj 41 f 2 kr. Rutén kj 12 f 18 kr, oláh kj 19 f 17 kr. 12 rutén, 40 oláh cs. Rutén kántor nem tanít.

2. Szaniszló. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: Dénes gróf. Pj 34 f 11 kr. Kj 5 f 1 kr. 40 cs.

3. Penyészlek. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: nincs megnevezve. Pj 16 f 1 kr. Kj 6 f 12 kr. 24 cs.

4. Körtvélyes. Náddal fedett fatemplom. Ku: nincs megnevezve. Pj 14 f 34 kr. Kj 2 f 6 kr, nem tanít. 15 cs.

5. Mirk. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Teleki Ádám. Pj 25 f 43 kr. Kj 3 f 29 kr. 24 cs. Kántor nem tanít.

6. Vasvári. Zsindellyel fedett kőtemplom. Ku: özv. Gyulay Ferencné. Pj 28 f 18 kr. Kj 4 f 5 kr, nem tanít. 28 cs.

7. Császári. Omladozó, régi, zsindellyel fedett kőtemplom. Ku: özv. Haller Gáborné. Pj 24 f 52 kr. Kj 3 f 29 kr. 24 cs.

8. Derzs. Zsindellyel fedett kőtemplom. Ku: özv. Haller Gáborné. Pj 26 f 19 kr. Kj 6 f 4 kr. 40 cs.

9. Mező-Terem Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 65 f 39 kr. Kj 10 f 35 kr. 30 cs.

10. Gencs. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 7 f 5 kr. Kj —. 15 cs.

11. Isztró. (Esztró.) Szalmával fedett, rossz fatemplom. Ku: Udvarhelyi Mihály. Pj 30 f 53 kr. Kj 3 f 35 kr. 30 cs.

12. Szent-Miklós. Szalmával fedett, rossz fatemplom. Ku: gr. Bánffy Dénes. Pj 28 f 17 kr. Kj 4 f 48 kr. 15 cs.

13. Vezend. Szalmával fedett fatemplom, új kőtemplomot szándékoznak építeni. Ku: Rácz Demeter. Pj 43 f. Kj 14 f 46 kr. 40 cs.

14. Portelek. Náddal fedett, rossz fatemplom. Ku: Eötves József. Pj 28 f 13 kr. Kj 2 f 35 kr. 20 cs.

15. Dengeleg. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: Irinyi László. Pj 31 f 24 kr. Kj 5 f 42 kr. 40 cs.

16. Enderéd. (Endréd.) Szalmával fedett, rossz fatemplom. Ku: Eötves József. Pj 9 f 36 kr. Kj 1 f 31 kr. 15 cs.

17. Reszege. Szalmával fedett, rossz fatemplom. Ku: Jasztrabszky István. Pj 40 f 48 kr. Kj 12 f 29 kr. 20 cs.

18. Csomóköz. (Csomaköz.) Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: Csomóközy Péter. Pj 26 f 20 kr. Kj 5 f 10 kr. 50 cs.

Szatmár megye (harmadik rész)

1. Tőke-Terebes. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc Pj 41 f 21 kr. Kj 4 f 32 kr, nem tanít. 50 cs.

2. Piskárkos. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 6 f 51 kr. Kj 1 f 25 kr, nem tanít. 14 cs.

3. Gyöngy. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 14 f 48 kr. Kj 1 f 44 kr, nem tanít. 39 cs.

4. Alsó-Szopor. Szalmával fedett fatemplom. Ku: Sándorházy Péter. Pj 13 f 42 kr. Kj 2 f 51 kr, nem tanít. 20 cs.

5. Felső-Szopor. Szalmával fedett fatemplom. Ku: br. Andrássy. Pj 7 f 52 kr. Kj 1 f 25 kr. 14 cs.

6. Vetés. Szalmával fedett fatemplom. Ku: Bégányi László, Nagy Sándor, Vetési Ferenc és Kengyel Mihály. Pj 8 f 32 kr. Kj 2 f 8 kr. 26 cs.

7. Kegye. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pap nincs. Pj 2 f 40 kr. Kj 1 f 43 kr. 30 cs.

8. Dobrács-Apáti. (Dobrócs-Apáti.) Újonnan épült, szalmával fedett fatemplom. Ku: Csabay László. Pj 3 f 20 kr. Kj 55 kr. 8 cs.

9. Szakasz. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr, Károlyi Ferenc. Pj 15 f 50 kr. Kj 1 f 1 kr, nem tanít. 15 cs.

10. Oláh-Gyürüs. Szalmával fedett, közepes fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 19 f 16 kr. Kj 1 f 11 kr, nem tanít. 18 cs.

11. Felső-Homoród. Szalmával fedett, omladozó fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 4 f 27 kr. Kántortanítóról nincs szó az összeírásban. 14 cs.

12. Közép-Homoród. Szalmával fedett, omladozó, régi fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 16 f 40 kr. Kj 1 f 11 kr, nem tanít. 14 cs.

13. Réz-Telek. Régi templom helyett új épül. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 17 f 43 kr. Kj 4 f 24 kr, nem tanít. 20 cs.

14. Alsó-Homoród. Régi fatemplom, újat szándékoznak építeni. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 13 f 38 kr. Kj 1 f 49 kr. 20 cs.

15. Pácafalu. Szalmával fedett fatemplom. Ku: a Wesselényi cs. Pj 6 f 14 kr. Kj 1 f 24 kr. 16 cs.

16. Krassó. Szalmával fedett fatemplom. Ku: a Wesselényi és Darvay cs. Pj 5 f 11 kr. Kj 3 f 19 kr. 10 cs.

17. Lippó. Szalmával fedett, képekkel díszített fatemplom. Ku: Csomaközy Péter, Dolonay Miklós és Szránn Lőrinc. Pj 8 f. Kj 2 f 1 kr. 20 cs.

18. Szinfalu. Szalmával fedett fatemplom. Pap és kántortanító nincs.

19. Mogyorós. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 5 f 1 kr. Kj —.

20. Oroszfalu. Szalmával fedett fatemplom. Pap és kántor nincs.

21. Pobikó. (Valószínűleg Pap-Bikó.) Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj —. Kj —. 5 cs.

22. Borhid. Régi templom elpusztult, a hivők újat szándékoznak építeni. Ku: gr. Károlyi Ferenc és br. Wesselényi Ferenc. Pj 4 f 24 kr. Kj —. 20 cs.

23. Remete-Mező. Zsindellyel fedett, képekkel díszített fatemplom. Ku: Troldi, Ladányi és Miski Gábor. Pj 14 f 21 kr. Kj 4 f 12 kr. 50 cs.

24. Barlafalu. Zsindellyel fedett, régi fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 2 f 52 kr. Kj —.

25. Balotafalu. Szalmával fedett, régi fatemplom. Ku: Troldi, Ladányi és Ajtai Mihály. Pj 5 f 15 kr. Kj 1 f 25 kr. 20 cs.

26. Erdődszáda. Szalmával fedett, régi fatemplom, újat szándékoznak építen. Ku: Haller Sámuel. Pj 10 f 37 kr. Kj 17 kr.

27. Farkas-Aszó. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a Kállay cs. Pj 11 f 12 kr. Kj 1 f 49 kr. 20 cs.

28. Oláh-Tótfalu. Szalmával fedett fatemplom. Ku: gr. Károlyi Ferenc. Pj 3 f 14 kr. Kántortanító nem szerepel az összeírásban. 10 cs.

Máramaros megye

1. Dolha. Közepes állapotban lévő fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a dolhai uradalom. Pj 11 f 7 kr. Kj 42 kr. 20 cs.

2. Zadnya. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 11 f 7 kr. Kj —. 20 cs.

3. Kusnica. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a földesurak. Pj 13 f 25 kr. Kj —. 24 cs. anya- és leányegyházban együtt. *Fil: Szuchabrunyka.* (Valószínűleg Bronyka.)

4. Kerecki. (Kerecke.) Közepes állapotban lévő fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a földesurak. Pj 13 f 25 kr. Kj —. 24 cs.

5. Bereznik. Omladozó, régi fatemplom. Ku: a földesurak Pj 10 f. Kj —. 15 cs.

6. Rókamező. (Ravaszmező.) Omladozó fatemplom. Ku: a födlesurak. Pj 7 f 10 kr. Kj —. 10 cs.

7. Kalocsa. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 7 f 29 kr. Kj —. *Fil: Sztareszeló.* Fatemplom.

8. Imsád. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 7 f 5 kr. Kj —. *Fil: Negrovec.* Közepes fatemplom.

9. Szinevér. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 11 f 12 kr. Kj —. *Fil: Szinevér-Polyána.* Fatemplom.

10. Ökörmező. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 11 f 12 kr. Kj —. *Fil. Szolyma és Loza.* Mindkettőben rombadőlt templom.

11. Ripinye. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 12 f 38 kr. Kj —. *Fil: Szucharipinye.* Omladozó fatemplom.

12. Naz-Holyatin. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 11 f 5 kr. Kj —. *Fil: Bisztra.* Omladozó fatemplom.

13. Priszlop. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 14 f 34 kr. Kj —. *Fil: Torun.* (Toronya.) Fatemplom.

14. Nova-Szelicza. (Valószínűleg Szelistye.) Közepes állapotban lévő, szalmával fedett fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 5 f 30 kr. Kj —.

15. Ó-Holyatin. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 5 f 36 kr. Kj —.

16. Lyachovec. Fatemplom Ku: a földesurak. Pj 5 f 36 kr. Kj —.

17. Rekita. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 5 f 24 kr. Kj —.

18. Hidegpatak. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 9 f 55 kr. Kj —.

19. Iszka. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 14 f 37 kr. Kj —. *Fil: Bodobovec és Filipec.* Mindkettőben fatemplom.

20. Bukovec. (Bukóc.) Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 10 f 31 kr. Kj —.

21. Ricska. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a földesurak. Pj 6 f 16 kr. Kj —.

22. Kelecsin. (Kelecsény.) Templom. Ku: a földesurak. Pj 7 f 36 kr. Kj —. *Fil: Oblyaszka.* Fatemplom.

23. Tyuska. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 6 f 33 kr. Kj —.

24. Vucskomező. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 5 f 1 kr. Kj —.

25. Berezna. Templom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 56 kr. Kj 34 kr. 20 cs.

26. Kövesliget. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 23 f 50 kr. Kj —.

27. Uglya. Kőtemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 9 f 20 kr. Kj —.

28. Herincse. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 17 f 33 kr. Kj —. *Fil: Monostor.* Fatemplom.

29. Lipcse. Rombadőlt fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 20 f 7 kr. Kj —. *Fil: Polyana.* Fatemplom.

30. Keselymező. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 23 f 13 kr. Kj —.

31. Vajnág. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 12 f 58 kr. Kj —.

32. Úrmező. Kőtemplom, amit a mellette folyó Talabor nagyrészt megrongált. Ku: a földesurak. Pj 19 f 8 kr. Kj —. *Fil: Técső.* 20 cs. Templom nincs.

33. Újbárd. Fatemplom, javításra szorul. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 7 f 20 kr. Kj —.

34. Bedő. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 14 f 22 kr. Kj —.

35. Darva. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 14 f 52 kr. Kj —.

36. Kricsfalva. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei Pj 34 f 15 kr. Kj —.

37. Csománfalva. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 12 f 30 kr. Kj —.

38. Szeklence. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 12 f 15 kr. Kj —.

39. Mihályka. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 10 f 1 kr. Kj —.

40. Sófalva. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 11 f 16 kr. Kj —.

41. Sándorfalva. Omladozó fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 8 f 55 kr. Kj —.

42. Ötvesfalva. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 9 f 31 kr. Kj —.

43. Gernyés. Közepes fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 9 f 13 kr. Kj —.

44. Husztköz. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 11 f 56 kr. Kj —. *Fil: Szeliscse.* (Szelistye.) Közepes fatemplom.

45. Taracköz. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 26 f 30 kr. Kj —. *Fil: Remete.* Szalmával fedett fatemplom, javításra szorul. 16 cs.

46. Nagy-Kirva. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 9 f 52 kr. Kj —. *Fil: Kis-Kirva.* Fatemplom.

47. Nyágova. Fatemplom. Ku: a község lakosai. Pj 10 f 12 kr. Kj —.

48. Irhóc. (Irholc.) Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemese. Pj 17 f 36 kr. Kj —. 30 cs.

49. Alsó-Neresznica. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a földesurak. Pj 11 f 57 kr. Kj —. 20 cs. *Fil:Széles-Lonka.*

51. Felső-Neresznica. Omladozó fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 8 f 53 kr. Kj —.

52. Gánya. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 8 f 59 kr. Kj —.

53. Kalinfalva. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 8 f 49 kr. Kj —.

54. Dombó. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a földesurak. Pj 9 f 54 kr. Kj —. *Fil: Brusztura.* Templom nincs.

55. Körtvélyes. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 8 f 59 kr. Kj —. *Fil: Hosszúmező.* Templom nincs.

56. Alsó-Apsa. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 10 f 52 kr. Kj —.

57. Középső-Apsa. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 15 f 20 kr. Kj —. 70 cs.

58. Felső-Apsa. Fatemplom, javításra szorul. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 16 f 2 kr. Kj —. *Fil: Apsica.* Templom.

59. Fejéregyháza. Kőtemplom, felét a Tisza rombadöntötte. Ku: a község nemesei. Pj 60 f 40 kr. Kj —. 40 cs.

60. Szlatina. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 12 f 13 kr. Kj —. 20 cs.

61, Szaplonca. Fatemplom, alap javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 17 f 19 kr. Kj —. 80 cs.

62. Szarvaszó. Kőtemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 19 f 10 kr. Kj —.

63. Kabola-Patak. Fatempom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 16 f 33 kr. Kj —. 40 cs.

64. Veresmart. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a födesurak és a község lakosai. Pj 12 f 55 kr. Kj —.

65. Karácsonfalva. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 18 f 8 kr. Kj —.

66. Alsó-Róna. Közepes fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 28 f 14 kr. Kj —.

67. Gyulafalva. Kőtemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 17 f 8 kr. Kj —. 50 cs.

68. Sugatag. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 10 f 16 kr. Kj —.

69. Deszefalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 25 kr. Kj —.

70. Hernyécs. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 14 kr. Kj —.

71. Bréb. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 25 kr. Kj —.

72. Hotyinka (Hotinka.) Közepes fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 12 f 35 kr. Kj —.

73. Butfalva. (Budfalva.) Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 25 kr. Kj —.

74. Szérfalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 9 f 7 kr. Kj —.

75. Kalinfalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 35 kr. Kj —.

76. Somosfalva. (Somfalva.) Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 10 f 2 kr. Kj —.

77. Fejérfalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 35 kr. Kj —.

78. Bartfalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 14 f 52 kr. Kj —. 60 cs.

79. Disznó-Patak. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 8 f 37 kr. Kj —.

80. Vancsfalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 19 f 20 kr. Kj —. 30 cs.

81. Nánfalva. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 9 f 55 kr. Kj —. 14 cs.

82. Barcánfalva. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 7 f 10 kr. Kj —.

83. Farkasrév. Közepes fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosa. Pj 8 f 25 kr. Kj —.

84. Mikola-Patak. Fatemplom. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 8 f 49 kr. Kj —.

85. Petrova. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 13 f 8 kr. Kj —. 20 cs.

86. Leurdina. (Leordina.) Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 38 kr. Kj —.

87. Ruszkova. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 40 kr. Kj 18 kr.

88. Rusz-Polyana. (Ruszkó-Polyana.) Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 14 f 25 kr. Kj —.

89. Alsó-Visó. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 10 f 51 kr. Kj —.

90. Közép-Visó. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a község nemesei. Pj 8 f 35 kr. Kj —.

91. Felső-Visó. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 9 f 46 kr. Kj —.

92. Mojszin. (Mojszén.) Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 17 f 19 kr. Kj —.

93. Borsa. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 45 f 42 kr. Kj —. 150 cs.

94. Szacsal. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 15 f 11 kr. Kj —. 40 cs.

95. Szelistye. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 13 f 58 kr. Kj —.

96. Dragamerfalva. (Dragumirfalva.) Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 16 f 55 kr. Kj —.

97. Konyha. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 15 f 10 kr. Kj —.

98. Jód. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 9 f 10 kr. Kj —.

99. Kis-Bocskó. Fatemplom. Ku: a földesurak. Pj 8 f 35 kr. Kj —.

100. Sajó. Fatemplom. Ku: a község nemesei. Pj 22 f 31 kr. Kj —. *Fil: Sajó-Polyana.* Fatemplom.

101. Rossalia. (Rozavlya.) Fatemplom. Ku: a födesurak és a község lakosai. Pj 10 f 2 kr. Kj —.

102. Szurdok. Fatempom, javításra szorul. Ku: a földesurak. Pj 10 f 28 kr. Kj —.

103. Glód. Fatemplom, javításra szorul. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 12 f 33 kr. Kj —. 16 cs. *Fil: Szlatinka.* Omladozó fatemplom. 16 cs.

104. Batiza. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a földesurak és a község lakosai. Pj 13 f 16 kr. Kj —. 30 cs.

Máramarosi kincstári uradalmak

1. Sziget. Kőkápolna, 40 személy fér el benne, tető javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 52 f 18 kr. Kj 5 f 36 kr. 90 cs.

2. Huszt. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 38 f 18 kr. Kj 5 f 50 kr. 80 cs.

3. Iza. Közepes fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 16 f 52 kr. Kj —.

4. Szaldobos. Fatemplom, tető javításra szorul. Pj 22 f 55 kr. Kj — *Fil: Visk.* Templom nincs. 40 cs. Ku: a kincstári uradalom.

5. Bustyaháza. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 18 f 4 kr. Kj —.

6. Talaborfalva. Régi fatemplom, javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 21 f 31 kr. Kj —.

7. Dulfalva. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 18 f 7 kr. Kj —.

8. Bocskó. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 36 f 22 kr. Kj —.

9. Felső-Róna. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 50 f 26 kr. Kj —. *Fil: Rónaszék.* A latin szertartásúakkal közös templom. 50 cs.

10. Fejér-Patak. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 8 f 31 kr. Kj —.

11. Tribuscha. (Trebusa.) Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 18 f 58 kr. Kj 36 kr. 35 cs.

12. Akna-Rahó. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 16 f 53 kr. Kj —.

13. Bocskó-Rahó. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 10 f 53 kr. Kj —. *Fil: Borkút.* Fatemplom.

14. Körösmező. Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 16 f 55 kr. Kj —.

15. Kasszó-Pojana. (Kaszó-Polyana.) Fatemplom, javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 10 f 18 kr. Kj —.

16. Kabola-Pojána. (Kabala-Polyana.) Fatemplom. Ku: a kincstári uradalom. Pj 8 f 54 kr. Kj —.

17. Lonka. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 17 f 26 kr. Kj —. *Fil: Roszucska.* Fatemplom, tető javításra szorul.

18. Kracsfalva. Fatemplom, tető javításra szorul. Ku: a kincstári uradalom. Pj 32 f 4 kr. Kj —.

Bereg megye

1. Munkács. Néhai Oláh György munkácsi kereskedő és özvegye költségén újonnan épült, cseréppel fedett kőtemplom, torony és temető nélkül. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 43 f 46 kr. Kj 14 f 48 kr. 60 cs.

2. Orosz-Vég. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Tj 7 f 30 kr. Pj 20 f 54 kr. Kj 7 f. 30 cs.

3. Podhering. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Templom birtoka 5 két és fél köblös föld, jövedelmét a pap élvezi, továbbá 65 f. Pj 28 f 15 kr. Kj 7 f 48 kr. 25 cs. *Fil: Kustánfalva.* 18 cs.

4. Kölcsin. (Kolcsin.) Zsindellyel fedett, közepes fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 18 f 27 kr. Kj részesedés a papi stólából. 9 cs. *Fil: Iglinc.* 7 cs.

5. Sellyesztó. (Selesztó.) Zsindellyel fedett, rossz fatemplom. Ku: a munkács uradalom. Pj 8 f 1 kr. Kj részesedés a papi stólából. 7 cs.

6. Rákos. Szalmával fedett, rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 12 f 26 kr. Kj 3 f 30 kr. 13 cs.

7. Csapocka. Zsindellyel fedett fatemplom épül. Ku: a Sennyey cs. Pj 13 f 20 kr. Kj 2 f 53 kr. 10 cs.

8. Kajdánó. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 14 f. Kj 2 f 48 kr. 10 cs.

9. Új-Dávidháza. Újonnan épült, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom és Klobusiczky Menyhért. Pj 12 f 58 kr. Kj 2 f 24 kr. 17 cs.

10. Ruszkóc. Omladozó, zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 21 f 16 kr. Kj —. 22 cs.

11. Iványi. Omladozó, szalmával fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 14 f 6 kr. Kj 4 f 48 kr. 20 cs.

12. Kálnik. Zsindellyel fedett, rossz fatemplom. Ku: a Dőry cs. Pj 24 f 49 kr. Kj —. 12 cs.

13. Nagy-Lohó. Zsindellyel fedett, régi fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 24 f 9 kr. Kj 2 f 48 kr. 10 cs. *Fil: Kis-Lohó.* 8 cs.

14. Lányfalva. Zsindellyel fedett, rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 23 f 58 kr. Kj —. 16 cs.

15. Nyiresfalva. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 15 f 3 kr. Kj —. 18 cs.

16. Medence. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 10 f 33 kr. Kj —. 17 cs.

17. Ardan-Háza. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 40 f 55 kr. Kj —. 30 cs.

18. Drága-Bartfalva. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 47 f. Kj —. 40 cs.

19. Sztánfalva. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 20 f. Kj 5 f 48 kr. 30 cs.

20. Kis-Almás. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 17 f 16 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Fogaras.* 7 cs.

21. Závidfalva. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 29 f 28 kr. Kj —. 28 cs. *Fil: Nagy-Almás.* 6 cs.

22. Papfalva. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 11 f 47 kr. Kj —. 12 cs.

23. Mazarfalva. Fatemplom. Ku: Görgey Imre. Pj 13 f 7 kr. Kj —. 20 cs.

24. Pisztraháza. Újonnan épült templom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 33 f 42 kr. Kj —. 15 cs.

25. Tökös. (Tőkés.) Rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 16 f 19 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Deskófalva.* Fatemplom. 10 cs.

26. Bród. Fatempom. Ku: az Ilosvay cs. Pj 8 f 8 kr. Kj —. 18 cs.

27. Hátmeg. Zsindellyel fedett, omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 34 f 53 kr. Kj —. 30 cs. *Fil: Kelemenfalva.* Templom nincs. 5 cs.

28. Nagy-Abránka. Szalmával fedett, omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 23 f 29 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Iváskófalva* 7 cs., *Kis-Abránka* 10 cs. és *Kranya-Martinka* (Krajna-Martinka) 7 cs. Kettőben közülük javításra szoruló templom, az egyikben kántortanító jövedelem nélkül.

29. Fekete-Patak. Szalmával fedett, javításra szoruló fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 24 f 20 kr. K —j. 11 cs. *Fil: Csertiz-Falva* (Csertész-Falva). Omladozó, régi templom. Ku: az Ilosvay cs. 11 cs.

30. Bábafalva. Zsindellyel fedett fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 6 f 9 kr. Kj —. 15 cs.

31. Bresztó. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 14 f 33 kr. Kj —. 11 cs.

32. Lécfalva. Közepes fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 9 f 3 kr. Kj —. 12 cs.

33. Dunkófalva. Javításra szoruló fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 21 f. Kj —. 9 cs. *Fil: Dubina.* Rossz templom. 6 cs. *Alsó-Hrabovnica.* Templom nincs. 6 cs.

34 Kocka-Szállás. Rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 7 f 41 kr. Kj —. 13 cs.

35. Középső-Viznice. Javításra szoruló, rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 32 f 10 kr. Kj —. 6 cs. *Fil: Felső-Viznice.* Templom. 16 cs. *Klockófalva.* Templom. 4 cs. *Kis-Belle* (Kis-Belebele). Templom nincs. 5 cs.

36. Szidorfalva. Omladozó, régi fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 10 f 26 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Puznyákfalva.* (Pusnyákfalva.) Fatemplom. *Fedelesfalva.* Templom nincs. A két községben 10 cs.

37. Repede. Fatemplom. Ku: a szentmiklósi és munkácsi uradalom. Pj 17 f 6 kr. Kj —. 14 cs. *Fil: Bukovinka* és *Dubrovica.* Templom egyikben sincs. A kettőben 15 cs.

38. Szentmiklós. Omladozó kőtemplom. Ku: a szentmiklósi és munkácsi uradalom. Pj 25 f 36 kr. Kj —. 34 cs.

39. Petruszovica. Újonnan épült fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 13 f 45 kr. Kj — 12 cs.

40. Verbiás. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 11 f 3 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Hluboka-Pataka.* Templom nincs. 8 cs.

41. Új-Rosztoka. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 23 f 29 kr. Kj —. 16 cs

42. Závadka. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 11 f 57 kr. Kj —. 30 cs.

43. Zdenyova. (Zsdenyova.) Közepes fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 5 f 52 kr. Kj —. 7 cs.

44. Serbóc. Rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 9 f 57 kr. Kj —. 10 cs.

45. Alsó-Verecke. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 21 f 39 kr. Kj —. 30 cs.

46. Zágyilszka. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 22 f 48 kr. Kj —. 12 cs.

47. Bisztra. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 21 f 1 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Kotilinca.* Templom nincs. 8 cs. *Borsucsina.* Újonnan épült templom. 11 cs.

48. Láturka. Összeomlott, régi templom, újonnan épül. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 13 f 24 kr. Kj —. 30 cs.

49. Tissova. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 6 f 45 kr. Kj —. 10 cs.

50. Perekreszna. Fatemplom. Ku: a munkács uradalom. Pj 7 f 54 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Bukóc.* Omladozó templom. 15 cs.

51. Pódpolóc. (Pudpolóc.) Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi és szentmiklósi uradalom. Pj 9 f 39 kr. Kj —. 8 cs.

52. Nagy-Rosztoka. Fatempom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 16 f 26 kr. Kj —. 19 cs.

53. Nagy-Abránka. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 5 f 55 kr. Kj —. 9 cs.

54. Drahusóc. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi és szentmiklósi uradalom. Pj 9 f 19 kr. Kj —. 6 cs.

55. Felső-Hukliva. Javításra szoruló, rossz fatempom. Ku: a Sennyey cs. Pj 25 f 56 kr. Kj —. 28 cs.

56. Alsó-Hukliva. Fatemplom. Ku: a Sennyey cs. Pj 23 f 46 kr. Kj —. 40 cs.

57. Tolomás. (Talamás.) Fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 10 f 8 kr Kj —. 6 cs. *Fil: Szkotárszka.* Templom. 12 cs.

58. Kánora. Omladozó fatemplom. Ku: a Perényi cs. Pj 8 f 46 kr. Kj —. 9 cs.

59. Volóc. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 18 f 11 kr. Kj —. 24 cs.

60. Lázár-Pataka. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 4 f 23 kr. Kj —. 6 cs. *Fil: Felső-Verecke.* 9 cs.

61. Timsór. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 9 f 32 kr. Kj —. 12 cs.

62. Nelipina. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 33 f 6 kr. Kj —. 19 cs.

63. Szolyva. (Szvalyova.) Újonnan épülő kőtemplom. Ku: a szentmiklósi uradalom. Pj 21 f 41 kr. Kj —. 30 cs.

64. Nagy-Bisztra. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 7 f 42 kr. Kj 1 f 12 kr. 12 cs.

65. Hankovica. Közepes fatemplom. Ku: a szentmiklósi és munkácsi uradalom. Pj 2 f 21 kr. Kj —. 11 cs.

66. Szászuvka. (Szászoka.) Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 8 f 36 kr. Kj —. 12 cs.

67. Ploszkó. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 8 f 24 kr. Kj —. 21 cs.

68. Holubina. Fatemplom. Ku: a szentmiklósi uradalom. Pj 15 f 24 kr. Kj — 16 cs. *Fil: Szolocsina.* Rossz templom. 10 cs.

69. Plavia. Kijavított fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 6 f 40 kr. Kj —. 9 cs.

70. Sztroina. (Sztrogna.) Javításra szoruló fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 9 f 7 kr. Kj — 10 cs.

71. Duszina. Rossz fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 10 f 50 kr. Kj —. 13 cs.

72. Kis-Tibava. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 7 f 47 kr. Kj —. 15 cs.

73. Szuszkó. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 13 f 56 kr. Kj —. 15 cs.

74. Bogarovica. (Falucska.) Fatemplom. Ku: Komlóssy. Pj 7 f 59 kr. Kj —. 10 cs.

75. Kisfalu. (Kisfalud.) Összeomlott régi templom, újonnan épül. Ku: Klobusiczky László. Pj 7 f 9 kr. Kj —. 15 cs.

76. Remete. Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 20 f 12 kr. Kj —. 10 cs.

77. Ilonca. Fatemplom. Ku: az Ilosvay cs. Pj 24 f 39 kr Kj —. 50 cs.

78. Bilke. Két temploma van: felső és alsó. *A felső templom* régi, teteje javításra szorul. Ku: Keresztes László. Pj 36 f 18 kr. Kj —. 36 cs. *Fil: Szajkófalva.* Templom.

79. U. a. Az alsó fatemplom javításra szorul. Ku: Keresztes László. Pj 30 f 36 kr. Kj —. 33 cs. *Fil: Dubróka.* (Dobroka.) Templom.

80. Lukova. Rossz fatemplom. Ku: Vetéssy Ferenc. Pj 3 f 6 kr. Kj —. 8 cs.

81. Lóza. Templom. Ku: az Ilosvay cs. Pj 22 f 10 kr. Kj —. 48 cs. *Fil: Felső-Karaszló.* 4 cs.

82. Ilosva. Omladozó templom. Ku: az Ilosvay cs. Pj 15 f 24 kr. Kj —. 24 cs.

83. Kövesd. Közepes fatemplom. Ku: a Komlóssy cs . Pj 12 f 42 kr. Kj —. 23 cs.

84. Beregszász. Fatemplom, teteje javításra szorul. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 61 f 21 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Jánosi* és *Ardó.* 21 cs.

85. Homok. Rossz fatemplom. Ku: a Galambos cs. Pj 11 f 39 kr. Kántortanító nem szerepel az összeírásban. 8 cs. *Fil: Déda.* 3 cs.

86 Sztrabicsó. Rossz fatemplom. Ku: Ötvös. Pj 16 f. Kj —. 12 cs. *Fil: Isnyéte.* Fatemplom. 7 cs.

87. Nagy-Magyaros. (Nagy-Mogyorós.) Fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 11 f 18 kr. Kj —. 10 cs. *Fi: Kis-Magyaros* (Kis-Mogyorós). Újonnan épült templom. 7 cs.

88. Bubuliska. Rossz fatemplom. Ku: a Munkács melletti csernekhegyi bazilitták. Pj 6 f 30 kr. Kj —. 12 cs.

89. Patkányóc. (Patkanóc.) Fatemplom. Ku: br. Dőry. Pj 21 f 54 kr. Kj —. 20 cs. *Fil: Kuzmin és Kucsava.* Mindkettőben fatemplom. 16 cs.

90. Lucska. Omladozó fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 27 f 24 kr. Kj 8 f. 40 cs.

91. Lauka. Templomra nincs adat az összeírásban. Ku: a Munkács melletti csernekhegyi baziliták. Pj 6 f 3 kr. Kj —. 11 cs.

92. Bartháza. Közepes fatemplom. Ku: a munkácsi uradalom. Pj 11 f 56 kr. Kj —. 17 cs. *Fil: Makaria.* Újonnan épült fatemplom. 7 cs.

Sáros megye

1. Rosztok. (Rosztoka.) Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 17 f 26 kr. Kj —. 22 cs.

2. Sepinec. (Sapinec.) Fatemplom. Ku: Szirmay Tamás ezredes özvegye. Pj 24 f 18 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Kozsán.* Fatemplom. 6 cs.

3. Schavnik. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 20 f 30 kr. Kj —. 12 cs.

4. Rakovec. (Rákóc.) Tetőtlen fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 8 f 4 kr. Kj —. 8 cs.

5. Psztrina. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 20 f 52 kr. Kj —. 12 cs.

6. Sasova. Fatemplom. Ku: Soós László. Pj 17 f 2 kr. Kántortanító a földesúri robot miatt nincs. 8 cs. *Fil: Brezovka.* Fatemplom. 4 cs.

7. Benyadikóc. (Benedikóc.) Omladozó fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 21 f 6 kr. Kj —. 12 cs.

8. Mlinaróc. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 19 f. Kj —. 20 cs.

9. Hrabóc Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 18 f 30 kr. Kj —. 19 cs.

10. Kecskóc. Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 31 f 42 kr. Kj —. 20 cs.

11. Potok (Potoka.) Közepes fatemplom. Ku: br. Klobusiczky Antal. Pj 14 f 24 kr. Kj —. 9 cs.

12. Mergec. (Mérgeska.) Közepes fatemplom. Ku: Szirmay Tamás ezredes özvegye. Pj 11 f 42 kr. Kj —. 8 cs.

13. Viskóc. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 23 f 12 kr. Kj —. 9 cs. *Fil: Krusinec.* Templom nincs. 6 cs.

14. Viszlava. Omladozó fatemplom. Ku: br. Klobusiczky Antal. Pj 23 f 42 kr. Kj —. 16 cs.

15. Gribov. (Gribova.) Közepes fatempom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 21 f 28 kr. Kj —. 8 cs. *Fil: Kozsuhóc.* Közepes fatemplom. 5 cs.

16. Semetkóc. Rossz fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 14 f 42 kr. Kj —. 12 cs.

17. Olsavka. Fatemplom Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 10 f 50 kr. Kj —. 10 cs.

18. Bukóc. Fatemplom.Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 35 f 36 kr. Kj —. 21 cs.

19. Dricsna. Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 14 f 2 kr. Kj —. 26 cs.

20. Felső-Szvidnik. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 12 f 22 kr. Kj —. 26 cs.

21. Bobrocsal. (Bodruzsal.) Omladozó fatemplom. Ku: Aspremont. Pj 18 f 50 kr. 6 cs. *Fil: Mirolya.* Fatemplom. 23 cs.

22. Bisztre. (Bisztra.) Közepes fatemplom. Ku: Aspremont. Pj 15 f 52 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Komarnik.* Közepes fatemplom.

23. Csorne. (Csarnó.) Fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 14 f 40 kr. Kj —. 7 cs. *Fil: Hinkóc.* (Hunkóc.) Fatemplom. 12 cs

24. Felső-Piszana. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 14 f. Kj —. 8 cs. *Fil: Alsó-Piszana.* Templom nincs. 18 cs.

25. Dobroszlava. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 24 f 42 kr. Kj —. *Fil: Medvedcse.* Fatemplom. 20 cs.

26. Szuha. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 5 f 26 kr. Kj —. 7 cs.

27. Ladomirova. (Ladomér.) Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 29 f. Kj —. 23 cs.

28. Kapisova. (Kapisó.) Fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 21 f 30 kr. Kj —. 12 cs.

29. Felső-Jedlova. Fatemplom, javításra szorul. Ku: gr. Aspremont. Pj 15 f 50 kr. Kj —. 16 cs.

30. Vapennik. Fatemplom, javításra szorul. Ku: Aspremont grófnő. Pj 28 f 30 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Alsó-Jedlova.* 18 cs.

31. Szvidnicki. (Szvidnica.) Fatemplom. Ku: Aspremont grófnő. Pj 20 f 24 kr. Kj —. *Fil: Dolhon* (Dolhonya) és *Bellejóc.* Templom nincs. 12 cs.

32. Kruzslyov. (Kruszlyó.) Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 11 f 6 kr. Kj —. 21 cs.

33. Alsó-Szvidnik. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay. Pj 15 f 58 kr. Kj —. 18 cs.

34. Volya. Rossz fatemplom. Ku: gr. Szirmay. Pj 32 f 23 kr. Kj —. 20 cs.

35. Alsó-Orlih. Fatemplom. Ku: Aspremont grófnő. Pj 28 f 48 kr. Kj —. *24 cs.*

36. Felső-Tvarozsec. (Felső-Tvarosztsza.) Fatemplom. Ku: Dessewffy Tamás. Pj 12 f 54 kr. Kj —. 9 cs.

37. Cigelka. Fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 18 f 18 kr. Kj —. 20 cs.

38. Alsó-Tvaroca. (Alsó-Tvarosztsza.) Fatemplom. Ku: Dessewffy Tamás. Pj 30 f 2 kr. Kj —. 19 cs.

39. Andriov. (Andrejova.) Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 21 f 6 kr. Kj —. 30 cs.

40. Kurova. Fatemplom. Ku: Usz Móric István. Pj 23 f 26 kr. Kj 1 f 56 kr. 25 cs.

41. Petrova. (Pitrova.) Közepes fatemplom. Ku: Dessewffy Tamás. Pj 21 f 2 kr. Kj 48 kr. 7 cs.

42. Stebnic. (Sztebnik.) Fatemplom. Ku: Dessewffy Tamás. Pj 18 f 46 kr. Kj —. 13 cs.

43. Komlós. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 15 f 52 kr. Kj —. 20 cs.

44. Beherov. Közepes fatemplom. Ku: Dessewffy András. Pj 21 f 20 kr. Kj —. 40 cs. *Fil: Regetyuvka.* (Regettő.) Közepes fatempom.

45. Ondava. (Ondavka.) Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 12 f. Kj —. 8 cs.

46. Felső-Polyanka. Új fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 20 f 32 kr. Kj —. 9 cs.

47. Váradka. Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 18 f 32 kr. Kj —. 19 cs. *Fil: Jedlinka.*

48. Alsó-Polyanka. Közepes fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 18 f 40 kr. Kj —. 12 cs.

49. Huta. Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 14 f 54 kr. Kj —. 8 cs.

50. Felső-Miros. (Felső-Mirosó.) Fatemplom. Ku: Szegedy Pál. Pj 12 f 30 kr. Kj —. 25 cs.

51. Alsó-Mirosov. (Alsó-Mirosó.) Új fatemplom. Ku: Szegedy Pál. Pj 10 f 42 kr. Kj —. 20 cs.

52. Dubova. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 13 f 50 kr. Kj —. 20 cs.

53. Niklova. Új fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 33 f 14 kr. Kj —. 16 cs.

54. Cigla. Fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 16 f 20 kr. Kj —. 12 cs.

55. Csarne. (Csarnó.) Fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 20 f 46 kr. Kj —. 15 cs.

56. Belovezsa. Fatemplom. Ku: Soós László. Pj 37 f 58 kr. Kj —. 30 cs.

57. Kurimka. Fatemplom. Ku: gr. Aspremont. Pj 28 f 42 kr. Kj —. 24 cs.

58. Rovne. (Rovnó.) Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 32 f 20 kr. Kj —. 19 cs.

59. Csernin. (Csernina.) Fatemplom. Ku: özv. Horváth Miklósné Vas Zsuzsanna. Tj 1 f. Pj 32 f 18 kr. Kj —. 30 cs.

60. Orlich. Fatemplom. Ku: Aspremont grófnő. Pj 20 f 58 kr. Kj —. 24 cs.

61. Fias. Fatemplom. Ku: Szirmay Tamás ezredes özvegye. Pj 7 f 54 kr. Kj —. 8 cs.

62. Ortutova. (Ortutó.) Fatemplom. Ku: Pécsi András. Pj 27 f 42 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Lipova.* Fatemplom.

63. Steforov. (Stefuró.) Fatemplom. Ku: Pécsi András. Pj 19 f 20 kr. Kj —. 16 cs. *Fil: Valkóc.* Fatempom.

64. Szobos. Fatemplom. Ku: Dobay Károly. Pj 20 f 48 kr. Kj —. 17 cs. *Fil: Matóc.* Fatemplom.

65. Lukov. (Lukó.) Fatemplom. Ku: Klobusiczky Antal. Pj 26 f 48 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Venetia.* Fatemplom.

66. Klembirk. (Klembirg.) Kőtemplom. Ku: br. Ghillány özvegye. Pj 73 f 53 kr. Kj —. 26 cs. *Fil: Kvacsány.* Fatemplom. *Bujakov.* (Bujják.) Fatemplom.

67. Peklin. Közepes fatemplom. Ku: Károly. Pj 21 f 28 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Lubovec.* (Lubóc.) Közepes fatemplom.

68. Miklósfalva. Fatemplom. Ku: Görgey Ferenc és Semsey Pál. Pj 52 f 22 kr. Kj —. 25 cs. *Fil: Janov.* (Janó.) Fatemplom.

69. Rencsesov. (Rencsisó.) Fatemplom. Ku: a Szinnyey-család. Pj 29 f 46 kr. Kj —. 16 cs. *Fil: Lacsnó.* Fatemplom.

70. Legnava. (Lagnó.) Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 23 f 22 kr. Kj —. 15 cs.

71. Balázsfalva. Kőtemplom. Ku: a Berzeviczy-család. Pj 42 f 56 kr. Kj —. 20 cs. *Fil: Stelbach.* Kőtemplom.

72. Bajróc. Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 25 f 52 kr. Kj —. 11 cs.

73. Sámbron. (Feketekút.) Fatemplom. Ku: a Berzeviczy-család. Pj 22 f 14 kr. Kj —. 12 cs.

74. Dgyacsov. (Décső.) Kőtemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 10 f 18 kr. Kj —.

75. Kiov. Fatemplom. Ku: a Dessewffy-család. Pj 34 f 46 kr. Kj —. 20 cs.

76. Ujak. Közepes fatemplom. Ku: a Palocsay-család. Pj 18 f 42 kr. Kj —. 16 cs.

77. Matiszova. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 19 f 46 kr. Kj —. 12 cs.

78. Lipnik. Közepes fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 33 f 42 kr. Kj —. 15 cs. *Fil: Sztarina.*

79. Ressó. Fatemplom. Ku: özv. Hanzgirgné. (Bártfa.) Pj 22 f 10 kr. Kj —. 16 cs. *Fil: Trojcsán.* (Trócsány.) Fatemplom.

80. Hradiscse. Fatemplom. Ku: Bornemissza. Pj 25 f 58 kr. Kj —. 10 cs. *Fil: Zavatka.* (Závadka.) Fatemplom.

81. Orló. Fatemplom. Ku: a Palocsay-család. Pj 19 f 26 kr. Kj —. 13 cs.

82. Csircs. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 14 f. Kj —. Nem tanít. 12 cs.

83. Pusztamező. Fatemplom Ku: a Palocsay-család. Pj 16 f 58 kr. Kj —. Nem tanít. 10 cs.

84. Malcó. Kőtemplom. Ku: Kapy Ferenc. Pj 21 f 28 kr. Kj —. 15 cs. *Fil: Lenartó.* Fatemplom.

85. Jesztreb. Fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 22 f 46 kr. Kj —. 20 cs.

86. Lubotina. Omladozó fatemplom. Ku: gr. Szirmay Tamás. Pj 15 f 12 kr. Kj —. 10 cs.

87. Livov. (Livó.) Fatemplom. Ku: Klobusiczky Antal. Pj 14 f 46 kr. Kj —. 11 cs.

88. Gerlachov. Fatemplom. Ku: a Kapy-család. Pj 18 f 6 kr. Kj —. 14 cs

89. Soma. (Som.) Fatemplom. Ku: Szeben városa. Pj 22 f 6 kr. Kj —. 12 cs. *Fil: Jakovjan.* (Jakoris.) Rossz fatemplom.

90. Hrabó Fatemplom. Ku: Korotnoky Sámuel. Pj 16 f 12 kr. Kj —. 14 család.

91. Krizse. Fatemplom. Ku: Klobusiczky Antal. Pj 16 f 54 kr Kj —. 14 család.

92. Kruzslyó. Fatemplom. Ku: Klobusiczky Antal. Pj 22 f 32 kr. Kj —. 13 cs. *Fil: Boglyárka és Krive.* Mindkettőben fatemplom.

93. Sznakó. Fatemplom. Ku: Petróczy László. Pj 16 f 48 kr. Kj —. 15 cs.

94. Hanigóc. (Henig.) Fatemplom. Ku: a Pécsi-család. Pj 27 f 50 kr. Kj —. 16 cs.

95. Gerald. Fatemplom. Ku: Bornemisza Antal és István Pj 25 f 12 kr. Kj —. 14 cs. *Fil: Zsatkóc.* Templom nincs.

Fügedi Erik:

Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken

Régi megállapítása a magyar történettudománynak, hogy az egyes vidékek megszállása után kialakított politikai szervezettel karonfogva járt az Egyház szervezése, de míg az egyházi szervezet az eredeti állapotokat késő korig megőrizte, addig a politikai fejlődés túlhaladta az első fokot és az eredeti állapotot egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevéssé tartotta fenn. Egy-egy vidék egyházi szervezete megkövülten őrízte az előző korok állapotát, s ha éppen a korai időpontokra vonatkozólag óhajtunk felvilágosítást kapni, a település általános irányáról és intenzitásáról, akkor ezt egyedül az egyházi szervezet beható vizsgálata révén érhetjük el.[1]

E sorok írója azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az egyházi szervezet részletes vizsgálatával az egykori nyugati Felvidék sokszor vitatott kérdéseihez nyujtson újabb támpontokat, elsősorban pedig az első magyar megtelepedés északi határvonalának ismeretéhez. Ennek előfeltétele az, hogy pontosan ismerjük az egyházszervezet területi beosztását, s minden egyes falura vonatkozóan tisztában legyünk azzal, volt-e temploma a középkor folyamán, ha igen, plébániaegyház volt-e, vagy pedig csak filiale, továbbá milyen alesperesi és milyen főesperesi kerülethez tartozott. Ha ezeket az alapvető kérdéseket tisztáztuk, akkor más történeti adatainkkal összevetve, feltétlenül adódnak fontos településtörténeti következtetések.

Előljáróban még annyit szögezünk le, hogy a *település* és a *település menete* kifejezéseken[2] azt a folyamatot értjük, mellyel az egyes vidékek elnyerték mai arculatukat, s az emberek által ugyan lakott, de át nem formált tájból a középkor végére falvakban csoportosuló és gazdálkodó, politikailag, társadalmilag és kulturálisan rendezett egység által megmunkált s kialakított tájak lettek. Ember-nem-lakta vidékekről, leszámítva kisebb területeket, nem beszélhetünk a magyar honfoglalás idejében sem, de azt biztosra vehetjük, hogy az elszórtan települt szlávság sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem állott olyan nívón, mint amelyre a magyar honfoglalás s a magyar állam terjeszkedése és szervező munkája után került. Ezt a hatalmas, több századon át tartó munkát, mellyel a régi Fel-

[1] A dolgozat 1943 őszén készült, az azóta kiadott anyagra ennélfogva nem lehettünk tekintettel. — Az egyházi és állami szervezet összefüggésének településtörténeti jelentőségére *Fekete Nagy Antal* mutatott rá. (Századok, 1937. 417. l.)

[2] Ez a cikk részlet egy hosszabb tanulmányból, s így ezen a helyen a település fogalmának meghatározásánál be kellett érni ezzel a kevéssé pontos és elnagyolt magyarázattal. Az ember-nem-lakta vidékekre vonatkozólag lásd Chaloupecky—Rapant—Huščava polémiát (Bratislava, VII. 1937.).

vidéknek ezt a részét megszervezték, nevezzük a következő sorokban településnek.

A magyar *egyháztörténeti irodalomtól*, sajnos, az egyházi szervezet pontos feltárásánál nagyon kevés segítséget várhatunk. Az ellenreformáció jezsuita egyháztörténészeitől *Knauz Ferdinánd*ig töretlen volt a fejlődés vonala. Az addig végzett munka tisztázta az alapokat és rámutatott a két nagy forráscsoportra: az itthoni egyházi levéltárak s a vatikáni levéltár kimeríthetetlen anyagára. A forrásanyag feltárása azonban meg sem közelítette a teljességet, mert már a Knauzzal egyidőben fellépő *Fraknói Vilmos* átterelte a kutatás súlyát az egyház és állam inkább jogi viszonyának vizsgálatára s így az egyházmegyék kiterjedésének, fejlődésének és belső életének ismerete még a kezdeti stádiumot sem érte el. Ezekre a fárasztó részletekre máig sem jutott elég energia vagy érdeklődés.

Egyetlen kivétel e tekintetben a legnagyobb és legtöbbször emlegetett egyházi történeti-földrajzi kísérlet *Ortvay Tivadar*nak „Magyarország egyházi földleírása"[3] volt, amely két vaskos kötetben és térképmellékletekkel 1891-ben jelent meg. A mű bevezetésében Ortvay kifejtette, hogy míg a középkori politikai földrajz elkészítéséhez meglehetős gazdag és elégséges anyagunk van, addig az egyházi történeti-földrajzi „atlas" elkészítéséhez nem áll elegendő adat rendelkezésünkre, annak ellenére sem, hogy egyházi intézményeink annyira átszőtték a középkori politikai és közművelődési történetünket, hogy „egyházi történelmünk tulajdonképen politikai és közművelődési történet is".[4] Az atlasz elkészítését lehetetlenné teszi, hogy a fő- és alesperességek kiterjedését a hézagos adatok alapján nem lehet meghatározni, s így az atlasz előfeltételei hiányoznak, mert míg az oklevelekben előforduló helységek politikai beosztását az oklevelek kevés kivétellel megemlítik, addig az egyházi beosztást soha, s ha nagy ritkán találkozunk is egy-egy templom említésével, nem tudjuk megállapítani egyházszervezeti beosztását, sőt még azt sem, vajjon plébánia volt-e vagy csak fiókegyház. Mindezeket a hiányokat Ortvay a vatikáni levéltárban fennmaradt XIV. sz. eleji pápai tizedjegyzékekkel akarta pótolni, ezek szerinte „egymagukban lehetségessé teszik azt, mit összes egyéb forrásaink együttesen lehetségessé nem tesznek".[5] Ennek a megállapításnak alátámasztására felhozza, hogy míg okleveles anyagunk alapján a XIV. sz. közepéig csupán 70 főesperesség rekonstruálható, addig a tizedjegyzékekből 94 főesperesség léte tűnik ki. A tizedjegyzék részletesebb vizsgálatánál azonban Ortvay előtt is csakhamar felmerültek azok a hibák, amelyek értéküket erősen csökkentik: nem teljesek, nem foglalják magukban az ország egész területét, egyes főesperességek, pl. a sasvári teljesen hiányoznak, másrészt a nevek oly eltorzult alakban maradtak fenn, hogy az azonosítás sokszor reménytelen.[6]

Mai szemmel Ortvay munkájának egyéb hibái is szemünkbe tűnnek, amelyek sokszor még korának tudományos színvonalával sem magyarázhatók meg teljesen. *Bakács István János* mutatott rá legújabban Hont vármegye egyházas helységeinek vizsgálata során,[7] hogy az Ortvay rendelkezésére álló kiadott szöveg nem felelt meg mindig az eredetinek, az amúgy is torzult névalakokat tehát még hibás olvasatok is rontották, az azonosításnál Ortvay túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított a Pázmány Péter által készített jegyzéknek, s ami még az előzőeknél is súlyosabb következményekkel járt: többször nem vette észre, hogy az egyes főesperességek plébániái sokszor nem sorrendben, hanem össze-vissza keverten vannak a jegyzékben felsorolva.[8] De még így sem találhatunk megnyugtató feleletet Ortvay hibáira, mert azokat súlyosabbaknak és mélyebb okokból táplálkozóknak kell tartanunk. Úgy látjuk,

[3] Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Budapest, 1891.
[4] U. o. XI. l.
[5] U. o. XII. l.
[6] U. o. XIII. s k. ll.
[7] Regnum, 1942—43. évf. 9—23. l.
[8] U. o. 9—12. l.

hogy Ortvay, amikor még a mai hiányos Csánki-féle földrajz sem állott rendelkezésre, amikor a történeti forrásanyag tekintélyes része kiadatlanul hevert a levéltárak rejtett zugaiban, s a kiadás még a mai, nem kielégítő fokot sem érte el, lehetetlen feladatra vállalkozott, mikor a tizedjegyzékek hatalmas anyagát az egész országra vonatkozóan akarta feldolgozni, s még lehetetlenebbé vált ez a feladat azáltal, hogy a szerző sem a visszafelé következtető történeti módszert, sem a levéltáraknak Anjou-korra vonatkozó kiadatlan anyagát nem hívta segítségül. Ha középkori egyházi szervezeteinket részleteiben pontosan akarjuk megismerni, akkor nem zárkózhatunk el az egyes vidékekre vonatkozó okleveles anyag lehető legteljesebb összegyüjtésétől, mint ezt Bakács is tette idézett dolgozatában, s az így kapott hiányos képet még az újkor eleji canonica visitatiókkal is ki kell egészíteni.

Vessünk egy tekintetet arra a hatalmas forrásanyagra, amely középkori egyházi szervezetünk rekonstruálásánál rendelkezésünkre áll, s amelyet a következőkben mi is használni fogunk, annak hangsúlyozásával, hogy itt most kizárólag az egyházi közigazgatás és az egyházi fegyelmi hatóságok felépítésére vetjük a fősúlyt s a tizedeket mint az egyházi gazdálkodás jelentős csoportját ez alkalommal teljesen kikapcsoljuk. Tudni akarjuk tehát, hogy a középkor folyamán az egykori nyugati Felvidéken milyen püspökségek, milyen fő- és alesperességek voltak, s mekkora volt ezek kiterjedése.

A kiinduló pontot munkánknál az 1559—1562. évek között készült *canonica visitatiók* alkotják, de csak az esztergomi egyházmegyére vonatkozólag. Ez az időpont — bár a luteranizmus ekkor már a Felvidék jelentős részét is elfoglalta —, azért alkalmas e vizsgálatok kiinduló pontjául, mert éles, szervezetbeli elválás a két egyház között még nincsen, s a katolikus főesperes vizsgálja azokat a plébániákat is, amelyek papjai már a luteranizmus szolgálatában állanak. A nyitrai egyházmegyére vonatkozólag ilyen forrás, sajnos, nem áll rendelkezésünkre, az egyházmegye első canonica visitatiói itt oly későiek (XVII. század eleje), hogy azokat nagy tévedések veszélye nélkül alkalmaznunk nem lehet.

Az esztergomi érsekség egyes főesperességeiről (székesegyházi, barsi, honti) már 1559-ből is vannak néhol részletes canonica visitatióink. Az 1561-i egyházi vizsgálatok pedig szinte az egész érsekségnek a törököktől el nem foglalt részére kiterjednek. 1562-ből már a vizsgálatot elrendelő mandátumot is ismerjük[9] és a nyomán készült komáromi és pozsonyi főesperesi visitatiót. Mindezeknek lelkes szorgalmazója Oláh Miklós érsek volt, s a vizsgálatokról készített jelentések is nagyobbára hozzá vannak intézve, az ő szóbeli utasításaira hivatkoznak. A jelentések készítői majdnem minden alkalommal a főesperesek voltak, kik vagy kerületüket végigjárva,[10] vagy kerületük papjait összehíva,[11] tartották meg a vizsgálatokat. A vizsgálatok kiterjedtek a plébános személyére, teológiai tudására, liturgiai jártasságára, erkölcsére, magánéletére, a templom épületének állapotára, az egyházi kegyszerek őrzésére, a temetőre. Nem minden jegyzék készült egyforma pontossággal, vannak jegyzékeink, amelyeknél a helységnév után csupán általános megjegyzés van arról, hogy van-e egyáltalán plébános az illető helyen, s ha van, megtartja-e a katolikus egyház szertartásait, vagy sem. De nemcsak a szűkszavúságra, hanem ellen-

[9] *Bucko, V.:* Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564., Bratislava, 1939. 123. lap.

[10] Pl. a sasvári főesperesség visitatiója, 1561-ben. Bucko: i. m. 195. l.

[11] Pl. a pozsonyi prépost kerületének visitatiója, 1561—1562. évekből. Bucko: i. m. 132. és 141. l.

kezőjére is van példa: sokszor a szóbanforgó helység világi birtokosait[12] s a templom patrociniumát[13] is feltüntetik a jelentések, a pozsonyi prépostság területében pedig néhol még a falvak nemzetiségi viszonyait is feljegyezték 1562-ben.[14]

Az 1559—1562. évekből származó canonica visitatiók közül a következőket használjuk fel:

Székesegyházi főesperesség 1560,[15] komáromi főesperesség 1561, 1562,[16] pozsonyi prépost főesperesi kerülete 1561, 1562,[17] nyitrai főesperesség 1559, 1560,[18] sasvári főesperesség 1561,[19] barsi főesperesség 1559, 1561,[20] honti főesperesség 1561, 1559,[21] zólyomi főesperesség 15.[22]

A fesorolásból látható, hogy az esztergomi egyházmegyének csupán nógrádi és gömöri főesperessége, továbbá a szepesi prépost hatáskörébe utalt kerület hiányzik, tehát az egyházmegye többi részéről, a bennünket közelebbről érdeklő nyugati vidékről egységes és időben is egyező összeírást nyerhetünk. Ezekből az összeírásokból meg tudjuk állapítani, a fő- és alesperesi kerületek kiterjedését, az alájuk rendelt plébániák számát és elhelyezkedését, s így tisztába jöve a XVI. század derekának egyházi szervezetével, indulhatunk neki a középkori állapotok megrajzolásának. Módszerünk u. i. éppen a fordítottja lesz annak, amit Ortvay követett, mi nem a XIV. századig, vagy más középkori időpontig akarjuk összegyüjteni az adatokat, s azokat rendszerezve az egyházi szervezetet kidolgozni, hanem a XVI. század derekának bő adataira felépített egyházi szervezetből megkíséreljük a XIV. század dereka után keletkezett egyházi szervezetet lehámozni. Ha ez a munka sikerült, akkor megkaptuk a XIV. század derekának egyházi szervezetét, sokkal nagyobb valószínüséggel, mint Ortvay, vagy mások, kik az egyházi szervezetet hiányos történeti adatokra építették fel. Az alapot megadó XVI. századi szervezet forrásainak ismerete után tehát vizsgáljuk meg, milyen anyagot szolgáltatnak további kutatásunkhoz az egyházi levéltárak.

Az első levéltár, melyről meg kell emlékeznünk, a *vatikáni levéltár*. Anyagából a „vatikáni okirattári bizottság", sajnos, a Fraknói irányította szempontok szerint, a pápai tizedjegyzékek és Bonifác pápa bullái után már inkább csak állami vonatkozású anyagot publikált.[23] A mi szempontunkból pedig nem ennek van jelentősége,

[12] Pl. a nyitrai főesperesség 1560-i, a pozsonyi 1561-i, a sasvári 1561-i visitatióban, Bucko: i. m. 132., 167., 195. l.

[13] Pl. a nyitrai főesperesség 1559-i visitatiója. Bucko: i. m. 151. l.

[14] *Bucko:* i. m. Beszterce, Lamacs stb.

[15] Kiadása: *Bucko:* i. m. 124. l.

[16] Kiadása: u. o. 125. és 128. l.

[17] Kiadása: u. o. 132., 141. l.

[18] Kiadása: u. o. 151. és 167. l.

[19] Kiadása: u. o. 195. l.

[20] Kiadása: u. o. 201. és 210. l.

[21] Kiadása: u. o. 201. és 222. l.

[22] Majdnem teljesen kiadta *Bucko*, Theologia Slovaca I. l.

[23] Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár.

hanem az ú. n. regesta supplicationumnak, a kérvénykönyveknek, amelyek számtalan olyan egyházi intézmény és templom nevét tartották fenn, amelyre hazai okleveles anyagunkban nem találunk említést. Külön jelentőségük, hogy az egyházak neve mellett sokszor patrociniumukat is megjelölik, s minden egyes alkalommal feltüntetik, hogy az illető egyház ecclesia parochialis, tehát plébánia-e, vagy sem. Ilyen irányú anyagot csupán *Bossányi Árpád*[24] és *Lukcsics József*[25] publikáltak és néhány apróbb cikk.[26] Kihasználva így ez az anyag sincs.

A *hazai egyházi levéltárak anyaga*, sajnos, épúgy kihasználatlan, mint magánlevéltáraink oklevelei. A „Monumenta ecclesiae Strigoniensis", amely nemcsak az esztergomi prímási és káptalani, hanem a pozsonyi és szepesi prépostságok levéltári anyagát is hivatva lett volna publikálni, elakadt a harmadik kötet után. Ez annál szomorúbb, mert az egyházi levéltárak oklevelei rengeteg adatot tartalmaznak, egyházszervezeti problémákra vonatkozólag is. Néha egész főesperesi kerületek plébániáit sorolják fel egy-egy perrel, vagy vitás kérdéssel kapcsolatban, az egyes plébániákra, azok patrociniumára és egyéb viszonyaira pedig számtalan elszórt adatot találhatunk, melyek a XVI. századi canonica visitatiókkal összevetve időben visszafelé egészítik ki az ott kapott képet.

Két jellemző példával világíthatjuk meg a fentieket: a liptói főesperesség Ortvay művében csak azért jöhetett létre, mert nem ismerte az esztergomi káptalan 1397-i canonica visitatiójának használható kiadását.[27] Ebből a visitatiós jegyzőkönyvből világossá lett volna előtte is, hogy liptói főesperesség nem volt a középkorban, hiszen hosszú részek emlékeznek meg az esztergomi egyház főespereseiről, s ezek mit sem tudnak liptói főesperesről, csak Fejér rosszul olvasott okleveleiben fordul elő a liptói „fő"-esperes. A másik példa: a pozsonyi prépost joghatósága alá utalt főesperesi kerület összes plébániáit felsorolja egy 1390-i oklevél.[28] Használható kiadása ennek az oklevélnek sincs, csupán Fejér közölte a felismerhetetlenségig torzult névalakokkal.

Míg az egyházi levéltárakban szinte minden egyes oklevélben találhatunk adatot az egyházi szervezetre, addig *magán- és közlevéltárainkban* az egyházi adatok már sokkal nehezebben gyüjthetők össze. Hogy mégis rengeteg adat van ezekben a levéltárakban is, azt legjobban a legújabban megjelent „Csánki"-kötet[29] és Bakács munkája[30] bizonyítják. Az okleveles anyagból itt elsősorban a végrendeletek jönnek tekintetbe, melyek legtöbbször több egyházat

[24] *Bossányi Árpád:* Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I. kötet: VI. Kelemen pápa, 1342—1352. Budapest, 1916. — II. kötet: VI. Ince pápa, 1352—1362., V. Orbán pápa 1362—1370., VII. Kelemen ellenpápa, 1378—1394. Budapest, 1918.

[25] *Lukcsics József:* A XV. századi pápák oklevelei.

[26] *Czaich A. G.:* Regesták VI. Sándor pápa korából. Tört. Tár, 1904. 16. l. az 1492—1497. évekből.

[27] Kiadása: *Batthyány:* Leges ecclesiasticae regni Hungariae. III. 297. l., utána *Fejér:* CD. X/2. 506. l. Újabban: *Kollányi F.:* Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Tört. Tár, 1901. 71. és 239. l.

[28] Kiadása: *Fejér:* CD. X/8. 313. l.

[29] *Fekete Nagy A.:* Trencsén vármegye. Budapest, 1941.

[30] *Bakács* i. m. 9. s k. ll.

sorolnak fel, megnevezve patrociniumát és néha papját, vagy plébánosát, amiből arra is következtethetünk, vajjon plébániával van-e dolgunk? A végrendeletek mellett a magánkegyúri joggal kapcsolatos perek s a leánynegyed, hitbér, jegyajándék stb. ügyek adhatnak számunkra adatokat. A XV. századtól kezdve a váruradalmak adományozása is szolgáltathat adatokat, amikor felsorolják a hozzátartozó községek templomait, nemcsak patrocinium és plébániák szerint, hanem sokszor egyéb értékes, a templom területére, vagy helyére vonatkozó megjegyzéssel.[31]

Mindezek világosan bizonyítják, hogy van mód az egyházi szervezet tisztázására és rekonstruálására, legalább is bizonyos mértékben. Igaz, hogy a plébániák müködési területét nem tudjuk mindig szétválasztani egymástól, mert az egyháznélküli helyek lelki gondozására nincs elegendö adatunk, a fö- és alesperességi kerületek kiterjedését és a plébániák számát azonban teljesen tisztázhatjuk. A „rákmódszer" igénybevételével próbáljuk meg tehát megrajzolni az egyházi szervezet kérdését, hierarchikus sorrendben felülről-lefelé haladva, s a szervezetadta képből igyekszünk következtetéseket vonni a település intenzitására és irányára.

Az egykori nyugati Felvidéken a középkor derekán két egyházmegye osztozott: az esztergomi érsek és a nyitrai püspök egyházmegyéje A nyitrai püspök joghatósága alá tartozott Nyitra város, Páruca (Nyitra külvárosa), Tormos és Trencsén megye. A többi megyék az esztergomi érsek egyházmegyéjéhez tartoztak. Nem tartozott tehát a nyitrai egyházmegyéhez sem Túróc, sem Árva vármegye, mint Ortvay térképén feltüntette, hasonlóképen nem tartozott Nyitrához az a vékony folyosó Nyitra város és Trencsén megye között a Nyitra folyó völgyében, mint Ortvay kirajzolta.[32] A két egyházmegyének ez a területi megosztása, összevetve a püspökségek megalapításával, már bizonyos következtetésekre adhat alapot.

Az esztergomi érsekségről világosan tudjuk, hogy Szent István alapította. Sokkal nehezebb kérdés azonban a Szent Zoerard és Benedek mártírok és Szent Emmerám tiszteletére szentelt nyitrai püspökség alapításának meghatározása. A püspökség alapításáról semmi hiteles adat nem maradt fenn, csupán más tárgyú oklevelekben elszórt s egymásnak ellentmondó adatok. A kérdést *Chaloupecky* kutatásai tisztázták, aki megállapította, hogy a püspökséget Szent László kezdte megalapítani, de a végleges befejezés már Kálmánra, esetleg annak utódára maradt.[33] Igy a XI—XII. század fordulóján kellett végbemennie a területi elhatárolásnak is a két püspökség között. A XI. században tehát az egész nyugati Felvidék az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. Természetesen az érsek azokat a területeket engedte át a nyitrai püspöknek, melyek kevesebb tizedet fizettek, de azért a megélhetést biztosították. Ez a terület Tren-

[31] V. ö. *Fekete Nagy Antal*, Századok, 1937. 417. l.
[32] *Chaloupecky:* Staré Slovensko, 4. sz. térképmelléklet.
[33] U. o.

csén vármegye volt. Túróc ebben az időben nem jöhetett tekintetbe, Bars megye északkeleti része sem.

Mindebből az alábbi következtéseket vonhatjuk le: 1. A XI—XII. század fordulóján, vagy a XII. század első éveiben, a nyitrai püspökség alapításakor, Trencsén vármegye területének települési és gazdasági intenzitása Nyitra megyéhez képest kisebb volt, mivel az érsek a trencséni és nem a sokkal közelebb fekvő nyitrai vidéket engedte át a püspöknek. 2. Ugyanakkor azonban Trencsén vármegye a XII. század első éveiben rendelkezett akkora népességgel, amely a nyitrai püspök számára anyagi bázist biztosíthatott, mert az újonnan alapított püspökség szerény birtokaiból semmi esetre sem tudott volna megélni. 3. Túróc vármegye, valamint Bars vármegye északkeleti területei Trencsén megyéhez viszonyítva kisebb, vagy csak minimális gazdasági erővel rendelkezhettek, mert különben azokat a sokkal közelebb fekvő területeket kapcsolták volna a báni és privigyei medencével együtt a nyitrai püspökséghez. 4. A magyarság első megszállásának északi határát sem a nyitrai püspökség területén, hanem az esztergomi egyházmegyében kell keresnünk.

Nem hagyhatunk azonban figyelmen kívül két olyan adatot, mely egész eddigi következtetésünket szétrombolhatja, s ez a két adat a *prágai püspökség* 1086-i alapítólevele és a *boroszlói püspökség* 1155-i pápai megerősítése. A prágai alapítólevél, melyet Cosmas XII. századeleji krónikája is fenntartott, 1086-ban a császár kezéből kelt, s leírja az újonnan alapított, illetőleg megerősített püspökség határait is. Ez a határ az eredeti szövegben a következő: „. . . ad orientem hos fluvios habet terminos:Bug scilicet et Ztir cum Cracouua civitate, provintiaque cui Uuag nomen est, cum omnibus regionibus ad predictam urbem pertinentibus, que Cracouua est. Inde Ungrorum limitibus additis usque ad montes, quibus nomen est Triti dilatata procedit. Deinde in ea parte, que ad meridiem respicit, addita regione Morowa usque ad flumen, cui nomen est Wag et ad mediam silvam cui nomen est Mŏre“.[34] Az idézett szöveg helynevei mind azonosíthatók: A keleti határt a Bug és Sztrij folyók alkotják, Krakkó városával és egy Uuag nevű területtel, illetve provinciával. A magyar határon a főhatóság a Tátra hegységig terjed ki, délen pedig Morvaország hozzácsatolásával a Vág nevű folyóig és egy Mŏre nevű erdő közepéig. Ha az oklevél hiteles, akkor 1086-ban a prágai püspökség délkeleti határa a Vág, a keleti és délkeleti határok sarkköve pedig a Tátra hegység. Az alapítólevél azonban nem állja ki a kritikát. Még védelmezőik — közöttük Pekář[35] is megállapították, hogy ha az alapítás tényét s az oklevél egyes részeit 1086-ra tehetjük is, a határok, s főleg a délkeleti határok nem felelnek meg a XI. század végén fennálló állapotoknak. Az oklevélnek Vág vizét érintő határa tehát, csupán a vágyak szülte gondolatot fejezi ki, vagy egyszerűen ki akarta zárni annak

[34] *Friedrich:* CD. I. 94. l. és *Cosmas:* Chronicon Liber I. cap. 37.
[35] ČČH. X. (190.) l.

lehetőségét, hogy egy újra feltámasztott morva püspökség bárhol megvethesse a lábát a morva területeken, s ezért távolabbi, már nem is birtokolt folyót nevezett meg a délkeleti határon.

Nem ilyen egyszerű a boroszlói püspökség 1155-i megerősítése,[36] mely IV. Hadrián pápától származik, s felsorolva az egyház birtokait, így szól: „In quibus hec propriis duximus exprimenda vocabulis: civitates, castella, villas, curtes, et plebes Trecen, Tescin, Gradice . . .“[37] Az első felsorolt birtokban, bár a megfejtésre többféle kísérlet történt, többnyire Trencsén nevét ismerik fel a kutatók, s úgy állítják be ezt az oklevelet, hogy a pápai konfirmáció alapjául egy régebbi keletű bemutatott oklevél szolgált, s a birtokfelsorolás, amely egyben az egyházmegye határainak megvonása is, tulajdonképpen nem az 1155-i, hanem az 1000-i állapotokat mutatja. Mielőtt még az oklevélnyujtotta szükséges következtetéseket levonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy az azonosítás egészen bizonytalan,[38] s hogy mindazt, ami ebből az oklevélből következik, a legnagyobb óvatossággal és fenntartással kell kezelnünk. Mindenesetre alátámasztja a fenti véleményt az a tény, hogy a boroszlói egyházmegyében többször találkozunk Szent Zoerard és Benedek mártírok tiszteletével a patrociniumok között és a boroszlói egyház naptáraiban is. Mivel a két szent Trencsén mellett élt, tiszteletüknek a boroszlói egyházmegyében való elterjedése Trencsénnek a boroszlói püspökséghez való tartozását megerősíti.[39] Ha a pápai oklevél adatai hitelesnek mondhatók és a XI. század elejére visszavetíthetők, akkor megtaláltuk a lengyel hódítás meglehetősen zavaros és homályos kérdésének megoldását, ugyanakkor azonban a fenti következtetéseink 1. és 2. pontjait gyengítettük. Feltételezve, hogy a Szent István alatti lengyel hódítás déli határa nem a krónikákban említett Dunavonal volt, hanem csak Trencsén vármegyére terjedt ki, érthetővé válik, hogyan került Trencsén vármegye a boroszlói püspök joghatósága alá, de ilyen módon az is érthetőbbé lesz, miért adta át az esztergomi érsek is ezt a területet, mely alig nyolcvan éve volt kezében.

Tekintettel a kutatásnak mostani, még elég bizonytalan és nem egységes állapotára, a fenti következtetéseink két első pontját úgy kell módosítanunk, hogy 1. Trencsén vármegye területének átengedése az esztergomi érsek részéről egyrészt anyagi okok miatt történt, másrészt talán közrejátszott az is, hogy a trencséni és gradnai főesperesség eredetileg sem alkotta az érsekség részét, hanem körülbelül húsz évvel később került csak hozzá. Bárhogy is álljon a dolog, az érsek nem hagyta figyelmen kívül az anyagiakban rejlő lehetőséget, amikor Nyitra megye területéből nem volt hajlandó át-

[36] *Midunsky, M. J.:* Vorarbeiten zum schlesischen Urkundenbuch. (Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens. LXX. 1936. 22. skk. l.) Az adatra *dr. Hodál György* úr hívta fel figyelmemet, akinek ezért e helyen mondok hálás köszönetet.

[37] U. o. 27. l.

[38] U. o. 53. l., 150. jegyzet.

[39] *Hodál Gy.* úr közlése.

engedni a nyitrai püspöknek, amiben a nyitrai vidék települési intenzitásának magasabb fokát kell látnunk. 2. Trencsén megye nemcsak elegendő népességgel rendelkezett ahhoz, hogy egy új püspökség anyagi bázisává legyen, hanem talán hagyományai szerint is inkább tartozott a Szent Zoerard és Benedek mártírok tiszteletére épült nyitrai püspökséghez, mint az esztergomi érsekhez.

Az egyházmegyék történeti kiterjedéséből, az alapításuk körülményeiből folyó településtörténeti eredmények — különösen a boroszlói oklevél gyengítő hatása alatt — nem olyan bőségesek, mint ahogy az első pillanatban kecsegtettek. Kutatásunk további irányát azonban már ez a gondolatsor is tisztán mutatja: szükségesnek látszik, hogy a nagy kiterjedésű és az abszolút kronológia szempontjából nagyon is elmosódó vonásokat nyujtó püspöki szervezet vizsgálatáról áttérjünk a magyar egyháztörténet által régóta kutatott, de csak félig kidolgozott témára: a főesperesség vizsgálatára.

A nyugati egyházban a középkor folyamán először a VI. sz.-ban találkozunk főesperessel, archypresbyter, vagy archydiaconus néven. Működésének hatásköre ebben az időben a püspök után következő első és legfőbb (archi-) diaconus szerepében merült ki. Felügyelt az istentiszteletek rendjére, vezette a fiatalabb klerikusok képzését, a szegénygondozást, résztvett az egyházmegye vagyonjogi ügyeinek intézésében és a püspöki igazságszolgáltatásban. Egyben felügyeleti szerve is volt a püspöknek az egész egyházmegyére vonatkozólag, előjegyzést vezetett a püspökség területén fekvő templomokról, kápolnákról és előkészítette a püspök ellenőrző körutait. Az egyházmegyék növekedésével azonban ez az egyházmegye egész területére kiterjedő hatalmas munkakör lehetetlenné vált, s így a IX. sz.-tól kezdve, főleg azonban a IX.—X. sz. fordulóján lassan általánossá lett, hogy egy-egy egyházmegyét több főesperes, több archidiaconus között osztottak meg, egy-egy archidiaconusnak megszabott kerületet, főesperességet, archidiaconatust juttatva. Az újonnan kialakított főesperességek hamarosan szoros kapcsolatba kerültek a különböző egyéb egyházi, főleg pedig káptalani tisztségekkel, s a középkor derekán már általában mindenütt az volt a helyzet, hogy egy-egy főesperes nem azért lett azzá, mert a püspök egyházmegyéjének egy része felett az egyházi felügyelet gyakorlásával személy szerint őt bízta meg, hanem mert az illető más egyházi állásával a főesperesség összekapcsolódott. Ez volt az oka azután annak, hogy a főesperesek felügyeleti jogaik kapcsán egyre nagyobb szerephez és egyre nagyobb függetlenséghez jutottak. Hatalmuk fénykora Németországban a XIII. sz. volt, utána a püspökök erélyes intézkedésekben szorították vissza őket.[40]

A főesperességek kiterjedésével és határaik megvonásával a nyugati történetírás, különösen a német, sokat foglalkozott s megállapította, hogy egyes püspökségekben határozott elvek szerint jártak el, azonban az egész német egyházra vonatkozólag egyetemesen érvényes elvet nem sikerült találni. Mert míg a szász püspökségekben az ú. n. „ősplébániák" lettek egy-egy archidiaconatussá, addig a felsőrajnai területeken a politikai szervezetek, vagy a dékáni kerületek határait alkalmazták a főesperesek közötti felosztás alapjául. Számuk is változott a püspökségek szerint. Míg a szász egyházmegyékben igen nagy a számuk — Halberstadtban 38, Hildersheimben és Münsterben 34—34 —, addig a délnémet püspökök alá kevés főesperes tartozott, így Trierben 5, Konstanzban 10 archidiaconus volt. Nemcsak a főesperesek száma és kerületeik kiterjedése ingadozott ilyen végletesen, hanem a főesperességekhez tartozó plébániák száma is. A kölni prépost kerületében pl. 256 volt a plébániák száma, a magdeburgi Mariengraden templomhoz kötött főesperességben csak 45.[41] Mindezek alapján a német egyháztörténelem arra a megállapításra jutott, hogy „a fő-

[40] *Werminghoff A.:* Verfassungsgesch. 22. és 155. s k. ll. és az ott id. irod.
[41] U. o. 155. s k. ll.

esperességek megalkotásánál nem jártak el határozott elvek szerint, a főesperességek kerületei épúgy véletlenek alkotásai, mint a középkorban annyi minden", a politikai és egyházi határok egybeesését pedig azzal magyarázza, hogy sok helyen a már meglévő politikai szervezet határait használták fel.[42]

A nyugati szervezkedés ilyen ismerete mellett vizsgáljuk meg, vajjon nálunk milyen funkciót töltöttek be a főesperesek, s mekkora volt a nyugati Felvidékre eső főesperesi kerületek kiterjedése, az alájuk rendelt plébániák száma, lehetséges-e összefüggést találnunk a politikai és egyházi szervezet határai között, s ha igen, milyenek ezek az összefüggések és milyen korban keletkeztek.

Hazai történeti forrásaink a főespereseket első alkalommal a XII. sz. elején említik.[43] Kálmán király törvénykönyve jelenti azt az időpontot, amelytől kezdve megszakítás nélkül találkozunk velük az egész középkor folyamán. Sokkal régibb a főesperesség intézménye hazánkban nem is lehet, mint Kálmán, vagy Szent László uralkodásának időszaka, hiszen a magyar kereszténység első korszakában, majd a keresztényüldözés alatt nem képzelhetünk el olyan sok plébániát, sem olyan nagyszámú papot, hogy ellenőrzésük a püspöknek különösebb gondot, vagy fáradságot jelentett volna, s mindenképen megkívánta volna az egyházmegyék felosztását és főesperesi kerületek kialakítását. Csak Szent László belpolitikája tudta az előfeltételeket a főesperességek részére kialakítani s őket állandóvá tenni. Ha ezt a fejlődést a nyugati mintára képzeljük el, akkor azt kell mondanunk, hogy az egyházmegye területén működő egyetlen archidiaconus intézményét egyáltalán nem ismerte a magyar egyház, helyette sokkal valószínűbbnek látszik, hogy első püspökeink, mint a Szent Gellért legenda is sejtetni engedi, kisebb kíséretük, káptalanuk tagjaiból bíztak meg időről-időre valakit egy-egy olyan ügy elintézésével, amelyre nem jutott idejük. Csak a fejlődésnek a pogány felkelés utáni, intenzívebb fokán szaporodhattak el plébániáink olyan mértékben, hogy az egész egyházmegyének egy kézben való egyesítése és ellenőrzése nagyobb munkát igényelt, mint amit egy ember elbírt, s ekkor oszlatták fel az egyházmegyéket főesperességekre.

Kálmán király említett törvénye a főesperesről általánosságban beszél, a törvény őket említő cikkeiből még az sem derül ki pontosan, hogy többen vannak-e egy püspökségben, vagy csak egy, de ha fenti következtetésünk helyes, feltételezhetjük, hogy az egyházmegyéket ekkor már több főesperes között osztották fel. A XIII. sz. okleveles anyagában azután hirtelen találkozunk, s majdnem minden egyházmegyében főesperesekkel. A főesperesek ebben a korban már mindnyájan kanonokok, s így megállapíthatjuk, hogy a magyar egyháznak ez az intézménye látszólag kezdet óta egy-egy kanonoki stallumhoz kapcsoltatott, vagy egy-egy társas káptalan préposti tisztségéhez, mint amilyen a pozsonyi vagy a szepesi prépostság. Szabadon adott főesperesi megbízásokat — legalább is a vizsgált két egyházmegye területén — az egész középkor folyamán nem találunk. Hogy a köztudat mennyire a káptalani tagok második, de természetes velejárójaként tisztségének ismerte a főesperesi tisztet, arra legjellemzőbb az esztergomi káptalan 1397-i visitatiója, amelyben a kanonokok kijelentik, hogy „dignitates post archiepiscopatum ... archidiaconatus cathedralis ... archidiaconatus Nitriensis ..."[44] stb. A székesegyházi főesperességekről pedig ezt vallják: „de officio et dignitate archidiaconi cathedralis, cui est annexa praepositura S. Georgii de viridi campo Strigoniensi et, qui archidiaconatum obtinuit et praeposituram obtinet, ita quod una dignitas censetur et non duae".[45] Ezek a példák, különösen a második eléggé bizonyítják, mennyire

[42] *Hauck:* Kg. Dtlands IV. k. (1913.) 15. l.

[43] A következő kronológiai megállapítások nem vonatkoznak a horvátországi és dalmáciai főesperesekre, akikről már a XI. sz.-ból is vannak adataink. V. ö. 1078 körül. ÁUO. XI. 26., 1091: ÁUO.

[44] *Kollányi:* Visitatio capituli Strigoniensis. Tört. Tár. 1901, 88. l.

[45] U. o. 101. l.

benne élt a köztudatban, hogy a főesperesség bizonyos egyházi méltósággal szétválaszthatatlanul össze van kapcsolva.

Működésüknek súlypontja egyházi téren a plébánosok évenkénti ellenőrzésén volt és azon is maradt egészen a középkor végéig. Ezt írta elő számukra nemcsak a kánonjog,[46] hanem az esztergomi káptalan idézett visitatiója éppen úgy, mint az 1279-i budai zsinat[47] vagy az 1493-ban tartott esztergomi,[48] és az 1494-ben tartott nyitrai[49] egyházmegyei zsinat is. Hogy ezeket az egyházlátogatásokat valóban végrehajtották, arról már 1268-ban tanuskodik Jakab nyitrai főesperes oklevele, melyet „in villa Appon, tempore convocationis nostre generalis"[50] adott ki, vagy az esztergomi káptalannak 1291-i oklevele, melyben egy nyitrai határjárással azért bízzák meg Jakab komáromi főesperest, a nyitrai főesperesség akkori adminisztrátorát, mert az „in partibus Nitriensibus pro quibusdam negociis"[51] tartózkodott. Ebből a tevékenységükből származott legfőbb jövedelmük, az ú. n. cathedraticum is. A visitatio mellett résztvettek az egyházi bíráskodásban is. Önnálló bírói joghatóságuk az 1397-i visitatio szerint csupán az asszonyok becsületsértéseire terjedt ki, azonban megbízásból kifolyólag gyakran kellett házassági perekben, továbbá leánynegyedből, hitbérből és jegyajándékból keletkezett perekben ítélkezniök.[52] Ilyen ügyekben az 1264-i oklevél tanusága szerint főesperesi pecsétet (sigillum archidiaconatus) használtak.[53] Egyházi ügyekben legtöbbször mint megbízott vagy kiküldött bírák működtek közre,[54] néhány esetben pedig a püspöknek vagy helynökének voltak bírótársai.[55] Általában, akár mint helynökök, akár mint kiküldött bírák, vagy az érsek kancellárja[56] mindig az érsek, illetve püspök segítőtársaiként szerepeltek az egyházkormányzatban. Mint egy-egy káptalan tagjai, természetesen a káptalan egyházi és anyagi ügyeinek képviseletében sokszor találkozunk velük.[57] A hiteleshelyi működésben is tevékenykedtek, mint káptalani kikül-

[46] Corpus Juris Canonici. Decr. Lib. I. tit. 23. cap. IV. „Archidiaconus semel in anno (nisi plus exigat necessitas) visitat suam provinciam..." Ez a titulus III. Sándor pápa idejében, tehát 1159—1185 közt keletkezett.

[47] *Endlicher:* Mon. Arp. 578. l.

[48] *Péterffy:* Sacra Conc. I. 212.

[49] U. o. I. 279.

[50] *Fejér:* CD. III/1. 267. Mon. Strig. I. 215. l. ÁUO. I. 161. v. ö. *Karácsony:* Hamis okl. 48—49. l.

[51] Mon. Strig. II. 281.

[52] Tört. Tár. 1901. 101. l. „archidiaconi infra metas archidiaconatuum suorum de consuetudine verba contumeliosa inter mulieres prolata, iudicare habeant". Budai zsinat 1267. 38. pontja: „Cum tam de iure, quam de generali consuetudine multarum ecclesiarum archidiaconi iurisdictionem habeant causas matrimoniales et plerumque alias audiendi, examinandi, atque decidendi..." Endlicher: Mon. Arp. 581.

[53] *Fejér:* CD. IV/3. 241.

[54] Pl. 1359-ben írja Péter nógrádi főesperes és érseki helynök, hogy őt az érsek a pozsonyi prépost és a pozsonyi őrkanonok közötti „causam commisit et de plano audiendam et fine debito terminandam..." *Péterffy:* Sacra Conc. I. 171. I. — 1424-ben Matheus de Vicedominis de Placentia esztergomi olvasókanonok mellett, mint iudices seu commisarii szerepelnek a nyitrai, honti, komáromi és zólyomi főesperesek. *Péterffy:* Sacra Concilia, I. 175. I. — Az érsektől vagy helynökeitől kapott megbízások mellett igen sokszor szerepelnek ilyen megbízásokkal a pápai oklevelekben is a XIII. században. Lásd: 1214: PRT. I. 630., 1215: U. o. 635., 1216: U. o. 638., 639., 1218: U. o. 643.

[55] Pl. 1317-ben a komáromi és nyitrai főesperesek az érsek bírótársai. Mon. Strig. II. 741. és Fejér: CD. VIII/2.680.

[56] 1314-ben „Nicolaus archidiaconus Nitriensis et cancellarius... archiepiscopi Strigoniensis" Mon. Strig. II. 756.

[57] 1240-ben az esztergomi káptalant Rómában a pápánál a szepesi prépost mellett a nyitrai és gömöri főesperes képviselte. Mon. Strig. I. 335., *Fejér:* CD. IV/1. 178. — Káptalani prokurátorként való szereplése lásd: 1247: Mon. Strig. I. 365. és Mon. Strig. I. 476., *Fejér:* CD. IV/3. 69.

döttek,[58] a kiadványok privilegiális formái pedig az oklevelek végén felsorolják őket.[59] Egyházi téren kifejtett tevékenységük rajzához még csak egyet kell hozzátennünk; nálunk sohasem lettek oly független hatalmasságok, mint Németországban.[60]

A főesperesek egyházi funkcióik mellett megtalálhatók a világi életben is, a királyok szolgálatában. Egy részük kétségtelenül a királyok familiájának papi részéhez tartozott: V. István írja, a honti főesperesről 1262-ben „familiaris clericus ... genitoris nostri".[61] Igy vehettek részt László honti és Demeter barsi főesperesek az 1263-ban IV. Béla és fia István között létrejött egyesség megkötésénél.[62] Amint az udvar papjai általában, a kancelláriá szolgálatában is szerepelnek, a közéjük tartozó főesperesek sem vonhatták ki magukat alóla, Benedek valkói főesperes 1259-ben István ifjabb királynak volt alkancellárja.[63] A királyi udvar s a kancelláriai szolgálat hozta maga után, hogy már igen korán találkozunk velük a diplomáciában: Imre királynak 1202-ben a pápai udvarnál C. archidiaconus volt a követe.[64] II. András idejében pedig E. fehérvári főesperest találjuk megnevezve ugyanebben a minőségben.[65] Mindezekre a feladatokra bizonnyal magasabb ismereteik s a kánonjogban való jártasságuk képesítette őket. Az 1279-i budai zsinat egyenesen megkövetelte tőlük a kánonjogi ismereteket s mindazokat, akiknek ezirányú tudásuk nem állott megfelelő fokon, három évi tanulmányra utasította valamely egyetemen.[66] Az egyetemi végzettségnek jelentőségét Hajnal István[67] kutatásai óta ismerjük s éppen ennek alapján úgy látjuk, hogy a főesperesek, mint a püspökök és prépostok után következő legműveltebb papok egyformán részt kaptak az egyházmegye s a világi politika életében. Ha a fentiekhez még hozzászámítjuk, hogy előkelő és gazdag urak voltak, akiknek még a legegyszerűbb egyházi igények mellett is nyolc[68] lovas kíséret állt rendelkezésükre, akkor bennük is annak a művelt, gazdag, vezetőszerepet játszó papi rétegnek tagjait látjuk, amelyre árpádházi királyaink a magyar királyság első századaiban támaszkodtak.

Áttekintve így futólag a főesperesekre és kerületeikre vonatkozó általános vonásokat, vizsgáljuk meg részleteiben, hány főesperességet találunk a bennünket közelebbről érdeklő vidéken, hányat

[58] Hiteles helyi emberekként való említésre lásd: 1223: PRT. I. 658., 1237: ÁUO. II. l. 1255. Mon. Strig.: I. 428., 1291: Mon. Strig. II. 281. stb.

[59] *Szentpétery I.:* Magyar Oklevéltan. (Magyar történettudomány kézikönyve.) Budapest. 193., 151. l.

[60] Az ú. n. szentszéki bíráskodás kérdése nem ilyen egyszerű. A részletekbe ezen a helyen nem mehettünk bele, mert itt csak általános képet akarunk adni a főesperesek működéséről. Külön kidolgozandó problémát alkot az ú. n. competencia kérdése, tehát az, hogy vajjon milyen mértékben voltak hivatva a főesperesek a szentszéki bíróságok hatáskörébe eső pereket, mint főesperesek eldönteni és milyen fokon kerültek azok a püspök vagy a vicarius in spiritualibus elé. — A fenti egész jellemzésnek általános hibája, hogy az adatok fel nem tárt volta miatt kénytelen voltam középkori és majdnem újkori elemeket vegyíteni. Fejlődést tehát megállapítani nem lehetett, bár minden valószínűség szerint van, de a következők szempontjából nem lehetett lényeges ez a fejlődés.

[61] Mon. Strig. I. 476., Fejér: CD. IV/3. 69.

[62] Mon. Strig. I. 476. l.

[63] *Fejérpataky:* A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp., 1885. 117. l.

[64] Monumenta Vaticana Episcopatus Vesprimiensis. Bp., 1896, I. 10.

[65] *Theiner:* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Roma, 1859.

[66] Budai zsinat, 38. pontja. *Endlicher:* Mon. Arp. 581.

[67] *Hajnal I.:* Irástörténet.

[68] U. o. 14. pont, *Endlicher:* Mon. Arp. 571. és az esztergomi káptalan visitatiója. Tört. Tár. 1901. (II.) 101. l. és az esztergomi egyházmegyei zsinat végzéseiben 1493-ból, amikor példaként felemlítik a 20 lovas kíséretet, s 8 lovas kíséretet írnak elő. *Péterffy:* Sacra Concilia, I. 212. l.

az esztergomi és hányat a nyitrai egyházmegyében, mekkora kiterjedésüek voltak azok?

Az esztergomi káptalan sokat idézett 1397-i canonica visitatiójánál a kanonokok azt vallották, hogy egyházukban székesegyházi, nyitrai, nógrádi, gömöri, honti, barsi, komáromi, sasvári és zólyomi főesperesi tisztségeket ismernek, s megjegyezték, hogy kellene még lennie egy tornai főesperesnek is „sed se fecit ruralem et moratur in Torna".[69] Ennek a vallomásnak alapján feltételezhetjük, hogy az esztergomi egyházmegyében összesen 10 főesperes működött. A főesperesek nevüket nem nyugati szokás szerint a templomokról vették, hanem — mint ugyancsak a kanonokoktól halljuk —, „a loco suae provintiae denominantur".[70] A visitatio még a rangsorolást is elárulja, első a székesegyházi, majd sorra következnek az ülés és a szavazás sorrendjében: Nyitra, Nógrád, Bars, Gömör, Zólyom, Hont, Torna, Komárom és végül Sasvár főesperese.[71]

Az Esztergomtól legtávolabb eső két kerületet azonban nem a káptalan tagjaiból kikerülő egyháziak, még csak nem is főesperesek, hanem két prépost kormányozta, akik főesperesi joghatósággal voltak felruházva: a pozsonyi és szepesi prépostok.

A pozsonyi prépost főesperesi joghatóságára való utalást többször is találunk az oklevelekben. Először 1317-ben találkozunk vele, amikor Péter „plebanus de S. Cruce de Chullokewz" végrendeletét „de licentia et permissione ... prepositi [Posoniensis] ad quem cura eorundem sacerdotum pertinere de jure dignoscitur"[72] teszi. Később 1390-ben sorolja fel a bíróul kiküldött esztergomi érseki helynök a „sub prepositura ecclesie posoniensis"[73] tartozó plébániákat, 1424-ben Matheus de Vicedominis fejti ki ítéletében, hogy „habet etiam prepositus post iurisdictionem archidiaconalem in spiritualibus in Posonio et eius districtu cum emolumentis inde proventibus. Habet et insuper cathedraticum et alios census cum muneralibus et procuratoribus ab omnibus plebanis totius districtus Posoniensis ..."[74] s ugyancsak az általa hozott ítéletben szerepel 1424-ben a „plebani in districtu Posoniensi ad prepositurum pertinentes, iure archidiaconali"[75] mondat. Ezeken az egészen határozott fogalmazásokon kívül is többször találkozunk az „ecclesia collegiata Posoniensis et eius districtus",[76] ill. a „districtus prepositure"[77] kifejezéssel. Ezek a felsorolt adatok világosan mutatják, hogy a pozsonyi prépostnak főesperesi hatásköre volt, legalább is a XIII. század végétől kezdve. Mivel azonban ellenkező értelemben nyilatkozó adatunk nincs és a főesperesek XIII. századi említései

[69] *Kollányi:* Visitatio capituli Strigoniensis. Tört. Tár. 1901. 88. l.
[70] U. o. 101. l.
[71] U. o. 89. l.
[72] Magyar Tört. Tár, 1875. (XX) 246. l.
[73] *Fejér: CD.* X/VIII. 313., Pozsonyi kápt. lt. Capsa H. fasc. 2. no. 20.
[74] Pozsonyi kápt. lt. Capsa G. f. 1. no. 18.
[75] U. o. Capsa G. f. 1. no. 1/B.
[76] U. o. Capsa G. f. 1. no. 10.
[77] U. o. Capsa A. f. 2. no. 6.

sem ismernek pozsonyi főesperest, azt kell mondanunk, hogy a pozsonyi főesperesi tisztség kezdetétől fogva a pozsonyi prépost tisztségével volt összekapcsolva, illetve, hogy a pozsonyi főesperesi kerületben a főesperesi teendőket mindig a pozsonyi társaskáptalan prépostja látta el.

Ugyanezt tapasztaljuk a szepesi prépostság esetében is, bár van itt egy nem egészen világos adatunk. 1323-ban ugyanis, amikor Boleszló esztergomi érsek megerősíti a szepesi prépost megválasztását, akkor a felsorolt kanonokok közül az egyik „Beke archidiaconus in ecclesia Scepusiensi“[78] címet viseli. Ha erre az adatra messzebbmenő következtetéseket építhetünk fel, akkor is csak azt állapíthatjuk meg, hogy a szepesi társaskáptalant illető főesperesi joghatóságot nem mindig maga a szepesi prépost gyakorolta, hanem olykor-olykor más kanonok is, bár valószínűbbnek tartjuk, hogy Beke csak addig volt főesperes, míg az új prépostot meg nem választották.

A mi szempontunkból az a kérdés, vajjon a két prépost valóban kizárólag csak főesperesi joghatóságot gyakorolt-e, vagy pedig annál valamivel magasabb fokon állottak-e, most nem játszik szerepet, mert csak annyit akartunk tisztázni a fenti fejtegetéssel, hogy az esztergomi káptalan tagjai által viselt főesperesi tisztségeken kívül még két főesperesi kerület volt az esztergomi egyházmegyében.[79]

Mielőtt még áttérnénk az egyes főesperességek területi kiterjedésének vizsgálatára, egy Ortvay által rekonstruált, nem létező főesperességet kell megemlítenünk, és ez a *liptói főesperesség*. Igaz ugyan, hogy a pápai tizedjegyzékek egy alkalommal említik az „archidiaconatus Litouiensis“-t,[80] de ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy okleveles emlékeinkben, melyek a XIII. sz. első évtizedeitől szinte megszakítás nélküli sorrendben szerepeltetik a főespereseket, nem találkozunk vele, csak két alkalommal; 1339-ben Simon rector ecclesie beate Marie Virginis, archidiaconus de Liptou ad ki egy oklevelet,[81] 1425-ben pedig Johannes plebanus ecclesie Beate Marie Virginis ac archid [iaconus] Luptouiensis állít ki egyet.[82] Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy az elsőt Fejér Kaprinay másolataiból adta ki, a másodiknál pedig, mint látható, az „archid“ szótöredéket Huščava egészítette ki archidiaconussá. Eltekintve azonban ezektől a formai hibáktól, egészen más színezetet kap a kérdés, ha Huščava által a liptói alesperesekről közölt adatokot is felhasználjuk. 1460-ban „Bartalus plebanus de Beata virgine ac vicearchidiaconus districtus Liptouiensis, necnon Johannes de Nadesd et Valentinus de Sancto Johanne Baptiste ecclesiarum plebani ac decani“,[83] 1462-ben pedig „Barnabas plebanus de Beata Virgine, vicearchidiaconus, necnon Johannes de Sancto Nicolao et Valentinus de Sancto Johanne ecclesiarum plebani ac decani“[84] szerepelnek mint a liptói alesperesi kerület auditorai. Ebből a két adatból következik, hogy 1. a liptói alesperesi tisztség szintén össze volt kapcsolva egy másik egyházi funkcióval, éspedig

[78] Mon. Strig. III. 26.

[79] V. ö. *Rimely:* Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis. Posonii, 1880. és az ezzel kapcsolatban keletkezett vitát. *Zumbur* (Knauz F. álneve): Új Magyar Sion. 1880., *Rimely K.:* Adalék az Új Magyar Sion 1880-i év folyamához. Pozsony, 1881.

[80] Mon. Vat. Hung. I./I. 189. l.

[81] *Fejér:* CD. VIII/4. 409.

[82] *Huščava:* Dipl. Lipt. I. 97.

[83] *Huščava:* Dipl. Lipt. I. 117.

[84] U. o. I. 119.

a Szűz Mária tiszteletére szentelt boldogasszonyfalvi egyház plébánosi teendőivel; 2. az alesperes az ügyeket nem egyedül intézte, hanem két-két dékánnal együtt. Ezeknek a megállapításoknak világánál úgy látjuk, hogy az 1425-i archid szótöredék „archidecanus"-ra egészítendő ki, az 1339-i adat pedig ennek hibás olvasata. Összegezve pedig, hogy az okleveles anyagban liptói főesperes nincsen, hanem csak alesperes, illetve a dékánok közti első, legfőbb, az archidekán. Nemcsak az okleveles anyag nem ismer liptói főesperességet, hanem nem ismer ilyet maga a pápai tizedjegyzék sem, mert a „litouensis" főesperességben csupán három plébániát említ, három olyat, amely az ország bármely megyéjében megtalálható: Szent Kereszt, Szent János és „Beata Virgo de Litovia" plébániákat, ugyanakkor azonban a tipikusan liptói helynevekkel azonosítható plébániákat a honti főesperességben sorolja fel. Nem szerepel a liptói főesperes a XVI. sz. canonica visitatióiban sem.

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy sem liptói főesperesség, sem liptói főesperes nem létezett, csak Ortvay alkotta meg mindkettőt.

Nyugatról haladva kelet felé az *esztergomi egyházmegyében* az első főesperesi kerület *a pozsonyi prépostság* főesperesi hatásköre alá tartozó districtus. A XVI. század canonica visitatiói szerint magában foglalta Pozsony megye legnagyobb részét. Határai nyugatról a Morva-Duna találkozástól elindulva észak felé a következő: Magasfaluig (Hochstettno) a Morva folyó, onnan áthalad a Kis-Kárpátok gerincére Láb, Zohor és Stomfa helységek felett, majd a Kis-Kárpátok gerincén végig Nádas községig. Onnan a Bláva patak határolja el a nyitrai főesperességtől. A Blávának a Dudvággal való egyesülése után a Dudvág mellett halad, majd Szilágy község alatt áttérve a Vág egyik holtágára, azon éri el a Vág folyót, s az a határ egészen Vágszerdahelyig. Ott elhagyja a Vág főágát, s egyik kisebb ágon kikerülve Vága, Kajal, Deáki és Pered helységeket, a Feketevízzel együtt tart annak a Kis-Dunával való egyesüléséig, ahonnan északkeletről délnyugat felé átvágja a Csallóközt. Déli határa mindvégig a Duna főága.

A főesperesi kerület három alesperességre oszlott: hegyek alatti, vízközi és csallóközi alesperességekre.

Ha a pozsonyi kerület középkori kiterjedését vizsgáljuk, azt találjuk, hogy ez a XVI. századi kiterjedéssel teljesen megegyezik. Az 1390-ben felsorolt plébániák között csupán 25 plébánia említése hiányzik, de ezek legnagyobb része a kerület belsejében fekszik és más középkori adatokkal bizonyíthatóan Pozsonyhoz tartozott. Ugyanez állapítható meg a pápai tizedjegyzékben felsorolt plébániákról is, bár itt meg kell jegyeznünk, hogy a tizedjegyzék csak az ú. n. „nagyobb pozsonyi kerület", „de majori Posonio" fekvő plébániákat sorolja fel, s a csallóközieket nem. Erre a „nagyobb" kifejezésre Ortvay azt a véleményt építette fel, hogy volt egy kisebb pozsonyi főesperesi kerület is, amiben tévedett, mert kisebb és nagyobb pozsonyi tizedszedő kerület létezett ugyan, de főesperesség csak egy volt.

A XIV. század végén fennálló főesperesi határok legfeltünőbb jelensége, hogy legnagyobbrészt patakok és folyók alkotják határát, csupán a Kis-Kárpátok gerince és a Kis-Kárpátoktól a Morva folyóig vezető mindenképen irracionális határ voltak ez alól kivételek. A déli határ mindvégig folyókon alapszik: A Dunán, a Morván, s

ugyanígy a keleti is; a Kis-Duna, a Feketevíz, a Vág mellékágai, a Dudvág, s a Bláva patak. Olyan szigorú ezeknél a folyóvölgyeknél a határ, hogy pl. Dejte, amely a Bláva patak balpartján feküdt régen, már nem tartozik a pozsonyi főesperességhez, noha a megyei beosztás eleinte éppen Dejte esetében ingadozó volt, hol Nyitrához, hol Pozsonyhoz számították.

A főesperesség határainak a megye határaihoz való viszonya szintén nem közömbös. Míg délen a határok teljesen megegyeznek, addig a keleti határon a pozsonymegyei községek egy része, Deáki, Pered, Kajal, Ony és Vága, nem a pozsonyi, hanem a nyitrai főesperességhez tartoznak, az északnyugati határ pedig távol van a pozsonyi megyei határtól, s már a Kis-Kárpátok gerincénél véget ér a főesperesi kerület, az ú. n. hegyentúli járás, néhány Pozsony és Dévény mellett fekvő helység kivételével, a sasvári főesperességhez tartozik.

Pozsony esetében tehát megállapíthatjuk, hogy: 1. a főesperesi kerület a XVI. században ugyanaz volt, mint a XIV. század végén, s valószínüleg a határok a kezdet-kezdetétől fogva változatlanok voltak,[85] 2. a határok legnagyobb része a vizek mentén húzódott,[86] 3. hogy a megye és a főesperesség határai egymást nem fedik.[87]

A következő főesperesi kerület *Nyitra*. A XVI. század visitatiói szerint határa ugyancsak nyugatról kezdve: a Vág folyó egyik nyugati mellékága, mely Deákitól nyugatra folyik, majd a Bláva patak. A Bláva forrásvidékéről a határt átvágva a Kis-Kárpátok gerincét, Jablonic és Szenic községen keresztül éri el a Chvojnica patakot, s annak völgyében halad egészen a Morva folyóig, majd a Morva folyót Szakolca fölött elhagyva, az országhatár mentén halad, s Morva-Lieszkó helység felett tér le Vágújhely fölé, onnan a Horka melletti patakon átvágja Zlatnik irányában az Inovec hegységet s Zlatnik, Kisvendégi helységek felett menve, a Livina patakot érintve, Zsámbokréten keresztül a Báni és Privigyei Medencéket elválasztó hegyeken, majd onnan a Kis-Fátra csúcsain át, Ruttkától nyugatra átlépve a Vág folyót, jutott el egész a lengyel határig, és az Árva megye keleti határát alkotó hegyeken, majd Kralovánnál átvágva a Vág folyót, a Magas-Fátrán keresztül jutott el a Ptacsnik hegységig, amelyből éles töréssel Nováknál éri el a Nyitra folyót, de azt szeszélyes kanyarral elhagyva, a Nyitra és Belánka patak között haladva, Széplaknál ismét a hegyekben folytatódik egészen a Tribecs csúcsáig, ahonnan a Drevenica patakkal jut el a Zsitva folyóig, azon dél felé a Tormáséren, majd a Nyitrán a déli határt alkotó mocsarakon át a Vág mellékágához.

A leírt határon belül azonban Nyitra városa, továbbá Páruca és Tormos nem tartozott a főesperes hatáskörébe, mivel külön püspöki székhely volt, Vágújhely pedig kivételezett plébániaként közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott.

[85] A részletes felsorolást lásd bent a lapon.
[86] *Ortvay:* Id. mű. I. kötet XIX. l.
[87] *Jedlicska: Kiskárpáti emlékek II.* 205., 209. l.

A főesperesség a XVI. században hét alesperesi kerületre oszlott: a kéri, galgóci, csejtei, tapolcsányi, bajmóci, turóci és árvai kerületekre.

A pápai tizedjegyzékből megállapítható, hogy a nyitrai főesperességnek a XIV. század közepei határa ugyanaz volt, mint a XVI. század közepei. Lényeges eltérést a kettő között nem találunk, mindössze a jegyzék hiányai miatt nem ismerjük a XIV. század közepei teljes határokat, különösen nyugaton nem tudjuk pontosan meghatározni őket.

Ortvaynak a tizedjegyzékek magyarázatánál elkövetett tévedését, mely két nyitrai főesperességet rekonstruált, s Turóc és Árva megyét a nyitrai egyházmegye székesegyházi főesperesének adta, már Chaloupecky korrigálta olymódon, hogy megállapította Turócnak és Árvának az esztergomi egyházmegye nyitrai főesperességéhez való tartozását.[88]

A nyitrai főesperesség határai — különösen, ha azokat a pozsonyiéval vetjük egybe — arra a megállapításra késztetnek bennünket, hogy a főesperesség határai 1. csak délen támaszkodnak a folyók medrére, északon mindenütt a vízválasztókat keresték, 2. míg Pozsony határai egyetlen egy megyét sem foglalva magukban, csupán délen voltak a megyehatárokkal azonosak, addig Nyitra határa a sasvári főesperességgel szomszédos területeket, továbbá Deáki vidékét kivéve, mindenütt megyehatárokkal egyezett.

A *barsi főesperesség* XVI. századi határa a következő volt: Nyugaton a nyitrai főesperességgel érintkező területen a Tormás patak, a Zsitva, majd a Drevenica patak. Innen kezdvé a Nyitra és Zsitva folyók völgyét választó hegyvonulaton keresztül jutott el a Brogyány és Széplak között a Nyitra folyóhoz, s azon átlépve a Nyitra és Belánka közti hegyeken át, Nováktól nyugatra lépte át ismét a Nyitrát, s onnan újra vízválasztókon át jutott el a Garamhoz, melyet Tornova mellett lépett át, s a Garam és Szikence patak közti hegyeken tartott dél felé. Lévától nyugata Ladány mellett érte el a Szikince patakot, Bény községtől északra a Garam folyóra tért át, majd a Farnad és Vezekény melletti patakkal jutott el a Vezekény és Rendve közti dombokra, melyet átvágva a Zsitvához ért.

A főesperesség öt alesperességre oszlott, a sarlói, barsi, verebélyi, szentkereszti és oszlányi kerületekre.

A barsi főesperesség határait vizsgálva, ugyanazokat a megállapításokat tehetjük, mint a nyitrainál: egyrészt délen folyók és patakok szabtak határt a kerületnek, másrészt pedig az északi részeken — kivéve a teljesen irracionális oszlányi határrészt —, mindvégig vízválasztók játszották a főszerepet. A megyehatárokat tekintve pedig még sokkal inkább ragaszkodott egyetlen megyének, Barsnak politikai határaihoz, mint Nyitra.[89]

[88] *Chaloupecky:* Staré Slovensko. 4. sz. térképmelléklet.

[89] A délkeleti határon Farnad községnek a főesperességhez való tartozása is csak látszólagos eltérés, mert Farnad a középkorban nem Esztergom, hanem Bars vármegyéhez tartozott. V. ö. ÁUO. IX. 369.

Míg az eddig vizsgált valamennyi kerület kiterjedésénél az alapot a XVI. századi canonica visitatiók nyujtották, s azokból kiindulva következtettünk a XIV. századi viszonyokra, addig a következő főesperesség, a *honti* esetében ezt, sajnos, nem tehetjük. A fennmaradt XVI. századi canonica visitatio u. i. már abban a korban készült, amikor Hont megye déli részeit a török tartotta megszállva, s a felsorolásba az elfoglalt plébániák már nem jutottak bele. Amit Hontból a XVI. századi visitatio ismer, nem egyéb, mint roncsai a hajdani főesperesi kerületnek. Ilyen módon nem marad más megoldás hátra, mint a XIV. századi tizedjegyzék Bakács által korrigált adatainak használata. Pontos határvonalakat természetesen ezekből nem tudunk rekonstruálni, csupán nagyolt vonásokat állapíthatunk meg.

A XIV. század elején működő honti főesperesség két részre szakítva működött: déli részen a két Hont vármegye összefüggő területe alkotta a nagyobbik részt, északon — elvágva a zólyomi főesperesség által — Liptó megye tartozott még a főesperességhez. A Barssal és Zólyommal határos részeket ismerve, azt állíthatjuk, hogy a déli részeken itt is a vizek (Duna, Szikince), az északiakon itt is a vízválasztók játszották a főszerepet. Ortvaynak azt a tévedését, mellyel Liptó megyét a nyitrai egyházmegye nyitrai főesperesének rendelte alá, már Chaloupecky helyesbítette, s ugyancsak ő mutatott rá arra is, hogy Zólyomnak, mely földrajzilag kettészakítja a honti főesperességet, eredetileg szintén Honthoz kellett tartoznia.[90]

A legérdekesebb alakú és határú főesperesi kerület kétségtelenül a *sasvári* főesperesé volt. Nyugatról az országhatárt alkotó Morva folyó határolta, keleten a Kis-Kárpátok gerince, a déli határon azonban Magasfalu, Láb, Zohor és Stomfa között egészen szeszélyesen szakította meg a Morva völgyének egységét, északon pedig átszelve a Kis-Kárpátokat, Szenic alatt jutott el a Chvojnica patak völgyébe s annak vonalán haladt a Morváig.

Ha a honti főesperesség meghatározásánál a XVI. századi adatok hiányos volta okozott bajt, itt éppen fordítva, a XIV. századi adatok hallgatása miatt nem tudjuk teljes biztonsággal visszavetíteni a határokat. A pozsonyi főesperesi kerület határainak XIV. századi ismerete egyrészt, másrészt a Morva folyó határt alkotó volta ugyan biztosít bennünket arról, hogy a határok ugyanazok voltak a XIV. században, mint a XVI. században, de az északi határok, miután Nyitra főesperesi határait is épp itt nem tudtuk megállapítani, semmiesetre sem mondhatók teljes biztonsággal azonosaknak. Mindenesetre valószínünek látszik, hogy a nyitrai főesperességgel közös határ is ugyanaz a vonal volt, de hogy a település ekkoriban nem volt-e sokkal kisebb intenzitású, nem állapítható meg teljes biztonsággal. Igy be kell érnünk azzal, hogy ezt a határvonalat a XIV. században is valószínünek minősítsük, aminek külön súlyt ad, hogy az egy Liptó megyét kivéve, eddig a

[90] *Chaloupecky:* Staré Slovensko. 209., 210. l.

megvizsgált határok minden alkalommal azonosnak bizonyultak. Ezen az alapon tartjuk elhibázottnak Chaloupecky nézetét, aki a sasvári főesperességet Nyitra vármegyének ú. n. hegyentúli részére szorította vissza.[91]

Az eddig vizsgált főesperesi kerületek határa szinte minden alkalommal alapot adott bizonyos következtetések levonására, Sasvár azonban itt is kivétel. Legfeljebb negatívumokat mondhatunk, így azt, hogy a határok semmiféle természetes helyzethez nem alkalmazkodnak, s ugyanígy azt is, hogy semmiféle politikai határhoz — az ország kényszerű határát kivéve — nem alkalmazkodnak.

Az utolsó megvizsgálandó kerület a *zólyomi* főesperesé. Határait mindkét században ismerjük, s azok, kivéve a nyugati határ egy kis darabját, mely a Garam völgyét átszeli, mindvégig hegygerinceken haladnak, s mindenütt azonosak Zólyom megye határaival, csupán délen térnek el Pelsőc esetében, amely politikailag még Zólyomhoz, de egyházilag már Honthoz tartozott.

A *nyitrai egyházmegyének* főesperesi beosztásáról, sajnos, nem maradt fenn olyan középkori forrásunk, amely ezeket a főesperességeket az esztergomiakhoz hasonló rendszerességgel tüntetné fel. Az egyedüli felhasználható forrásunk így a pápai tizedjegyzék marad, s mellette a világi oklevelek elszórt adatai, melyeknek alapján három főesperesi kerület létezését mutathatjuk ki: a székesegyházi, trencséni és gradnai főesperességekét.

A székesegyházi főesperes joghatósága az egyházmegyének arra a kis területére terjedt ki, mely az esztergomi egyházmegyébe ékelődve feküdt Nyitra városának környékén, a trencséni főesperesség Trencsén megyének a Vág völgyében fekvő részét foglalta magában, a gradnai kerület viszont a báni medencére korlátozódott.

Mindhárom főesperesség hasonló kiterjedésű lehetett a XIV. sz.-ban is, amennyire ezt a pápai tizedjegyzékekből megállapíthatjuk. Teljesen bizonyosak azok a határszakaszok, melyek az esztergomi egyházmegye nyitrai főesperességével érintkeztek, a gradnai és trencséni főesperesség közötti határ azonban szinte teljesen ismeretlen marad.

Ugyancsak a források hiánya folytán ezt a három főesperességet részleteiben nem ismerjük. Nem tudjuk róluk megállapítani, hogy hány plébánia tartozhatott hozzájuk, hogy ezek a plébániák hány alesperes között voltak felosztva. Részint a pontosabb ismeretek hiánya miatt, részint pedig a boroszlói püspökség oklevelének hatása alatt a nyitrai egyházmegye főesperesi kerületeit településtörténeti szempontból tanuságtételre nem tudjuk bevonni.[92]

Az egyes megvizsgált főesperességek határai, mint láttuk, a XVI. és XIV. században teljesen egyezőek voltak, a következő kérdésünk az, vajjon ilyenek voltak-e, vagy ha nincs forrásunk, ilyenek lehettek-e azok a XI—XII. században is?

A régebbi állapotok rajzánál elsősorban két főesperességet kell kikapcsolnunk: a sasvárit és a zólyomit. A sasváriról már Karácsonyi megállapította, hogy az később keletkezett, a zólyomiról pedig ugyanezt derítette ki Chaloupecky. Ennek a két főesperes-

[91] *Chaloupecky:* i. m. 209—211. l. és 4. sz. térkép.

[92] V. ö. *Vágner:* Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra, 1896 18—24. l. — A XVII. századi plébániajegyzék u. o. 23—24. l. — A XIV. századi kiterjedésre vonatkozólag lásd: *Ortvay:* i. m. I. 91. l. és *Chaloupecky* korrektúráit. *Chaloupecky:* Staré Slovensko, 211. sk. M.

ségnek területe tehát kiesik vizsgálódásaink további folyamatából, s csak Pozsony, Nyitra, Bars és Hont kerületei kerülhetnek sorra. Olyan forrás, melynek világánál a főesperesi kerületek kiterjedését a XVI. vagy akár csak a XIV. századi beosztáshoz hasonló részletességgel lenne megvizsgálható, sajnos, nem áll rendelkezésünkre. Egyedül egy 1156-ban kelt oklevél adhat némi támpontot.

1156-ban az esztergomi érsek hetven falu tizedét adományozta az általa alapított Szüz Mária-oltárnak. Az oklevélben a falvakat főesperességek „parrochia"-k szerint sorolja fel. A helyneveket Kniezsa azonosította. A felsorolt 70 helységből ma még csak 57 helységet tudunk azonosítani, miután az okleveles anyag, különösen Bars és Esztergom megyére vonatkozólag nem áll rendelkezésre. Elöljáróban még csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy az egyes főesperességeknek nem minden faluja kerül felsorolásra, hanem csupán az eladományozott falvak, teljességről tehát egyáltalán nem lehet szó, s így a főesperesi határok szempontjából csak a nyitrai, esztergomi és barsi kerületek által a Zsitva és Nyitra folyók völgyében érintkező határrészei jöhetnek tekintetbe. Az oklevél a következő főesperességeket, illetőleg bennük az alábbi falvakat említi meg: Esztergomi főesperesség: Muzsla, Málas, Farnad, Salló, Udol, Kürt, Virt, Szodó és (Bátor-) Keszi. — Nyitrai főesperesség: Dovorány, Család, Lapás, Néver, Nemcsis, Cserna, Kolon, Kér, Csornok, Lapásgyarmat, Berencs, Malánta, Szöllös, Ürminc, Elecske, Répény, Csekej, Suránka, Atrak, Vásárd, Pacolaj, Krtóc, Vásárfalu, Tomány, Kürt, Bosman, Tolmács, Ondrohó, Csápor, Báb, Brodnuk, Pata. — Barsi főesperesség: Szelezsény, Kalász, Bélád, Ény, Zengő, Füs, Szencse, Beleg. — Honti főesperesség: Nyék, Palást, Kemence, Bágyon, Tur, Szebelléb, Pereszlény, Szodok.[93]

A felsorolt falvak közül Málas, Farnad, Salló, Udol és Szodó a XIV. században nem az esztergomi, hanem a barsi főesperességhez, Kálasz pedig nem a barsi, hanem a nyitrai főesperességhez tartozott. Ezek szerint bizonyos változásokat állapíthatunk meg a főesperesi határokban, éspedig esztergom—barsi viszonylatban nagyobb, a bars—nytrai viszonylatban elenyésző arányban. Annyit mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a főesperességek tömbjében változások nem voltak, hanem csak a széleken történtek kisebb-nagyobb eltolódások. Adatok hiányában ugyanezt kell feltételeznünk a többi főesperességek esetében is. Lehetséges, hogy egyes falvak a határszélen nem Pozsonyt, hanem Nyitrát, vagy Komáromot vallották egyházszervezetileg főesperességüknek, de semmiesetre sem gondolhatunk olyan szétszaggatott és területileg összefüggéstelen territórium-sorozatokra, mint ahogyan azt a XIII. század közepén fennálló vármegyerendszernél tapasztalhatjuk. Nagyban-egészben a főesperesi kerületek a XII. században is ugyanazok voltak, mint a XIV. század derekán.

A főesperesi kerületek kiterjedésének általános képét így meg-

[93] *Kniezsa I.:* Az esztergomi káptalan 1156. évi oklevele. (Századok, LXXIII. 1939. 167. l.)

határozva, vessük fel a kérdést: milyen módon keletkeztek ezek a határok, s milyen tanuságot tesznek a településre vonatkozólag?

A főesperességek határait egymással összehasonlítva, az első, amit megállapíthatunk, az, hogy legnagyobbrészt természetes határvonalak szolgálnak alapul, a déli részeken, ahol nincsenek hegyek, de még csak dombok se, a folyók és patakok vizei, az északibb, hegyes részeken pedig a vízválasztók. A természetes határvonalakat csupán ott hagyták el, ahol a megyék politikai határvonalai sem alkalmazkodtak hozzá. Ahol pl. Pozsony megye a Dudvág és Kis-Duna találkozásától éles vonalban szab határt a Csallóközön át, nagyrészt mesterségesen, ott a pozsonyi prépost kerülete is elhagyja az addig követett természetes határokat és a megye határaihoz szegődik. Ha tehát a főesperességek határait meg akarjuk vizsgálni, elsősorban a politikai és egyházi határok közti viszonyt kell tisztáznunk.

Az egyes főesperességek és vármegyék közötti viszonyról Hóman állapította meg, hogy „eredetileg minden vármegyének egy-egy főesperesség felelt meg".[94] Ezt a nézetet Kálmán király törvénykönyve is alátámasztja. Kálmán törvényei, melyek elöször említik az archidiaconus-t, háromféle viszonyban szólnak róla, mint bírói személyről: 1. bizonyos bünügyekben (nörablás, házasságtörés) „episcopus vel archidiaconus", azaz a püspök, vagy a főesperes ítéljen.[95] Ismerve a nyugati fejlödést és a későbbi hazai forrásokat, itt a főesperes, mint a püspöknek, bizonyos kerületére kijelölt segítőtársa szerepel, akinek a feladata a püspök tehermentesítése. 2. A gyermeküket megölö asszonyok, s az összejöveteleken részegeskedő papok feljelentése[96] pusztán a főesperes elé tartozik. Ez ugyancsak a szentszéki bíráskodás körébe vágó feladat. 3. Az emberölés bizonyos esetei „ab archidiacono et iudice seculari iudicentur"[97] és, ami számunkra még fontosabb, a 60. cikkely szerint „malefici per nuntium archidiaconi et comitis inventi diiudicentur".[98] Míg az első két esetben a szentszéki bíráskodás hatáskörébe esö ügyekről volt szó, ez a két pont úgy tünteti fel előttünk a főesperest, mint aki világi bíróval, éspedig az ispánnal együttesen hivatott ítélkezni. Ha ehhez Hómannak fentidézett, a veszprémi püspökség alapítólevelére támaszkodó megállapítását és azt az egyezést, amely vármegye és főesperesi kerület határa között jelentkezik, tekintetbe vesszük, meg kell erösítenünk azt a véleményt, hogy minden megyére egy-egy főesperesi kerület esett, s hogy a vármegye és a főesperesi kerület épúgy azonos vetületei területi téren az egyházi és világi szervezésnek, mint ahogy az ispán (a comes parochialis) és a főesperes

[94] *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet II. 220. l.

[95] Kálmán király I. törvénykönyve, 59. és 61. tc. *Závodszky L.:* i. m. 190—191. l., az esztergomi zsinat határozatainak (1110—1116.) 60. pontja. *Závodszky:* i. m. 204. l.

[96] Kálmán I. 58. tc. és esztergomi zsinat 48. pontja. *Závodszky:* i. m. 191. és 203. l.

[97] Kálmán I. 50. tc. *Závodszky:* i. m. 190. l.

[98] Kálmán I. 60. tc. *Závodszky:* i. m. 191. l.

személyi téren azonosak benne.[99] Ez annyit jelent, hogy a magyar királyság szervezetének megalkotásakor a püspökségek kiterjedésén belül egyes területeket kiszakítottak, s azoknak az élére egy-egy főesperest állítottak, ugyanakkor azonban figyelembe vették, hogy a világi igazgatás is területekre osztotta fel az országot s ezeket a területeket vármegyébe szervezte. Az ilymódon kialakított főesperesség és vármegye azonos territóriumra szorítkozott, sőt még székhelye is azonos volt, a nyitrai comes parochialisnak megfelelt egy nyitrai archidiaconus és fordítva. A főesperesek ugyan nem tartózkodtak ott, ahonnan nevezték őket, de a régi kapcsolatokra utaló elnevezéseket megtartották. Ha tehát azt látjuk, hogy az esztergomi egyházmegyének kezdetben komáromi, pozsonyi, nyitrai, barsi és honti főesperessége volt, akkor ez annyit tesz, hogy ezek a főesperességek egy komáromi, nyitrai, pozsonyi, barsi és honti megyei szervezettel párhuzamosan, vagy pedig kevéssel utánuk keletkeztek.

A főesperesi határok kialakulásának kérdését így megoldottuk volna, de vajjon származnak-e ebből a megoldásból olyan következtetések is, amelyek a településtörténet szempontjából hasznosíthatók? Vajjon melyek a megyék, amelyeknek egy-egy főesperesség valóban megfelel? A XIII. század világi szervezetének számtalan apró képlete közül melyek azok, amelyeknek székhelyéről egy-egy főesperesi stallum elnevezést nyert? Az eredeti vármegyék közül csak Pozsony, Komárom, Nyitra, Esztergom, Bars és Hont azok, melyek valójában rendelkeznek nekik megfelelő főesperessel. Ha pedig csak ezeknek a megyéknek van főesperességük, akkor ezzel eljutottunk ahhoz a következményhez is, mellyel a főesperesek vizsgálata során eddigi településtörténeti megállapításainkat kibővíthetjük: az első szervezés ezeknek a vármegyéknek területén következett be. Pozsony és a többi felsorolt megye — talán még Trencsént kell hozzávennünk —, rendelkeztek azzal a plébániahálózattal, amely a főesperességek elkülönítését szükségessé tette, s így ezek voltak azok a sűrűn megszállott területek, amelyeknek lakossága elegendő plébániát épített. Sem Sasvár, sem Turóc, sem Zólyom területének nem volt elegendő szervezettsége, illetőleg nem volt elegendő gazdasági ereje ahhoz, hogy egy-egy főesperességnek alapjául szolgáljon. Ezt az állításunkat a főesperesi kerületek XIV. és XII. századi összehasonlítása sem gyengíti, mert ha találtunk is kisebb eltéréseket, lényegében azonos területű tömbökkel kell számolnunk.

Megalapozható-e ez az eredmény az abszolút kronológia szempontjából is? A főesperesi intézményt legkésőbben az 1116. évvel kialakult és élő szervezetnek kell tekintenünk. A pogány felkelés előtti időből valónak nem tarthatjuk még akkor sem, ha a veszprémi püspökség alapítólevele a sorok között magában hordozza a főesperesi intézmény bevezetésének óhaját. A területi elkülönítésnek

[99] A fent ismertetett gondolatmenetnek nemcsak a főesperességekre, hanem a vármegyékre vonatkozólag is vannak következményei, ezeket azonban itt nem érinthetjük.

tehát a XI. század második felében kellett bekövetkeznie, mégpedig a Szent István megteremtette vármegyei szervezet határainak felhasználásával, ami tehát annyit jelent, hogy legkésöbb a XI. század második felében volt a pozsonyi, nyitrai, barsi, honti, esztergomi és komáromi főesperességi kerületekben elegendö szervezett és sürü a lakosság a főesperesi intézmény bevezetéséhez.

Összefoglalva elsö, településtörténetileg értékes megállapításunkat, állíthatjuk: hogy az elsö magyar megszállás határát a komáromi és esztergomi főesperesség határától északra, viszont a sasvári és zólyomi főesperesség határától délre kell keresnünk a pozsonyi, nyitrai, barsi, honti és esetleg trencséni főesperesség területén.

A második következtetésünket éppen a két később kialakult főesperesség, a sasvári és zólyomi kialakulásának időpontjában kell keresnünk. A sasvári főesperest első alkalommal egy 1218-i[100] okmány említi, majd az 1230-i,[101] s a harmadik ismert főesperes, Miklós, már két éven keresztül szerepel 1248—49-ben.[102] A terminus ante quem tehát mindenképen 1218. Ha az elözö meghatározásunk a főesperességek kialakulásáról helyes volt és feltehetjük, hogy azok a XI. század végén keletkeztek, akkor azt kell állítanunk, hgoy a sasvári főesperességnek legkorábban a XII. század elején, legkésőbben pedig a XII. század végén kellett keletkeznie. A politikai történet tanulságait véve alapul, a cseh-magyar politikai kapcsolatokról, úgy érezzük, hogy ennek a kerületnek, mint a régi határvédelem újabb megerősítésének a XII. század első felében kellett megalakulnia, mert ekkor tette szükségessé az állandóan kiújuló cseh-magyar politikai ellentét a határvédelemnek a Morva völgyében való megerősítését, s ezzel a vidék településének intenzívebbé tételét.

A zólyomi főesperesség sokkal későbbi. Első alkalommal 1325-ben,[103] majd 1338-ban[104] találkozunk vele, sokkal régebbi nem is lehet. Valószínüleg csak a XIV. század első éveiben keletkezett, amikor Zólyomból királyi uradalom helyett politikai megye lett, s amikor már Turóc nem tartozott hozzá, mert különben ezt a vidéket is a zólyomi főesperes kapta volna meg, nem pedig a nyitrai.

A két később kialakult főesperesség határa és beosztása tehát település szempontjából a mellett tanuskodik, hogy a nyugati országhatár és egyben a nyugatra vezető legnagyobb kereskedelmi és hadiút mellett a népesség már a XII. század első felében egyházi szervezethez jutott, míg a keleti részeken a fejlődés sokkal lassabban haladt előre, sokkal kisebb erővel és mértékben szervezte meg a területet, mert ott még a XIII. század folyamán sem volt külön főesperesre szükség, csak a XIV. század elejének fellendülése adott alkalmat a zólyomi kerület kialakulására. A szervezés elve ebben

[100] *Knauz:* Mon. Strig. I. 219.
[101] *Knauz:* Mon. Strig. I. 272.
[102] *Knauz:* Mon. Strig. I. 374., 381.
[103] *Knauz:* Mon. Strig. III. 65.
[104] *Knauz:* Mon. Strig. III. 306.

az időben már csak az új főesperességekre vonatkozólag maradt a régi, Sasvár a stomfai és sasvári politikai szervezetet kapta meg, Zólyomhoz pedig a róla elnevezett megyét kapcsolták. A régibb főesperességek közül azok, amelyek szabad és kötetlen fejlődés előtt állottak, megbontották a politikai és egyházi szervezés közti egyensúlyt, Nyitra elnyelte Turóc és Árva megyéket, Hont pedig továbbra is megtartotta a tőle távol fekvő Liptót.

(Folytatása következik.)

a Ferenc:

Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a böjtről a gyöngyösi jezsuitákkal

Fejezet a magyar katolikus restauráció missziói ból

Fulgenzio bekapcsolódása a magyar ferences életbe.

A magyar katolicizmus újraébredése a XVII. század első felében a hazai ferenceseknek megadta a lehetőséget arra, hogy a trentói zsinat nyomán megindult rendi belső megújhodás áramába teljes erővel bekapcsolódjanak. Mind a Szűz Máriáról, mind az Üdvözítőről nevezett rendtartomány hivatalosan is csatlakozott a külső szigorítást, az ősi ferences szellemhez való visszatérést és az egyetemes Egyház megváltozott életviszonyaiba való bensőséges beilleszkedést sürgető mozgalomhoz, sőt ebben a lépésükben számos szomszéd rendtartományt megelőztek. A reform folytán a szerzetesek létszáma évről-évre emelkedett, új intézmények keletkeztek és a szerzetesek derekasan kivették részüket a magyar katolikus restauráció lelkipásztori és hitterjesztő munkájából.

A rendi szigorítás meggyökereztetésében jelentős szerep jutott olasz származású szerzeteseknek, akik mint a szerzetesnövendékek nevelői és oktatói, guardiánok és őrök, sőt kormánytanácsosok és tartományfőnökök működtek a rendtartományokban. A ferencrend középponti egyetemes kormányzata, a rendi káptalanok és főbiztosok hatásosan támogatták az olasz szerzetesek érvényesülését, noha ezek közül többen bölcs mérséklet és belátás hiányában az enyhébb éghajlatú hazájukban fenntartható fegyelem maradéktalan alkalmazását követelték nálunk is.

Fulgenzio da Iesi szerzetes nagy érdemeket szerzett azzal, hogy elömozdította a szalvatoriánusok között a rendi reformot és felpezsdítette a missziós tevékenységet a magyarság mindhárom területén, a királyságban, a hódoltságban és Erdélyben.[1]

A magyar katolikus restauráció mozgalma, amely az ősi hitben megmaradt tömegek lelki gondozását és az előző században elszakadt tömegek visszahódítását célozta, a világi papság támogatására szerzetesi szellemben megújult és alaposan képzett erőket kívánt. Mivel a mélypontról fokozatosan kiemelkedő szalvatoriánus rendtartomány abban az időben még nem bővelkedett olyan rendtagokban, akik külföldi papképző főiskolákon végez-

[1] Jesi (Aesis) püspöki város az Ancona-római útvonalon az Esino folyó völgyében.

ték tanulmányaikat, Somlyai Mihály tartományfőnök az 1628-i római egyetemes káptalanra induló szerzetesek által példás életű és tudományosan képzett tanárt kért a rend főelöljáróitól. Antonio da Galbiato a hegyeninneni ferences család (Familia Cismontana új rendi főbiztosa (commissarius generalis), aki korábban Német- és Magyarország biztosa volt, Fulgenzio szerzetest szemelte ki a nagyjelentőségű megbizatásra.[2] A Capitoliumon álló ősi kolostorban 1628 jún. 20-án kelt rendelkezésében felruházta a rendi tanárt (lector) mindazokkal a kiváltságokkal, amelyek őt a rendi szabályok és hagyományok értelmében megilletik.

A ferencrendben már a XIII. században lectoroknak nevezték a rendi iskolákban, főiskolákban és egyetemeken előadó tanárokat, míg a doctor és a magister tudományos cím volt. Az idők folyamán a lectorok különféle rendi kiváltságokat kaptak, hogy zavartalanul a tudománynak és a tanításnak éljenek. Felmentették őket a közös zsolozsma kötelezettsége alól, a káptalanban és az étkezésnél külön helyük volt. Az iskolában az artes liberales néven ismert magasabb humanista tárgyakat adták elő, majd két-három éven át a filozófiát és három-négy éven át a teológiát tanították. Noha a ferenceseket az újkorban bizonyos eklekticizmus jellemzi, a XVII. század folyamán a rendi közgyűlések ismételten sürgették, hogy a filozófiát és a teológiát mindenütt a rend nagy középkori tudósának, Duns Scotusnak a szellemében műveljék. Fulgenzio atya a lectorság mellett a rendi hitszónoki (praedicator) címet is megszerezte, ami azt bizonyítja, hogy személyében kitűnően képzett tanárt és gyakorlott szónokot kapott a szalvatoriánusok rendtartománya.[3]

Fulgenzio érkezése arra a fordulópontra esik, amikor a rendtartománynak véglegesen határoznia kellett a Rómából kiinduló és egyre szélesebb sugárban terjedő szigorítás, reformálás (riforma) kötelező bevezetéséről. Ambrogio da Galbiato, Németország rendi biztosa elnöklésével a rendtartomány közgyűlése 1629 június végén elfogadta a reformot és ezzel kötelezte tagjait arra, hogy az addiginál szigorúbban tartsák be a rendalapító szabályait és kövessék az evangélium szellemét. A rendi biztos, hogy nagyobb súlyt szerezzen a közgyűlési határozatnak, Giovanni Battista Pallotto bécsi nuncius támogatásával megerősítő brévét kért VIII. Orbán pápától. A nuncius mellett II. Ferdinánd király és a magyarbarát Francesco Barberini Cardinalis-nepos pártfogását is megszerezte. A Sacrosanctum Apostolatus kezdetű pápai okirat szept. 15-én kelt.[4] A reform bevezetésének súlyos gondja az új tartományfőnök, Gyöngyösi Imre vállára nehezedett, felelős munkakörében kormánytanácsosként (definitor) melléje rendelték Fulgenzio atyát, aki ilyképen korán bekapcsolódott a

[2] Arch. Prop. Mem. vol. 394. f. 68r.

[3] A konventuális minoritáknál is Duns Scotus szellemében tanítottak a rendi lectorok. A padovai kolostor régense, Franciscus Maria Vaccarius de Sancto Joane, Methaphysicus publicus in Patavinis Athenaeis bizonyítványt adott Vallonica da Sant'Angelo rendtársának, aki in Patavino Studio omnium artium quas Scotus Doctor Subtilis sparsim tetigit... baccalaureus lett. U. o. vol. r. 398. f. 288r. — VIII. Orbán szabályozta a különféle rendi lectorok kiváltságait. U. o. vol. 396. f. 88r. — Act. vol. 12. f. 20v.

[4] Bullarium Magnum. Tom. VI. Pars I. 194. l. — A bréve fogalmazványa és az ügyet elindító kérvény (memoriale): Arch. Vat. Secr. Brev. vol. 754. f. 809r.

rendtartomány irányításába. Ettől az időtől kezdve Fulgenzio állandóan befolyásos tagja a rendi életnek. Az 1635 júniusi tartományi közgyűlés újból tanácsossá választja. 1636-ban oly későn kapta meg a gyűlésre szóló meghívót, hogy azon már nem tudott megjelenni. De nem jelent meg az 1638 nov. 6-ra Galgócra összehívott tanácskozáson sem, mert közben kitört az országos kavarodást keltő vita, amelynek hullámai több esztendőre megbénították magyarországi működését.

Fulgenzio közvetlen rendeltetése azonban az volt, hogy a rendtartomány kispapjait a szigorított szerzetesi fegyelemben nevelje és az egyházi tudományokban vezesse. Antonio da Galbiato főelöljáró kimondottan a szécsényi kolostorba küldte Fulgenziót, hogy ott elsősorban teológiai tárgyakat tanítson. A szerzetes 1628 novemberében meg is kezdte lectori működését, tíztizenöt rendtársat tanított, köztük a horvát származású Briglevicz Andrást, Boldogfalvi Kis Gergelyt és Privigyei Ágostont, akik már felszentelt papok voltak. Azonfelül világi tárgyakat adott elő abban az iskolaházban, amelyet Forgách Zsigmond nádor özvegye, Pálffy Katalin adományozott a kolostornak elsősorban világi diákok tanítására. A sokoldalú, tudós szerzetes iskolájából több képzett, buzgó és példás életű rendtag került ki, akik különféle tisztségekben hathatósan előmozdították a szerzetesi reform ügyét, fellendítették a vándormissziókat és kiépítették a rendtartományban a rendszeres papképzést.[5]

Azonban a szerzetes csak ideiglenesen átengedett tagként szerepelt a szalvatoriánus rendtartományban. Három év mulva átadta helyét honfitársának, Giovanni Battista da Terugia szerzetesnek, akit szintén idegen rendtartományból palántáltak át a szalvatoriánusok közé, a következő év szept. 6-án pedig eredeti rendtartományába való visszatérését kérte Ambrogio da Galbiato biztostól. A biztos és az újonnan megválasztott tartományfőnök meleghangú elismeréssel bocsátották hazájába a kiváló szerzetest, akinek a működése mély nyomokat hagyott a rendtartományban. Fulgenzio még az ősz folyamán Fülöp bosnyák ferences társaságában útnak indult az örökvárosba.[6]

Fulgenzio apostoli missziója.

Fulgenzio atya lelkében kitörölhetetlen emléket hagyott az a három esztendő, amelyet Magyarországon töltött. A barokk Róma pompája és nyugalma nem tudta betölteni a lelki ürt, amely ben a magyar katolikus restauráció missziós problémái visszhangzottak. Rajta is beteljesedett a magyar élet vonzó és asszimiláló erejének titka, amely a századok folyamán annyi idegen

[5] *Karácsonyi J.:* Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest, 1922. 108.; 431.; 529. l. — *König K.:* Hatszáz éves ferences élet Szécsényben. Vác, 1931. 151.; 156.; 162.; 165. l.

[6] Arch. Prop. Mem. vol. 394. f. 69r.; 70r.

származású egyházi férfiú lelkét izzította át a magyarság forró szeretetével. A következő év dec. 17-én azzal a kéréssel fordult a világmissziókat és a katolikus restauráció visszahódító munkáját irányító Sacra Congregatio de Propaganda fide állandó bíborosi bizottsághoz, hogy a Szentszéktől kiküldött és megfelelő joghatósággal felruházott hitterjesztőként (missionarius Apostolicus) misszióba mehessen. Mivel a Kongregáció szerzeteseket csak rendi elöljáróik ajánlására bízott meg hasonló nagyfelelősségű és kényes felhatalmazással, mellékelte Silvio da Maiano rendi vikárius elbocsátóját, amely kiemelte a kérelmező kiváló jámborságát, hitszónoki és tanári működését, a bölcseletben és a hittudományban szerzett doktori fokozatait és a magyarországi eretnekek és hitetlenek közt nagy eredménnyel kifejtett munkásságát.

A Kongregáció azonban hiányosnak minősítette a kérvényt, mert a kérelmező mellőzte a missziós terület szabatos megjelölését. Ezért a szerzetes újabb kérvényt nyujtott be, amelyben előadta, hogy visszatérőben van Magyarországba, ahová teológiai lectornak szánták, azonban rendi elfoglaltsága mellett hitterjesztő tevékenységet is óhajt kifejteni, mert az ország nagyrésze a török alatt sínylődik és tele van mindenféle eretnekkel, nevezetesen trinitáriusokkal (unitáriusok), anabaptistákkal, kálvinistákkal és egyéb felekezetűekkel. A Kongregáció 1643 jan. 10-én és febr. 13-án tartott havi gyűlésében a pápa testvérének, id. Antonio Barberini bíborosnak a javaslatára Fulgenziót apostoli misszionáriussá nevezte ki és intézkedett, hogy számára a szokásos felhatalmazásokat szerezzék be a Sacra Congregatio Sancti Officii bíborosi bizottságtól. Ezzel a kongregációi határozattal a szalvatoriánusok hitterjesztő tevékenysége szilárd alapot kapott, amelyen csakhamar kiterebélyesedett a királyságban, a hódoltságban és az erdélyi fejedelemségben egyaránt.[7]

Ebben az időben Szent Ferenc fiai más oldalról is szerveztek apostoli jellegű missziókat. A hódoltság déli részeiben találjuk évszázadok óta a bosnyák obszerváns ferenceseket, akik a megritkult őslakosság és főképpen a Balkánról felözönlő déli szláv néptöredékek között tevékenykedtek, de a dalmát és bosnyák kereskedők karaván jai nyomában egészen Budáig felhúzódtak. Bosnyák ferencesek közül kerültek ki rendszerint a hódoltság missziópüspökei. 1629-ben olasz és lengyel konventuális minoriták apostoli küldetést kaptak, hogy a székelyek lelki gondozását végezzék, azonban az erdélyi határt nem tudták átlépni. Végül is a csíksomlyói kolostorban megtelepedett bosnyákok, majd a negyvenes évek elején Fulgenzio atya vetették meg az erdélyi apostoli missziók alapjait. 1635-ben Chumar Mihály ferences főbiztos a magyar királyság déli területeire, Horvátországra és a Drávamentére kapott apostoli missziót. Ez a történeti felvázolás eléggé szemlélteti, mily széles alapokon munkálkodtak már ebben az időben a különféle ferencesek a magyar lelki ugar feltörésében.[8]

Fulgenzio atya magyarországi tartózkodása folyamán közelebbről megismerte a vallási élet égetőbb problémáit és most, mi-

[7] U. o. f. 63r.; 71r. — Act. vol. 10. 3r.; 26v. — A Barberini család magyar vonatkozásairól: *Galla F.:* Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Budapest, 1940.

[8] *Galla F.:* A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. Budapest, 1946.

előtt visszatért, tizenegy problémára világos és biztos megoldást, eligazítást kért a Szentszéktől. Részleteiben nem ismerjük írásban benyujtott felterjesztését, de hasonló egykorú „kételyek"-ből (dubia), amelyek a hódoltságból és a világmissziók különböző részeiből a Propaganda Kongregáció elé kerültek, következtethetünk a kérdések általános jellegére. A Szentszéket egyre sűrűbben foglalkoztatták a vegyesházasságok gyakran rendkívül bonyolult esetei. Katolikusok plébános vagy misszionárius hiányában prédikátor, keleti pap vagy a kádi előtt kötöttek házasságot egymás között vagy protestáns, sőt török féllel. Különös nehézséget okozott annak megállapítása, vajjon érvényes-e a szentháromságtagadó unitáriusok keresztsége. A bonyodalmat fokozta, ha a felek elváltak és most már az Egyház színe előtt kívántak újra házasodni. Megtérések esetében sok bajt okozott a protestánsok gyakori eltérése az Egyház kánoni törvényeitől: megengedték a válást és az újraházasodást, a vérségi és sógorsági akadályokat könnyen átlépték. A házassági esetek elbírálásában a Szentszék tisztázni igyekezett azt az alapvető kérdést, vajjon kihirdették-e az egyes területeken a trentói zsinat Tametsi kezdetű rendeletét, amely ott, ahol a kihirdetés megtörtént, megszüntette a klandesztin házasságokat és előírta, hogy érvényes házasságot csak saját plébános és még legalább két tanu előtt lehet kötni.

A Propaganda Kongregáció a pápa házi hittudósának, a Magister Sacri Palatii domonkosrendi szerzetesnek az elnöklete mellett szaktudósokból bizottságot küldött ki azzal a megbízással, hogy a dubiumokra adott válaszait terjessze a Kongregáció ülése elé. A bizottság tagja volt Orazio Giustiniani hittudós, oratoriánus szerzetes, aki néhány év mulva püspök, majd kardinális, az Anyaszentegyház könyvtárosa (Bibliothecarius Sanctae Romanae Ecclesiae) és főpoenitentiariusa (Poenitentiarius Maior) lett, Ilarione Rameati ciszterci apát és Tommaso degli Afflitti teatinus szerzetes. Az első kettőnek néhány év mulva tevékeny szerep jutott a pálosrend régi rendi szabályainak az átdolgozásában.

A bizottság vontatottan végezte munkáját és valószínűleg nem is hozott érdemleges döntést. 1635-ben a problémák még az elnök asztalán feküdtek megoldatlanul, amikor a Kongregáció az előadó Ginetti bíboros sürgetésére felszólította őt, hogy a megoldásokat (resolutiones) mielőbb terjessze be a pápa jelenlétében (coram Sanctissimo) tartandó ülésre. Ezzel a sürgetéssel azonban az ügynek nyoma veszett. Fulgenzio atya nem győzte kivárni a döntést, ezért még 1634 tavaszán, mielőtt a nyári hőség beállt, elhagyta Rómát. Jún. 27-én Bécsből tájékoztatta Francesco Ingoli kongregációi titkárt a szalvatoriánusok közt uralkodó állapotokról, főképen pedig a személye ellen megindult gyanúsításokról és áskálódásokról. Azzal vádolták őt, hogy a rendi főelöljárókat és a Kongregációt félrevezette a rendtartományról adott tájékoztatásában, azonfelül püspökségre törekszik. A Kon-

gregáció megnyugtatta a szerzeteseket, egyben megvédte Fulgenziót az alaptalan gyanúsításoktól. Újabban már azt híreszlelték róla, hogy pápai brévét hamisított, de leleplezték, erre Pázmány elfogató parancsot adott ki ellene, a szerzetes azonban még idejében Lengyelországba menekült. A barátságtalan fogadtatás elkedvetlenítette Fulgenziót és arra kényszerítette, hogy visszatérjen az örökvárosba. A Kongregáció nov. 27-én kisebb kísérettel és a velencei nunciushoz intézett ajánlólevéllel véglegesen visszaküldte őt Magyarországba.[9]

Az apostoli misszió adományozása felvillanyozta a nagyravágyó Giovanni Battista da Terugia szerzetest és arra késztette, hogy Fulgenziótól függetlenül missziót kérjen a Kongregációtól. Már amikor híre ment, hogy Pázmány Nagyszombatban egyetemet alapít és szeretné, ha a szerzetesrendek is bekapcsolódnának az új intézmény életébe, Giovanni Battista atya elöljárói megkerülésével a Propaganda Kongregációhoz fordult és azt kérte, hogy nevezzék ki őt tanárrá. Valószínűleg azt vélte, hogy Pázmány a bécsi egyetem mintájára jezsuiták mellett más szerzetbelieket is alkalmaz majd a tanításban. Ebben az esetben a mariánusok nagyszombati kolostorában élt volna. A Kongregáció Chumar Mihály főbiztostól tájékoztatást kért a helyzetről és a kérelmező egyéniségéről. A főbiztos ebben az időben a drávamenti kolostorokat látogatta és magyar területen térített. Körútja befejeztével Bécsből kitűnő bizonyítványt adott titkáráról és kegyeltjéről, aki az ő nyomására kevéssel előbb a szalvatoriánusok tartományfőnöke lett.

Az egyetemi tanárságból nem lett semmi, a provinciális azonban most már arra törekedett, hogy apostoli missziót szerez és kezébe összpontosítja a rendtartományi tagok hitterjesztő tevékenységét. Már szécsényi tartózkodása folyamán beadott ilyen irányú kérvényt a Kongregációhoz. Most, hogy tartományfőnök lett, több reménnyel tekintett az ügy kedvező fejlődése elé. Előadta, hogy 1626-ban résztvett a rend római nagygyűlésén, ahonnan Ambrogio da Galbiato németországi főbiztos magával vitte az északi országokba. Kíséretében bejárta a magyar kolostorokat is és közelről megismerte az ország vallási helyzetét, a török pusztításait és a protestantizmus elhatalmasodását. Látta, hogy mind világi, mind szerzetes papságban nagy hiány van, ezért elhatározta, hogy Kapisztránói Szent János és sok más olasz ferences nyomdokain, ha kell, vére hullatásáig dolgozik a katolikus vallás terjesztésén. A rendben őr, gvardián és tizenkét éven át lector volt. Pázmány szerette volna, ha a főbiztos a nagyszombati kolostorba helyezi, ahonnan ellátta volna az új egyetem egyik hittudományi tanszékét. Mellékelte Pázmány bizalmasának, a konventuális minorita Bonaventura da Genova atyának ajánló sorait, aki nem fukarkodott az elismerésben. A jó honfitárs később is minden felterjesztésében sürgette a tartományfőnök kinevezését. Kiemelte, hogy a török határ mentén nyolc szerzetesével visszafoglalt egy templomot, amelyet a jezsuiták elhagytak és nem törődött a protestánsok ellenszegülésével.

Ingoli titkár, bizonyára Fulgenziótól szerzett értesülésekből, kedvezőtlenül tájékoztatta a Kongregációt a főnök egyéniségéről. Ennek ellenére az 1635 nov. 12-i ülés elrendelte, hogy Pázmánytól és Chumar főbiztostól kérjenek véleményt. Közben azonban Prospero da Galbiato, aki korábban a rend római ügyésze volt, oly kedvezőtlen jellemzést adott a kérvényezőről, hogy Tommaso da Sant'Agata rendi főügyész nem ajánlotta kinevezését. Prospero eskü alatt, tacto pectore, állította, hogy kitűnő hitszónok, kiváló tanár, ragyogó tollú író

[9] Arch. Prop. Mem. vol. 394. f. 64r. — A kételyeket tartalmazó felterjesztés eredetije valószínűleg a Magisternél maradt. — A bizottság tagjairól: Tomkó: 47.; 165. l. — *Galla F.*: A pálosrend reformálása a XVII. században. Budapest, 1941., (Kny. a Regnum 1940—41. évi kötetéből.) — Arch. Prop. Mem. vol. 395. f. 231r.; 232r. — Lett. rif. vol. vol. 76 f. 21r. — Vol. 77. f. 179r. — Lett. volg. vol. 14., a szeptember 2-i levél; f. 86v.; 102rv.

ugyan, de makacs és hanyag szerzetes, azonfelül a rendi pénzek kezelésében sem kifogástalan.[10]

Eme értesülések alapján a Kongregáció elvetette a tartományfőnök kérését és a szalvatoriánusok missziós tevékenységének irányítását Fulgenzio atya kezében hagyta.

Fulgenzio Gyöngyösön.

Fulgenzio atya 1634/35 telén Gyöngyösön telepedett le. A rendi kispapok tanítása és a török hódoltsági missziók megszervezése, kiszélesítése volt legfőbb törekvése. A kolostor mind a két szempontból alkalmas gócpont volt. Gyöngyszem a kies Mátra ölén, a hódoltság északi peremén, ahonnan széles sugarú missziós tevékenységet folytattak az atyák az alattuk elterülő törökuralta országrészen. A pogány uralom ellenére Gyöngyös a szalvatoriánus rendtartomány legerősebb hajtása volt, megrakva szerzetesnövendékekkel és felszentelt papokkal. Pedig viharos mult zajlott le mögötte és állandó hullámverésben állott, mint a tengerből kiemelkedő sziklaszirt. Az előző században a protestantizmus hullámai csapdosták, majd a török betörései, gyujtogatásai, később végleges birtokbavétele és állandó zsarolásai, végül a végvári kóbor vitézek és hajduk pusztították. A Mátra sziklás talajába kapaszkodó tölgy dacolt a viharokkal.

A kolostor hatását mind a mezőváros, mind a hódoltság állandóan érezte. Ferencesek látták el a kolostor nyilvános templomát és gyakran szónokoltak, gyóntattak a plébániatemplomban. Elvállalták a tót szentbeszédek tartását az ispotály Szent Erzsébet-kápolnájában a királyságból leszivárgó tót mesteremberek és munkásoknak, akik a mezőváros magyar légkörében csakhamar elmagyarosodtak és a ferencesek hatására jórészt visszatértek őseik hitére. Fulgenzio idejében Lósy Imre egri püspök szabályozta a plébániatemplom és a kolostori templom istentiszteletének rendjét, hogy a híveket a plébániatemplomba szoktassa. Ez a törekvés más országokban is megállapítható. A bécsújhelyi püspök megtiltotta a pálosoknak, hogy vasár- és ünnepnap prédikáljanak. A szerzet azt kérte a Propaganda Kongregációtól, hogy legalább olyan időben prédikálhassanak, amikor a plébániatemplomban már elhangzott a hivatalos szentbeszéd.

Gyöngyös vonzási és kisugárzási gócpont volt a környék vallási életében. A hódoltság népei, katolikus szórványai messzünnen jöttek a kolostori templomba, amely gyakran nem bírta befogadni az ezrekre menő tömeget. Ilyenkor a szabadban, fák alatt folyt a gyóntatás, prédikálás, misézés. A barátok, mint kirajzó méhek, felkeresték a nagyrészt magukra hagyott katolikus falvakat, a protestáns tömbökben elveszett szórványokat. Hiszen egy-egy egyházmegyének alig volt öt-tíz papja, akik mellett még a püspöktől felhatalmazott világiak, licenciátusok végeztek bizo-

[10] U. o. Lett. rif. vol. 77. f. 36r.; 37r.; 237r.; 238r.; 239r.; 240r.; 241r. — Vol. 78. f. 88r.; 106r.; 200r.; 201r.; 202r.; 204r.; 249r. — Vol. 79. f. 22r. — Act. vol. 10. f. 335r. — Vol. 12. f. 219v.; 335r.

nyos egyházi teendőket: előimádkoztak, felolvasták a prédikációkat, kereszteltek, eskettek és temettek. De sokhelyt még ilyenek sem voltak. A politikától tartózkodó, koldulásból élő barátokat a török megtűrte. A Szentföldtől fel a hódoltságig mindenfelé találkozunk ferences kolostorokkal és plébániákkal, a török hatóságoktól keserves pénzen szerzett engedély- és oltalomlevéllel utazó szerzetesekkel. A kecskeméti és mezőszegedi bírák és esküdtek bizonyították, hogy a gyöngyösi barátok immár kilencven év óta százötven mérföld körzetben keresztül-kasul járják a hódoltságot, felkeresik a katolikusokat, vitára kelnek a prédikátorokkal. Egyedül az ő érdemük, hogy a katolikus hit szikrája ki nem aludt. A legzordabb időkben, a török és tatár hadak pusztításai közt sem hagyták el őrhelyüket.[11]

Fulgenzio atya, amint lelki szemeivel végigtekintett a hódoltságnak sivataggá sorvadt és pusztuló lakossággal szórt területén, elmondhatta az evangélium szavait: Az aratás ugyan bőséges, de kevés a munkás. Két módszerhez folyamodott, hogy a meglevő lelki aratók számát szaporítsa. Kérvényt nyujtott be a Propaganda Kongregációhoz és kérte a bíborosokat, hogy az addig rendszeresen alkalmazott két szerzetes mellé rendeljenek legalább nyolc felszentelt papot és négy kisegítő testvért. A Kongregáció 1635 jún. 25-én tartott havi ülésében id. Antonio Barberini bíboros javaslatára felkérte Francesco Barberini bíborost, a ferencrend protectorát, hogy a terv megvalósítását hatásosan egyengesse a rend elöljáróinál. A magyar katolikus restauráció alapvető hibája, a paphiány itt is késleltette az égetően sürgős terv megvalósítását. Hiszen ebben az időben a rend többi kolostora is, elsősorban Szécsény, Szakolca és Galgóc, tekintélyes lelkipásztori és hitterjesztő munkát fejtett ki a maga körzetében.

A szalvatoriánusok is ugyanahhoz a kényszereszközhöz nyúltak, amelyet a katolikus restauráció püspökei oly gyakran igénybe vettek: felmentést kértek a felszenteléseket szabályozó kánoni megkötések alól. A trentói zsinat a középkori fejlődést figyelembe véve megállapította, hogy mily életkorban, milyen liturgikus időkben és milyen időközökben vehetők fel az egyházirend különböző fokozatai. Azonfelül más előírásokat is adott ki, hogy az oltár szolgálatára hivatottakat erkölcsileg és szellemileg előkészítsék. A zsinati törvények alól csak a Szentszék adhatott felmentést.

VIII. Orbán pápa Ambrogio da Galbiato felterjesztésére még 1630 júl. 5-én megengedte, hogy nyolc szalvatoriánus kispap, noha csak huszonkettedik életévükben voltak, elsősorban a hódoltság nagy paphiányára való tekintettel, az áldozópapságot felvegye. A rendi elöljáró hivatkozott IV. Eugén pápa régi kiváltságlevelére is, amely a ferenceseket ott, ahol plébános nincs, rendkívüli felhatalmazásokkal ruházta fel. A rendi reform eme

[11] *Karácsonyi:* i. m. II. 67. l. — *Galla:* Tomkó. 104. l. — *Galla:* A katolikus restauráció misszonáriusa. 8. l.

első zsengéi a következők voltak: Gyöngyösi Albert, Zani Elek, Gyöngyösi Angyal, Zakadi Marián, Szentkereszti Fulgenc, Libeti Bonaventúra, Szentkereszti Vince és Szentkereszti Valerián. 1633 februárjában a Kongregáció értesítette a bécsi nunciust, hogy a pápa három évre szóló (ad triennium) szentelési kiváltságot adományozott a szalvatoriánus rendtartománynak, hogy a magyar missziók paphiányát enyhítse. Már 1634 nyarán Fulgenzio atya, hogy minél több új erőt állítson be a missziós munkába, személyesen azt kérte a Kongregációtól, hogy a gyöngyösi kispapokat, mivel nehezen közelíthetik meg a királyságban élő egri megyéspüspököt, bármely püspökkel felszenteltesse. A Kongregáció a helyzetet nem ismerve, a bécsi nunciushoz utalta a kispapokat. A következő év aug. 29-én Fulgenzio megismételte kérelmét és kifejtette, hogy a nagy távolság, a török és tatár miatt a gyöngyösi növendékek csak életük veszélyeztetésével vállalkozhatnak a magyarországi utazásokra. Ezért azt kérte, hogy a kispapok bármely, a római Szentszékkel egységben élő püspökkel felszenteltethessék magukat. Kérelmét Giovanni Battista da Terugia tartományfőnök támogatta. A Kongregáció szept. 24-én a jelenlevő pápa hozzájárulásával engedett a kényszerhelyzetnek és értesítette Chumar főbiztost, hogy a kiváltságbréve nemsokára megjelenik. A brévét dec. 8-án futár hozta Magyarországba. 1636 elején új engedélyre volt szüksége a szalvatoriánusoknak, hogy rendi kispapjaikat bármely püspökhöz küldjék felszentelés végett. A Kongregáció ápr. 14-én tájékoztatást kért a nunciustól a helyzetről és a növendékek erkölcsi és szellemi rátermettségéről, egyben jelezte, hogy hajlandó tizenkét növendéknek megadni a kért szentelési kiváltságot. A bréve szövegezése végett bekérte a felszentelendők névsorát és utasította Malatesta-Baglioni nunciust, hogy terjessze fel azoknak a magyar püspököknek a nevét, akik kétnapi járásnyira székelnek Gyöngyöstől.[12]

A Kongregáció tartózkodó eljárása bizonyítja, hogy a Szentszék ekkor még szigorúan ragaszkodott a trentói zsinat fegyelmi törvényhozásának betartásához, nehogy engedékenység folytán alkalmatlan egyének jussanak be a papság soraiba.

Fulgenzio 1636 ápr. 15-én a galgóci kolostorban tartózkodott és onnan színes jelentést küldött a Kongregációnak a gyöngyösi misszióról. Előadta, hogy a mezővárosban katolikusok mellett protestánsok is vannak, elsősorban tót anyanyelvű luteránusok. A környéket széles körzetben főképen katolikus parasztság lakja, amely a prédikátorok állandó tevékenysége ellenére még kitart az ősi hit mellett. Mivel az egri egyházmegyének alig van világi papja, a gyöngyösi ferencesek vándormissziókkal igyekeznek gondoskodni az elhagyott lelkek örök üdvösségéről. Azon-

[12] Arch. Prop. Lett rif. vol. 75. f. 16r. — Vol. 77. f. 36r.; 186r.; 197r; 206r. — Vol. 78. f. 2r.; 5r.; 33r. — Act. vol. 10. f. 315v. — Vol. 12. f. 62v. — Volg. vol. 13. f. 26r. — Vol. 15. f. 70v.; 115v.; 139r. — Vol. 16. 34v. —Secr. Brev. vol. 764. f. 81r.

ban tehetetlenül állanak az óriási területtel szemben, ahová képtelenek rendszeresen ellátogatni. Sokhelyt megfordulnak a prédikátorok, noha eddig még nem sikerült elhódítaniok a parasztság nagy tömbjét. Az előző évben és a jelen év elején a barátok visszahoztak az Egyházba háromszázhavan lelket a különféle felekezetekből és komolyan remélik, hogy még néhány száz kálvinista, miután papjuk meghalt, hamarosan követi a megtértek példáját. Mivel még nem volt tudomása a Kongregáció ápr. 14-i határozatáról, újból kérte a kiváltság engedélyezését, hogy a rendi kispapokat bármely püspök felszentelhesse. A Kongregáció júl. 7-én tartott ülésében meleghangú elismerését nyilvánította Fulgenziónak és társainak.[13]

A jezsuiták megtelepedése Gyöngyösön. Vita a böjtről.

Kevéssel Fulgenzio megjelenése után, még 1635-ben megtelepedtek a városban a jezsuiták is. Gyöngyös előnyös földrajzi helyzeténél és katolikus jellegénél fogva szilárd támaszpontul ígérkezett a katolikus restauráció nálunk is legtevékenyebb és sokoldalú szerzetének ahhoz, hogy a hódoltság felső peremének, továbbá a Duna—Tisza középső folyásának tiszta magyar területeit lelki gondozásába vegye. A terület méretei, a magukra maradt falvak százai mind a két rend számára bőséges munkát tartogattak. A török jól ismerte és megtűrte birodalmában a jezsuitákat. Különösen gyógyító tudásukkal megnyerték a pasák, bégek jóindulatát. Nemcsak Konstantinápolyban, hanem a hódoltságban is voltak misszió-állomásaik: Kanizsán, Pécsett, Temesvárt, Belgrádban. Pécsett egy ideig a ferencesekkel közösen működtek a külvárosban emelt templomban. Már Belgrádban éppen ezekben az években állandó torzsalkodások dúltak a dalmát és bosnyák kereskedők lelki gondozását végző bosnyák obszervánsok és a később megtelepedett jezsuiták között. Ezeknek az ellentéteknek szemtanuja volt Keresztesi Máté gyöngyösi plébános, a jezsuiták neveltje és barátja, akit Pázmány azzal bízott meg, hogy járja be a hódoltságot és tapasztalatairól tegyen írásbafoglalt jelentést. Úgy érezzük, hogy a plébános egyengette az utat a jezsuiták gyöngyösi megtelepedéséhez. Az első két jezsuita prédikálással és tanítással foglalkozott.[14]

A súrlódások itt is hamarosan jelentkeztek. A ferencesek a plébániatemplom állandó magyarnyelvű szónokai voltak. Szinte jogot szereztek ahhoz, hogy ők tartsák a magyar prédikációt. A jezsuiták csakhamar megjelentek a szószéken és lassanként kiszorították a ferenceseket. A barátok a Propaganda Kongregáció-

[13] Arch. Prop. Lett. rif. vol. 78. f. 189r.; 194r. — Act. vol. 12. f. 115r.
[14] *Velics L.:* Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Budapest, 1913. 69. l. — *Hanuy F.:* Pázmány Péter összegyüjtött levelei. II. Budapest, 1911. 166. l.

hoz fordultak védelemért, amely megparancsolta a jezsuitáknak, hogy a ferenceseket hagyják meg régi jogaikban.

Országos kavarodást idézett fel azonban a böjti fegyelem magyarázása körül keletkezett vita.

Ebben a korban az Egyház böjti fegyelme jóval szigorúbb volt a mainál. Mindenekelőtt sokkal több volt a böjti nap. A nagyböjtön kívül advent, az időszaki böjtök és a vigiliák hosszú sora tarkította az egyházi évet. Azonfelül a böjtölés súlyosabb önfegyelmezést követelt a hívektől. A mi szempontunkból csupán annak a kiemelésére szorítkozunk, hogy abban az időben a húsféléktől való megtartóztatás egyben a tojás- és tejételek élvezésének tilalmát is magában foglalta: abstinentia a carne, ab ovis et lacticiniis.

Mármost a gyöngyösi jezsuiták a plébániatemplom szószékéről azt hirdették, hogy Magyarországon nagyböjtben és a többi böjti napokon szabad tojást és tejfélét fogyasztani. Fulgenzio atya teljes erejével szembeszállt a jezsuiták tanításával. Kifejtette, hogy a böjti fegyelem az egész Egyházban egységes és kiterjed a tojás- és tejételek élvezésére is, a jezsuiták engedékenységének nincs jogi alapja, viszont összezavarják a hívek lelkiismeretét és ráviszik őket az egyetemes törvény nyilvánvaló megszegésére. Az együgyű és táglelkiismeretű emberek könnyen túlteszik magukat a húsfélék tilalmán is. A protestánsok azt hangoztatják, hogy a pápisták lassanként áttérnek az ő felfogásukra.

Mivel a jezsuiták nem vonták vissza tanításukat, Fulgenzio atya egyenesen a Propaganda Kongregáció elé vitte az ügyet. Az 1636 júl. 7-i havi ülés Fulgenzio nézőpontjából szemlélte a kérdést és hogy elejét vegye egy veszedelmes visszaélés széles körben való elterjedésének, utasította a jezsuitarend generálisát, hogy magyar rendtartásait intse le és szólítsa fel őket, hogy inkább igyekezzenek hozzásimulni a világegyház egyetemes törvényeihez és szokásaihoz. Ugyanakkor meghagyta a nunciusnak, hogy a gyöngyösi jezsuitákat dorgálja meg és hasonlóképen parancsolja meg nekik, hogy tanításukkal hagyjanak fel. A Kongregáció a hó 16-án Fulgenzióhoz intézett olasznyelvű levelében is elítélte a gyöngyösi jezsuiták eljárását.

A nuncius a regensburgi birodalmi gyűlésen tartózkodott, ahová az uralkodót, II. Ferdinándot elkísérte. Innen kérte fel Fulgenziót, hogy a két jezsuitát nevezze meg. A szerzetes alig két hét alatt kézhez vette a Kongregáció levelét és már aug. 1-én tájékoztatta a bíborosokat a böjtvita egyre nagyobb arányú örvényléséről. Az ősz folyamán csak súlyosbodott a helyzet az ő rovására.[15]

A vita hevessége azonban nem bénította meg Fulgenzio missziós tevékenységét. Megfigyelte, hogy a magyar vallási küzdelmekben mind a protestantizmus terjesztése, mind a katolikus

[15] Arch. Prop. Lett. rif. vol. 78. f. 8r; 189r. — Vol 79. f. 148r. — Act. vol. 12. f. 115r.; 312v. — Lett. volg. vol. 16. f. 71r.; 72r.

restauráció előmozdítása szorosan összefüggött a földesúr-kegyúr állásfoglalásával. Látta, hogy több katolikus főúr megtűri kegyurasági templomaiban és birtokain a prédikátort és ezzel megnehezíti a misszionárius, a plébános lelkipásztori és térítő munkáját. Különösen három főúr lelkére szeretett volna ebben az irányban mélyebb befolyást gyakorolni. Wesselényi Ferenc füleki kapitányra, a vidék leggazdagabb és leghatalmasabb földesurára, Nyáry István diósgyőri kapitányra és Haller Sámuelre, Visonta mezőváros földesurára. A kapitányok keze a végvári vitézek segítségével messze vidékeken, még a hódoltságban is éreztette erejét. A visontai prédikátor jelenléte különösen ártalmas volt a barátok munkájára. Fulgenzio tehát ugyanahhoz az eszközhöz fordult, amelyet abban az időben katolikusok és protestánsok egyformán igénybe vettek vallásuk érdekében: felkérte a Kongregációt, hogy az említett három főurat serkentse a katolikus hit védelmében és terjesztésében nagyobb buzgóságra és szólítsa fel őket, hogy távolítsák el a prédikátorokat. A Kongregáció nov. 11-i határozatából kifolyólag a főurakhoz intézett leveleiben teljesítette a misszionárius kérelmét.[16]

Pázmány és Lósy állásfoglalása.

A jezsuiták igazuk tudatában vállalták a harcot a kérdés végső tisztázásáig. Hiszen a kifogásolt böjti enyhítést országszerte mindenütt régtől fogva hirdették és a hívek tetszés szerint éltek is vele. Nem a jezsuiták találták ki. A vita hullámai csakhamar átcsaptak Gyöngyös és a hódoltság határán és az egész magyar egyházi életet megmozgatták.

Pázmány, az ország prímása és Lósy egri püspök, akinek joghatósága alá Gyöngyös tartozott, kezdettől fogva elítélte Fulgenzio fellépését.

Ebben az időben a szerzetes rendi ügyekben és a vitával kapcsolatban gyakran megjelent a királyságban. 1636 okt. 28-án és 29-én a szakolcai kolostorban tartózkodott. Ekkor felkérte őt Horeczky Gábor báró szenici főúr, hogy szerezze meg az általa épített családi kápolna részére az oratorium privatum kiváltságát. Horeczky kijelentette, hogy a kápolna nem csupán a család kényelmét fogja szolgálni, hanem nyitva lesz a mezővárosban élő kevés katolikus számára is, sőt vonzóereje lesz a protestánsokra. Fulgenzio vállalta ugyan a kérés felterjesztését a római Szentszékhez, de a prímás, mint helybeli megyéspüspök, csendes megkerülésével. A Kongregáció csak a következő év tavaszán tárgyalta a magánkápolna kiváltságának ügyét és szokása szerint döntés előtt kikérte Pázmány tájékoztatását és véleményét. A márc. 7-én keltezett megkeresés azonban valószínűleg már nem érte életben a prímást. Fulgenzio a következő hónapban jelen-

[16] U. o. Lett. rif. vol. 78. f. 194r. — Vol. 79. f. 219r.; 226r. — Act vol. 12. f. 192r. — Lett. volg. vol. 16. f. 124rv.

tette Pázmány halálát és megsürgette a kiváltság engedélyezését. Nem titkolta ,hogy az elhúnyt főpap haragudott rá.[17]

A böjtvitát csak még jobban elmérgesítette Lósy Imre egri püspök, aki főképen azért neheztelt meg Fulgenzióra, mert közvetlenül Rómába vitte az ügyet. 1636 dec. 17-én az egész egyházmegyéje részére hivatalos nyilatkozatot tett közzé, amelyben kifejtette, hogy VIII. Kelemen idején Forgách bíboros, esztergomi érsek és a nagyszombati nemzeti zsinatra egybegyűlt magyar főpapok kéréssel fordultak a pápához, hogy súlyos okok alapján engedje meg Magyarországon és a kapcsolt országokban a tojás és tejfélék fogyasztását. Attól kezdve mindenfelé elterjedt a böjti enyhítés, amiről az egri egyházmegyei zsinat intézkedése is tanuskodik. Mivel pedig kikérték az említett engedélyt, nem kívánatos, hogy egyházmegyéjében arról vitatkozzanak. Ha valaki a régi, szigorúbb módon óhajt böjtölni, megteheti, csak el ne ítélje azokat, akik böjti napokon tojást és tejféléket esznek.[18]

A nagy óvatossággal megfogalmazott nyilatkozat feltűnő hiányossága, hogy éppen a döntő bizonyítékon siklik át: kiemeli a zsinat kérelmének felterjesztését, rámutat arra is, hogy az enyhítés elterjedése a zsinat eme intézkedésére vezethető vissza, de nem idézi a pápa válaszát, a kért kiváltság engedélyezésének okiratát. Mégis fordulópontot jelent a kérdés megoldásában, mert nyomravezető eseményre összpontosította a rómaiak figyelmét.

Az ősz folyamán Sumecker Mihály jezsuita tartományfőnök rendfőnöke megbízásából felvilágosítást kért az enyhítés ügyében Lósy püspöktől. A püspök dec. 6-án Jászóvárról adott válaszában tájékoztatta a szerzetes elöljárót a már ismert gondolatmenetben. Lósy válaszát a zsinati végzés szövegével együtt a tartományfőnök jan. 26-án felterjesztette rendi generálisához, egyben megállapította, hogy Németországban mindenütt meg van engedve a tojás és tejfélék élvezése. A márc. 3-i kongregációi ülés nem elégedett meg a felmutatott bizonyítékokkal, hanem felszólította a generálist, hogy a pápai felmentés okiratát is mutassa fel.[19]

Fulgenzio atya sem maradt tétlen a személye ellen támasztott hullámverésben. 1637 áprilisában megjelent a bécsi nuncius előtt, aki ismertette vele a Kongregáció márciusi döntését. A kánonjogból vett érvekkel bizonyította, hogy a nemzeti zsinatnak nincs joga hatályon kívül helyezni az Egyház egyetemes jellegű törvényeit, de a nagyszombati zsinat nem is igényelt magának ilyen hatalmat, csupán arra szorítkozott, hogy az enyhítést kérelmezi a Szentszéktől. A pápa válasza azonban ismeret-

[17] *Galla F.:* Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác, 1936. 13. l.

[18] *Pray Gy.* hozza Lósy nyilatkozatát az enyhítésről, de nem említi Fulgenziót. Specimen Hierarchiae Hungaricae. Pars I. Pozsony—Kassa, 1776. 189. l. — *Marcellino da Civezza* a Storia delle missioni francescane c. művében említi ugyan Fugenzio összetűzését Lósyval, de a böjtvitáról nincs tudomása. — V. ö.: Péterffy, C.: Sacra Concilia... Pars II. Pozsony, 1742. 203. l.

[19] Arch. Prop. Lett. rif. vol. 79. f. 202r.; 203r.; 358r. — Act. vol. 12. f. 250v. — Lett volg. vol. 17. f. 14v.

len. Tárgyalásairól Bécsből, majd Szakolcáról értesítette a Kongregációt és előbb saját másolatban, később pedig a város hivatalos átírásában megküldötte a zsinat megfelelő szövegét.[20]

A Kongregáció a beterjesztett iratokból megállapíthatta, hogy a két fél által felhozott érvek és bizonyítékok nem elégségesek a kérdés minden kétséget kizáró megoldásához, ezért előreláthatólag a Szentszék elvi döntésére lesz szükség. Jún. 22-i ülésében úgy határozott, hogy az ügyet átteszi a Sacra Congregatio Sancti Officii — olaszul Sant'Officio — állandó bíborosi bizottsághoz. Újból felszólította a jezsuitákat, hogy szüntessék be a vitát és várják meg az illetékes hatóság döntését.[21]

Fulgenzio megnyugvással vette az ügy alakulásában beállott fordulatot és várta a Sant'Officio döntését. A felkavart hullámok azonban korántsem csendesedtek el, sőt még inkább fokozódó erővel tomboltak a misszionárius személye ellen. A jezsuiták nem hallgattak el, minden közeledő böjti nap felújította az ellentéteket, növelte a zavart a kibontakozás reménye nélkül. Lósy, az új esztergomi érsek, megfenyegette Fulgenziót, hogy elfogatja, vasba vereti és úgy toloncoltatja Itáliába. Két ízben is sürgette, hogy a Propaganda Kongregáció rendelje vissza eredeti rendtartományába a békétlenkedő szerzetest, aki teljesen feldúlta a magyar egyházi életet. Érthető, hogy Fulgenzio nem mert az érsek színe elé állni, még akkor sem, amikor a Kongregáció utasította, hogy a szenici kápolna kiváltságának ügyében tárgyaljon a prímással.[22]

A szerzetes azonban nem maradt magára a támadások pergőtüzében. Mögötte állott a Kongregáció álláspontját képviselő bécsi nuncius és Chumar Mihály rendi főbiztos. Ez utóbbi hamarosan a magyar király által kinevezett vál. püspök lett, majd 1639-ben laibachi segédpüspökként címzetes érsekséget kapott. Chumar, aki évek óta buzgó apostoli misszionárius volt, főképen a missziók szempontjából értékelte rendtársa személyét, ezért felkérte Francesco Ingoli titkárt, hogy intézzen néhány vigasztaló és bátorító szót a szüntelen támadások közt vergődő rendtárshoz.[23]

A Kongregáció azon az álláspontón volt a vita értékelésében, hogy Fulgenziónak mindaddig igazat kell adni, amíg az ellenfél tételesen be nem bizonyítja, hogy a felmentés valóban megtörtént. Felszólította tehát Lósy érseket, hogy a kérvény szövege helyett a pápai felmentvényről szóló iratot terjessze fel. Az érsek kénytelen volt jelenteni, hogy a pápai iratnak nincs nyoma. Hangoztatta azonban, hogy köztudomás szerint a felmentés a bécsi nuncius közbenjárására valóban megtörtént és azóta országszerte élnek is vele. Fulgenzio tehát alaptalanul támadja a gyöngyösi

[20] U. o .Lett. rif. vol. 79. f. 214r.; 219r.; 397r.
[21] U. o. f. 173r.; 215r.; 216r.; 217r.; 218r. — Act. vol. 12. f. 311r. — Lett. volg. vol. 17. f. 58r.; 58v.
[22] U. o. Lett. rif. vol. 79. f. 167r.; 173r. — Lett. volg. vol. 17. 103r.
[23] U. o. Lett. rif. vol. 79. f. 103r.; 108r.

jezsuitákat, akik kialakult gyakorlatra hivatkozhatnak. A helyzet növekvő feszültsége miatt VIII. Orbán a Kongregáció 1637 szept. 22-i ülésében megsürgette a Sant'Officio döntését, a dec. 12-i ülés pedig, hogy a közbotránnyá fajult vitát elnémítsa, Fulgenziónak is megparancsolta, hogy hallgasson. A Kongregációt óvatosságra hangolta Pietro da Sant'Angelo minorita misszionárius jelentése, amely szerint a felsőmagyarországi kálvinista prédikátorok nagyböjtben puszta kenyérre és vízre akarták kényszeríteni híveiket, ezek azonban erélyesen ellenszegültek.[24]

A szerzetesnek saját rendjében is támadtak ellenfelei. Egyesek nem osztották állásfoglalását, a vita elfajulását és az érsekkel való szembehelyezkedést pedig a rendtartományra károsnak tartották. Ezek között volt honfitársa, Giovanni Battista da Terugia tartományfőnök.

A helyzet tehát arra kényszerítette Fulgenziót, hogy télvíz idején Rómába utazzon és személyesen kifejtse érveit, megsürgesse a végleges döntést, amely mind a két fél részére kötelező lesz és lecsillapítja a felkorbácsolt hullámokat. A Kongregációban határozottan tagadta a pápai felmentés valódiságát, amelyet sem az érsek, sem a jezsuiták nem láttak és még csak igazolni sem tudják megjelenését. Gyöngyösön talált híveket, akik nagyböjtben és a vigiliákon római módra — more Romano — böjtöltek, csakhogy faolaj helyett lenolajban pirított hagymát ettek és amikor a jezsuiták az enyhítést be akarták vezetni, felháborodással ellenszegültek. Ezért ő is ellenállt az újításnak és felvette a harcot a jezsuitákkal és a mögöttük álló prímással.

A Kongregáció 1638 márc. 27-én tartott ülésében összefoglalta az érsek és a szerzetes érveléseit és újból megsürgette a Sant'Officio döntését.[25]

A kérdés tisztázása.

Mire a kongregációi ülés jegyzőkönyvének letisztázása elkészült, a Sacra Congregatio Sancti Officii 1638 ápr. 20-án első tisztviselője, az ülnök (assessor) által elküldte válaszát a Propaganda Kongregációnak. A Sant'Officio abból indult ki, hogy a nagyszombati zsinat írásbeli kérvényt nyujtott be a pápához. Mivel a kérvényben foglalt ügy az ő jogkörébe tartozott, még mielőtt a felmentést elvi kételyként (dubium) kezelte volna hittudósok és kánonjogászok bevonásával, saját titkos levéltárában felkutatta a kérvény sorsát. Megtalálták azt a levelet, amelyben a Sant'Officio a nuncius és a kérelmezők lelkiismereti felelősségére megengedi a tojás és tejfélék fogyasztását: pro conscientia conceditur esus. Ingoli titkár a válasz lényegét sajátkezűleg rávezette a jegyzőkönyv lapszélére. A levél 1611 aug. 19-én kelt.[26]

A Sant'Officio válasza tehát véglegesen eldöntötte a böjt-

[24] U. o. f. 148r.; 167r. — Act. vol. 12. f. 312v.; 376.; 419r. — Vol. 13. f. 65v. — Lett. Lat. vol. 9. f. 96r.

[25] U. o. Lett. rif. vol. 80. f. 295rv.; 339r. — Act. vol. 13. f. 65v.

[26] U. o. Lett. rif. vol. 80. f. 294r.; 295r. — Act. vol. 13. f. 65v.

vitát, még pedig a gyöngyösi jezsuiták és Lósy prímás javára. Bebizonyosodott, hogy a Szentszék nem bréve alakjában, hanem a nunciusnak adott megbízás, utasítás által közölte Forgách prímással és a magyar püspökökkel a nagyjelentőségű és rendkívüli kiváltságot, amely az egész országot kivonta az egyetemes böjti fegyelem egy fontos előírása alól. Ez a körülmény a vita több mozzanatára világosságot vet. Feltehető, hogy a bécsi nuncius csak szóval közölte a magyar főpapokkal a pápai felmentés megadását, így a kiváltságnak nem maradt semmi írásbeli nyoma a magyar egyházi életben, az esztergomi érsekség levéltárában.

A megyéspüspökök és a papság szintén csak szóval közölte a hívekkel az enyhítést, mint olyan lehetőséget, amellyel nyugodt lelkiismerettel élhet minden hivő. Az új böjtölési rendszer csak fokozatosan és nem egységesen terjedt el az egyes egyházmegyékben és egyházközségekben. Hiszen az Egyház elve, hogy a régi rendszer önkéntes megtartására buzdítja azokat, akik a szigorúbb fegyelemhez ragaszkodnak. A nép konzervatív, ragaszkodik a gyermekkorában megszokott vallási gyakorlatokhoz. Ma is tapasztaljuk, hogy az öregek gyakran azzal vádolják magukat, hogy a böjtöt nem tartották be, mert szerdán és szombaton zsírosat ettek, holott a böjti fegyelem lényegesen megváltozott. Jóhiszemű megrögzült szokással állunk szemben, amely csak az öregek kihalásával szűnik meg. Láttuk, hogy Lósy püspök sem ítélte el a régi rendszer követőit. Ilyképen a gyakorlat nagy ingadozást, kétféleséget mutatott.

Érthető, hogy a szigorú olasz böjti fegyelemhez szokott szerzetes, aki nem ismerte a fent vázolt fejlődést, a kettősséget úgy fogta fel, mint a fegyelemtől való fokozatos elhajlást, veszedelmesen kiszélesedő visszaélést, amelynek még idejében gátat kell vetni. Felfogását a Kongregáció elfogadta és a végső fordulatig kitartott mellette. Az újítást, a kivételt, a kiváltságot ugyanis igazolni kell. Fulgenzio fellépése a helyzet tisztázására kényszerítette az ellenfeleket és az Officio Kongregációt. Jezsuiták és Fulgenzio tehetetlenül küzdöttek egymással: azok tételes, döntő bizonyítékok hiányában, ez a nagyarányú enyhítés jogosultságának megcáfolásában. Az éveken át hullámzó szenvedélyes vita a valóság felderítésével ért véget.

Az 1611-i felmentés nem áll előzmény nélkül a magyar egyházi életben. A hosszú háború folyamán Szuhay István váci püspök és az esztergomi érsekség kormányzója egyéb kiváltságok között még azt kérte a pápától, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel engedje meg, hogy nagyböjtben és a többi böjti napon tojást és tejfélét, sőt kivételesebb esetekben még húst is lehessen enni. Ebbe a kérelembe saját személyét is belevette. VIII. Kelemen az Inquisitio vagy Sant'Offició Kongregáció előterjesztésére 1595 őszén a felmentést brévében meg is adta. A nagyszombati zsinat tehát voltaképen csak véglegesíteni kívánta azt a folyamatot, amelyet Szuhay kérelme elindított.[27]

Téves volna azonban azt hinni, hogy a vita végleges elcsendesedésével a hívek addigi böjti gyakorlata egyszerre megváltozott a jezsuiták által kép-

[27] U. o. Secr. Brev. vol. 233. f. 4r.

viselt irányban. Az ingadozást és tájékozatlanságot főképpen a hódoltságban kísérhetjük figyelemmel, ahol a királyságtól eléggé elzárt területen különféle nemzetiségű katolikusok laktak.

A tojás és tejfélék élvezésének jogosultságát a hódoltságban sokáig kétségbevonták és engedélyezéséért a Szentszékhez folyamodtak. Bandulovics (Bandino) Márk, a délmagyarországi karassói misszió vezetője 1639 jún. 18-án azt kérte a Kongregáción keresztül a pápától, hogy engedje meg neki és rendtársainak a tojás és tejfélék fogyasztását, amint az Magyarországon megvan és missziója területén is régtől fogva fennáll. A következő év szept. 24-én a főnök mellé helyezett bosnyák szerzetesek azzal az indokolással kérik a felmentést, hogy azt a magyar kolostorokban mindenütt alkalmazzák. A Kongregáció tudatosan elhallgatja az ügyet: nihil esse rescribendum. 1645-ben az egész bosnyák rendtartomány kérte az enyhítést, sőt a kolostoron kívül tartózkodó szerzetesek részére még a hústilalom alól való felmentést is indokoltnak vette. A század végén és a következő század elején, noha megállapítható az enyhítés elterjedettsége, a lelkiismeret megnyugtatása végett szükségesnek tartják a pápai engedély megszerzését. Natale Lukács a hódoltság buzgó misszionáriusa, majd belgrádi püspök 1709 nov. 12-én megállapította, hogy Délmagyarországban a negyvennapi böjt idején megeszik a tejféléket és a többi böjti napon sem tartózkodnak tőlük. A német katonaság, amely a török háborúk alatt elözönlötte a területet és megszállta a déli határvonalat, még a húst is megette. Natale indokoltnak tartotta az enyhítést a hívek számára, mert azon a vidéken nem volt elegendő hal, olaj és a nép csak zsiradék nélkül készített zöldségfélékkel táplálkozott. Egy év mulva megsürgette a kiváltság engedélyezését, mire a Propaganda Kongregáció most is a Sant'Officióhoz utalta az ügyet. A Sant'Officio, mint száz évvel előbb, a bécsi nunciusra bízta annak elintézését.[28]

Fulgenzio erdélyi missziója.

Fulgenzio a csatavesztés után nem maradhatott többé a szalvatoriánus rendtartomány kolostoraiban, sem a királyságban, sem Gyöngyösön. Lósy a következő években is szinte kérlelhetetlen volt vele szemben. A szerzetes már 1636 őszén foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a személye ellen tornyosuló hullámok elől még idejében kitér. Amikor megtudta, hogy Benedictus Radzivensis konventuális minorita, akit a Kongregáció olasz és lengyel rendtársakkal Erdélybe szánt, meghalt, elhatározta, hogy a Kongregáció hozzájárulásával a fejedelemségbe távozik. Egyelőre nem vették figyelembe kérését. Az 1638 ápr. 20-i ülés azonban, miután a Sant'Officio ülnöke nagyfontosságú bejelentését megtette, hozzájárult ahhoz, hogy Fulgenzio misszióf őnöki minőségben Erdélybe, elsősorban a székelyekhez induljon. Útiköltséget utalt ki számára és a Sant'Officiótól megszerezte a küldetéssel egybekapcsolt különféle felhatalmazásokat (facultates). Alája rendelt négy szerzetest, akiknek a kijelölését a szalvatoriánus rendtartomány főnökére és kormánytanácsára bízta, csupán azt kötötte ki, hogy a társak nevét jelentsék be a bécsi nunciusnak.[29]

Erdély, főképpen pedig a székelyek sorsa állandóan foglalkoztatta a Kongregációt. A kúriában elevenen élt annak emléke, hogy a Báthoryak korá-

[28] Arch. Prop. Lett. rif. vol. 81. f. 241r. — Mem. vol. 401. f. 641r. — Act. vol. 14. f. 176v. — Scritt. rif. vol. 569. f. 199r. — Vol 573. f. 45r. — Act. an. 1709. f. 474v. — Act. an. 1710. f. 479r.

[29] U. o. Lett. rif. vol. 78. f. 194r. — Mem. vol. 399. f. 250r.; 274r. — Vol. 400. f. 423r. — Vol. 406. f. 61r. — Act. vol. 12. f. 77v.; 78r. — Lett. volg. vol. 17. f. 40r.

ban virágzó katolikus élet indult meg a kis fejedelemségben és hogy a székelyek hősiesen fegyverbe szálltak vallásuk védelmére. Mindez azonban csak átmeneti fellobbanás volt. Az erdélyi törvények nem tűrték meg a katolikus püspököt, nem volt papnevelés, a kevés pap fegyelme meglazult. A Kongregáció előbb olasz és lengyel apostoli misszionáriusokat küldött Erdélybe, de ezek a fejedelem makacs elzárkózása miatt nem tudtak eljutni a székelyek közé. A királytól erdélyi püspökké kinevezett Simándi Istvánnak sem sikerült átlépnie a határt. Ez a körülmény csak megerősítette a Szentszéket abban az álláspontjában, hogy a választott püspök pápai kinevezését megtagadja, noha Fulgenzio is előmozdítani igyekezett az ügyet. Simándi pápai bullája főképpen azért maradt el, mert a Szentszék nem volt hajlandó elismerni a magyar király püspökkinevező jogát. A Kongregáció e kívülről jövő kísérletezések meghiúsulása után a csíksomlyói kolostor segítségével fogott hozzá az erdélyi katolicizmus sorvadó gyökérzetének megmentéséhez. Azonban a kolostor is benső kimerülésben szenvedett. Noha a szalvatoriánus rendtartomány, amelynek kebelébe tartozott, olykor-olykor kiváló erőket állított élére, a magukra maradt szerzetesek szelleme lehanyatlott. Fulgenzio és apostoli lelkületű reformált rendtársainak megtelepedése friss erőt hozott a csíksomlyói kolostornak. Mivel előre látta, hogy a csíki barátok bizalmatlansággal fogadják a jövevényeket, a Kongregáció máj. 2-án arra kérte Szalinait és az urakat, hogy fogadják szeretettel őket. Kifejtette, hogy küldetésük célja a szerzetesi reform bevezetése, a lelkipásztorkodás a katolikusok és a hitterjesztés a protestánsok között.[30]

A missziós ügy lebegett Fulgenzio lelki szemei előtt, amikor évi pénzsegélyt kért a szécsényi humaniora-iskola, továbbá a füleki és a szendrői végvárak védelme alatt felállítandó hasonló iskolák támogatására. Ez utóbbi két intézmény azért volt szükséges, mert a kisebbségben levő katolikus szülők gyermekei, hitük állandó veszélyeztetésével, protestáns iskolákba jártak. Fulgenzio az iskolák vezetését a végvárakban működő szerzetesekre kívánta bízni.

A szécsényi humaniora-iskolában egykor Fulgenzio is tanított. A Bethlen katonáitól felégetett füleki kolostor mintegy tíz évvel előbb épült fel hamvaiból Bosnyák Tamás főkapitány és a környékbeli nemesek segítségével. Szerzetesei végezték a végvár magyar és német katonaságának lelki gondozását és vándormissziót folytattak a környező falvakban. A főkapitány rokona, Bosnyák István esztergomi kanonok, zólyomi főesperes, a Collegium Germanicum et Hungaricum volt növendéke 1635 okt. 14-én Nagyszombatból német ferencest kért a Kongregációtól a füleki német helyőrség részére. A decemberi kongregációi ülés felszólította a ferencrend főelöljáróját, hogy helyeztessen egy németajkú rendtársat Fülekre. Hasonlóképen a szendrői végvár magyar-német katonaságát is szalvatoriánus szerzetesek gondozták. Idővel kis székház létesült a barátok számára. A Kongregáció 1638 júliusi ülése méltányolta Fulgenzio kérelmét és felszólította a szerzetest, hogy gondoskodjék alkalmas tanító személyzetről. Mivel a szalvatoriánusok nem tudták az arra legalkalmasabb erőiket nélkülözni, világi tanárok látták el az oktatást.[31]

[30] *Galla F.:* Simándi István erdélyi vál. püspök pápai kinevezésének ügye. (Kny. a Notter-emlékkönyvből.)

[31] *Karácsonyi:* i. m. II. 49. l. — König: i. m. 150. l. — Arch. Prop. Lett. rif. vol. 77. f. 248r. — Mem. vol. 399. f. 250r.; 274r. — Act. vol. 10. f. 350v. — Vol. 13. f. 124v. — Lett. volg. vol. 18. f. 83r.

A szerzetes a Kongregációban folytatott megbeszéléseiben tájékoztatta a titkárt a rendtartományban uralkodó állapotokról, a reform megszilárdulásának akadályairól, személyi nehézségeiről. A Kongregáció utasította Chumar főbiztost, hogy a közelgő tartományi közgyűlést halassza el arra az időre, amikor Fulgenzio visszaérkezik az örökvárosból. Annak ellenére, hogy szétküldték a meghívókat és a távoli kolostorok kiküldöttei közül többen meg is érkeztek a tanácskozás színhelyére, a gyűlést őszre halasztották. Ez a megoldás megfelelt Giovanni Battista lelépő tartományfőnök számításainak, aki a tavasz végén Rómába utazott, hogy missziós terveit a Kongregációban személyesen előterjessze. Fulgenzio június elején Bécsben értesült a tartományfőnök útjáról és sejtette, hogy az az ő személye ellen irányul. Találkozott többek közt Bielavics György rendtársával, akit a király tinnini püspökké nevezett ki. Sietett tájékoztatni Ingoli titkárt a rendtartományból szerzett hírekről és figyelmeztette őt, hogy ne hallgasson a vádaskodó tartományfőnökre, aki erőszakosságaival felforgatta a szerzetesi életet és megbénította a kormánytanács munkáját. Könyörgött, hogy védjék meg a reformnak veszélybe jutott ügyét, amelyet kezdettől fogva nagy megértéssel és határozottsággal segítettek érvényre emelni a Kongregáció bíborosai. A tartományfőnök azonban hamarosan felismerte a helyzetet és elragadtatással nyilatkozott szerzeteséről, ezért Ingoli megnyugtatta és meghitt együttműködésre szólította fel Fulgenziót. Giovanni Battista atya római útja a rendtartomány misszióival függött össze.[32]

A tartományfőnök, a multba visszatekintve, szomorodott szívvel tapasztalta, hogy rendtartománya a török foglalás és a protestantizmus terjedése folytán csaknem elenyészett. A 13 őrségre oszlott 63 kolostorból alig hét maradt meg, a többit a török és a protestánsok elfoglalták, elpusztították. A reform megszilárdulása reménységgel töltötte el aggódó lelkét. Főnöksége alatt 63 új rendtagot vett fel a szerzet kötelékébe, a missziós munkát sikerült kiszélesítenie, fellendítenie. Aggodalommal látta, hogy más szerzetek terjeszkedése veszélyezteti a ferencesek tevékenységét, ezért azt kérte a Kongregációtól, hogy régi kolostoraik és jogaik birtoklásában védje meg őket. Bepanaszolta a gyöngyösi jezsuitákat, akik elvették tőlük az emberemlékezet óta háborítatlanul birtokolt jogot a plébániatemplom magyarnyelvű szószékéhez. A Kongregáció 1638 szept. 20-án tájékoztatást kért a bécsi nunciustól, egyben azonban megbízta őt, hogy jogfosztás esetebn szolgáltasson igazságot a ferenceseknek.

A világi papság kis számára és a missziós munka óriási arányaira hivatkozva azzal a kéréssel fordult a Kongregációhoz, hogy a rendtartomány kispapjait egy évi korhiánnyal, a rendfokozatok között előírt időközök mellőzésével, a szentelési időkön kívül is bármely püspökkel felszenteltethesse. Előadta, hogy

[32] U. o. Lett. rif. vol. 80. f. 109r.; 212r.; 341r.; 343r.

az esztergomi érsek ritkán tart szenteléseket, az egri püspök pedig, mivel az ország kancellárja is egyúttal, állandóan a királyi udvarban él, egyházmegyéjének, főképen pedig a protestánsoktól elfoglalt Kassának nagy vallási kárára. Előfordult, hogy a kispapok hosszadalmas és a török, tatár, kóbor katonák által veszélyeztetett utazás után nem találták székhelyén a főpapot. A fent idézett ülésen a pápa személyesen hozzájárult hat kispap kivételes felszenteléséhez.[33]

Kihatásában nagyjelentőségűnek mondható tervet dolgozott ki a tartományfőnök a missziós személyzet utánpótlásának biztosítására és a missziós munka kiszélesítésére. Azt javasolta, hogy a Kongregáció állítson fel két missziós papnevelőt, az egyiket a Székelyföldön (Siculia) a csíksomlyói, a másikat a királyságban a szécsényi kolostorban és bízza azok kormányzását a szalvatoriánus rendtartomány szerzeteseire. A gondolat nem egészen új a főnök missziós tervezgetéseiben. Már 1636 szeptemberében jelentette a galgóci kolostorból, hogy rendtársai eretnek és török területeken, továbbá a császári seregek protestáns vitézei között fáradhatatlanul apostolkodnak. A dús lelki aratás egyik szembetűnő eredménye, hogy sok ifjú, gazdag és szegény egyaránt jelentkezik tanulásra. Fontosnak tartaná, ha két-három papnevelőt nyitnának, elsősorban a végvárakban, ahol a királysági és hódoltsági ifjúság tanulhatna. A Kongregáció a következő januári üléséből a bécsi nunciustól tájékoztatást kért, s ez meg is ígérte, hogy az ügyben eljár, a válasszal azonban adós maradt. A tartományfőnök közben kidolgozta terveit. Az új tervek megvalósításához lekötött volna bizonyos ingatlanokat, melyeket a szigorított szerzet, melynek koldulásból kell élnie, a szabályok értelmében nem tarthat meg. Az erdélyi ingatlanok a rajtuk élő huszonnyolc jobbággyal negyven, a szécsényi kolostorhoz tartozó két malom pedig húsz ifjú nevelését biztosította volna.

A jelenlevő pápa elismerően nyilatkozott az előterjesztésről és elrendelte, hogy egy másik ülés behatóan foglalkozzék a megvalósítás módozatairól. Dolgozza ki az alapítás feltételeit, amelyek azután belekerülnek az alapítólevélbe. Mivel a tartományfőnök bejelentette, hogy a jövőben új ingatlanadományozások várhatók, a pápa szükségesnek tartotta, hogy esetről-esetre forduljanak a Szentszékhez a javak felhasználása ügyében. A nov. 15-i ülés egy kiküldött szakbizottságra (Congregatio particularis) bízta az előmunkálatokat. A bizottság tagjai Spada, Pamphily és Pallotto bíborosok voltak. Ez utóbbi a huszas évek végén bécsi nuncius volt és jól ismerte a magyar egyházi viszonyokat. Pamphily néhány év mulva X. Ince néven a pápák sorába lépett. A szakbizottság dec. 9-én azt javasolta, hogy a két intézményt fel kell állítani, mert azzal lényegesen csökkenthető a magyarországi és erdélyi paphiány, az intézetek működjenek a Kongregáció védelme alatt az általa előírt szabályok szerint, a kormányzás a két kolostor mindenkori gvardiánjai kezében legyen, de az anyagiakat a Kongregáció által kinevezett gondnokok kezeljék, akik súlyosabb ügyekben kötelesek kikérni a Kongregáció felhatalmazását, a növendékek tegyék le a pápai kollégiumok szokásos esküjét, amelyben arra kötelezik magukat, hogy felszentelésük után a lelkipásztorkodásnak szentelik életüket. Már a pápai kollégiumok szentelési kiváltságainak engedélyezését nem hozta javaslatba, hanem csak azt ajánlotta, hogy az illír kollégiumhoz hasonlóan csupán lelki kegyelmeket, búcsúkat engedélyezzenek a két intézetnek. A pápa 1639 jan. 17-én jóváhagyta az előterjesztést és elrendelte, hogy az alapító brévéket szerkesszék meg. Öt nap mulva a Kongregáció megküldötte Chumarnak az ügyben hozott döntését és utasította a szalvatoriánusokat, hogy a rendtartomány közgyűlésén tárgyalják le a kérdést. Kijelentette, hogy a két intézmény a szalvatoriánus rendtartomány kebelében marad, amely addig is már annyi érdemet szerzett a hitterjesztés és a lelkipásztorkodás terén. A rendtartomány állásfoglalását a pápa meg fogja erősíteni.

[33] U. o. Mem. vol. 399. f. 482r. — 97v. — Vol. 400. f. 482r.; 483r.; 488r. — Act. vol. 13. f. 175v.; 176r. — Lett. volg. vol. 18. f. 109r.

Ez az állásfoglalás azonban valószínűleg elmaradt, ezért elmaradt a pápai bréve is. A Kongregáció többé nem foglalkozott a papnevelőkkel. Vajjon mi buktatta meg a nagyszabású tervet, amelytől a bíborosok és a pápa a két ország vallási helyzetének jelentős javulását várta? Biztos adatok híján a rendtartományban beállott állapotokból következtethetünk az ügy elsekélyesedésére. Az őszi közgyűlésen Giovanni Battista da Terugia tartományfőnöksége véget ért, a tisztséget a lengyelszármazású Sznárszky Ambrus vette át, a lelépő tartományfőnök csak őr (custos) lett. Sznárszky éppen a Kongregáció felszólításának idején Lengyelországban járt, majd elődjével együtt leutazott Rómába az egyetemes káptalan gyűlésére. A magyar rendtagok elégedetlensége a rájuk kényszerített idegenek balkezű uralma ellen végül kirobbant és Giovanni Battista atyát végleg eltávolította a rendtartományból. A missziók igazi apostola, Fulgenzio ebben az időben űzött vadként bujdosott és nem volt sem tisztsége, sem szava a rendtartományban. A jövedelmet hajtó malmok lekötése elsősorban Erdélyben akadályokba ütközött. Erdélyben a szalvatoriánus reformáltak között egy idő óta bosnyák obszervánsok voltak, akik ragaszkodtak az ingatlan vagyon birtokolásához, sőt amazokkal szemben a Szentszék hozzájárulását kérték, hogy ingatlant tarthassanak és elfogadhassanak. A Kongregáció éppen ezekben a napokban Szalinai István obszervánst apostoli miszszionáriussá nevezte ki és megbízta a székely plébániák vizitálásával. Noha a két réteg kezdettől fogva nem tudott összeolvadni, a csíksomlyói kolostor hamarosan önálló őrséggé vált és véglegesen kiszakadt a szalvatoriánus rendtartományból. A volt tartományfőnök személyi befolyására épített terv tehát vele együtt még a megvalósulás első szakaszában összeomlott.[34]

Giovanni Battista da Terugia személyének az események színpadáról való eltűnésével a rendtartomány misszióinak irányítása Fulgenzio kezében maradt, azonban a böjtvita utórezgései még éveken át tétlenségre kényszerítették a buzgó misszionáriust.

Lósy Fulgenzio útját állja.

Fulgenzio, miután 1638 nyarán az örökvárosból visszatért, már Bécsben meggyőződhetett arról, hogy Lósy prímás a böjtkérdés reá nézve kedvező kifejlődése ellenére még mindig mereven elzárkózik előle. Az érseket felháborították a vitára vonatkozó titkos iratok, amelyek Brien György ír származású ferences, a szalvatoriánusok lectorának tapintatlansága folytán jutottak kezébe. Az érsek érzelmeiről személyesen meggyőződött Levakovics Ráfael ferences, a glagolit szentkönyvek új kiadásának előkészítésében Marnavics Tomkó boszniai püspök jobbkeze, akit a király a szendrői püspökségbe emelt. Ez a kiváló férfiú a prímás meghívására résztvett a nagyszombati zsinaton és hosszasan elbeszélgetett vele és püspöktársaival. Ott volt a zsinaton Bielavics György, Knin választott püspöke, ugyancsak Szent Ferenc rendjének tagja. Lósy Levákovics előtt kikelt általában az olasz misszionáriusok ellen, akiknek a magyarság semmi hasznát nem veszi. Az olaszok alatt elsősorban a konventuális minorita apostoli misszionáriusokat kell értenünk, akiket a Propaganda Kong-

[34] U. o. Lett. rif. 80. f. 177r.; 191r. — Vol. 81. f. 56r.; 70r.; 71r.; 73r.; 74r. — Act. vol. 13. f. 174v.; 175v.; 190r.; 201r.; 201v.; 220v.; 230r. — Lett. volg. vol. 19. f. 5v. — Karácsonyi: i. m. I. 451. l. — Giovanni Battista atya 1645 március 21-én Paviában volt. A Kongregáció jóindulatába ajánlotta Basics bosnyák ifjút. Arch. Prop. Lett. volg. vol. 23. f. 29r.

regáció Erdélybe szánt, de a már ismert okokból a királyságban rekedtek. A magyar nyelv ismerete nélkül nem tudták érvényesíteni tudásukat és buzgóságukat. A prímás megemlítette, hogy a szerzetesek meggondolatlanok missziós felhatalmazásaik és rendi kiváltságaik felhasználásában. Az egyik szerzetes akkor is két misét mondott, amikor nem volt paphiány, egy másik pedig Pozsonyban az ő jelenlétében és megkérdezése nélkül búcsút hirdetett. Majd külön is elítélte Fulgenziót a böjtvita kierőszakolásával keltett közbotrány miatt. Levakovics ügyesen kiemelte a szerzetes rendkívüli érdemeit, amelyeket éppen Lósy előbbi egyházmegyéjében, Gyöngyösön és a hódoltságban a hitterjesztés terén szerzett. Az érsek azonban engesztelhetetlen volt és kijelentette, hogy elfogatja és börtönbe vetteti a békétlenkedő szerzetest, ha visszatérni merészelne. A zsinaton helytelenítette a király eljárását, aki gyakran magyarul nem tudó idegeneknek adományozza a magyar püspökségeket. Ezek nem ismerik az ország helyzetét, a legtöbbször nem is tartózkodnak az országban és nem vesznek részt a magyar katolicizmus országgyűlési küzdelmeiben, ahol pedig szavazatukra és szereplésükre nagy szükség van. Ezek alapján a zsinat sürgette Simándi István vál. erdélyi püspök pápai bulláját és felpanaszolta, hogy a Szentszék nehézségeket emel a püspökök megerősítése ellen.[35]

Ilyen körülmények között Fulgenzio nem mert Magyarországba lépni. Túlzott óvatosságból még Chumarral és a nunciussal sem érintkezett, akik pedig a Kongregációra való tekintettel mindent megkíséreltek volna, hogy az érseket lecsillapítsák. Rövid bécsi tartózkodás után Szakolcán, a magyar-morva határon levő kolostorban termett, onnan tájékoztatta a Kongregációt a rendtartományban uralkodó állapotokról és a személyével kapcsolatos ügyekről, majd hamarosan Zranizba menekült, ahol a helybeli földesúr (Conte Magno) várkastélyában tartózkodott. Innen azután olykor-olykor ellátogatott a kolostorba, hogy figyelemmel kísérje ügyének alakulását. Ez a bizonytalan helyzet kényszerítette őt arra, hogy még Bécsből Csoma András és Gyöngyösi Ambrus rendtársakat ajánlotta maga helyett az erdélyi missziókba. Jellemzésül kiemelte, hogy mind a ketten jámbor szerzetesek, kitűnő magyar hitszónokok és buzgó hitterjesztők, akik szerzetesi életük folyamán előkelő rendi tisztségeket töltöttek be a szalvatoriánusok között.[36]

Az általános részvétlenségben és magáramaradottságban Ingoli kongregációi titkár vigasztalta, erősítette a bujdosó szerzetest. Megszerezte számára Campagna rendi főelöljárótól az Erdélybe szóló áthelyező levelet (obedienza) és utána küldte a

[35] U. o. Lett. rif. vol. 80. f. 95r.; 103r.; 104r.; 106r.; 109r.; 110r.; 117r.; 212r.; 213r.; 215r. — Vol. 83. f. 225r. — Mem. vol. 399. f. 259r. — Brienről: Galla: A Pázmáneum alapítása és a Szentszék. Vác, 1935. 47. l. — Galla: Pázmány-levelek. 104. l.

[36] Arch. Prop. Lett. rif. vol. 80. f. 176r.; 339r.; 340r.; 342r.; 343r. — Vol. 81. f. 7r; 70r.

Sant'Officio missziós felhatalmazásait. Ezeket azonban elírásból Erdély említése nélkül csak Magyarországra állították ki, ezért javításra szorultak. A Kongregációban tisztában voltak azzal, hogy Fugenzio nem indulhat Erdélybe, ha előbb a prímás ellenkezését le nem szerelték. Az erdélyi misszionáriusok, még az erdélyi honosok is, hazájukba visszatérve felfegyverezték magukat a király, a prímás és a világi országos méltóságok ajánlóleveleivel, hogy bejussanak és, ha bejutottak, a katolikus urak támogatásával ottmaradhassanak. Ezért Ingoli a tartományfőnök, Chumar főbiztos és a nuncius által engedékenységre igyekezett hangolni a prímást. Giovanni Battista da Terugia az örökvárosból Bécsbe érkezve, újból megígérte, hogy megkísérli a kibékítést, az ő személye azonban csakhamar háttérbe szorult a rendtartomány tisztikarában. A nuncius és a főbiztos azzal védekezett, hogy az érdekelt még meg sem jelent náluk. Malatesta-Baglioni nuncius felelősségre vonta a főbiztost, mert az ügyet nem engedte volna annyira elfajulni, ha idejében tájékoztatták volna. Chumar alázatosan fogadta a szemrehányást, egyben jelentette a Kongregációnak, hogy tőle telhetőleg mindent megtett. Volt idő, amikor Lósy haragja alábbhagyott, de egy-egy olasz szerzetes viselkedése újból felélesztette a hamu alatt alvó parazsat. 1640 tavaszán Domokos Kázmér erdélyi ferencrendű előtt kijelentette, hogy nem szívleli a zavartkeltő Fulgenziót és néhány hónap mulva ismét panaszt emelt a Kongregációnál az olasz barátok kilengései ellen.[37]

Lósy változatlan magatartása mindvégig akadályozta Fulgenzio atyát abban, hogy a Szentszék rendelkezését, amely őt az erdélyi missziókba helyezte, végrehajtsa. A Kongregáció tapintatból előbb elhalasztotta az erdélyi utat, majd amikor látta, hogy Fulgenzio kolostoron kívül folytatott életmódja a szerzetesi fegyelemmel nem egyeztethető össze, megengedte, hogy visszatérjen Itáliába.

Végre Erdélyben.

Fulgenzio neve egy időre lekerült a kongregációi ülések tárgysorozatáról, de amint híre ment, hogy Lósy Imre prímás 1642 februárjában meghalt és utódja Lippay György egri püspök, kancellár lett, a szerzetes alakja újból előtérbe jutott. Minden magyar ügy odaadó támogatója, Francesco Ingoli kongregációi titkár felújította az erdélyi misszió tervét és a kedvezően alakuló viszonyok közt meg is valósította.

Még 1639-ben Chumar előterjesztette a Kongregációban a csíksomlyói kolostor elszakításának és önálló őrséggé való szervezésének a szükségességét és Fulgenziót kérte az új szervezet élére őri minőségben. A Kongregáció Barberini bíboros javaslatára kimondotta ugyan az őrség felállítását, de éppen az érsekre

[37] U. o. vol. 80. f. 191r. — Vol. 82. f. 7r.; 19r.; 73r.; 76r. — Vol. 82. f. 189r. — Mem. vol. 400. f. 423r.

való tekintettel Fulgenzio helyett Szalinai István apostoli missziónáriust ajánlotta kinevezésre VIII. Orbán pápának. De amikor Szalinai megbízása végéhez közeledett és Boszniai Marin obszerváns a tisztség betöltését sürgette, Ingoli Fulgenzio atyát hozta javaslatba. Nemsokára meg is jelent a pápai bréve, amely hivatkozva arra, hogy az új őrségnek a szerzetesi szellem érdekében szüksége van olasz rendtársakra, a magyar viszonyokkal ismerős Fulgenziót őrré kinevezte. Fulgenzio tehát missziófőnöki és őri minőségben indult Olaszországból az erdélyi missziókba. Sőt, mivel az új intézménynek nem voltak tudományosan képzett és tanításra alkalmas tagjai, a lectorságot is vállalta.[38]

A missziófőnök 1643 nyarán Innsbruckon és Bécsen át jött Magyarországba. A melléje beosztott három olasz rendtárs közül csak Giuseppe da Milano kísérte, mert Modesto da Roma és Lorenzo da Monte Alboldo szerzetesek, akik valamivel később indultak, a felsőolaszországi háborús helyzet miatt Bolognában rekedtek. Fulgenzio júl. 18-án Innsbruckból azt ajánlotta, hogy a hadszíntért megkerülve vagy Anconán, Laibachon és Grácon át, vagy pedig Genován, Milánón, Trentón és Innsbruckon át kíséreljék meg, hogy Magyarországon utólérjék őt. Az volt a terve, hogy egyelőre csak magyar szalvatoriánusokkal lépi át a fejedelemség határát, a három szerzetest egy időre a magyar kolostorokban hagyja, hogy tanuljanak meg magyarul. Utánpótlásról is gondoskodni kívánt, amikor Bonaventura da Monte Lancio, Giovanni Battista da Roma, Eusebio di Sant'Elia szerzeteseket, a római szigorított rendtartomány tagjait és Angelo da Loreto szerzetest, a Sienai Szent Bernardin rendtartomány tagját kérte a Kongregációtól. Július végén Fulgenzio elérte a császárvárost és a helybeli reformáltaknál szállt meg a Szent Jeromos-kolostorban. Felkereste Gaspare Matthei nunciust, aki a Kongregácó utasítására megszerezte számára az erdélyi úthoz szükséges iratokat és közbenjárt a városban tartózkodó Lippaynál, hogy fogadja őt. A prímás és a vele felutazott magyar főpapok szívesen elbeszélgettek Fulgenzióval. Bosnyák István veszprémi püspök és kancellár vállalta, hogy a szerzetes levelezését lebonyolítja, mivel a nuncius visszatérőben volt Rómába, mert kevéssel előbb megkapta a bíbort. A hónap utolsó napjaiban a szerzetes Pozsonyon és Nagyszombaton át a galgóci kolostorba távozott és újból találkozott a prímással. Lippay kifejtette, hogy az olasz szerzeteseknek a magyar nyelv tudása nélkül semmi hasznát sem vehetik a hitterjesztésben. Ezért azt ajánlotta, hogy előbb sajátítsák el a nép nyelvét. A legtöbbje csak azért jön az országba, hogy megszerezze a hittudományi doktorátust, amit a Kongregáció megígért nekik. Sokan nem is veszik komolyan a munkát. A prímás felfogása teljesen megegyezett Fulgenzio fent említett eljárásával. Bizonyára nagy elégtétel volt az éveken át zaklatott szer-

[38] U. o. Lett. rif. vol. 81. f. 70r.; 71r.; 72r. — Act. vol. 13. f. 189r.; 344r. — Vol. 15. f. 330r. — Secr. Brev. vol. 920. f. 63r.

zetesnek, hogy a prímás kitüntető leereszkedéssel és nagyrabecsüléssel fogadta, sőt megengedte, hogy levelezését az ő címére küldje a Kongregáció.[39]

A szalvatoriánusok közt az a hír terjedt el, hogy Szalinait rendi főbiztossá nevezték ki. A hír megzavarta Fulgenziót, mert ebben az esetben nem lett volna értelme erdélyi őri megbizatásának. A Kongregáció megnyugtatta őt, hogy ilyen intézkedés nem történt, inkább buzdította, hogy mielőbb foglalja el helyét a fejedelemségben. Fulgenzio Csiki Gergely mariánus, Felicinus és Bagnalukai Ferenc szalvatoriánus szerzetesek részére apostoli missziót kért, mert ezek kíséretében kívánt behatolni Erdélybe. Az utóbbi szerzetes bosnyák származású volt, de magyarnak vallotta magát (simul et Hungarus et Bosnensis), ezért a főnök alkalmasnak tartotta arra, hogy a csíki kolostor székely, magyar és bosnyák, reformált és obszerváns szerzetesei között a békét és az összhangot előmozdítsa. A kis társaság még 1643 őszén elindult Erdélybe és szerencsésen be is jutott, még mielőtt a Rákóczy-féle felkelést megelőző politikai feszültség kifejlődött volna. Valószínűleg Gyöngyösön és a hódoltságon keresztül közelítették meg a határt, talán azért, hogy török alattvalóknak tűnjenek fel az erdélyi határon, mivel a magyarországi szerzeteseket gyakran a király kémeinek nézték. A hódoltságban tatár csapatok sok kellemetlenséget okoztak a vándoroknak. Modesto da Roma és Lorenzo da Monte Alboldo, akik hosszas és kellemetlen utazás után szintén megérkeztek, a galgóci kolostorban időztek, hogy kipihenjék fáradalmaikat, mielőtt a magyar nyelv elsajátítása végett a gyöngyösi kolostorban helyezkedtek volna el. Lorenzo testvért azonban a magyar „éghajlat", a mocsaras kigőzölgés okozta morbus hungaricus ágyba nyomta. Félve gondolt a törökre és azzal bátorította magát, hogy Assisi Szent Ferenc, Diego, Antal és számos más rendtag járt a pogányok között. Az ősz folyamán megérkeztek Gyöngyösre, de már november közepén a korán beállott hideg ellenére terjedő pestis elől visszavonultak Magyarországba és Nagyszombat-Pozsony irányában elhagyták az országot, mert híre járt, hogy az erdélyi fejedelem törökkel-tatárral szövetkezve a magyar király ellen indul. A szerzetesek a német terület szomszédságában levő trentói kolostorban várták be a Kongregáció utasításait. Lorenzo atya, hivatkozva a magyar nyelv elsajátításának nehézségeire, a luzernvölgyi missziókba kívánkozott. A Kongregáció úgy intézkedett, hogy Modesto térjen vissza az örökvárosba, Lorenzónak pedig megengedte, hogy a svájci missziókat válassza munkaterül.[40]

Fulgenzio megjelenése kellemetlenül érintette Szalinai Ist-

[39] Arch. Prop. Lett. rif. vol. 87. f. 31r.; 61r.; 81r. — Mem. vol. 406. f. 3r.; 41r. — Lett. volg. vol. 21. f. 186r.

[40] U. o. Lett. rif. vol. 87. f. 158r.; 159r.; 172r.; 186r.; 187r. — Vol. 89. f. 172r. — Mem. vol. 408. f. 323r. — Act. vol. 16. f. 46r.

vánt, az új őrség első őrét és az erdélyi missziók alapítóját és felháborította a csíki barátokat: a reformot csak színleg és kényszerűségből tartó magyarokat és az enyhébb fegyelemhez szokott bosnyák obszervánsokat egyaránt. Szalinai, akinek már addig is nagy érdemei voltak a székely missziók megszervezésében, tekintélye a katolikus urak és a fejedelem előtt, befolyásának csorbulását féltette az idegen szerzetes kettős tisztségétől. Az urak melléje álltak és az országgyűlésről küldött közös levelükben, amely válasz volt ifj. Antonio Barberini bíboros, kongregációi elnök májusi felkérésére, Fulgenzio visszahívását ajánlották a Kongregációnak. Hangoztatták, hogy mindenkor szívükön viselték a katolikus vallás ügyét, a fejedelem az ő kérésükre Szalinait a katolikusok vikáriusává nevezte ki, kétséges azonban, hogy ezt a méltóságot sikerül-e más számára megszerezni. Elismerik, hogy Fulgenzio kiváló szerzetes, de nem ismeri a helyi viszonyokat és nem beszél magyarul. Nem nekik való. Mindenképen azt szeretnék, ha a vezetés továbbra is Szalinai kezében maradna. Fulgenziót rendeljék vissza és ne küldjenek többé olasz szerzeteseket Erdélybe. A levél végén azonban eleve alávetik magukat a Szentszék bölcs intézkedésének.

A katolikus urak levelét Breschi András szerzetes vitte Rómába. A szerzetes előadta, hogy a fejedelem csak török területről jövő szerzeteseket fogad be országába, Szalinainak és társainak végleges letelepedésére engedélyt adott, de nem engedi, hogy a barátok létszámát emeljék. Mindenben szigorúan ragaszkodik a törvényekhez és megtiltotta, hogy bármi is történjék az artikulusok ellen. Breschi felmutatta Rákóczynak 1643 aug. 22-én Désen kelt levelét, amelyben megparancsolja Szalinainak, hogy a szepsi, kézdi, orbai és egyéb székek plébániáiba helyezett barátokat vonja vissza a kolostorba. Rákóczy 1642 dec. 4-én megrótta Szalinait, mert az 1588., 1607. és 1611. évi artikulusok ellenére önkényesen szaporítja a barátok létszámát, kolostorokat épít és a szent házasság kötelékében élő plébánosokat elnyomni igyekszik, holott ilyesmit a pápista fejedelmek sem tiltanak! Végül Rákóczy 1643 Laetare vasárnapját követő hétfőn kiadott oklevelében Szalinait és szerzeteseit védelmébe vette. Mindeme bizonyítékok alapján a szerzetes és megbízója Fulgenzio visszarendelését kérte a Kongregációtól.[41]

Ugyanakkor Fulgenzio is kifejtette a maga érdekében felhozható érveket. Jan. 20-án a csíki kolostorból felterjesztett levelében előadta, hogy Szalinai bosnyák rendtársai befolyására nem akar vele érintkezni, lejárt tisztségét nem hajlandó átadni és akadályozza őt tisztségének gyakorlásában. Rossz néven vette töle, hogy tisztelgett a katolikus uraknál és pártfogásukat kérte a fejedelemnél. Egyébként azt tapasztalta, hogy a nemesek és a főurak megelégelték a fegyelmezetlen elemek garázdálkodását. Ha a Kongregáció valóban azt kívánja, hogy maradjon Erdély-

[41] U. o. Mem. vol. 408. f. 193r.; 194r.; 195r.; 196r.; 197r.

ben, szólítsa fel az urakat, hogy kényszerítsék a barátokat behódolásra és engedelmességre. Szalinai, a gyulafehérvári országgyűlésről hazatérve, közölte vele, hogy az urak parancsára tájékoztatni fogja a Kongregációt a helyzetről és meg fogja indokolni, miért nem viselheti Fulgenzio a rendi elöljárói tisztet. Azonban Fulgenzio kifejtette, hogy a custodiatus a szerzet belügye, amely nem függ a világi uraktól, mint a vikariátus. Szalinai eme tisztségéről, noha három évnél tovább viselte, az uraknak alig volt tudomása.

A Kongregáció Breschi előadásából és a felterjesztett iratokból meggyőződött arról, hogy Fulgenzio helyzete nem oly kétségbeejtő, amint Szalinai az elégedetlen szerzetesek nyomására feltüntette. A szerzetesnek sikerült bejutnia a fejedelemség jól elzárt területére, és ott immár hónapok óta zaklatás nélkül megtapadnia. Az erdélyi nemesek közös leveléből, amelyet Kornis Zsigmond, Haller István és Kornis Ferenc, az erdélyi politikai élet előkelő főurai és a fejedelem belső tanácsosai írtak alá, a Szentszék iránt való készséget és a szerzetes egyéni megbecsülését olvasták ki a Kongregáció bíborosai, ezért Fulgenziót nem hívták vissza. A szerzetesek kormányzása ügyében tájékoztatást kértek az Alpokon inneni ferences család főbiztosától és a rend kúriai procuratorától.[42]

Rákóczyt a felkelés vezetése foglalta le, így a legveszélyesebb oldalról nem érte támadás Fulgenziót és a vele megtelepedett reformszellemű misszionáriusokat. Fulgenzio teljes erővel hozzáfogott a hitterjesztő munkához. Mivel látta, hogy a szigorítástól idegenkedő és fegyelmezetlen csíkiekkel semmire se megy, a gyergyói székben Szárhegyen kis misszióházat alapított és onnan járta be a fejedelemséget. 1644 szeptemberében hetek óta láz gyötörte, amikor hírül vitték neki, hogy a fejedelem visszatérő katonái a sebesi kolostort kirabolták, felégették, szentképeit széttépték és a folyóba dobták. Körmendi Miklós kisegítő testvért pedig, aki az alapítás óta a kolostorban működött, megölték. Másnap katolikus katonák találták meg a jámbor szerzetes holttestét. Fulgenzio egyik misszionáriusát, Szentkkereszti Vincét, akit ő helyezett erre a fontos állomáshelyre, börtönbe vetették. Kiszabadításáért a fejedelemhez kívánt fordulni, de Szentkereszti nemsokára kiszabadult, még mielőtt Rákóczy visszatért országába. A misszionárius hozzáfogott a kolostor és a templom helyreállításához, a templomi felszerelés, az egyházi ruhák és szentedények beszerzéséhez.[43]

Ebben az időben csak egy segítőtárs kísérte a főnököt misszió útain: Bertalan atya. A székely katolikusok közt tapasztalt szörnyű vallási elhagyatottság, ami elsősorban a paphiány következménye volt, megdöbbentette az olasz viszonyokhoz szokott Fulgenziót: talált hetven-nyolcvanéves aggastyánokat, akik még nem

[42] U. o. Lett. rif. vol. 89. f. 222r. — Act. vol. 16. f. 152r.
[43] U. o. Lett. rif. vol. 90. f. 275r.; 284r. — Act. vol. 16. f. 484r.

gyóntak-áldoztak életükben! A feltornyosuló munka arra késztette, hogy segéderőket kérjen a Kongregációtól. Az 1645 március havi ülés felszólította a rendi főelöljárókat, hogy helyezzenek két új misszionáriust Fulgenzio atya mellé. A rendelkezés végrehajtása azonban abban a politikai helyzetben teljesen lehetetlen volt. Ezért a misszióf őnök környezetében igyekezett munkatársakat szerezni a beláthatatlan terjedelmű lelki aratásba. Volt mellette egy Győri Ferenc nevű kisegítőtestvér, aki a világban iskolákat végzett, de szembaja miatt elakadt a tanulásban és csak mint kisegítőtestvér kapott felvételt a szerzetbe. Mindamellett Fulgenzio gyakran felhasználta őt a prédikálásban. Mármost azzal a kéréssel fordult a Kongregációhoz, hogy Ferenc testvért pápai engedéllyel helyezzék át a papságra irányított ifjú rendtársak sorába, azonban VIII. Orbán pápa a közelmultban tapasztalt visszaélések miatt az átminősítést megtagadta. Ugyanakkor Erdélyben tartózkodott egy Zoardus András nevű bencés, valószínűleg a csíki főkapitányságból származott. Ezt a férfiút is szerette volna beállítani a missziós munkába. A Kongregáció azonban nem volt hajlandó a szerzetest saját rendjéből kiszakítani. Ellenben kész volt a teljes búcsú kiváltságát megszerezni a pápától a bilicsényi remetelak mellett emelt Nagyboldogasszony-kápolna számára, csupán a szentegyházra vonatkozó részletes adatok beküldését kívánta.[44]

A vándormisszionárius nyugati irányban haladva a Partiumon át egészen Temesvárig hatolt, ahol különféle vallású és nemzetiségű keresztények között tevékenykedett. A város fontos kereskedelmi gócpont volt. Dalmaták, bosnyákok, olaszok telepedtek meg a külvárosban. A jezsuitáknak misszióállomásuk volt, de a plébániát világi pap kormányozta. Fulgenzio itt találkozott az egyházlátogatást végző Giacomo Boncarpi himeriai püspökkel, a hódoltság apostoli kormányzójával, aki joghatósággal való visszaélés címén felelősségre vonta és feljelentette a Kongregációnál. A Kongregáció, okulva a határsértésekből származó viták-ból és torzsalkodásokból, amelyek évtizedeken át a belgrádi püspökök és a boszniai püspökség adminisztrátorai között dúltak, 1644 okt. 14-én utasította a misszionáriust, hogy a neki kijelölt határokon belül tevékenykedjék és a melléje beosztott rendtársaknak is a terület szemmeltartásával adjon működési joghatóságot.[45]

Ezek a szétszórt adatok bepillantást engednek Fulgenzio da Iesi missziós életébe és apostoli buzgalomtól hevített lelkébe. Akik közelről megismerték, megszerették és megcsodálták. A főurak közül többen korán felismerték benne a lélek emberének vonásait és elhagyatottságában melléje álltak. Hathatós párt-

[44] U. o. Lett. rif. vol. 93. f. 71r. — Act. vol 16. f. 484rv. — Lett. volg. vol. 23. f. 38r.; 201rv.; 219r.

[45] U. o. Lett. rif. vol. 89. f. 15r. — Act. vol. 16. f. 152r. — Lett. volg. vol. 22. 152r.

fogója volt a csíki főkapitány, de főképen Lázár István főúr. Ez utóbbi, amikor látta, hogy a lázadozó csíki barátok nem fogadják be a Szentszéktől és a rendtől hozzájuk küldött elöljárót, elvitte őt Szárhegyre, ahol három kápolna állott. A legnagyobb a Boldogságos Szűz tiszteletére a temetőben. Ehhez a kápolnához szerény kis házat építettek és így jött létre „az apostoli misszió háza".

A csíkiak azonban szinte engesztelhetetlen gyülöletükben még itt sem hagyták békében rendtársukat. Több főurat ellene ingereltek. Évről-évre követeket küldtek a Kongregációba, hogy Fulgenzio visszahívását sürgessék. Előbb Breschi Andrást, majd Thomasy Gábort, végül 1646 júniusában egy kisegítőtestvért. Ez utóbbi az örség összes elöljáróitól aláírt könyörgő levelet adott át, amelyen Domokos (Damokos) Kázmér fehéregyházi, Loparai István szentistvánhegyi, Csíkszeredai Márton ugyancsak csíkszeredai gvardián, továbbá Boszniai Marián és Csíksomlyai Miklós kormánytanácsosok neveit olvashatjuk. A Propaganda Kongregáció azonban válaszra sem méltatta sürgetésüket, érvelésüket. Végül is Fulgenzio örökre kitért útjukból és jelenléte nem zavarta többé a reform ellen lázadó lelkiismeretüket. Hűséges társa és helyettese, Kolozsvári Bertalan atya jelentette a Kongregációnak, hogy Fulgenzio 1646 okt. 4-én, a rendalapító pátriárka, Assisi Szent Ferenc napján meghalt. A haldokló megbízta őt, hogy halálát jelentse a Kongregációnak és kérjen jámbor és buzgó utódot az erdélyi missziókba. Bertalan atya Ferenc testvért menesztette Rómába, hogy a végső rendelkezésnek eleget tegyen. Fulgenzio szelleme nem enyészett el: a Kongregáció Modesto da Roma kinevezésével gondoskodott a missziós munka folytatásáról és a rendi reform meggyökereztetéséről.[46]

[46] U. o. Lett. rif. 96. f. 304r.; 307r. — Vol. 269. f. 103r.; 133r. — Mem. vol. 414. f. 270r.; 271r. — Scritt. rif. vol. 416. f. 42r. — A Kongregáció 1646 október 22-én értesíti Fulgenziót, hogy figyelembe veszi bizonyos kérelmét. A levél már a szerzetes halála után kelt. Lett. volg. vol. 24. f. 129r.; 139r.

Gerézdi Rabán:

Az erasmista Komjáti Benedek

A magyar nyelvű biblia szükségének programmszerűen először a Karthauzi Névtelen adott hangot. Az ő Prologus-ából — 1527-ben — némikép Erasmus hangját véljük kicsendülni, de a Névtelen alig jutott túl a helyzet egyszerű konstatálásán. A probléma azonban már fel van vetve! Műve nem jutott el a nyomdáig, így nagyobb visszhangra nem találhatott, mégis — úgy látszik — a magyar erudítusok köztudatában élő, égető követelést fogalmazott meg, mely az ösztönzést, a példát külföldi eredményekből, valamint a hazai fejlettebb lelki életet élő kisebb közösségek, illetve egyes személyek lelki igényéből merítette. Gondoljunk csak a majdnem egykorú próbálkozásokra és elért eredményekre, nevezetesen a Jordánszky-kódexre (1517) és Nyújtódi András Judit könyve fordítására (1526). S valóban alig hat év mulva — 1533-ban — megjelent az első fecske, megjelent Krakkóban Erasmus legkedvesebb szent auctorának, az «electum Dei organum»-nak, Pálnak levelei Komjáti Benedek fordításában, özvegy Perényi Gábornénak ajánlva. Mintha a magyar fordító a Rotterdami mester azon óhajának kívánt volna eleget tenni: «Optarim ut omnes mulierculae legant Evangelium, *legant Paulinas Epistolas.*»[1]

Komjáti fordításával új korszak kezdődik a magyar biblia-fordítások történetében, mely még a XVI. században eléri beteljesülését a vizsolyi bibliával (1590). Ez az út egyenesvonalú és töretlen. Mint a láncszemek kapcsolódnak egymásba nyomtatott bibliáink, az elődök eredményeit figyelembe véve és felhasználva! Nem azért kezdődik új korszak, mintha az úttörők — Komjáti és Pesti Gábor — mereven szembefordulnának a multtal és azt megtagadnák. Ellenkezőleg, benne gyökereznek a multban, mely a római egyház konzervatív gyakorlata folytán némikép jelen is, és az ú. n. magyar középkor kéziratos bibliafordításait (legalább is ezek valamelyikét) ismerik, sőt felhasználják. Korszakalkotó jelentőségük két tényezőben gyökeredzik. Az egyik megjelenési formájukra vonatkozik: nem elégszenek meg a kéziratos jelleggel járó szűk

[1] Komjáti műve: EPISTOLAE PAVLI LINGVA HUNGARICA DONATAE. AZ ZENTH PAAL leueley magyar nyeluen. Krakkó 1533, Vietor H. 236 sztl. lev., 7 fm. — 8r. — RMK. I. 3. — A fordítás befejeztének kelte: 1532 március 12. («nagy Myre harangkor»); Komjáti ajánlólevele: Nyalábvár, 1532 szeptember 8.; Vietor ajánlólevele: Krakkó, 1533 február. — A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi könyvtárának példányát használtam.

Komjá ival és Pál-fordításával aránylag gazdag irodalom foglalkozik. Utolsó jelentősebb részlettanulmány: *Erdős Károly:* Komjáti Benedek zárójelei és synonymjai. *Újszövetségi Füzetek.* 4. füzet. 1938. 65—71 l. Ugyanitt (65. l. 2. jegyzet) található összegyüjtve az eddigi irodalom.

A Karthauzi Névtelen nyilatkozatát lásd *Nyelvemléktár.* IV. kötet. p. XXIII. Az Erasmus-idézet a Paraclesis-ből: Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia emendatiora et avctiora . . . tom. VI. Leyden 1705. p. *3b. (Mindig erre a kiadásra hivatkozom = EO.)

körű olvasó közönséggel, hanem az újkor forradalmi, egyre tökéletesedő vívmányát felhasználva sokaknak akarnak szellemi táplálékot nyujtani. Rögzített szöveggel, sok példányban, aránylag olcsóbban szélesebb társadalmi réteg lelki szükségletét tudják kielégíteni. Természetesen nem szabad ezt a magyarul, vagy (több igazsággal) magyarul is olvasó réteget túlbecsülnünk, ez is egy szűk, s lassacskán szélesedő litteratus rétegre korlátozódott. A másik pedig az, hogy az eddig szinte egyeduralkodó Vulgatával szemben a tőle sokban eltérő, humanista foganásu és éppen ezért nagy viharokat támasztó erasmusi textust fogadják el, mely valamennyi XVI. századi bibliafordításunk újszövetségi részének alapszövegévé válik. Ez egyben ezek összefüggésének, kontinuitásának egyik bázisa. Ebből a szempontból nincs különbség katolikus és protestáns fordítás között. A katolikusok hallgatólagosan használhatják és használják a tridenti zsinatig, mely ekkor a Vulgátát teszi meg az egyedül hitelesnek és elfogadhatónak. A protestánsoknál pedig elfogadják továbbra is, hisz Luther is ennek alapján fordította le az újszövetségi szent könyveket.

Komjáti fordítása Krakkóban jelent meg, de oda a nyomtatás tényén kívül (s ez Perényiék lengyel kapcsolataival magyarázható) más nem köti. Komjáti Krakkóban ismeretlen — az egyetem anyakönyve nem mutatja, hogy ott tanult volna, sőt könyve nyomtatásánál sem volt jelen —, mert művéből hiányzanak a krakkói humanisták szerzőt avagy a fordítás tényét dícsérő versezetei. Ezek pedig minden valamirevaló nyomtatvány elengedhetetlen tartozékai. Hiába igyekszik pótolni a nyomdász, Vietor Jeromos, latin nyelvű, «Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris» címzett ajánlólevelével. Valóban Komjáti nem is itt, hanem a bécsi egyetemen tanult, ahová az egyetem főanyakönyvének tanusága szerint 1527 első felében iratkozott be. Itt tartózkodott ekkor Pesti Gábor is! 1529-ben vetette fel magát Komjáti az egyetemi Natio Hungarica tagjai közé. Még ugyanezen év szeptemberében ostrom alá fogják a törökök Bécset, külvárosait felperzselik. Aki csak tud, menekül. Komjáti sem tehetett egyebet. Vagy ekkor, vagy a következő évben a felvidéki török pusztítások elől — mint maga említi — Husztra bujdosott «az fene törökök elött». Huszt már ekkor Nádasdi-birtok, így valószínű, hogy a Perényiékkel jószomszédságot tartó és atyafiságban levő Nádasdi Tamás ajánlhatta az *úgylátszik «tudós» hírben álló* Komjátit Perényinének, aki nyalábvári udvarába fogadja s egyebek mellett fiának, Jánosnak nevelését bízta rá, hogy — mint Komjáti írja — «magʒatyath io ȩsisteny tudomanyra tanoytanam, ȩs ifteny felew erkẅelcʒẅkre aʒ Chriſtus Ieſusnak Euangelioma ſerynth igaʒgathnam, ȩs az kereſthyen hythbe gyaporoytanam aʒ deaky thudomanyual egyetembe.»[2]

[2] Vietor, a krakkói tipografus sem ismerte Komjátit, amint kivehető Perényinének írt ajánlásából: «Nempe vt primum in aula tua, quę *quod audio* quasi schola quędam est, vniuersę Christianę pietatis magistrum et antesignanum tua tibi loquentem haberes familiarem . . .» Az említett «magister» Komjátival azonos!

A bécsi egyetem főanyakönyvében: 1527. I. félév. «Benedictus de Chomjathi». (E matricula magyar tanulóinak névsorát *Barta István*-tól, a Teleki Pál Tud. Intézet tanárától kaptam meg, kinek szívességéért ehelyt is köszönetet mondok.) — 1529. I. félévben iratkozott be a bécsi Natio Hungarica tagjai közé: «Benedictus Comyathi-

Perényinéhez írt ajánlóleveléből arra lehet következtetni, hogy nem volt pap. De ez nem jelenti azt, hogy clericus sem volt, azaz, hogy nem vette fel a kisebb egyházi rendeket, mint az egyetemeket látogatók zöme. Hisz az akkori közfelfogás szerint nem sokra becsülték azt a tanultságot, melyet «papság nem követ», melynek tehát csak ancilla theologiae szerepe volt, bár a theológiáig magyarok közül igen kevesen jutottak el. Nem tartjuk teljesen kizártnak, hogy Komjáti Benedek azonos a század első két évtizedében felbukkanó hasonló nevű pozsonyi kanonokkal. A kanonoki javadalomhoz elég volt a kisebb rendek felvétele. Időközben stallumát elveszthette. Magyarországon, ha valaki nem a papi pályán helyezkedett el, tanultságát városi írnoki, ispáni állásban, vagy pedig a szerény tanítói pályán kamatoztathatta. Komjáti ezt választotta: «meegh regenten aʒth en emmagamba eltẃkelletthem vala, hogy aʒ ylẃvriſten ennekem ammy ayandekoth adoth volna, ſok iambor gyermekuel, aʒ en kereſtyen atyamfyayual akarnam kẃʒlleny . . .»[3]

Özvegy Perényi Gáborné egyike a régi vallásos magyar nagyasszonyoknak. Birtokán «io yletew egyhaʒy neepek» és «ʒerʒetes iamborok», udvarában is «tudos iambor ʒolgay» voltak. Neki is, mint e kor fejlettebb vallási életet élő embereinek, igénye a Szentírás olvasása. Nő lévén, latinul nem tudott, tehát le kellett számára fordítani. (Az is kérdés, tudott-e egyáltalán olvasni, vagy csak felolvastatott magának?) Már «reegtewl fogua egyebekethys onʒolth, s keerth rea bewſeeges adomanyual es fyʒeteeſekuel nem cʒak aʒ ʒent Paal Apaſtal leueleynek, de meegh tewb ʒenth yraſnak magyar nyelwre valo fordoytaſarays.» Volt ugyan egy régi kéziratos Pál-fordítása, de ez nehéz olvasású lehetett. Ezért örömmel kapott a bécsi egyetemet járt Komjátin: «Meeghlen kegyg en io ʒerrel aʒ the nagyſa: eedes fiat tanoytany nem keʒdettem vala, mykor leghottan the nagyſa: ennekem emlegethny keʒde hogy aʒ ſenth Pal Apoſtal leueleyt ewrewmwſth akarna *hallany*, mykor valaky megh magyaraʒna. Iollehet penyg hogy the nagyſaagodnal aʒon ſenth Pal Apaſtalnak leuely: magyaraʒua valanak, de maga the Nagſa:

nus dedit 2 cr.» (dr. *Schrauf Károly:* A bécsi egyetem magyar nemzetének Anyakönyve 1453-tól 1613-ig. (Magyarországi tanulók külföldön. IV.) Budapest, 1902. 130. l. — Perdöntő adatunk nincs ugyan a bibliafordító és a Bécsben tanult Komjáti azonosságára, de minden valószínűség e mellett szól. A bibliafordító munkája eleve feltételez bizonyosfokú magasabb tanultságot, melyet csak egyetemen lehetett megszerezni. Krakkóban nem járt, az olasz egyetemeken meg magasabbszintű, másszínezetű műveltséget szerzett volna. Igy nem marad egyéb lehetőség, mint a bécsi egyetem, s akkor már több mint valószínű e két személy azonossága. — A Komjáti—Nádasdi—Perényi-kapcsolat felvetése *Horváth János* «Mohács után» címmel hirdetett egyetemi előadásában. (1946—47. egy. tanév első felében.)

[3] A pozsonyi kanonok-Komjátiról lásd *(Rimely, Carolus):* Capitulum Insignis Ecclesiae Collegiatae Posoniensis ad S. Martinum Ep. olim SS. Salvatorem. Posonii 1880. p. 260. A XVI. sz.-i kanonokok közt mindjárt az élen: «1500. Benedictus a Komiáth v. Alfeld, ob iniuriam concanonico illatam excluditur, dein iterum recipitur. Agit cum Emerico a Pápócz in causa contra Praepositum, adhuc 1514.» Tehát 1500—1514 között tagja a pozsonyi káptalannak. Ha ez a Komjáti esetleg azonos a bibliafordítóval, akkor annak 1532-ben már idősebb embernek kellett lennie. Ezt valószínűvé teszi ajánlólevelének ez a kitétele: «Aʒ felſeges vriſten ha *halalomoth halaſtya* . . .»

engemet onȝol ſynth vala, hogy meg lathatnam, ha mynd, meg volna, ſyo modone? ſyo keeppene? aȝ deaky nyewrewl magyarol fordoytatoth volnai? mely magyaraȝatoth mykoron en lattam volna, ennekem nem tetewuek hogy yol magyaraȝtaak volna, kynek nem cȝak aȝ értelme de meeg aȝ oluaſaſay, nehezȝnek tecȝiyk vala. Aȝerth the nagyſa : engemeth keerny kezde, hogy ennenmagam magyar nyelwre fordoytanam . . .»

Mi képesítette Komjátit, hogy egy fordításról, annak «értelméről» véleményt mondhasson, másrészt új, «modern» fordításra vállalkozzék? Erre a bécsi háttér ismerete nélkül aligha lehetne megnyugtató választ adni, és aligha lehetne Komjáti — sőt Pesti— erasmizmusát, a szentírásfordításhoz kapott távolabbi indítékát, a fordításnak szellemét kielégítően megismerni és helyesen interpretálni.

A bécsi egyetem Miksa halála óta nem a legmagasabb szinten áll, hiába próbálja Ferdinánd a régi fényébe visszaállítani. Mind Bécsben, mind pedig az egyetemen a lutherizmus is mindinkább terjedőben. Ennek ellenére a «katolikus» erasmismusnak középeurópai gócpontja. Erasmus munkái sorban látnak napvilágot Bécs könyvsajtóin : ezek közül a legfontosabb a *De libero arbitrio* megjelenése (1525), Erasmus ugyanis ebben foglal először nyiltan állást Lutherrel szemben. Erasmus szerepét a lutherizmus előkészítésében, ingadozó magatartását a két párt között, valamint ennek indokait ehelyt nincs szándékunkban feszegetni, de ezekből a tényekből lehozott egyoldalú és általánosító konklúzió, hogy az erasmisták kétlakiak, közömbösek, átmenetet képeznek a szembenálló pártok között, feltétlenül helyesbítésre szorul. Voltak barátai, voltak szellemi tanítványai mind a két félen. A bécsi erasmisták a progresszív, de mégis «katolikus», azaz Lutherrel szemben álló Erasmust zárták szívükbe. Igy Nausea Blancicampianus (1540-től Bécs püspöke) szép latin orációval kéri a «princeps litteratorum»-ot a speyeri birodalmi gyűlésen való megjelenésre. Idetartoznak még a magyarokkal kapcsolatban álló Brassicanus testvérek és Fabri Ulrich. A bécsi erasmisták vezére, lelke Faber János. Eredetileg dominikánus szerzetes, majd konstanzi püspöki vikárius. Erasmus, Zwingli, Melanchton régi barátja. Eleinte ő is, mint a korabeli «haladó értelmiség» szinte kivétel nélkül, szimpatizál a reformpártiakkal, de 1521-től kezdve az újítók leghevesebb ellenfele. Nem azért, mintha a reformok ellenségévé szegődött volna, nem, csak Luther eszméit, és a reformoknak ilyetén megoldását, a megreformálandó római egyház «felrobbantását» nem vállalta. S ebben is találkozott Erasmussal. Faber az ellenkező oldalra sodródott barátait megtagadja, sőt megtámadja. Erasmus azonban mindvégig vezércsillaga marad. Mint Ferdinánd tanácsosa és gyóntatója, a birodalmi gyűléseken és Bécsben minden követ megmozgat az újítók leküzdésére. Latin és német nyelvű vitairatainak egész légióját jelenteti meg. Érdemeinek jutalmául 1528-ban budai prépost, 1530-ban a bécsi püspökség élére állítják. Ekkoriban fogatta le az «eretnekség»-ben megátalkodott magyar «luther»-t, Dévai Biró Mátyást is.

1528-ban — Komjáti és Pesti Bécsben tartózkodása idején — két (számunkra) fontos esemény történik. Faber Ferdinánd nevében meghívja Erasmust Bécsbe, ami elől az szokása szerint kitér ; Ferdinánd pedig kiküldi Fabert a bécsi egyetemhez; egyrészt az a céljuk, hogy a

lutherizmust az osztrák tartományokban egyházvizitációkkal elfojtsák, másrészt pedig — és ez számunkra a fontosabb ! — egy új, német bibliafordításról tárgyal, melyet az ő irányítása mellett az egyetemnek kellene elvégeznie. Kimondott célja: a lutheri biblia háttérbeszorítása. Faber később — 1536-ban — maga fordítja le németre a Pentateuchust.[4]

Ilyen légkör vette körül Komjátit Bécsben. Ezek után nem csodálkozunk, ha adandó alkalommal s ez Perényiné ösztönzésére és támogatásával elérkezett — «Szent Pál levelének olvasóit és szeretőit» megajándékozza a nemzetek apostolának új, «modern» fordításával.

A fordító minden valószínűség szerint clericus volt, de ez nem jelenti azt, hogy alaposabb teológiai képzettséggel is rendelkezett. Komjáti a bécsi egyetemen legfeljebb az artes-t végezhette el, mely éppen elég volt ahhoz, hogy egy átlagos humanista erudicióját elsajátítsa. Egy-két fordításbeli félrefogása — e Philippis = Philippis neuw városból; e Troade = troadesbŵl — nem első rangú humanista felkészültségre vall. Mindamellett humanista mivoltára legbeszédesebben Perényinéhez írt ajánlólevele világít rá. Egy epistola dedicatoria stílusa, sablonkészlete egyik legjobb fokmérője az író humanista intenzitásának. Komjáti ajánlólevelét a latinul nem tudó Perényinére való tekintettel a bevett úzus ellenére magyarul írta meg, de ez nem akadályozta meg abban, hogy ne a rég bevált humanista gyakorlat sablonjait, formuláit, fordulatait alkalmazza.

Lépten-nyomon a latin tudákosság jelenik meg magyar köntösben. Például, mikor azt írja, hogy Husztra bujdosott «az fene twrŵkŵk elŵt», nem felejti el hozzátenni a szinte kötelező formulát : «kyketh aloytok en hogy az ylŵiften Oftora, es az my gonos Bwneynkeerth reank boczatoth haragya». Sőt olyan stílusfordulatokat is használ, melyeket a humanisták kizárólag a királyi vagy fejedelmi udvarokra szoktak alkalmazni. Nincs e századnak valamire való erudítusa Erasmuson keresztül egészen Oláh Miklósig, aki az udvari életre több-kevesebb őszinteséggel ne panaszkodott volna, mert elvon az irodalmi munkához annyira áhított otiumtól, és telve van intrikával. Komjáti is azt írja, hogy eleinte vonakodott Perényiné meghívását elfogadni, — mint írja — «hogy en az Curiath, kyth my vduarnak hyuunk foha nem zeretthem, es az en lelkemnek nem kelleth . . .» Az efféle stílussablonok és általában az ajánlólevelek mecénásainak udvara mindig zsúfolva van tudósokkal, tehát nem lehet ez másképen — Komjáti szerint — Perényinénél sem. Hasonlóképpen a szerzőt állandóan unszolni kell, az meg mindig vonakodik az erejét és szerény tehetségét túlhaladó munka elvállalásától, annál inkább, mert erre sokkal hivatottabbak, tudósabbak akadnak a felkérő mecénás környezetében. Szintén közhely a Zoilus elleni formula, melyben a mecénáshoz fordul az író, és kéri őt, hogy könyvét «az en ireegym twl es ream foloktol es dragalmazoymtol, kyk ennek ellene mondanak, ha valahol talaltatnanak, hogy megh tarcza,

[4] A bécsi egyetemről és Faberről lásd *Aschbach*, Joseph Ritter von : Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565. (Geschichte der Wiener Universität. III. Band.) Wien 1888. S. 308—322, 15. — A Brassicanusokról lásd *Hartl—Schrauf:* Nachträge zum dritten Band von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. I. Band. Erste Hälfte. Wien 1898. S. 43—126.

ſyewryʒʒe ſoltalmaʒa.» Majd miután «eʒ en keuees elſyw ayandekomoth» (a humanista latin nyelvű ajánlólevelekben így hangzik : primitias meas, sokszor odateszik — exiguas !) újra felajánlották, mindjárt utána megígérik, de ritkán tartják meg, hogy adandó alkalommal más, nagyobb, érdemesebb művel teszik tiszteletüket. Lássuk csak Komjátit ! «Aʒ felseges vriſten ha halalomoth halaſtya, ęs eʒ megnyomorodoth orſaagba bekeſeght leyend, eenys touabba inkab akarok effele dologba the nagyſa : ʒolgalnom.» Végül a szerénykedő formulák végsője: «... myth mongyak tahath en kysded tudomanyo ember? ki a ſenth irafth yo modon tanolny el sem kezdetthem?» Hogy mennyire közös vagyont használ (bár lényegében akarata ellenére igazat mondott), érdemes melléje tenni a megfelelő párhuzamot Pesti Gábor ajánlóleveléből: «... sacras litteras non modo non edidiceram, sed vix degustaram.» Ma már mindez kissé komikusan hat, mosolygunk rajta, de akkoriban bizonyos «színvonalat», a humanisták közösségéhez való tartozást jelentett. Ha Komjáti magyarul botorkáló, nehézkes, körülményes ajánlólevelét visszafordítanók latinra, visszatennők a latin periódusok keretei közé, — egészen elfogadható, bécsi «tudós» körökből kikerült átlagos epistola dedicatoria kerekednék belőle.

Komjáti sehol sem utal a tízes és huszas évek humanistáinak koronázatlan fejedelmére és művének tulajdonképeni alapjára : Rotterdami Erasmusra. Nevét sem veszi tollára, pedig már az ajánlólevélből kitűnik, hogy az ő újszövetségi textusát fogadja el. Ennek alapján idéz (nem is szentpáli szöveget !) egy passzust Péter apostol második leveléből.[5]

Komjáti az erasmusi Pál-textust a maga egészében elfogadja. Még az egyes levelek elé írt argumentumokat is átveszi, de ezek szövegében a filologizáló, tudós részleteket leszűkíti, «rwuydeden» magyarítja. Nem szolgaian, gondolkodás nélkül fordít. Ahol Erasmus egyéni véleménye erősebb hangsúlyt kap, ott azt letompítva, általánosítva veszi át. Így például a Római levél argumentumában Erasmus megjegyzi: «Proinde *mihi* videtur Origenis opinio ...» Az egyébként hű magyar fordításban a *mihi* elmarad, és mindjárt általánosabb értelmű, nem egyéni véleményt kifejező lesz a mondat: «De aʒ Origenes doctornak mondaſa ęs velekedeſe tethcyk iobnak ęs alkolmatosbnak».

Ami a Pál-levelek erasmusi textusát illeti, Komjáti nem elégedett meg azok egyszerű magyarításával, — a szöveget értelmezni, a maga módján helyesen értelmezni akarta. Miért? Megfelel rá: «mely ʒentj Paal

[5] Az említett szentírási hely (Ep. II. Petri 3, 16.):

Vulgata	*Erasmus*
... loquens in eis de his in quibus sunt quaedam difficilia intellectu, quae indocti et *instabiles depravant*, sicut et ceteras Scripturas, ad suam ipsorum perditionem.	... loquens de his inter quae sunt nonnulla difficilia intellectu, quae indocti *parumque firmi detorquent*, sicut et caeteras scripturas, ad suam ipsorum perniciem.

Komjáti

«... vagynak némely heleek aʒ ʒenth Paal Apoſtal leueleybe, eertelemre ygen nehezek, kyketh aʒ tudathlanok, ęs aʒ *Gyarlo koor emberek forgathnak*, mynth aʒ egyeb yrafokothys aʒ ewnnẅn veſedelmekre.»

leueleynek eertelme meegh aʒ ʒenth doctoroknakys mynd Origeneſſel egyetembe, ygen nehe3nek tetwth, vgyhogy meeg ʒenth Peter Apoſtalys aʒ ew maſodyk leuevelenek harmadyk Capitulomyaba legh aʒ vegere mongya, hogy vagynak nemely heleek az zenth Paal Apoſtal leueleybe, eertelemre ygen nehe3ek, kyketh aʒ tudathlanok, ęs aʒ Gyarlo koor emberek forgathnak, mynth aʒ egyeb yraſokothys aʒ ewnnŵn vesedelmekre . . .» A Perényiéknél található régebbi Pál-fordításban az olvashatóság mellett éppen a nehéz «értelmet» kifogásolta. Hogy vélte Komjáti a helyes értelmezést a fordítás keretén belül megoldhatónak? «... aʒ ʒenth Paal epiſtolaiban gyakorta valo parenthefiſt kyt laach, nehe3syget es bantast theneked ny thegyen, . . . de nagyub ęs tellyesb ęs kŵnyueb értelemnek okaert egy dyak ʒooth keth, a vagy harom magyarzouval ky ielentettwnk, ęs nihol nihol mew magunktules yob ertelemert egy verſet aʒ vagy felet nehol twbetes hoʒʒa attunk, kyket hogy aʒ ʒent Paal iraſatul meg eſmernynek, ket fel holdual () kyt parentheſiſnek hyuonk be reke3tettŵnk . . .»

A fordításnak, illetve értelmezésnek ilyetén módja csak munkája közben alakult ki. A Római levél első öt fejezetében még tartott a kezdeti lendület, és az esetleges — Erasmus Adnotationes-éből merített — sugallatokat beledolgozta fordításába. Itt még az értelmezés nem ágaskodott ki a szövegből, hanem belesimult, azt belülről árnyalta. Az ötödik fejezetben már megjelennek a parenthézisek (zárójelek), s ettől kezdve egyre sűrűsödnek, úgyannyira (bár az előbbi értelmezési módja sem tűnik el egészen), hogy állam lesznek az államban, és mind az olvashatóságot, mind pedig az áttekinthetőséget megnehezítik, sokszor pedig a szöveget egészen kaotikussá teszik. Komjáti — úgylátszik — az ötödik fejezettől kezdve vagy belefáradt a nehéz munkába, vagy pedig elkapta a «tudóskodás», s ezért, hogy minél világosabb értelmet adjon, egyre többet zsúfolt, jobban mondva ékelt be szövegébe. A jelek legalább is azt mutatják, hogy a fordítás keretén belül — talán nem is teljesen tudatosan — azt akarta reprodukálni, amit Erasmus az Adnotationesével és Paraphrasisaival együtt tett. Ezek mellett nem utolsó szerepet játszott egy régebbi — minden valószínűség szerint a Perényiéknél talált — Pál-fordítás. Ez a Vulgata alapján készült, s egy régebbi biblikus terminológiát képviselt.

Komjáti az effajta «értelmezéseket» legtöbbször zárójelek között (igen sokszor azok nélkül is) hozza. Gyakori az «mew magunktól» vett, saját értelmezése is, de ez alig terjed túl egy-egy szóikerítésen, vagy synonimhalmozáson. Készült a fordításra, «mellynek magyarfagara — úgymond — fook fenth magyaraʒo doctorokoth oluaftam, famellynek ertelme ęs magyarazasa ennekem Iobnak, igasbnak, salkolmatosbnak aʒ ʒenth Paal irafahoʒ tetewth, aʒt yrtam, skewuettem, neemely nemely ygeketh kegyg kecʒerys, auagy haromfor, fmeegh tewbʒerys yrtam, nagyob ęs nyilabban valo ertelemnek okaerth . . .» Lehet, hogy olvasott más Pál-kommentárokat is, de az nagyon valószínű, hogy a «sok szent magyarázó doktorakat» ezek elsejének — Erasmusnak — Adnotationes-éből, azaz kétnyelvű szentírásfordításához írt szövegkritikai jegyzeteiben, olvasta. Komjáti legtöbbször ide — az Adnotationes-hez — nyúl vissza értelmezésért, magyarázatért. Lássunk a sok közül néhány példát.

Számtalanszor csak az egyszerű értelmezést, a jegyzetek magját emeli át fordításába.[6]

E. (=Erasmus szö-[vege) ad Rom, 10, 1.: propensa quidem *voluntas* cordis
K. (Komjáti fordí-[tása) [mei...
a3 en 3yuemnek ffygelmetes *io akarattya* ...
EA. (Erasmus Adnotationes, kolumna és jegyzet jelzése) [617, 1.: ... Aurelius Augustinus explicans carptim aliquot huius Epistolae quaestiones, legit pro *εὐδοκία bona voluntas* ...

E. I ad Cor 5, 5.: ... in die domini Jesu.
K. ... a Iefus *Chriſtusnak ytylő napyan* ...
EA. 678, 7.: ... id est in die domini Jesu, nec additur — *Christi*. Rursum *diem* appelat *iudicium* ... (Tehát a jegyzetben nem javalt «*Christi*»-t is átveszi!)

A hasonló, illetve eltérő értelmezés leggyakrabban nem beledolgozva, hanem nyersen, jegyzetszerűen, zárójelek között jelenik meg.

E. ad Rom 13, 14. ... et *carnis curam* ne agatis ...
K. Es a teſtnek gondyath ne vyſſelytek (a *teſtnek ho33a lataſſath* ne tegytek) ...
EA. 638, 22. ... Item Augustinus adducens hunc locum ...: et carnis curam ne feceritis in desideriis: mallet enim hanc compositionem, et *carnis providentiam* in desideriis ne feceritis.

E. I ad Cor 1, 9. Fidelis Deus ...
K. Hywſyges *(by3onyos iga3 mondo)* a3 vriſten ...
EA. 662, 8. ... ut hoc in loco, teste et Theophylacto, qui fidelem Deum, *veridicum* imterpretatur, ac mentiri nescium. Interim ad rem refertur, ut *πιστὸς ὁ λὸγος)* pro sermone *certo* et indubitato.

E. I ad Cor 5, 10. Ac non omnino cum scortatoribus *mundi huius* ...
K. ęs altalyaba mindenestwl fogua e vylagnak *a3 a3 e3 Gűrűgh or3agnak* buya para3nayual ...
EA. 679, 14. Nam quod dixit *mundi huius*, non est accipiendum quasi sit alius mundus. Mundum hunc, *Graeciam* intelligit ... (Jellemző, hogy Komjáti mily alaposan áttanulmányozta az Adnotationes-t: ez a magyarázat még az előző vershez írt jegyzetben van. — S mikor a *világ* nem sokkal alább hasonló értelemben újra előfordul, Komjáti megint csak imígyen «fordít»: «Ha penyg egyebekypen, o way ha e vylagbol *(a3 a3 egy3 gűrűg or3agbol)* ki mentetek volna.»

[6] Erasmus Pál-szövege és az Adnotationes OE. tom. VI.-ban találhatók.

E. I ad Cor 7, 9. nam satius est matrimonium contrahere, quam *uri.*

K. Mert iob (alkolmatosb) meg haʒaſodny hogy nem mynth *(ʒertelenwl buya kypen) geryedeʒny.*

EA. 688, 15. Et *χρεῖττον* non proprie melius est sic magis eligendum. Porro *πυρῶσθαν* id est, *uri*, demiror cur quidam contra omnium Veterum opinionem exponant de igni gehennae, quum palam de *libidinis* loquatur *incendio.*

E. I ad Cor 7, 9. Reliquis autem ego dico, non Dominus . . .

K. Aʒ egyebeknek penyg *(kyk haſonlatlan valo haʒaſſagra kẅteleʒtyk ẅmmagokath)* en mondom nem aʒ vr Ieſus . . .

EA. 688, 17. Augustinus indicat hoc pertinere ad *impari matrimonio* iunctos.

E. I ad Cor 13, 18. Charitas nunquam excidit . . .

K. Aʒ ʒereteth *(ſoha haʒnalny meg nem ʒwnyk)* ſoha ki nem eſyk.

EA. 726, 13. *οὐδέποτε ἐκωίωτει* hoc est, *nunquam cessat, ubique prodest, ubique* est *usui*, imo crescit indies.

E. I ad Cor 16, 2. In una sabbatorum . . .

K. Egy *(elſew) wdnepnap* . . .

EA. 744, 2. Theophylactus admonet *unam* dictam esse pro *primam:* significari autem *diem Dominicum* in quo consentit Chrysostomus. (Ez egyúttal példa a két értelmezési mód egymásmellettiségére is.)

E. ad Eph 5, 19. Loquentes vobisipsis per psalmos et hymnos . . .

K. ʒoluan tymmagatoknak pſalmuſokba *(enekleſekbe)* es hymnuſokba *(diʒyeretekbe)* . . .

EA. 854, 24. Caeterum psalmus et hymnus utrumque Graecum est. Illud significat *cantionem*, hoc *laudem.*

E. ad Tit 2, 12. Dixit quidam ex istis proprius istorum propheta . . .

K. Mondotta nemely wkwʒʒwlwk, aʒ wnnwn tulaidon prophetaiok *poetaiok Epimenides* . . .

EA. 968, 30. *ἴδιος αυτῶν προφήτης* Prophetam vocat *Poëtam.* Proprium autem vocat, quod Cretensis fuerit ipse, qui haec de Cretensibus scripserit, sive quod per ironiam prophetam vocavit, quasi talibus Christianis tales congruerent prophetae, sive quod is *Epimenidis* liber, unde versiculus hic sumptus creditur, titulum habeat, *περὶ τῶν χρησμῶν*, id est, de oraculis.

Az Adnotationes mellett Komjáti még figyelmesen áttanulmányozta, és ahol szükségét érezte, fel is használta Erasmusnak a Pál-

levelekhez írt nagyhatású, korában igen népszerű Paraphrasisait is. Lássunk erre is néhány példát![7]

E. I ad Cor 3, 8. Caeterum is qui plantat, et is qui rigat, unum sunt . . .
K. Aky kedygh plantal, ęs aky meg ŵtŵʒ egyek *(egy modon vadnak)* . . .
EP. 687, 3, 8. Nam quod ad hanc laudem attinet, et qui plantat, et qui rigat, *pari conditione sunt.*

E. I ad Cor 6, 13. Escae ventri destinatae sunt, et venter escis : Deus autem *et hunc et illas* abolebit.
K. Az ytkek aʒ haſnak ʒereʒtettenek ęs (embernek) haſa az itkeknek, aʒ vriſten penyg *mynd a haſath mynd aʒ itkeketh* el rontya (el tŵry).
EP. 877, 6, 13. Nam brevi futurum est, ut *et ventrem et escas* aboleat Deus . . .

E. II ad Cor 7, 2. . . . neminem laesimus, neminem corrupimus.
K. . . . ſenkyth meghnem ſertettwnk, ſenkyt kŵʒŵletek meg ſem tŵrtŵnk *(cʒalard beʒeduel).*
EP. 327, 7, 2. Nos neminem laesimus, neminem *adulterina do ctrina* corrupimus.

E. II ad Cor 7, 3. Non hoc ad condemnationem vestri dico . . .
K. Eʒth en athy karhoʒtataſtokra nem mondom, *(de hogy iobba legyetek).*
EP. 927, 7, 3. Non haec loquor, quo vos damnem ac rejiciam, *sed quo reddam meliores.*

Komjáti ismerte a Vulgátát, hisz ez volt a római egyház hagyományos textusa, s nagyon jól tudta, mit tesz (de ez nem volt egyházellenes cselekedet!) mikor az új, modern, humanista «Novum Instrumentum»-hoz folyamodott. Ez csak a modernségnek, és a humanistaságnak félreismerhetetlen jele! Újabban fordításában is észrevették a Vulgata nyomait, vagyis azt, hogy Komjáti synonymjainak egy részét innét merítette. «Ezek a szembeszökő egyezések nem lehetnek véletlenségek még akkor sem, ha a Vulgata szövegével való egyezést úgy gondoljuk, hogy Komjáti nem a Vulgátát, de valami Vulgatából fordított magyar kódexeket használt volna. Ez a feltevés a jelenleg ismert kódexeink szerint nem állhat meg . . .»[8]

Ezek a nyomok nem feltétlenül bizonyítják a Vulgata közvetlen, fordításközbeni használatát. Komjáti lépten-nyomon találkozott a Vulgata szövegével az Adnotationes-ben, hol Erasmus igen gyakran idézi az Interpres-t — Jeromost —, főkép azokat a helyeket, ahol az ő szövege Jeromosétól eltér. Még valószínűbb, hogy a tagadhatatlan jeromosi nyomok arra a magyar Pál-fordításra mennek vissza, melyet Perényiéknél talált. Ezt a fordítást fel is használta. Igy kapcsolódik egybe a régi,

[7] A paraphrasisok az EO. tom. VI.-ban találhatók.
[8] *Erdős Károly:* i. m. 70. l.

kéziratos irodalmunk a modern nyomtatottal, a középkor az újkorral. Egyesek azt vélik, hogy Komjáti a Döbröntei-kódexet használta volna. Az egyezések (és különbségek) csupán azt támogatják, hogy a Döbröntei-kódex az elveszett Perényi-félével rokon szöveget tartalmaz. És éppen e rokon szövegen tudjuk bemutatni, hogyan kerültek át a Vulgata egyes morzsái Komjáti fordításába.

I ad Cor 11, 27.:

Vulgata

Itaque quicunque manducaverit panem hunc, vel biberit *calicem Domini* indigne: reus erit corporis et sanguinis Domini.

Erasmus

Itaque quisquis ederit panem hunc aut biberit *de poculo Domini* indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini.

Döbrentei-kódex

valaki eendi ez keńeret: vagy yaṅga *vrnak poharat* miltatlan vr. testenek es verenek binoslezen.

Komjáti

valaky endy e kenyereth ęs (a vagy) ivangya aʒ *vrnak poharat* myltatlan vrnak (vr Ieſuſnak) teſtynek ęs vyrynek B̊wnẘſe vytkeſe lyʒen.

A magyar szövegek kézenfekvő rokonsága is azt mutatja, hogy az Erasmust egyébként híven követő Komjáti itt a Perényi-féle fordításból vette át a vulgátai «vrnak poharat», mely nem felel meg a «*de poculo*»-nak.

ad Eph 5, 19.:

Vulgata

loquentes vobismetipsis *in* psalmis et hymnis . . .

Erasmus

Loquentes vobisipsis *per* psalmos et hymnos . . .

Döbröntei-kódex

zolvan magatoknak. psalmosok*ban* es Imnosok*ban* . . .

Komjáti

ʒoluan tymmagatoknak psalmuſok*ba* (eneklefek*be)* és hymnuſok*ba* (dicyeretek*be)* . . .

Itt nem csak az erasmusi szövegtől tér el, hanem a parenthézisek közt lévő, az Adnotationes-ből vett magyarázó szavakat is a Perényi-féle szöveg hatása alatt (in- és nem per-rel!) fordítja le.

Ez a régebbi terminológiát tükröző magyar szöveg egyebütt is ott kísért Komjáti fordítása mögött, s ebből meríthette synonymjainak is egy részét. Erre talán a legjellemzőbb: «. . . allapattyanak *(myuoltanak abraʒa.*» (ad Hebr 1, 3.) «Alapattya» substantia jelentésben — úgylátszik — inkább az újabb keletű kódexeinkben fordul elő (Érdy-, Tihanyi-kódex), míg a «myuolta» a valamivel régebbi Czech-kódexben így található: «Vram Jesus vr ystennec egyetlene ees o̊ *mywoltanak abraza*»[9] Ez az imarész ugyanarra a szentpáli versre megy vissza, és bizonyosan egy régebbi magyar egyházi terminust örökít tovább. Komjáti hasz-

[9] *Nyelvemléktár.* XIV. kötet, 307. l.

nálja az újabbat, de a világosabb, tisztább megértés kedvéért zárójelek között hozza a régit.

Az eddig tárgyaltak eredményét összegezve — láthatjuk, hogy Komjáti fordítása — bár végső megoldásában nem a legszerencsésebb, s középkori fejlettebb kéziratos fordításainkat minőségben és használhatóságban meg sem közelítő — igen érdekes és jellemző kísérlet : körültekintő, latolgató, tudákos filológiai munka, s ha eredményeiben nem is, de intencióiban tipikus erasmista «tudós» opus. Jelentősége is ebben rejlik: az egyszerű szolgai szentírásmagyarításokkal szemben filológiai igénnyel lép fel, mely még e században megtermi érettebb gyümölcseit az utána következő bibliafordításainkban. Komjáti bennegyökeredzik a magyar bibliafordító hagyományokban, de már (és itt is úttörő!) nem a Vulgátát, hanem a modernnek tartott, humanista erasmusi szöveget fogadja el tekintélyként. Sőt a szöveg értelmezésében is Erasmus Adnotationes-e és az egyes levelekhez írt paraphrasisai irányítják. Ezek az eszmények lebegtek szeme előtt. Mint magyar nyelvű ajánlólevelében, úgy itt is az egész felszedett humanista közkincset a maga módján át akarta menteni a magyarnyelvűség ekkor még szűk, nehézkes, az első lépéseket megtevő «irodalmába». Természetes és jellemző, (hisz a XVI. század első felében vagyunk), hogy első, nagyobb összefüggő magyar szöveget tartalmazó, nyomtatott, latinul nem tudó asszonynak ajánlott és szélesebb közönségnek szánt könyvünkben Erasmus lobogója alatt — ha félszegen és néha mosolyra indítóan is ! — a tudós humanizmus jelenik meg szerény fegyverzetben.

Holub József:

Az egyházi nemesek jogállása a középkorban

A dolgozat címe tulajdonképpen többet mond, mint amit nyujt, mert nem meríti ki a kérdést a maga teljességében. Nem is vállalkozhatott rá, minthogy a szükséges elömunkálatok még hiányoznak hozzá, s így az ideje még nem érkezett el. Feleslegesnek azonban mégsem mondható egy-egy bonyolultabb kérdésnek az összefoglalása és áttekintése a kutatások végleges lezárása előtt, mert rámutat a hiányokra, a még megoldatlan problémákra, s így megkönnyíti a további részletkutatásokat.

A társadalmunk fejlődése szempontjából annyira jelentös XIII. századra az utóbbi évtizedek kutatásai, a szerencsésen alkalmazott új szempontok és módszerek alkalmazásával, élénk fényt derítettek. Még mindig tisztázásra vár azonban több, az egyházi nemesekkel is kapcsolatos kérdés XI—XIII. századi társadalomtörténetünkben, s elsösorban ezt kell elvégezni; — másfelöl pedig a rájukvonatkozó okleveles anyagot kell minél teljesebben felkutatni és beható részlettanulmányokban feldolgozni.[1]

Ha az ú. n. egyházi nemesek eredetét és vele kapcsolatban a rendeltetésüket és státusukat akarjuk vizsgálni, a neveiket kell megszólaltatnunk.

A legelsö megjelölésük, amellyel a legkorábbi, a XIII. század legelejéröl való emlékeinkben találkozunk, a *jobbágy* név.[2] Minthogy pedig ekkor még ennek a szónak a jelentése *előkelő* volt, kétségtelen,

[1] Az egyházi nemesekkel legutóbb Székely Ottokár foglalkozott „Az egyházi nemesség" c. tanulmányában, amely a Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvének V. (1935.) évfolyamában jelent meg. Helyesen állapította meg róla ismertetője (Századok, 1938. 345. l.), hogy „jelentékeny új anyagot tár fel, mégis a vázlatosság benyomását kelti". Ennek az az oka, hogy a szerző nem maradt meg azoknak a kérdéseknek időben és tárgyilag elhatárolt körében, amelyekre a bécsi és hazai levéltárakban gyüjtött értékes anyaga vonatkozott, hanem ezt az intézményt a maga egészében és a kialakulásától kezdve a megszűnéséig akarta bemutatni, s ez ma még korai kísérlet.

A legelső feladat volna az esztergomi érseki és káptalani levéltár még nem publikált XIV—XVI. századi anyagának átkutatása, mert a Monumenta eccl. Strig. eddig megjelent három kötete mutatja, hogy mily gazdag ez a levéltár a prédiálisokra vonatkozó emlékekben. Azután kerülhetne sorra a veszprémi és a győri, valamint a zágrábi püspöki és káptalani levéltár. — Ezzel párhuzamosan kellene folytatni a kutatásokat az újkorra is, mert kétségtelen, hogy sok olyan kérdésre, amelyekre középkori emlékeink nem adnak felvilágosítást, az újkoriakban találjuk meg a feleletet.

[2] 1201. Pannonh. rendtört. I. 615. — 1186. (Mon. Strig. I. 131.) *Szentpétery* szerint (I. 146. sz.) hamis, de *Tagányi* (Tört. Szemle 1916. 602.) védi.

hogy az egyházak jobbágyai a népeik legfelsöbb, elökelö rétegében foglaltak helyet.

Ez maradt azután a nevük hosszú idön át, kapcsolatban az illetö egyház nevével *(iobagio ecclesie, iobagio episcopalis, archiepiscopalis)*,[3] — de ugyancsak már a XIII. század elején összekötik a *nobilis* megjelöléssel és *iobagio nobilis* alakban használják, amint legelöször a híres 1232-i kehidai oklevélben olvassuk, ahol a veszprémi püspök tanui között „multi *iobagiones nobiles* eiusdem ecclesie" említtetnek.[4] Minthogy a *nobilis* szó ekkor még — legalább is túlnyomóan — szintén „elökelöt" jelentett, úgy látszik, mintha csupán nyomatékot akartak volna adni a jobbágy szónak. Ámde több volt, mint egyszerü hangsúlyozása a rangjelzésnek.

Az elökelöség ugyanis, amint *Mályusz Elemér* figyelmeztetett rá,[5] a hadi felszerelésben jutott kifejezésre, s így elökelönek az számított, aki az akkori modern, nehéz fegyverzetben állt ki. Kétségtelen tehát, hogy az egyházak jobbágyait is ilyen katonáknak kell tartanunk a nevük után. Minthogy azonban, mint láttuk, már 1232-ben ezen a néven szerepelnek, és már 1239-ben azt olvassuk, hogy a szekszárdi apátság szabad jobbágyai „ad expeditionem regalem *loricati* vadant",[6] mindenesetre korábbra kell tennünk ennek a hadügyi reformnak az idöpontját, mint *Mályusz* tette, aki épp abból következtette, hogy IV. Béla a tatárjárás után fogott hozzá, mert csak 1244-töl kezdve találkozunk a várjobbágyok, a királyi servienses és az egyházi harcos jobbágyok neve mellett a *nobilis* jelzövel.[7]

Amikor azonban a század dereka után a „jobbágy" szót mind sürübben kezdték a kialakuló egységes paraszt-osztály tagjaira alkalmazni, másfelöl pedig a *nobilis* szó is mindinkább elvesztette eredeti jelentését, szükségesnek látták, hogy az egyházi jobbágyokat, ezeket az elökelö harcosokat jobban megkülönböztessék a földesúri

[3] 1234. Mon. Strig. I. 305.; 1257. Hazai okmt. VIII. 426.; 1267. Wenzel: II. 172.; 1269. Fejér: IV/3. 517.; 1303. Anjoukori okmt. I. 65.; 1358. Fejér: VIII/2. 194.; stb.

[4] 1232. Zalai oklt. II. 644.; 1255. Mon Strig. I. 423.: 1258. Pannonh. rendtört. VIII. 296.; 1284. Mon. Strig. II. 178.; 1291. u. o. 298.; 1307. Zalai oklt. I. 126.; 1310. Pannonh. rendtört. II. 356.; 1328. Mon. Strig. III. 124.; 1346. Zichy-okmt. III. 97.; 1360. Pannonh. rendtört. II. 467.; 1382. *Fraknói:* A szekszárdi ap. tört. 71.; 1430. Veszprémi kápt. levt.; 1515. Orsz. Levt. Dl. 22. 738.; stb. — Magát az intézményt így nevezték: *iobagionatus ecclesiasticus* (1277. Veszprémi kápt. levt. Kál. 13.), *iobagionatus ecclesiae* (1274. Fejér: IX/4. 688.), *iobagionatus nobilis* (1342. Mon. Strig. III. 510.).

[5] Századok LXXVI. 1942. 283., 294., 296.

[6] Wenzel: VII. 68. — Érdekes hogy *Gallus* lengyel krónikájában, a XII. század elejéről, ugyanilyen jelentéssel olvassuk: „sed quidam non de *nobilium* genere, sed de gregariis militibus nobiliter opem tulit". — A páncélingnek rendkívüli drágasága ebben az időben (v. ö. *Tagányi:* Tört. Szemle 1916. 573.) ezeknek a jobbágyoknak a vagyonosságát és bizonyos társadalmi elökelöségüket bizonyítja.

[7] Nem tudom, nem kell-e kapcsolatba hozni II. Endre nagy birtokreformjával, amelyre *R. Kiss István* hívta fel a figyelmet (Debreceni Szemle, 1927. v. ö. *Holub J.:* Zala m. tört. I. 68—9.) Azt hiszem, hogy az Aranybulla 4. pontjának a magyarázatát is itt kell keresnünk (v. ö. *Holub J.:* A m. alktört. vázlata. I. Pécs, 1944. 148.).

népek alsó rétegétől, sőt azoktól az elökelöbb csoportjaiktól is, amelyeknek tagjait eddig szintén jobbágyoknak nevezték, mint pl. a „lovas jobbágyokat". Ezért tünnek fel a XIII. század derekán addigi nevük mellett az *exercitualis, exercituantes, exercituare debentes* jelzök.[8] Sőt már a század elején találkozunk a nevükben utalással a foglalkozásukra, mert amikor 1219-ben a pásztói apát perbe fogta több lovászát, akik kivonták magukat a szolgálatuk alól, ezek azt vitatták, hogy ök az apátság harcos jobbágyai: „Qui responderunt se esse ioubagiones *bellatores* praedictae ecclesiae". Itt kétségtelenül nem mint a nevük lényeges része szerepelt ez a jelzö, hanem csupán az elökelö foglalkozásukat akarták vele kifejezni szemben a szolgálmányos lovászsággal, — ugyanúgy mint a várjobbágyoknál is hasonló státus-perben azt hangsúlyozták ekkor, hogy ök „milites quidem castri essent *ad belligerandum*".[9]

Ezek a most említett neveik az egész középkoron át szerepelnek, de a XIV. század elején feltünik egy új nevük is: a *praedialis* — 1327-ben elöször, majd a század második felében már sürübben —, s a XV. században ez lesz az általános megjelölésük, amely azután átment az újkorra is.[10]

Harcosok voltak tehát az egyházi jobbágyok, olyanok, mint a várjobbágyok, a királynéi és hercegi jobbágyok, akiket szintén a század derekán kezdenek *iobagiones exercituales, populi exercituales, nobilis iobagio reginalis* néven nevezni.

Ezen az alapon juthatunk el legkönnyebben eredetük felderítéséhez is, amelyre vonatkozólag kétféle nézet áll szemben egymással[11]: az egyik szerint szabad eredetüeknek kellett lenniök, a másik szerint pedig a földesúri népek elökelö, lovas szolgálatot teljesítö rétegében kell öseiket keresnünk. A vitát nehéz eldönteni;

[8] 1255. Mon. Strig. I. 423.; 1285. Hazai okmt. V. 70.; 1291. Zalai oklt. I. 102.; 1339. Mon. Strig. III. 345.; 1360. Pannonh. rendt. VIII. 342.; 1383. u. o. II. 569.; 1406. *Csánki:* III. 299.; *exercitualis iobagionatus* (1357 k. Pannonh. rendt. VII. 524.).

[9] *Karácsonyi—Borovszky:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom. Bp., 1903. 224., 228., 236. l.

[10] *prediales* (1327. Mon. Strig. III. 107.; 1373. Pannonh. rendtört. VIII. 395., 1411. u. o. 434.; 1478. Veszprémi kápt. levt. S. 306.; 1476. *Csánki:* III. 299.; 1492. Pannonh. rendtört. VII. 561.; 1517. Pannonh. rendtört. III. 688.; 1521:19. tc.; 1522. Pannonh. rendtört. 738.) — *prediales iobagiones* (1429. *Csánki:* III. 299.; 1448 k. Veszprémi kápt. levt. Eccl. et capit. 41.) — *prediales nobiles* (1431 *Csánki:* III. 299.; 1467. Új M. Múz. X. 1. 1860. 251.; 1474. Veszprémi kápt. levt. Epp. Szentbenedekallya 5.; 1467. *Kovachich:* Suppl. II. 180—92.; 1475 : 6. tc.; 1481. *Teleki:* Hunyadiak kora XII. 183.; 1487. *Kovachich:* Suppl. II. 268.; 1492. Pannonh. rendtört. VII. 561.; 1518 : 27. tc.; 1518 (bácsi) : 24. tc. — *prediales et iobagiones* (1488. Veszprémi kápt. levt. Epp. Sentbenedekallya 7.) — *nobiles prediales seu exercituantes* (1411. *Bartal A.:* A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban. Bp., 1941. 166.; 1456. Új M. Múz. X. 1. 251. — *nobiles seu prediales* (1409. *B. Szabó L.:* Pest m. történetének okl. eml. Bp., 1938. 126.; *Fraknói:* i. m. 73.

[11] *Szekfű* szerint (Serviensek és familiárisok. Bp., 1912. 12.) „az egyházi familia lovas szolgáiból: egyházi nemesek, nemes jobbágyok váltak"); — *Váczy* szerint (Századok, 1927/8. 380.) „A prediális birtok szabad eredetet árul el, ezért elhibázottnak tartjuk azokat a kísérleteket, melyek a földesúri népek elökelö nemesei (?) között látják a prediálisok elödeit."

nagyon valószínű azonban, hogy az egyházaknak, akik már első, szent királyunktól hatalmas birtokokat kaptak, kezdettől fogva voltak szabad, katonáskodó *miles*eik, vitézeik, akiket később, mint a *civis*eket a vár elökelöinek *(proceres castri)*,[12] úgy öket az egyház elökelöinek, jobbágyainak nevezték. A pécsváradi apátság alapítólevele hamis ugyan, de azért érdekes, hogy a hamisítás korában, a XIII. század elején,[13] úgy gondolták, hogy az apátság 200 vitézt kapott Szent Istvántól, hogy megvédjék minden támadástól.[14] Akkor ezt a számot már nagyon megközelíthették az apátság jobbágyai, mert a század derekán egy peres üggyel kapcsolatban 16 falujában szerepelnek harcos jobbágyai.[15]

Igy azután az egyházi nemeseknek az a több alkalommal olvasható kijelentésük, hogy kiváltságaikat első, szent királyunknak köszönhetik,[16] nem volt alap nélkül való, de természetesen nem a történeti tények ismeretén alapult, hanem az a törekvésük volt a forrása, hogy jogaiknak az akkor képzelhető legerösebb alapot adják.

A számuk azután gyorsan és hamarosan megszaporodhatott; egyfelöl ugyanis az egyházaknak nagy szükségük volt rájuk,[17] másfelöl pedig nemcsak a félszabadok, a liberek, hanem a valódi szabadok számára is sokat jelenthetett az Egyház védelme, támogatása. Szent István sokat idézett I. 23. törvénycikke, amely arról szól, hogy „minden *senior*nak meglegyen a maga *milese*", az egyházi nagybirtokosokra is vonatkozott, akik éltek is ezzel a lehetöséggel, épúgy mint a Szent László első törvénykönyvében foglalt azzal az engedéllyel, hogy *liber*ek szabadon szegödhetnek el bármelyik püspökhöz vagy ispánhoz.[18]

Az Egyház ugyanis a maga nagy hatalmával erös segítséget tudott nyujtani a védelemre szorulók, a gazdaságilag gyengék részére,[19] de az is serkentöleg hatott kétségtelenül, hogy az Egy-

[12] *Tagányi:* Tört. Szemle III. 1914. 450. l.

[13] *Szentpétery I.:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bp., 1918. 35. l.

[14] *Karácsonyi J.:* Szent István király oklevelei. Bp., 1891. 80. l.

[15] Wenzel: VIII. 333. l.

[16] 1255. „ut huiusmodi servitores ecclesie sue *ad officia eis a sancto rege ordinata* redire compelleremus" (Mon. Strig. I. 423.); — 1272. „a tempore sancti regis Stephani et suorum successorum" (u. o. 603.); — 1357 k. „a tempore sancti Stephani regis vere nobiles iobagiones... extitissent" (Pannonh. rendtört. VII. 523.); — 1409. „a tempore sanctissimi Stephani regis et aliorum regum Hungarie" *(Fraknói:* i. m. 73., *B. Szabó L.:* i. m. 126.)

[17] Fontosságukat az egyházak szempontjából kiemelik a királyaink is: 1269. Fejér: IV/3. 517—8.; 1291. u. o. VI/2. 112. — „nec sine eorum famulatu carere commode valemus", írja Erzsébet királyné 1281-ben az ő harcos jobbágyairól (Wenzel: IX. 300.).

[18] *Závodszky L.:* A Szent István-, Szent László- és Kálmán-korabeli törvények. Budapest, 1904. 148., 162. l.

[19] 1212. „in protectorem ipsorum assumere cupientes" és „ad protectionem dicti monasterii assumi postulassent" (Hazai okmt. VIII. 16.); — 1269. „qui se cum suis possessionibus protectioni ecclesie subdiderunt" *(Fejér:* IV/3. 517.); — 1326. „sub tutela ecclesiastica" (Veszprémi kápt. levt.) — 1382. „protectioni et defensioni ciusdem committendo" (Veszprémi kápt. levt. Epp.) — 1524. „Isti sunt

házat szolgálva lelkük üdvét is szolgálják.[20] Az Egyháznak e birtokpolitikája, amely ilyen kettős erős pilléren nyugodott, más módokon is érvényesülve rendkívül nagy szociális előnyökkel járt, mert, mint *Dopsch* kiemeli, azokat a funkciókat, amelyek ma, a pénzgazdaság korában a biztosítóintézetek feladatai, az akkori terménygazdaság korában az egyházi nagybirtok végezte.[21] Viszont az egyházak szempontjából is nagyon kívánatos volt az ilyen jobbágyok számának növelése, mert a vitézi szolgálaton kívül őket alkalmazták a különböző tiszti állásokra.[22]

A XIII. századból való emlékeinkben azt látjuk, hogyha nemes állt be ilyen szolgálatra, a király engedélyére volt szükség.[23] Hogy ez általános követelmény volt, az mutatja, hogy amikor IV. Béla megerősíti az esztergomi egyház kiváltságait, megemlíti azt is, hogy nemesek szabadon állhatnak a szolgálatába „more nobilium exercituantium aliorum".[24] Amikor nem sokkal később engedélyt adott erre egy nemesnek, hangsúlyozta, hogy az illető kérése jogos és méltányos.[25] Királyi engedélyre azért volt szükség, mert a nemes birtoka magvaszakadtával az illető egyház tulajdonába ment át, tehát a királyi jogot fenyegette csorbulás. Ezért mondotta IV. Béla 1235-ben, hogy csak a király tudtával és beleegyezésével lehet egyházak részére adományokat tenni.[26] Királyi adománynak számított tulajdonképen az is, amikor a király várszolgáinak engedte meg, hogy birtokukkal együtt egyházi szolgálatba léphessenek át, mint nemes jobbágyok, mert ezáltal a várbirtokot érte veszteség.[27]

Az egyházak harcos jobbágyai közül épúgy, amint a várjobbágyok közül is, azok, akik szolgálatuk kezdetéről már semmit sem tudtak, s akiknek a családi hagyományuk sem őrzött meg

prediales et aliquando fuerunt nobiles, sed *pro defensione* contulerunt se ad ecclesiam Wesprimiensem" (Bécsi áll. levt. Hungarica I. csomó.). — Lásd még: 1269. Fejér: IV/3. 517,; 1274. u. o. IX/4. 688.; 1284. Mon. Strig. II. 178; 1292. u. o. 334.; 1307. Zalai oklevt. I. 126.; 1318. u. o. 146.; 1327. Hazai okmt. III. 87.

[20] 1212. „ex devotione et respectu salutis ipsorum predictum monasterium... in protectorem ipsorum assumere cupientes" (Hazai okmt. VIII. 15.); — 1326. „spiritualia temporalibus preferre disponendo" (Veszprémi kápt. levt.); — 1327. „zelo pietatis protectioni ecclesie... se submittendo annexuit" (u. o.).

[21] *Holub J.:* A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban: Szent István-Akadémia Értesítője. V. év. 1920. 149.

[22] A főpap-földesúr tiszti személyzete kétségtelenül közülük került ki. A rájuk vonatkozó adataink a legrégiebbek: a veszprémi püspöknek ispánját, *comesét* már 1181-ben említik (Wenzel: I. 76.); — a pécsi püspöknek 1193-ban három udvarispánja, *curiales comites* szerepel *(Tkalcic:* Mon. hist. ep. Zagrab. I., 1873. 6.), az esztergomi érsekség udvarispánjáról pedig már 1183-ban olvasunk (Mon. Strig. I. 128.). — Az egyházak *ministeriálisaira* l.: 1234. Wenzel: VI. 548., XI. 271. és *Karácsonyi—Borovszky:* i. m. 245., 300. (1222.).

[23] 1234. Mon. Strig. I. 305.; 1257. Hazai okmt. VIII. 426.

[24] 1262. Mon. Strig. I. 474.

[25] 1284. Mon. Strig. II. 178. — A béli apát 1360-ban megerősítteti a királylyal egy ilyen adománylevelét (Pannonh. rendtört. VIII. 342.). — 1227-ben azonban valaki „pure et simpliciter" áll be szolgálatba (Hazai okmt. III. 87.)

[26] Fejér: IV/1. 25.

[27] 1215. Mon. Strig. I. 208.; 1292. u. o. II. 328. — A Csallóközben levő érseki prediális birtokok pl. a várbirtokokból hasíttattak ki (*Bartal A.:* i. m

róla semmi közelebbit, úgy gondolták, hogy kezdettől fogva ebben az elökelö csoportban foglaltak helyet, s ök, az „elsö, igazi és született“ jobbágyok elökelöbbek, mint azok, akiket késöbb emeltek fel oda.[28] T. i. idövel csakugyan kerültek az alsóbb rétegekből is ide, s nem is kis számban, mert rájuk nézve nagy rangemelést jelentett: úrbéresekből, conditionariusokból nemesek, nobilisek lettek.[29] De csak társadalmi elökelöséget jelenthetett náluk ez a különbség s nem jogit, mint a várjobbágyoknál, ahol csakugyan két osztályt különböztettek meg ezen az alapon: a szent király jobbágyait és a keltjobbágyfiúkat vagy szállásadó várjobbágyokat. Amikor a fehérvári egyház jobbágyai között versengés folyt „inter *primos* et *postremos* eiusdem ecclesie iobagiones“ a rangelsöbbségért, IV. Béla úgy döntött, hogy nincs különbség az „elsök“ és az „utolsók“ között, „cum primis sint ultimi coequales“.[30] Részletesen ismerteti ebben az oklevélben azt is, hogy kikböl is kerültek ki az egyházak nemes jobbágyai, s azok után, akik birtokaikkal együtt adták magukat az Egyház védelme alá („qui aliunde venerunt, vel qui se cum suis possessionibus protectioni ecclesie subdiderunt“), azokat említi, akiket az egyházak szolgálmányosaik, úrbéreseik közül emeltek fel, érdemeik, szolgálataik jutalmazásául harcos jobbágyaik közé.[31] Erre gyakran került a sor, mert az egyházaknak, mint említettük, szükségük volt ilyen harcos népekre és tiszti személyzetre, de szerepelt vele kapcsolatban részükről az a törekvés is, hogy a jutalmazással másokat is hasonló buzgóságra serkentsenek. Nem egyszer olvassuk ezt olyan formulázással, amelyet a királyi adománylevelekből vettek át.[32]

A *nobilis* megjelölés a „jobbágy“ nevük mellett tehát eredetileg csupán a hadi, s hozzátehetjük, tiszti szolgálatukból folyó elökelöségüket jelölte; a XIII. század elejéig nem is jelenthetett mást. Késöbb azonban, amikor ez a szó a „nemesség“ megjelölésére vitetett át, velük kapcsolatban is ebben az értelemben használták és a státusukat akarták vele közelebröl meghatározni.[33] Jel-

31—2.) — 1291. Mon. Strig. II. 298.; — 1291—2. Zalai oklt. I. 102., 108. — IV. László 1276-ban a váradi püspöknek egy udvarnok-falut adományoz és egyben megengedi, hogy négy-öt háznépet válasszon ki közülük, akiket alkalmasnak gondol hadi szolgálatra (Fejér: V/2. 333.).

[28] 1289. „primi, veri et naturales iobagiones“ vagy „veri, primi et naturaliter nobiles iobagiones“ (Wenzel, IV. 343.).

[29] 1270-ben a somlóvásárhelyi apácák panaszt tettek a királynál, hogy néhány úrbéresük „absque ipsarum voluntate etiam permissione a servitio ipsius monasterii retrahendo ad libertatem verorum et nobilium ac exercituantium iobagionum eiusdem monasterii auctoritate ymo temeritate propria transtulissent“ (Szentpétery II. 1996. sz.); — 1357 k. Pannonh. rendtört. VII. 522.

[30] 1269. Fejér: IV/3. 517.

[31] 1258. Pannonh. rendtört. VIII. 296.; 1285. Hazai okmt. V. 70.; 1291. Zalai oklevt. I. 102.; 1521. Pannonh. rendtört. VIII. 568.; 1292. Mon. Strig. II. 334.

[32] 1291. „ut ceteri exemplo eorum ad fidelitatis opera diligentius et ardentius excitentur“ (Zalai oklevéltár I. 102.); 1292. u. o. 108.; 1309. Hazai okmánytár IV. 118.

[33] 1269. Fejér: IV/3. 517.; 1358. u. o. VIII/2. 196.; 1411. *Bartal A.:* i. m. 249.; 1467. *Kovachich:* Suppl. II. 188. — 1334. „ea penitus nobilitatis prerogativa,

lemző, hogy már 1271-ben a *nobilitare* kifejezést olvassuk, amikor az egri püspök valakit egyháza nemesei közé emelt, bár éppen ez a kifejezés gyanússá is teszi az oklevelet.[34]

Erről a *nemességük*ről rendszerint csak általánosságban beszélnek, úgy határozva meg, hogy „ea penitus nobilitatis prerogativa, qua universi iobagiones ecclesie gratulantur", s így majd csak a szabadságaik és kiváltságaik megismerése révén jutunk a fogalmához közelebb.

Az a tény, hogy *nemesek*nek tekintették őket, mutatja, hogy élesen el voltak különítve a nem-nemesektől, a későbbi értelemben vett jobbágyoktól, akiket így jelölték meg velük szemben: *homines communes, non nobiles, simplices, populares;* a *iobagio ecclesie* más, mint a *regalis iobagio,* mert *ab omni plebeia servitute* fel van mentve.[35]

De viszont ugyanolyan élesen szembeállították őket a *valódi, országos* nemesekkel is, a *király nemessi*vel, amint később nevezték őket, bizonyára megkülönböztetésül az „egyáz nemeseitől". Amikor az esztergomi érsek egy nemes jobbágya 1326-ban felmentését kérte, egy vásárolt birtokát ajánlotta fel „ad abolendam et detergendam quandam *notam infamie status conditionalis*"; az érsek eleget téve kérésének, megengedte, hogy visszatérhessen az országos nemesek közé: „ab huiusmodi *nota predicte conditionis* ... absolvit sue ingenuytatis et libertatis uberiorem seu firmiorem ad cautelam, et in numerum et cetum servientium regalium ipsum ... permisit aggregari".[36]

Bár általában a „nemességükről" beszéltek s „nemeseknek" tartották őket, ez a nemességük nem volt *vera nobilitas.* 1467-ben maguk a szlavón rendek bizonyították a zágrábi püspök prediálisainak Mátyáshoz terjesztett panaszával kapcsolatban, hogy ők mindenkor az igazi nemesség címével, prerogatívájával és szabadságával éltek, mégis kénytelenek voltak hozzátenni: *„isto duntaxat excepto"* ...[37] Ezért azután, amikor egyházi prediálist nemesített a király, a jobbágyoknál szokásos formulát használta: *„ex statu et conditione ignobilitatis eximentes".*[38]

qua universi iobagiones ecclesie nostre gratulantur" (Hazai okmt. IV. 153.). Sok *comes* volt közöttük, mint a várjobbágyok között is, — sőt 1260 k. egy *magister* is szerepelt közöttük (Wenzel: VIII. 333.).

[34] „quem idem Cletus episcopus nobilitaverat" (Fejér: V/1. 155.). Ugyan az oklevél emiatt méltán kelt gyanút, amint gyanúsnak mondja *Váczy* is (Századok, 1927/8. 254.) azt az 1280-ból való oklevelet, amelyben szintén ez a kifejezés olvasható.

[35] 1269. Fejér: IV/3. 517.; Pannonh. rendtört. II. 467.; Fejér: VIII/2. 196.; 1409 k. *Fraknói:* i. m. 73.; 90.; 1430. Veszprémi kápt. levt. Epp. Köveskál, 4.

[36] Mon. Strig. III. 78.

[37] *Kovachich:* Suppl. II. 190.

[38] 1478. „a conditione ignobilitatis eximendo nobilitaverimus" (Veszprémi kápt. orsz. levt. S. 306.); 1522. „ex statu et conditione ignobilitatis ... eximentes" (Turul, XXV. 1907. 85.).

Különben a jogi helyzetüket mindig tisztán látták ök maguk is s csak akkor hangsúlyozták a nemességüket s hivatkoztak rá, ha valami olyan szabadságukat érte sérelem, amely közös volt az országos nemesekével. Az 1467 : 1. t.-c. kimondta, hogy a hadiadó alól csak az országos nemesek mentesek; hogy félreértés ne legyen, a következő cikkben szükségesnek látták megmagyarázni, kiket is kell rajtuk érteni; bizonyára azért, mert a *nemes* megjelölés már olyan elemeknél is használatban volt, akik valójában nem voltak országos nemeseknek tekinthetök. A *nobiles regni* — mondja a törvény — azok, akik nemességüket a királyoktól kapták, az azután mindegy, hogy másnak, pl. valamely egyháznak a joghatósága alatt állnak is. A többi ú. n. nemesnek azonban fizetnie kellett, így az egyházak prediálisainak is.[39] Az 1521 : 25. t.-c. is úgy beszél róluk, mint akik „nobilium vices gerunt seu pro nobilibus reputantur", s így az egytelkesekkel együtt ök is tartoztak megfizetni a hadiadót. Még az 1567 : 14. t.-c. szerint is csak *majdnem* azokkal a prerogatívákkal élnek, mint a birtokos nemesek.

A nagy különbség jogilag mindjárt ott jelentkezett, hogy míg a valódi nemesek csak a törvényesen megkoronázott fejedelem hatalma alatt álltak, — addig az egyházi nemeseknek az illető főpap vagy egyházi testület volt az *ura*.[40] Nagyon szabatosan fogalmazta ezt meg Lippay Gáspár, nádori ítélőmester 1647-ben, akit a főapát kért meg prédiálisai helyzete jogi természetének megvilágítására: „A prédiálisok *föltételes* nemesek, azaz immediata dependentiájuk az egyházi uraktól vagyon".[41]

Az illető egyházhoz tartoztak tehát — „*attinentem* ad ecclesiam S. Benedicti", olvassuk 1322-ben,[42] —, az alattvalói voltak *(subditi)*, vagyis röviden az ő joghatósága alá tartoztak.[43]

Ezért nem volt tiszta, *mera* az ö sokat emlegetett libertásuk, szabadságuk, mint a valódi nemeseké, hanem csak „*certa et limitata* libertas et prerogatíva",[44] s csak bizonyos tekintetben éltek az országos nemesek jogaival: az esküjük annyit ért, mint az országos nemeseké, és épúgy szerepelhettek vizsgálatoknál, idézéseknél, birtokbaiktatásoknál és hasonló peres és perenkívüli cselekményeknél királyi emberekként, mint az igazi nemesek. Zsigmond ugyan 1409-ben különös kegyképen ruházta fel ezekkel a kiváltságokkal a kalocsai érsek prédiálisait, de kétségtelenül régi szabadságaik voltak ezek, mert ugyanazokkal éltek már régóta, mint

[39] *Kovachich:* Sylloge I. 190.

[40] 1301. „favorabiliter recipere tamquam dominos eorum... tenebuntur" (Veszprémi kápt. levt. Eccl. capit. 13A.); — „eisdem dominis suis" fizetik a tizedet (Zalai oklevt. I. 126.). — 1322. „dominum suum denegavit" (Mon. Strig. III. 16.). — 1337. „ad nobilem iobagionatum ipsius ecclesie Nitriensis et ad dominium et iurisdictionem specialem" (Anjoukori okmt. III. 426.). — 1499. „quartam vero portionem... episcopo tamquam domino terrestri... adiudicasset" *(Fraknói: i. m. 80.). 1478.* „pro superiore recognoscere" (Veszprémi kápt. levt.).

[41] Pannonh. rendtört. IV. 240.

[42] Mon. Strig. III. 16.

[43] *Kovachich:* Suppl. II. 188.

[44] *Fraknói:* i. m. 73.

ugyancsak Zsigmondnak 1411-ben kiadott megerősítő leveléből látjuk, az esztergomi érsekség nemesei is, — és megvolt ez a kiváltságuk a zágrábi püspökség prédiálisainak is a század derekán, amint ezt maguk a szlavón rendek elismerték Mátyáshoz írt, már említett jelentésükben 1467-ben.[45] A XVI. század közepén már törvényben olvassuk (1567 : 14. t.-c.), hogy a Magyarországon és Szlavóniában élő összes prédiálisoknak a vérdíja és az esküje egyenlő értékű volt a birtokos nemesekével.

Minthogy szolgálattal, *servitium*mal tartoztak, sokat olvasunk róla;[46] egy alkalommal *servitores*nek is nevezik őket, más alkalommal pedig *servien*seknek.[47] A servitium kifejezés azonban nem a szolgálatnak valamiféle különös nemét jelölte, hanem általában „szolgálatot" jelölt, épúgy mint az *officium* és az *obsequium*.[48]

Legfontosabb servitiumuk természetesen *a katonai szolgálat* volt. Emlékeink legtöbbször csak azt mondják, hogy *exercituare tenentur*, részletesebben nem szólnak róla.[49] Csak azt tudjuk, hogy az urukkal vagy a főtisztjének vezetésével vonultak hadba személyesen,[50] vagy pedig állították ki az előírt harcost,[51] s nekik maguknak kellett a megfelelő felszerelésről is gondoskodniok. Érdekes, hogy a sági prépostság nemes jobbágyai általános felkelés, generalis exercitus esetén minden hospes-családtól 3 pondust kaptak költségeik fedezésére.[52]

A XIV. század derekán azonban már arról olvasunk, hogy pénzzel megválthatták a katonai szolgálatukat, mert a veszprémi püspök általános felkelés esetében *ratione exercituationis* collectát vetett ki rájuk.[53] Ez azt mutatja, hogy nem kellett fegyverrel szolgálniok, s az oklevélnek abból a megjegyzéséből, hogy ez „iuxta eiusdem ecclesie approbatam consuetudinem" történt, arra következtethetünk, hogy régebbi gyakorlat volt már ekkor. A győri püspök nemesei 1358-ban már választhattak, vajjon katonáskodni akarnak-e vagy pedig meg akarják váltani 4, egy másik esetben 3 márkával.[54] Ugyancsak 3 márkát kellett fizetniök a füssi prédiáli-

[45] *Hajnik I.:* A perdöntő eskü. Bp., 1881. 44.; *Bartal A.:* i. m. 166.; *B. Szabó L.:* i. m. 126.; Fejér: IX/4. 753.

[46] 1212. Wenzel: VI. 355.; 1272. Mon. Strig. II. 603.; 1262. u. o. 474.; 1307. Zalai oklevt. I. 126.; 1337. Anjoukori okmt. III. 426., stb.

[47] 1255. Mon. Strig. I. 423.; 1292. u. o. II. 319.

[48] 1234. Mon. Strig. I. 305.; 1255. u. o. 423.; 1337. Anjoukori okmt. III. 426.; 1307. Zalai oklevt. I. 126. — V. ö. *Váczy:* Századok, i. h. 265.

[49] 1269. „servitia regni in expeditionibus debita" (Fejér: IV/3. 518.).

[50] 1258. Pannonh. rendtört. VIII. 296.; 1276. Fejér: V/2. 333.; 1301. N. Múz. levt.

[51] 1258. „unum ex ipsis cum equo et alio necessario utiliter cum domino abbate vel suo homine mittere tenebuntur" (Pannonh. rendtört. VIII. 296.). — 1276-ban IV. László egy falut adott a váradi püspöknek és megengedte, hogy az ott lakó udvarnokok közül négy-öt családot kiválasszon harcos jobbágyának: „habentes videlicet arma et usum armorum et alias industrias" (Fejér: V/2. 333.).

[52] 1279. Fejér: V/2. 591.

[53] Veszprémi kápt. levt.

[54] Fejér: VIII/2. 196.; Győri kápt. levt. Cth. 381.

soknak is, mint 1383-ban olvassuk, ha nem állítottak ki egy tegzes, vagyis könnyü lovast.[55] A szekszárdi apát ugyanekkor, 1382-ben, csak hadakozó pénzt, *collecta exercitualis*-t kívánt meg az egyházi nemeseitöl minden olyan alkalommal, amikor a kalocsai érsek nemeseire kirótták.[56] De azért a katonai szolgálatuk nem szünt meg teljesen, mert az 1459 : 3. t.-c. arról beszél, hogy a prédiálisok a régi szokás szerint, nem pedig „secundum connumerationem" tartoznak hadba szállni, vagyis személyesen vonultak hadba, nem pedig számuk alapján bizonyos arányban, mint a jobbágyok után kiállított katonák.

Hogy ez a változás miért következett be a XIV. század folyamán, épp akkor, amikor annyi háborút folytattak Anjou-királyaink, annak bizonyára az volt az oka és magyarázata, hogy „a királyi zászló alatt hadakozó társadalom demilitárizáltsága" átterjedt az egyházak harcos népeire is, s az egyházi földesurak szívesebben látták nemes jobbágyaik adóját, mint a katonai szolgálatát, mert nagyobb katonai értékü zsoldosokat fogadhattak és szerelhettek fel rajta, akár várvédelemre, akár külháborúkra.[57]

Nagyon érdekes és jellemzö adatokat szolgáltat erre vonatkozólag a szekszárdi apátnak a pere prédiálisaival 1519-ben.

A XIV. század második felében — ez is a most ismertetett viszonyokat jellemzi — a szekszárdi apátságnak a Dunán innen fekvö birtokai elnéptelenedtek, s ekkor az apát az oda újonnan települö harcos jobbágyoknak és egyháza régi jobbágyainak azt a kedvezményt adta, mint az imént említettük, hogy csupán 100 forintot kell fizetniök, s ezt is csak akkor, amikor a kalocsai érsek is kirója az ö nemeseire. Az apát azonban a XVI. század elején 50 dénárt, valamint egyéb taksákat is kezdett szedetni tölük, s ezért panaszra mentek az 1518-i bácsi országgyülés elé. Ez a lépésük eredménnyel is járt, mert a rendek a törvénycikkek közé felvették azt a határozatukat, hogy az apátság nemesei megtartandók régi szabadságaikban, s az apát nem kényszerítheti öket olyan adózásokra, amelyek addig nem voltak szokásban.

Minthogy azonban az apát ragaszkodott az 50 dénáros adójukhoz, perre került a dolog, s az apát itt a következökép védekezett. Több mint félszázad óta nem lévén törvényes feje az apátságnak, a prédiálisok olyan abusust vezettek be, hogy sem a köteles szolgálataikat, sem a fizetéseiket nem teljesítették a kellö mértékben. Minthogy pedig a törvény (1498 : 20. t.-c.) 100 lovas kiállítását írta elö az apátnak, ö csak úgy tud neki megfelelni, ha prédiálisai is pontosan teljesítik a kötelességüket. Ha egytelkes nemeseknek tartják magukat — mondotta —, akkor minden 36 telek után állítsanak ki egy lovaskatonát, amint a törvény elöírja, ha pedig prédiálisoknak vallják magukat — „prout omnino sunt et veri prediales eius censentur" —, akkor nem vonhatják ki magukat a hadi terhek alól.

[55] Pannonh. rendtört. II. 569.
[56] *Fraknói:* i. m. 71.
[57] *Deér J.:* Zsigmond király honvédelmi politikája. Bp., 1936. 11., 58.

Minthogy, folytatta, a 100 lovas kiállítása újabb terhet jelentett az egyháznak, alattvalói terheinek is növekedniök kell. Sajnos, az oklevél csonka, így nem tudjuk, hogy a per hogyan végződött, pedig érdekes volna ismernünk, mikép döntöttek ebben a vitában.[58]

Hogy a katonai szolgálaton, illetve a hadakozó pénz fizetésén kívül volt-e még valami szolgálatuk, nem tudjuk. *Servitiumaik*ról általánosságban gyakran esik szó, de közelebbről nem határozzák meg emlékeink, s ez természetes, mert azok, akik használták, tisztában voltak vele, s feleslegesnek tartották megmagyarázni. Amikor a béli apát 1258-ban noszlopi népeit harcos jobbágyaivá emelte, kötelességükké tette azt is, hogyha az apát vagy a bírája a monostor valami ügyében meghívja öket, aki csak teheti, jelenjék meg.[59]

Szállásadással, *descensus*sal nem tartoztak,[60] azonban volt valami kötelezettségük az élelmiszerek *(victualia)* szolgáltatásával kapcsolatban. 1343-ban a veszprémi püspök egy harcos jobbágyának csak belsö telket adhatott, földek nélkül, s azért azt a kedvezményt engedte neki, hogy nem kellett sem hadakozó pénzt fizetnie, sem élelmiszereket adnia.[61] Ebből azt következtethetjük, hogy aki teljes praediumot kapott, az tartozott vele; megerösíti ezt a feltevést az az adatunk is, hogy a szekszárdi apát 40 forintot szedett a nemeseitöl „*occasione victualium*".[62] Lehet, hogy ez valamiféle régebbi szolgáltatásuknak, talán a szállásadásnak, földesuruk és kísérete megvendégelésének a maradványa volt.

*Census*ukról is olvasunk, ez azonban nem lehetett a jobbágyok földbére, terragiuma, mert alóla fel voltak mentve,[63] — úgyhogy valószínüleg a telkük után fizetendö hadakozó pénzt kell rajta értenünk. 1474-ben a veszprémi püspök egy prédiálisa azzal a megokolással adta vissza a prédiumát az urának, hogy nem tudja megfizetni utána a censust és teljesíteni a szokásos munkákat. A Függelékben közölt oklevelek egyikében, Mátyásnak a veszprémi püspökhöz intézett levelében azt olvassuk, hogy nem volt szándékában a megnemesített prédiálisát felmenteni „seu a servitiis et oneribus consuetis, seu *a solvendis* decimis et *pecuniis exercitualibus*, ad que more aliorum predialium ipsius ecclesie Wesprimiensis... perhibentur esse astricti". Abban a parancslevelében pedig, amelyiket Zala megye hatóságához küldött, erre vonatkozólag azt írta, hogy „*ad solutionem censuum*... cohortari debeatis", — vagyis a *census* a *pecunia exercitualis*t jelentette.

Tizedet kellett fizetniök, mert a XIV. század végéig mindenki,

[58] *Fraknói:* i. m. 91—2.
[59] Pannonh. rendtört. VIII. 296.
[60] 1270. *Szentpétery:* II. 1996. sz.; 1292. Mon. Strig. II. 298.
[61] Veszprémi kápt. levt.
[62] *Fraknói:* i. m. 71.
[63] 1291. Mon. Strig. II. 298. — Valami munkára is kötelezve voltak egyes helyeken, mert a veszprémi püspök egy prédiálisa azzal a megokolással adta vissza 1474-ben a prédiumát urának, hogy „census de ipsa sessione provenire solitos reddere aliosque labores facere non posse" (Veszprémi kápt. levt. Epp. Szentbenedekallya 5.).

a nemes is fizette.[64] Még 1382-ben is csak azt a kedvezményt adta a pannonhalmi apát a füssi nemeseinek, hogy ök mondják meg lelkiismeretükre, mennyi a dézsmájuk, s ne a rovók állapítsák meg erőszakos módon.[65] Amikor azonban a nemesség kivívta magának a mentességet a tizedfizetés alól, bizonyosra vehetjük, hogy a prédiálisok is igyekeztek megszerezni. Néhol sikerült is nekik, mert az 1500 : 29. t.-c. azt mondja, hogy azokat, akik a tizedfizetés alól addig mentesek voltak, — mint az egytelkes nemesek és egyes egyházak prédiálisai —, ezután se kényszerítsék rá. A veszprémi káptalan és püspök prédiálisai például nem élvezték ezt a mentességet, mert a XVI. század elején is fizették.

Ami az *adófizetést* illeti, mindenféle adó alól fel voltak mentve. Valószínű, hogy eredetileg csak mint kiváltságot kapták meg ezt a mentességet egyes egyházak az összes népeik részére,[66] később azonban minden prédiális részese lett. Különleges, átmeneti természetű helyzetük folytán bizonyára gyakran megpróbálkoztak, hogy rajtuk is behajtsák, s ezért látták szükségesnek, hogy rávonatkozó kiváltságaikat megerősíttessék. Különösen hangsúlyozzák a kamara haszna alól való mentességüket.[67]

Úgy látszik, hogy az 1467-i nagy adóreformmal kapcsolatban is veszedelembe került ez a kiváltságuk, mert a zágrábi püspök prédiálisai panasszal járultak a király elé, hogy a rovók jobbágyszámba véve őket, rajtuk is be akarják hajtani a királyi kincstár adóját. Mátyás úgy rendelkezett, hogy míg okleveleiket bemutathatják kiváltságaikról, addig nemesekként kezeljék őket.[68]

A hadiadónál olyan volt a helyzetük, mint az egytelkes nemeseké, akiket néha megadóztattak. Az 1475-i törvényekben pl. azt olvassuk, hogy sem őket, sem az egytelkeseket nem kell megróni vele (6. t.-c.), 1487-ben azonban Mátyás olyan rendeletet küldött a

[64] *Holub J.:* Zala m. tört. a középkorban. I. Pécs, 1929. 358. — Mon. Strig. II. 328.; 1301. Veszprémi kápt. levt. V. eccl. et capit. 13/A.; 1307. Zalai oklevt. I. 127.

[65] Pannonh. rendtört. II. 569.

[66] 1270-ben a somlyóvásárhelyi apácák nemes jobbágyairól azt mondja V. István, hogy „ab omni exactione, que in regno nostro emerserint, exemti et penitus expediti habeantur" *(Szentpétery:* II. 1996. sz.). — 1291-ben azt mondja az esztergomi érsek, hogy nemes jobbágyai mentesek mindenféle adótól. — 1362-ben a veszprémi káptalan nemes jobbágyainak ezt a mentességét „privilegiata libertas"-nak mondják. (Fejér: IX/3. 310.).

[67] Mentesek voltak pl. a győri püspök prédiálisai (1301. N. Múz. levt.); — a zalavári apátság nemesei 1357-ben azt panaszolják, hogy szabadságuk ellenére kényszerítik őket kamarahaszna fizetésére. (Pannonh. rendtört. VII. 523.), — 1488-ban pedig a veszprémi püspök kálvölgyi prédiálisainak kérésére állapítja meg a vármegye hatósága, hogy soha — „a tempore cuius initium ipsorum memoria non venit" — nem fizettek lucrum camerae-t, sem más adót (Veszprémi kápt. levt.). — 1464-ben a veszprémi püspök tolnamegyei birtokain élő prédiálisok régi mentességét említik a kamarahaszna alól (Csánki: III. 480.).

[68] Az országgyűlést márciusban tartották, s a zágrábi prédiálisok júniusban terjesztették panaszukat a király elé. A király döntése feltűnő, mert az 1467 : 2. világosan kimondja, hogy csak a valódi nemesek nem fizetik — még ha valamely egyház joghatósága alatt állnak, akkor sem —, a többi prédiális azonban kötelezve van rá!

megyéknek, hogy az „ardua necessitas" folytán a prédiálisokra is ki kell róni.[69] A fenyegető török veszedelem magyarázza meg, hogy 1521-ben is fizetniök kellett (1521 : 19. t. c.).

Nézzük most meg, hogy *milyen volt a birtokaik jogi természete.* Nehéz kielégítő feleletet adni rá a rendelkezésre álló forrásanyag alapján, pedig egyik legfontosabb kérdés ez a prédiálisok jogállásával kapcsolatban, mert hiszen *ratione prediorum* voltak szolgáltatásokra kötelezve, nem pedig a személyüket terhelte a katonáskodás kötelezettsége, mint az országos nemesekét.

Ha nemes ember a saját birtokával állt egyházi szolgálatba, akkor ez tulajdonképen azt jelentette, hogy az illető az egyháznak adta, mégpedig olyanfélekép, amint a *donatio reservato usufructu* esetében láthatjuk. Ezért azután, ha elengedte a szolgálatából az ura, hangsúlyozta, hogy ősi földjével együtt menti fel.[70]

A legtöbb esetben azonban az illető még kapott is földet az egyháztól.[71] Erre a *precaria remuneratoriá*hoz hasonló adományra az egyházaknak volt módjuk: nemcsak nagykiterjedésü birtokaik, hanem ezeknek szétszórt fekvése is nagyban elősegítette, mert megvolt a lehetősége, hogy vagy ugyanazon, vagy egy közeli birtoka határában juttathasson a prédiálisnak földet. Az egyházak nagyban növelték így az ajándékozási kedvet, a nemes jobbágynak és örököseinek pedig biztosabb anyagi alapot jelentett új helyzetük.

Ha a saját úrbéresei közül emelt fel valakit, meghagyta addig is használt telkén, s rendszerint még adott is hozzá.[72]

Külön prédiális telkek tehát eredetileg nemigen lehettek, az illető egyház szabadon változtathatta át birtokai jogi természetét, ha azok visszakerültek a kezére. 1301-ben pl. azt olvassuk, hogy a veszprémi káptalan torló-szolgálattal terhelt földjeit szabad telkekké alakította át és adta harcos jobbágyainak.[72/a] Idővel azonban bizonyos birtokokhoz állandóan hozzákapcsolódott ez a szolgálat, mert a szekszárdi apát 1382-ben a Dunán innen fekvő „hadakozó birtokairól" *(possessiones exercituales)* beszél. Ezt látjuk a veszprémi püspökség 1524-i urbáriumában is, ahol még a puszta, lakatlan telkeknél is megtaláljuk a jobbágy- és nemesi telek közti megkülönböztetést.

Igy tehát különböző jogi természetü birtokok lehettek a pré-

[69] *Kovachich:* Suppl. II. 268. — Az 1494/5-i királyi számadáskönyvek megemlékeznek a veszprémi püspök zalai birtokain élő prédialisták adóhátralékáról *(Engel:* Gesch. d. ungr. Reichs. I. 35.).

[70] Fejér: IX/4. 689.

[71] 1212. Hazai okmt. VIII. 16.; 1292. Mon. Strig. II. 334.; 1341. Veszprémi kápt. levt. Epp. Nyirád 6. — 1355-ben cserébe adott egy birtokot a pécsi káptalan egy szolgálatába állt nemes jobbágynak; ez azonban bizonyára értékesebb volt annál, amit kapott vagy valami más nagy előnnyel járt az illetőre nézve (Zichy-cs. okmt. V. 199.).

[72] 1309. Hazai okmt. IV. 118.; 1334. u. o. 153.

[72/a] 1301. Veszprémi kápt. levt.

diálisok kezén, de ezeknek a sorsát, megfelelő források hiányában, nehéz kielégítően megismerni.

A prédiális tulajdonjoga természetesen erős megszorítást szenvedett: a birtokot csak „salva rerum substantia" használhatta, tehát jó karban kellett tartania,[73] nem idegeníthette el, csupán az illető egyházi földesúr engedélyével.[74] Azonban olvasunk nem is egy olyan birtokeladásról, még ősiről is, amelynél csupán a rokonok és a szomszédok beleegyezését említik, de a prédiális uráét nem, pedig ezt is várnók. Azt is nehezen lehet megérteni, hogy miért kellett a harcos jobbággyal szolgálatba lépésekor megígértetni, hogy a birtokára az illető egyháznak elővételi joga van?![75]

Viszont a prédiálistól a földet elvenni nem lehetett,[76] mert *in perpetuum et irrevocabiliter* kapta, s maga a szolgálatba állás is *perenniter, perpetua libertas*-szal történt. Az utódai tehát örökölték, és ezért látták néha szükségét annak, hogy *új adománnyal* erősíttessék meg birtokjogukat.[77] Ha azonban a hűtlenség bűnébe estek urukkal szemben, akkor elveszítették birtokaikat, s ezek az illető egyházra szálltak vissza.[78]

Magszakadás esetében a prédiális birtokai az egyházi földesurára, illetőleg az egyházára szálltak.[79] Amikor II. Endre 1234-ben megengedte a szelepcsényi nemeseknek, hogy a szentbenedeki apátság jobbágyai közé állhassanak, kimondotta, hogy magszakadás esetében birtokuk az egyházé legyen; ez érthető, mert az engedély tulajdonkép királyi adományt jelentett.[80] Az a körülmény, hogy a *leánynegyed* intézményével találkozunk a prédiálisoknál is, a fenti megállapításunkat támasztja alá. Valószínű ugyanis, hogy ez nem csupán a nemeseknek ősi és adományos jószágaiból járt ki, hanem ezeknek mintájára szokásba jött a szorosan vett prédiális birtokoknál is.[81] Igaz ugyan, hogy a prédiumot megkaphatta *nő* is, az özvegy vagy a leányok, de nekik vagy a férjüknek vállalniok kellett a vele

[73] „ipsam possessionem conservare deberent". — olvassuk 1359-ben (Zichy-cs. okmt. V. 198.). — Pannonh. rendtört. III. 295.

[74] 1255. Mon. Strig. I. 423. — 1313-ban még vásárolt föld eladásánál is kiköti magának a káptalan, hogy a vevő csak neki adhassa el (1313. VIII. 20. N. Múz. levt.). — 1305-ben nagy szegénysége miatt a nemes jobbágy eladja ősi birtokát, s a rokonok és szomszédok mellett az érsek is beleegyezését adja hozzá (Fejér: VIII/1. 176.).

[75] 1327. Hazai okmt. III. 87.

[76] 1351. „ipsos de eadem portione possessionaria ... minus iuste et indebite potentialiter exclusos facere" (Zichy-cs. okmt. V. 202.).

[77] 1434. Ethey Gyula: A verebélyi érseki nemesi szék. Budapest, 1942. 59. l. — 1444. Hazai oklt. 408. — Beiktatásra lásd: 1459. *Fraknói:* i. m. 78.

[78] 1293-ban a zágrábi püspök birtokot ad nemes jobbágyának, s kiköti, hogyha hűtlenséget követ el, visszaszáll az egyházra *(Smičiklas:* Cod. dipl. VII. 166.). — 1334-ben a veszprémi káptalan mondja ezt az általa adott földről (Hazai okmt. IV. 153.). — Hasonló eset: 1337. Pannonh. rendtört. II. 386.

[79] 1353. Veszprémi kápt. levt.; 1444. Csánki: III. 380.

[80] Mon. Strig. I. 305.

[81] Tekintettel arra, hogy a rendelkezésemre álló hely korlátozva van, nem tárgyalom ezt a kérdést, hanem csak utalok arra, amit Néhány kérdés a leánynegyed köréből c. akadémiai értekezésemben róla mondottam (Értekezések a fil. és társ. tud. kör. IV. k. 15. sz. Bp., 1936. 33—35.).

járó szolgálatokat és kötelezettségeket.[82] 1299-ben a veszprémi püspök egy nemes jobbágya, akinek nem volt fiörököse, a birtokát a vejére akarta hagyni, akit fiává fogadott. A rokonai tiltakoztak ez ellen, „dicentes easdem terras ratione proximitatis eis de iure et non alteri attinere". A püspök azonban megadta hozzá a beleegyezését, de oly feltétellel, hogy az illető viselje a jobbágyi terheket.[82/a]

A fehérvári egyház nemes jobbágyai azonban azt a kiváltságot élvezték, mint IV. Béla oklevelében olvassuk, hogy fiörökös hiányában összes javaikról, ingókról és ingatlanokról, szabadon rendelkezhettek, s csak a prépost tisztjének volt meg az a joga, hogy egy dolgot választhatott magának az ingóságokból — ideszámítva az állatokat is—, kivéve a rabszolgákat és a rabszolganöket.[83] Érdekes esete ez a német gyakorlatból ismert ú. n. *Besthaupt*nak.

Más oldalról világít rá a prédiálisok vagyonjogára és örökjogára fogott bíráknak az az ítélete, amelyet 1490 körül hoztak a szekszárdi apát egy magbanszakadt és végrendelet nélkül elhalt (országos nemes) prédiálisának hagyatéka tárgyában. Az ingóságokat négy részre osztották fel: egy részt kapott az elhúnyt lelke üdvéért *(pro refrigerio anime)* az egyház, egyet az atyafiai és rokonai, egyet az özvegy, — aki ezenfelül megkapta még a női ruhákat is, — s végül egyet az apát, *mint földesura.* A birtokai pedig az atyafiaié lettek.[84]

Minthogy a prédiálisok, mint láttuk, egyházi földes*uruk* iurisdictiója alá tartoztak, természetesen az ő *bírói joghatósága alatt álltak.* Ebben a tekintetben nem volt különbség valódi nemes vagy nem országos nemes eredetű prédiális között, épúgy mint a familiárisoknál. Amikor IV. Béla 1262-ben megerösítette az esztergomi egyház szabadságait és kiváltságait, legelsönek említette, hogy összes népei fölött, a nemesei fölött is, egyedül az ő bírái ítélkezhetnek. S ha esetleg valamelyik nemesét tolvajlás vagy rablás büntette miatt a nádor vagy az országbíró halálra ítélné, a birtokai az esztergomi egyházra szálljanak, és ne az illető bíró kapja meg

[82] 1353-ban János veszprémi püspök Pál özvegyének, egy nemes nőnek, aki szülői házában szolgált, s aki egy árokfői nemes jobbágynak az anyósa volt, sok szolgálatáért adja „quandam sessionem seu fundum curie condam Beke filii Cosme, olim nobilis iobagionis ecclesie nostre de Arukfeu, hominis sine heredum solatio orbati decedentis... a nobis sibi dari postulavit", oly feltétellel, hogy ő és utódai a nemes jobbágy kötelességeit teljesítsék (Veszprémi kápt. levt.). — Ismerünk több esetet, amikor a nő oly feltétellel kap birtokot, hogy az ura szolgáljon mint nemes jobbágy (1313. Mon. Strig. II. 672.; 1323. u. o. III. 38.); 1323-ban valaki halálos ágyán jelenti ki azt a szándékát, hogy a veszprémi püspök szolgálatába lép, s vagyonát oly feltétellel hagyja feleségére, hogy a második ura legyen a püspök nemes jobbágya (Veszprémi kápt. levt. Epp. Nevegh 1. — 1521. Pannonh. rendtört. VIII. 568.). — Az 1524-i urbáriumban több helyt olvassuk az özvegy nevét a jobbágyok között: rel. Gasparis Balog predialis, relicta Alberti Lengyel quartam partem nobilitaris, stb. — 1488-ban eredménytelenül perelték a leányok és az elhúnyt rokonai az új adományost (Teleki: i. m. XII. 381.).

[82/a] Veszprémi kápt. levt. Epp. Nevegh 1.

[83] Fejér: IV/3. 518.

[84] Fraknói: i. m. 80.

öket.[85] Néhol még az egyház tisztjei, officiálisai sem ítélkezhettek fölöttük,[86] vagy ha megidézték is öket eléjük, szabadon, minden bírság terhe nélkül fellebbezhették meg az ítéletet urukhoz.[87]

Most, hogy így lehetöleg minden oldalról megvizsgáltuk az egyházi nemeseknek a jogállását,[88] befejezésül és mintegy összefoglalásul arra a kérdésre kell röviden megfelelnünk: milyen volt a prédiálisi szolgálat jellege, jogi természete; — ez egyben felelet lesz arra a kérdésre is: vajjon hübéri természetü volt-e vagy sem. A kérdés ugyanis vitás, mindkét álláspontnak vannak hívei.

Már *Wenzel Gusztáv* úgy látta, hogy a föpapok „hübéri adományul" adtak bizonyos földeket, s a prédiálisok „hübéri kapocs" mellett nyerték öket,[89] — *Ozorai József* azonban támadta ezt a nézetet.[90] Az újabb irodalomban *Szekfü Gyula* szerint az egyházi nemesek osztályának „határozott hübéri jellege" volt,[91] és ez a vélemény jut kifejezésre *Tagányi Károlynál* is, amikor azt írja, hogy „a nyugati hübéries társadalomból ültette át hozzánk" Szent István a miles-típust, s „ezáltal már határozottan hübéri elem kovásza került bele az ösi magyar társadalomba".[92] „Hübéres vitézek"-nek tartja öket *Hóman Bálint* is,[93] — *Váczi Péter* felfogása pedig az, hogy „a praediális intézmény... a legszabadabb formája a magyar hübériségnek";[94] öt követi *R. Kiss István* is, aki azt írja, hogy „a praediális intézmény hübéri jellege kétségtelen".[95] Legújabban *Mályusz Elemér* a leghatározottabban szembeszállt ezzel a felfogással, kifejtve, hogy „a katonai szolgálat fejében nyert föld még nem a hübériség bizonyítéka" és hogy „nem örökhübérül szerezték meg a prédiálisok vagy egyházi nemesek földjeiket az egyháznagyoktól".[96]

A szolgálati viszony a nemes jobbágy és egyháza között kétoldalú jogügylet volt. Ha nemes szerepelt benne, akkor ez egészen világosan jutott kifejezésre: az illetö önkéntes elhatározással[97] felajánlotta magát az egyháznak[98] és megfogadta, hogy kötelességeit

[85] Mon. Strig. I. 474. — V. ö. 1272. u. o. 603., II. 298.
[86] 1383. Pannonh. rendtört. II. 569.
[87] 1269. Fejér: IV/3. 518. — Lásd még: Fraknói: i. m. 72.
[88] A különleges szervezetükről most nem szólunk. Az erre vonatkozólag legutóbb megjelent tanulmány: Ethey Gyula: A verebélyi érseki nemesi szék. (Kny. aMagyar Családtörténeti Szemle 1941. és 1942. évfolyamából.)
[89] A magyar és erdélyi magánjog rendszere. I. Buda, 1863. 282.
[90] Az egyházi vagy praedialis nemesek és birtokuk. Esztergom, 1887
[91] I. m.
[92] Történeti Szemle, 1916. 549.
[93] Magyar Történet, II. 200., 294., III. 126.
[94] Századok, 1927/8. 380.
[95] Az egységes nemesi rend kifejlödése: A debreceni m. kir. Tisza István tudományegyetem Évkönyve Debrecen, 1934.
[96] A magyar társadalom a Hunyadiak korában: Mátyás kiráy Emlékkönyv, I. 316.
[97] 1289. „sponte et ultronea voluntate" (Wenzel: IV. 343.); — 1292. „voluntate spontanea" (Mon. Strig. II. 319.); — 1292. „spontanei et liberi" (u. o. II. 328.); 1326. „sponte se submiserunt" (Veszprémi kápt. levt.).
[98] 1337. „se... optulissent et ... optulerunt" (Anjoukori okmt. III. 426.).

híven teljesíti, — viszont az egyház a szolgálatát elfogadta és megígérte, hogy megvédi öt és megtartja szabadságaiban. Ez a szerződés *in perpetuum et irrevocabiliter* köttetett, de ha bármelyik fél nem teljesítette a vállalt kötelességet, fel lehetett bontani.[99]

Annyi világos, hogy nem egyszerü szolgálati szerződésről volt itt szó, mert belejátszottak más, nem tisztán anyagi természetü motívumok is, s ezek különös színt adtak neki.[100] A szolgálatba álló a kapott jótéteményért *(beneficium)*,[101] — amely nemcsak terhet, hanem díszt is jelentett rá nézve, — az ura iránt tisztelettel tartozott,[102] engedelmességre volt kötelezve vele szemben,[103] s ha ellene fordult, hatalombajban marasztaltatott el.[104]

Ha nem valódi nemest fogadott fel az egyház, akkor ez a szerződési jelleg kissé elhomályosult, mert csak az illető egyház szerepel, amikor elmondja, hogy érdemeiért és szolgálataiért bizonyos úrbéresét nemesévé fogadja, — de valójában mégis kétoldalú jogügylet áll előttünk, nemcsak azért, mert az illetőnek el kellett fogadnia, hanem azért is, mert bizonyára megelőzte a felvételért előterjesztett kérése, s ez jelentette az oblatiót, a traditiót.

Azok a kifejezések, amelyekkel az egyházi nemesekkel kapcsolatban találkozunk, az első pillanatra csak megerősíteni látszanak azt a véleményt, hogy csakugyan hübéri jellegü intézménnyel van dolgunk.

Itt van legelőször is a *fidelitas*, a *hűség* hangsúlyozása a nemes jobbágy részéről,[105] — tudjuk, hogy a vasallus legelső és legfontosabb kötelessége a hüség volt hübérura irányában, — és a hütlenség vétkének a súlyos büntetése, amelyről már szóltunk; 1322-ben azt olvassuk, hogy a nemes jobbágy szolgaságra vettetik, ha urát megtagadja.[106]

Érdekes az *obsequium* szónak a használata is, mert ez is a hübéri terminológiából való, ahol azokat a kötelességeket jelölte, amelyek a hübéres esküjéből születtek. Amikor 1307-ben a veszprémi káptalan egy nemes jobbágya urainak hüséget fogadott, „propter acceptum beneficium assumpsit et obligavit se et heredes suos *ad servitium seu obsequium* aliorum nobilium iobagionum ecclesie perpetuo".[107]

Ha most még figyelembe vesszük, hogy már 1269-ben az egri egyház népeinek a felsorolásában a civesek, hospesek, inquilinusok és conditionariusok mellett *vasalli nobilest* is említ IV. Béla oklevele,[108] — s hogy 1521-ben a béli apát oklevele azt mondja azok-

[99] 1327. Hazai okmt. III. 87.
[100] 1307. Zalai oklt. I. 126.
[101] 1318. „ad honorem et honus nobilium iobagionum" (u. o. I. 146.).
[102] 1383. Pannonh. rendtör. II. 569.
[103] 1327. Mon. Strig. III. 107.
[104] 1337. Pannonh. rendtört. II. 386.
[105] 1318. „prefate ecclesie W. cum omni fervore fidelitatis servire et famulari" (Zalai oklevt. I. 146.).
[106] 1322. Mon. Strig. III. 16.; 1269. Fejér: V/1. 155.
[107] Zalai oklevt. I. 126.
[108] *Szentpétery:* i. m. II. 2123. sz.

ról, akiket prédiálisaivá tett, hogy „a modo in antea *vasalli seu nobiles* habeantur“,[109] — még könnyebben leszünk hajlandók hübéri jellegü intézménynek tekinteni a prédiálitást.[110]

De ha alaposabban megnézzük, akkor azt fogjuk találni, hogy mégsem mondhatjuk hübéri jellegünek. Ezekre a kifejezésekre ugyanis nem épithetünk, mert idegen kancelláriai gyakorlatból átvett kifejezések és semmiképen sem annak a bizonyítékai, hogy ezek a nyugati intézmények nálunk is megvoltak.

Az a viszony ugyanis, amely a nemes jobbágy és egyházi ura vagy urai között fennállt, más természetü volt, mint a hübérür és a hübérese között fennálló viszony. Ez utóbbinál a személyes elem dominált a dologi fölött, a birtok csak mintegy járuléka volt a szerződésnek,[111] míg a prédiálisoknál fordítva volt.

Hübéres csak olyan szolgálatra lehetett kötelezve, amely nemes emberhez illö volt, — a prédiálisok, mint láttuk, olyannal is tartoztak, amely a nemesi szabadsággal nem fért össze.

A hübéres kötelességei és a prédiális terhei között kétségtelenül volt nagy hasonlóság: mert számos emlékünk bizonyítja, hogy megkérdezték öket, kikérték a beleegyezésüket sok fontosabb dologban, elsösorban természetesen a velük kapcsolatos kérdésekben,[112] de ez nem hasonlítható a hübéres *service de conseil*-éhez.

A vasallus elvileg nem volt kötelezve pénzszolgáltatásra s csak kivételesen tartozott az *aides féodales*-lal, míg a prédiális, láttuk, néha pénzszolgáltatással is tartozott, fizetett tizedet, kirótták rá néha a hadiadót is, a veszprémi urbárium szerint pedig censust is fizettek. Különben is a mentességük, ahol megvolt, nem az ö különleges státusukból folyt, hanem egyházuk mentessége volt mindenféle népeik részére.

Amikor 1284-ben egy nemes állt az esztergomi egyház szolgálatába, a kánonjogban jártas oklevél-iró szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy az illetö összes okleveleivel, személyes és dologi kiváltságaival és szabadságával lépett át új helyére. Bizonyára azt akarta vele hangsúlyozni, hogy nemesi szabadságát és kiváltságait továbbra is megörzi.[113] Ámde jól tudjuk, hogy az ura bírói joghatósága alá került, s az ö tisztjei ítélkeztek felette; ha más szolgálatába szegödött vagy megtagadta a szolgálatot — mint 1272-ben olvassuk —, az egyház tisztjének, ebben az esetben az esztergomi érsek nádorának, jogában állt bárhol elfogatni és felette ítélkezni.[114]

Vagy gondoljunk arra, hogy a fehérvári egyház nemesei ugyan különös kiváltságkép szabadon rendelkezhettek javaikról, de a prépost tisztjének megvolt az a joga, hogy a hagyatékból egy

[109] Pannonh. rendtört. VIII. 568.

[110] A *feudum* és *feudalis* kifejezésekkel is többször találkozunk, azonban vigyáznunk kell, mert ezeket a bérlettel kapcsolatban használták.

[111] *Esmein:* Cours élém. d'histoire du droit français. Paris, 1921. 188.

[112] Pl. 1270. „de communi nostro iobagionumque nostrorum *consilio et assensu* duximus gratiam faciendam“ (Pannonh. rendtört. X. 533.).

[113] Mon. Strig. II. 178.

[114] Mon. Strig. I. 603.

dolgot magának foglaljon le. Ez pedig a földesúri népeket terhelte csak, s azt jelentette, hogy a nem-szabad így biztosította magának az örökösödés jogát.[115] Nem szabad azt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy 1490-ben mint *földes*uráról beszélnek a prédiális uráról.

Az ilyen viszonyt nem lehet hübérinek mondani, — azonban kétségtelen, hogy sok hasonlóságot mutat vele, s bizonyára ezért csúszott 1269-ben és 1521-ben az oklevél írójának tolla alá a *vasallus* kifejezés. A hübériséghez hasonló szolgálatnak gondolták akkor a harcos jobbágyi szolgálatot, s bizonyára ennek a nyomát kell látnunk abban is, hogy Kézai Gestájában a várjobbágyoknak a királytól kapott birtokukra a „*pheuda* castri" kifejezést használja.[116]

Eddig még nem méltatták kellő figyelemre a zágrábi káptalan statutumainak azokat a fejezeteit, amelyek a prediálisaikkal foglalkoznak.[117] Nemcsak azt olvassuk itt, hogy „*Predialis et vasallus et emphitheotha* idem esse videntur, sed differunt in pluribus", hanem a *feudum* kifejezést is használják a vasallusok birtokával kapcsolatban. Ennek a becses emlékünknek elemzésére azonban csak akkor kerülhet sor, ha a zágrábi egyház prédiálisainak története már tisztán áll előttünk az összes források alapján.

FÜGGELÉK

1. A veszprémi püspökség prédiálisai 1524-ben.

Amikor 1524-ben II. Lajos király a megüresedett veszprémi püspöki székbe Zalaházi Tamás beregszászi plébánost nevezte ki, az új püspök rögtön elküldte az embereit, hogy készítsék el a püspöki birtokok urbáriumát. Ez az összeírás — az egyetlen középkori urbárium egyházi nagybirtokról — lehetővé teszi számunkra, hogy kissé közelebbről betekinthessünk egy főpap-földesúr prédiálisainak az életébe olyan oldalról, amelyet az okleveles forrásanyag nem világíthat meg előttünk.[118]

Az a kép, amelyet az urbáriumból nyerünk, azt mutatja, hogy a régi, katonai szolgálatuknak már a nyomát is csak alig találjuk meg náluk, s a jobbágyoktól valójában nem sokban különböztek. Közéjük is számították őket, s amikor minden falu végén összegezték *iobagiones* néven az összes telkes parasztokat, e név alá foglalták be a prédiálisokat is: „Item ex istis *colonis* de Fyred et de Keek sunt aliqui *nobiles prediales* ad ecclesiam Wesprimiensem pertinentes". A püspökség régi nemesi telkein akkor már jobbágyok laktak, de élvezték a telek — a *loca nobilium* — kiváltságos helyzetét.

[115] *Amira:* Grundriss des germ. Rechts. Strassburg, 1913. 144.
[116] SRH. I. 193.
[117] *Tkalčić:* Mon. hist. episcopatus Zagrab. II. 40—2.
[118] A bécsi állami levéltár őrzi *Hungarica* c. osztálya I. csomójában. — Feldolgozását l.: *Holub J.*, Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943. (Pannonia Könyvtár 62.)

Sümegen pl. azok, akik nemesi telken laktak („illi, qui colunt sessionem", „illi qui habitant sessiones nobilitares"), nem adtak ajándékot és a Márton-napi censuson kívül más fizetséggel nem tartoztak. Egy helyen egy zsellér lakott egy negyed nemesi telken.

A censusuk ugyan a jobbágyénak a kétszerese volt — 2 forint egy egész, 1 forint egy fél és 50 dénár egy negyed telek után —, de nem adtak kilencedet és nem fizették azokat az akókat sem, amelyeket több helyen a nóna helyett szedtek a jobbágyoktól, valamint nem kellett ajándékokat *(munera)* sem adniok.

Régi katonai szolgálatuknak, illetőleg a később ennek megváltásául fizetett hadakozó pénzüknek valami nyomai még megmaradtak. A szepezdiek pl., akárhányan voltak is, 6 forint 40 dénárt fizettek Szent Márton napján, s azt mondták az összeíróknak, hogy ezt az összeget akkor tartoznak megfizetni, amikor a király közfelkelést rendel el. Nem egészen világos a szöveg, hogy a rendes évi censuson kívül kellett-e még akkor is külön megadniok, „quando regia maiestas generalem bellum indiceret", — de kétségtelen, hogy a régi *taxa exercitualis*-uk maradványa volt. Még homályosabb emlékét őrizte meg régi állapotuknak a novaiaknak az a kötelezettsége, hogy, valahányszor a megye kirótta a hadi adót, 50 dénárt fizettek a tiszttartóiknak.

Tizedet, mint már fentebb említettük, fizettek, tehát nem voltak felmentve alóla: „Item decimas dant de vino et frugibus *more solito* domino reverendissimo", — olvassuk az urbáriumban. Még a novai uradalom öt *szabad* prédiálisa is adott dézsmát.

Egyéb szolgálatukról nagyon keveset találunk az urbáriumban, de mégis van néhány olyan adata, amely némi felvilágosítást ad arra a kérdésre, hogy mik lehettek azok a *munkák (labores)*, amelyekről már hallottunk: a füredi és kéki prédiálisoknak a többi jobbággyal együtt be kellett fuvarozniok Veszprémbe a tizedbort, — a Németvölgyben lakók pedig húshagyókedden közösen megvendégelték ebéddel a tiszttartókat. A novai uradalomban lakó öt prédiális „szabad" volt: nem fizettek semmit, csupán szolgáltak („Sunt prediales liberi et non solvunt, nisi serviunt"); de hogy ez a szolgálatuk mi volt, azt nem mondták meg. — Veszprémben két (!) országos nemes prédiálisa volt a püspöknek, s róluk ezt jegyezték fel: „Servitia facere non tenentur', vagyis nem tartoztak semmiféle szolgálattal, bizonyára azért, mert fegyveres szolgálatot láttak el.

A legtöbb püspöki nemest, illetve nemesi telket Zalában, a Balaton vidékén, főkép Sümegen és a vár tartományában találjuk 1524-ben. Sümegen 42 jobbágy közül 31 lakott nemesi telken, és a várhoz tartozó falvakban 125 jobbágy közül 83 volt prédiális. Ennek bizonyára az a magyarázata, hogy a harcos jobbágyokat annak idején a vár közelében helyezték el. — Elég sokan voltak a Németvölgyben is: 65 jobbágy közül 25-en, — a Kálvölgyben azonban csak Szentbenedekkálon találunk öt prédiálist; Szepezdnek mind a tíz lakosa egyházi nemes volt. — Veszprém megyében csupán Ősiben említ az urbárium 14 prédiálist, és Veszprém várában mindössze kettőt, akik országos nemesek voltak és védelem céljából álltak a

püspök szolgálatába. Ezek voltak tehát talán az egyedüli valódi prédiálisok!

A prédiálisok, illetve a prédiális telkek száma elég nagy volt, mert a kerek számban 1100 jobbágy közül 150 volt prédiális, tehát az összes jobbágyok 14%-a. Feltünö azonban, hogy a prédiális telkek sokkal jobban el voltak aprózva, mint a jobbágytelkek. Míg ugyanis, mint láttuk, a jobbágylakosságnak 14%-a volt prédiális, addig a 40 egész nemesi telkük az összes egész telkeknek csak 6%-a, a 80 fél telkük az összes fél helyeknek már 36%-a, a negyed, nyolcad és harmad nemes telkeknek a száma pedig a megfelelő jobbágytelkeknek az 50%-a volt! Ennek okát kétségkívül abban kell keresnünk, hogy az egyháznemesi telkeknek a száma állandó maradt, s így ha a lakóiknak száma megnött, akkor a telkeket mindjobban szét kellett aprózniok.

2. Prédiális nemesítése.

1478-ban — vagy nem sokkal előbb — Mátyás király nemességet adományozott Szentantalfalvai Hegyi Jánosnak, a veszprémi püspök prédiálisának és anyjának. Szentantalfalva Zala megyében feküdt, az ú. n. Németvölgyben (v. Nivegyvölgyben), a tapolcai járásban, hat más faluval együtt, s majd mindegyikükben voltak a püspöknek nemes jobbágyai.

A nemeslevelet bizonyára a szokásos formulákkal állították ki a kancelláriában, nem véve figyelembe a különleges helyzetet, és Hegyi úgy gondolta, hogy a prédiuma is nemesi birtok lett, vagyis nem köteles most már semmiféle szolgálattal volt püspök-földesurának. A püspök, Vetési Albert, természetesen nem nézte tétlenül jogainak a megcsorbítását, s miután hiába figyelmeztette Hegyit kötelességeire, a királyhoz fordult panasszal. Mátyás igyekezett megnyugtatni a püspököt és eloszlatni aggodalmait: közölte vele, hogy szó sem lehet róla, mintha ez a királyi kegy a püspökséget jogaiban sérthetné és jövedelmeit megcsorbíthatná; semmiképen sem volt ez a szándékában, hiszen ő, mint kegyúr, jogaiban nemcsak megtartani, hanem még növelni akarja, s nem is gondolt rá, hogy Hegyit és anyját felmentse prédiálisi kötelezettségeik alól, ezért a nemeslevélnek mindazon záradékait, amelyek akarata ellenére a veszprémi egyház sérelmére szolgálhatnának, visszavonja, megsemmisíti, egyébként azonban magát a nemesítést továbbra is érvényben hagyja.

Úgy látszik azonban, hogy a püspöknek nem sikerült Hegyivel ezt megértetnie és öt kötelességeinek teljesítésére szorítania, s azért újból a királyhoz fordult orvoslásért. Mátyás 1479 március 18-án kelt levelével meghagyta Zala megye hatóságának, hogy figyelmeztessék a nevében Hegyit kötelességeire, amelyekkel prédiuma alapján urának tartozik, ha pedig nem hajlandó rá, vagy valami kibúvót keres, akkor felhatalmazza öket, hogy tegyék ki a birtokból.

Hogy mi lett az ügy folytatása és befejezése, nem tudjuk, de

kétségtelen, hogy a püspök maradt a győztes ebben a vitában, mert a prédiális nemesítése semmikép sem vonta maga után a telke nemesítését is, tehát továbbra is tartozott mindazt megadni urának, amire addig is kötelezve volt.

Érdekes adataink vannak erre vonatkozólag a XVI. század végéről, amikor a díkával kapcsolatban merült fel ez a kérdés, miután az újonnan kreált nemesek megtagadták a paraszti telkük után a fizetését.

Már az 1587/8-i országgyülésre készült királyi előterjesztések hangsúlyozták, hogy a két évre kért 6—6 forint adót a prédiális és armális nemesek is kötelesek legyenek megfizetni, minthogy a nemesi jogokat csak a személyükre, nem pedig a birtokaikra nézve élvezik.[119] Megvolt az oka, hogy ennyire hangsúlyozták ezt; a paraszt-telkeken lakó új nemesekkel ugyanis állandó bajok voltak, mert nem voltak hajlandók a díkát megfizetni. 1593-ban azután a király szükségesnek látta meghagyni a vármegyéknek, hogy kényszerítsék őket rá, azzal a megokolással, hogy az ő magyarázatuk a címereslevél igazi értelmének elcsavarásán alapszik csak: „cum genuinus litterarum armalium sensus nunquam fuerit, ut persona sola nobilitata etiam domus ac bona illius exempta et nobilitata esse intelligantur".[120]

Commissio propria domini regis.

a)

1478 május 23. Buda.

Mathias dei gratia rex Hungariae, Bohemie, etc. [tibi sin]cere dilecto, reverendo in Christo patri, domino Alberto episcopo Vesprimiensi salutem, gratiam regiam et favor[em. Quere]lam pro et in persona vestra ecclesieque vestre pretacte maiestati nostre oblatam accepimus continentem, quod nos quendam [Johan]nem Hegy vocatum de Zenthanthalfalwa in comitatu Zaladiensi, sedis Thapolcza, predialem ipsius ecclesie vestre unacum [matre] sua a conditione ignobilitatis eximendo nobilitaverimus, quasi id nos in preiudicium et derogamen veterum dotationis et iurium ecclesie vestre diminutionemque proventuum vestrorum fecerimus, quam potius more veri singularisque et indubitati patroni in suis iuribus et dotibus semper augeri et manuteneri cupimus. Ad tollendam itaque omnem in hac parte animi vestri sollcitudinem et ambiguitatem inque iurium ecclesie vestre inviolabilem permanentiam notum facimus presentibus omnibus et singulis, quibus expedit, atque recognoscendo declaramus, quod etsi, prout regum auctoritas et liberalitatis amplitudo solet benemeritos precipuis honorum gratiis attollere, quorum frequentia thronus regius illustretur, ipsum Johannem Hegy, ut fertur, cum matre sua pariter cetui et numero verorum nobilium regni nostri asscripserimus et connumeraverimus annuerimusque et concesserimus eisdem, ut ipsi eorumque posteritates omnibus illis libertatibus, iuribus, gratiis, privilegiis et indultis, quibus ceteri veri nobiles eiusdem regni nostri de iure vel consuetudine gaudent et fruuntur, [de ceter]o uti et gaudere possint, per huiusmodi tamen nostrum gr[atiarum] indultum nunquam fuit, nec est intentionis nostre regie [maiestatis] dotationi veteribus(!) ecclesie vestre aut aliarum quarumpiam derogare ipsumque Johannem Hegy et

[119] „Quoniam vero huiusmodi litterae armorum solam personam ab ignobilitate, non autem a contributionibus ratione praediorum et fundorum rusticorum, quos inhabitant, debitis eximunt" (Magyar Országgyűlési Emlékek, VII. 180., 230.).

[120] *Thallóczy L.*, A kamara haszna története. Bp., 1879. 217—9.

matrem [suam, pre]diales vestros seu a servitiis et oneribus consuetis, [seu] a solvendis decimis et pecuniis exercitualibus, [ad que more] aliorum predialium ipsius ecclesie Wesprimiensis prop[ria in persona] perhibentur esse astricti, eximendo libertare. Ideoque [omnes il]las clausulas et articulos speciales et generales, si qu[i———]e in derogamen et preiudicium iurium [ecclesie We]sprimiensis preter nostram intentionem litteris et privilegiis nobilitationis huiusmodi in c[————]inserti forent, salva nichilominus ali[————] huiusmodi nostra gratia ipsis Johanni et matri [————] permanente revocamus, cassamus et [omni virtute?] carituras relinquimus presentium testim[onio mediante, quas sigilli] nostri secreti, quo ut rex Hu[ngarie utimur, ap]pensione in perpetuam firimitatem feci[mus communiri. Datum Bude] sabbato proximo post f[estum] Corporis(?) Christi anno eiusdem millesimo [quadringentesimo] septuagesimo [octavo] regni [nostri] Hungarie, etc. vigesimo primo.

Eredetije hártyán, melyről a piros, fehér, zöld sodrott selyemzsinóron függő pecsét elveszett, a veszprémi káptalan országos levéltárában. S. 306.

Commissio propria domini regis.

b)

1479 március 15. Buda.

[Mathias dei gratia rex] Hungarie, Bohemie, etc. fidelibus nostris comiti vel vicecomiti [et iudicibus nobilium comitatus Zala]diensis salutem et gratiam. Exposuit maiestati nostre fidelis noster reverendus in [Christo pater Albertus episcop]us Wesprimiensis, quod licet nos nuper quendam Johannem Hegy in quodam [predio Zenthant]halfalwa vocato sub hac conditione nobilitaverimus, ut consueta et d[ebita obsequia dicto domino episcopo, in] cuius predio residet, semper exequi et obire deberet et teneretur, [tamen dictus Joha]nnes Hegy indulto nostro et gratia sibi concessa elatus neque debita illi ecclesie [obsequia exequi, nec Albert]um dominum episcopum pro superiore recognoscere neque census solitos ratione huiusmodi [predii reddere vellet]. Et quia nos ecclesiarum iura et privilegia semper defensare potius quam opprimere [debemus, nolumus] prefatum Hegy gratia et concessione nostra in detrimentum et preiudicium dicte [ecclesie Wesprimiensis] vel in ipsius domini episcopi iniuriam abuti, mandamus igitur fidelitati vestre firmiter, quatenus [dictum Johannem] Hegy ad perficienda illa obsequia, que ratione dicti predii, in quo per nos nobilitatus esse dicitur, [et ad solutionem] censuum, quibus prefate ecclesie Wesprimiensis et dicto domino episcopo de iure et ab [antiquo tenetur], nomine nostro admonere et cohortari debeatis. Qui si mandatis nostris et monitionibus [obtemperare noluerit?] vel aliquo subterfugio ea, que de iure debet, prefato domino episcopo et ecclesie [sue reddere recusaverit?], extunc volumus et harum serie precipimus, [ut———] opportuna amovere et ex[clu]dere debeatis auctoritate nostra presentium [vobis attr]ibuta et iustitia mediante. Secus non facturi. Presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum [Bude feria sec]unda proxima post dominicam Oculi anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo nono, [regnorum nostrorum] Hungarie, etc. anno XXII., Bohemie vero undecimo.

Eredetije papíron, alul vörös viaszba nyomott pecsét maradványaival a veszprémi káptalan levéltárában. Epp. Antalfalva 4.

Kádár Zoltán:

Az Ecclesia jelképe egy árpádkori aquamanilén

A keresztény művészet, az újplatonikus esztétika tanításait újjáformálva, a „látási művészetek" keretében is a transcendencia kifejezésére törekedett: *per visibilia ad invisibilia* ... Ez a sajátos célkitüzés természetesen nemcsak a templomépítészetben, a monumentális szobrászatban és festészetben érvényesült, hanem a pusztán liturgikus, — tehát nem didaktikai, hanem „gyakorlati" célokat szolgáló iparművészetben, így többek közt, az egyházi ötvösségben is.

Érdekes példát szolgáltat erre a mindig jelekben és jelképekben kifejeződő művészi felfogásra egy fejalakú árpádkori aquamanile is, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Magyar Történeti Múzeuma őriz. Ez a sárgarézből készült vízöntő edény, amely a múzeum régebbi állagából való ismeretlen lelőhelyü tárgy, — nemcsak művészi szempontból, de ikonográfiailag is figyelemreméltó alkotás. Elöször Franz Bock foglalkozott vele 1867-ben,[1] az ő ikonográfiai megállapításait követi az 1884-i budapesti ötvösmükiállítás Pulszky-féle katalógusa is, eszerint az aquamanile: „... női mellképet ábrázol. Ez félholdalakú fülönfüggöt, szalagpártát és magas gallért visel, melyet elöl gomb fog össze. Két kezét nyakán nyugtatja s egy-egy leveles ágat tart, amelyek fejéhez felkanyarodva fogantyút képeznek. A haj két egymást keretező fonatban van elhelyezve. A fej tetején négyszögletes, csuklón járó, fedéllel födött toronyka. Mindegyik élét dombormüvü alak ékesíti, hosszú palástot viselő, kezükben mondatszalagot tartó nök — Erények. Az elsö jobbjában golyót, a második kígyót — Bölcseség —, a harmadik kardot — Erö, a negyedik mérleget — Igazság tart. A fedélen hasonló nö ül trónuson, jobbkezében kétágú korbácsot tart — Engedelmesség. — 11-ik század".[2]

Ebből a leírásból is kitünik, hogy ez az aquamanile két összefüggö részből áll: magából a női fejalakú edényből, a tetejét koronázó toronyhoz kapcsolódó többalakos kompozícióból. Már maga a női fej is — mint ahogy Gerevich Tibor írja róla —, „a megmintázásnak, a részletek finom alakításának és a fémöntésnek remeke" ... „a hajszálak és a homlokszalag vésése, a nyaköv sürü poncolása, az egész öntvény mesteri cizellálása arra vall, hogy

[1] *Bock, Fr.:* Das ungarische National-Museum in Pest. (Mitth. d. K. K. Centralkommission. XII. 1867. 91. sk. ll., 12. kép.)

[2] *(Pulszky):* A magyar történeti ötvösmű kiállítás lajstroma. 1884. 47. Rm sz. 9. sk. ll. VIII. tábla.

készítője az ötvösséghez épúgy értett, mint amilyen kiváló szobrász volt".[3]

A kancsószerű nöifej-alakú edénytípus a klasszikus ókori művészetben gyökerezik: kerámiában hasonló formák már az archaikus görög művészetben megjelennek,[4] s különösen érdekes változatai találhatók ennek a típusnak a Demeter-kultusszal kapcsolatos canosai vázák között;[5] a bronzedények közt pedig nemcsak a hellenisztikus-római előzmények figyelemreméltóak,[6] mert a vizsgálandó árpádkori vízöntő-edényhez legközelebb analógiát egy szaszanida — perzsa kancsó mutatja.[7] Ez utóbbi megállapítás nem mond ellent Gerevich Tibor véleményének, aki a budapesti aquamanile Maas-vidéki kapcsolataira mutat rá,[8] mert hiszen a románkori alsó-lotharingiai ötvösség gyakran perzsa elemeket árul el.[9] Azonban a budapesti fejalakú vízöntőedényhez stílusbelileg mégis az aacheni Münsterben őrzött borostyánkoszorús, szakállas férfifejet ábrázoló aquamanile áll legközelebb, mint ezt már Franz Bock is bebizonyította.[10] Ez utóbbi is kétségtelenül a Maas-vidéki ötvösséghez kapcsolódik s a dionysikus tárgyú, hellenisztikus-római fejalakú bronzedények típusát követi, kissé keleties, perzsaízű, elemekkel átszőve.[11] Ha a szóbanforgó fejalakú aquamanilének stílusbeli helyét pontosan meg akarjuk jelölni, akkor azt sem felejthetjük el, amire Gerevich Tibor is rámutat, hogy „az arcformák erőteljes, zárt és tiszta megmintázása, ... Godefroid de Claire-nak, különösen a brüsszeli Történeti Múzeum 1145-ben készült ezüst fejereklyetartójától képviselt modorához áll közel",[12] amely klasszikus reminiszcenciái miatt „Alexander-herma" néven ismeretes.[13] Min-

[3] *Gerevich T.:* Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 197. 1. CCXIII. tábla (szemben és baloldalt készült fényképpel). — Jobboldali fényképét: Kalauz a M. N. Múzeum Régiségtárába, Bp., 1912. 38. t.

[4] P. o. *Rodenwaldt, G.:* Die Kunst des Altertums. (Propyläen Kunstgesch. II. Berlin [1927]), X. tábla (érettarchaikus stílusú edény, mely Kr. e. 510—480. készült.)

[5] P. o. *Quagliati, Qu.:* Il Museo Nazionale di Taranto. (Itinerari dei Musei e Monumenti d'Italia. Roma [1932], 65. l.)

[6] V. ö. *Radnóti Aladár:* A pannoniai római bronzedények. Budapest, 1938. 144. sk. ll. (Diss. Pann. ser. II. 6.) (További irodalommal a külföldi emlékekre vonatkozólag is.)

[7] *Sarre, Fr.:* Die Kunst des alten Persiens. Berlin, 1925. 126. tábla. Erre a perzsa edényre a szóbanforgó árpádkori aquaminlevel kapcsolatban már Ferdinandy Mihály is hivatkozott. *(Ferdinandy M.:* Az Istenkeresők. Az Árpádház története. Budapest [1943], 135. l.)

[8] *Gerevich T.:* i. m. 197. l.

[9] V. ö. *Volbach, W.:* Über die Verwendung eines frühmittelalterlichen orientalischen Motives in romanischen Kunst des Abendlandes. (Jahrbuch d. preuss. Kunstsammlungen. Amtliche Berichte. XL. 1918—19. 143. sk. ll.) — *Schey I.:* A középkori ötvösművészet és az antik hagyományok. Budapest, 1935. 104. sk. ll.

[10] *Bock, Fr.:* i. h. 91. 1. 11. kép.

[11] *Braun, J.:* Das christliche Altergeräte und seinen liturgischen Entwicklung. München, 1932. 112. tábla, 432. kép.

[12] *Gerevich, T.:* i. m. 197. l.

[13] *Lehnert, G.:* Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes. Berlin (1907), I. 209 kép. V. ö. végül a nagyszebeni aquamanilet: *Gerevich* i. m. CCXXV. t.

denesetre bizonyosnak látszik, hogy ez az aquamanile nem a XI. században készült, mint az 1884-i kiállítás katalógusa írta, hanem a XII. század második felében.

Az előázsiai elemekkel átszött késő hellenisztikus-római művészet hagyományaira utal a női fej tetejének toronydíszítése is — bár —, mint ezt később látni fogjuk, a torony itt az Erényekkel kapcsolatban, de önállóan is keresztény értelmet is nyer. A tornyos női fej az Eutychides-féle antiochiai *Tyché*-típusra vezethető vissza.[14] A falkoronás városistennő a keresztény művészetben is továbbél, nemcsak a constantinopolisi érmeken, mint a város megszemélyesítője,[15] vagy az esquilinusi kincs bronzszobrocskáiban,[16] hanem felújul a VI. században is, az aacheni Münsterben látható ambo elefántcsonttábláján Alexandria megszemélyesítésében,[17] a X. századi, az Ottók korában készült miniatúrákon pedig a császárnak hódoló provinciákat jelképező nőalakok közt.[18] A városistennő típusának utolsó klasszikuserejű megtestesítése a capuai monumentális nő fej, ez a szobor a II. Frigyes udvarában virágzott protorenaissance ízlését tükrözi (erről azonban már hiányzik a falkorona).[19]

Vajjon a mi aquamanilénknál puszta „véletlen" formai hasonlóság-e a városistennők ábrázolásaival való rokonság? Nincs-e ez vonatkozásban a „*civitas Domini*"-val? Ezt a problémát talán jobban megvilágítják a tornyosrész szimbolikájával kapcsolatos későbbi fejtegetések.

Visszatérve a budapesti vízöntőedény származásának kérdéséhez, Gerevich Tibor is hangsúlyozza, hogy az nem sorozható stílus szempontjából sem a Maas-vidék alkotásai közé, mert azoknál sokkal plasztikusabb s a „bizánciás" fülbevaló is idegen ettől a műhelytől s helyi árpádkori, sőt honfoglaláskori kapcsolatokra utal.[20] Valóban ez a félholdalakú fülbevaló egyszerűbb formában

[14] *Brunn—Bruckmann:* Denkmäler des klassischen Altertums. No. 610. 1—5. kép. — *Hekler, A.:* Az antik plasztikai gyüjtemény. Az O. M. Szépmüv. Múz. Budapest, 1920. 42. sk. ll. (további irodalommal). — Az antiochiai Tyché ábrázolásaira összefoglalólag ld. *Toynbee,* Jocelyn M. C.: The Hadrianic School. Cambridge, 1934. 131. sk. XXVIII—XXX. táblák.

[15] P. o. *Gnecchi, Fr.:* I medaglioni romani. Milano, 1912. I. 26. tábla, 11—13. kép. Összefoglalólag ld. *Alföldi A.:* Konstantinápoly alapításának problémájához. Kny. Numizmatikai Közlöny. XLI. (1942.) — 1., LIII. tábla, 8., 9., 10., 11—12., 17—18. képek.

[16] *Peirce, H.—Tyler, R.:* L'art byzantin. Paris, 1932. I. 57. tábla (jobbzélső).

[17] *Hauttmann, M.:* Die Kunst des frühen Mittelalters. (Prop. Kuntsgesch. VI.) Berlin (1929), 192. tábla.

[18] *Hauttmann, M.:* id. m. 310. tábla (III. Otto evangeliariuma: Germania és Szlavonia perszonifikációi). — 318. tábla (a Registrum Gregorii-ból. Provinciák II. Ottó alakjával).

[19] *Hauttmann, M.:* id. m. 531. tábla. V. ö. még stílusbelileg Sigilgaïta Rufolo kép mását a ravellói dóm szószékén. *Weese, A.:* Der schöne Mensch im Mittelalter und Renaissance. München, 1922. 8. tábla. V. ö. *Gerevich T.:* A régi magyar művészet európai helyzete, Budapest, 1924. 7. l. U. a.: Kalauz. 1912. 223. l. 114. jz.

[20] *Gerevich T.:* Magyarország románkori emlékei. 197. l.

már az avarkori, VI—VII. századi ötvösségben is megjelenik,[21] dekoratívabb formában pedig honfoglaláskori leleteinkben is megtalálható, söt Oroszországban a nép körében „kolti" néven ma is használatos.[22] De nemcsak a fülbevaló utal magyar eredetre, hanem az érdekes, „tauro-mongoloid" jellegü, — szélesarcú, sasorrú női fejet koronázó, a fejtetön lefésült, a halántékon pedig kettös fonatban csavarodó hajviseletnek sem találjuk seholsem párját a külföldi románkori emlékeken, viszont ez a hajviselet a magyar parasztság körében, különösen ott, ahol ösi település van, ma is gyakori.[23] Ime, a szóbanforgó aquamanile még a magyar női hajviselet története szempontjából is jelentös emlék.

Az aquamanile felsörészét alkotó csoport kompozicionálisan, mint ezt Franc Bock, majd Gerevich Tibor is megállapították,[24] — René de Huy Maas-vidéki mesternek a lillei múzeumban örzött 1120 körül készült füstölöjét díszítö csoportra emlékeztet.[25] A női fej tetején levö tornyot a négy kardinális erény: a Mértékletesség *(Temperantia)*, a Bölcseség, ill. az Okosság *(Prudentia)*, az Erö *(Fortitudo)* és az Igazság *(Iustitia)* hosszúruhás, allegórikus nöalakjai tartják, — mint ezt nagyjából Bock is megállapította,[26] a torony tetején pedig az Engedelmesség *(Obedientia)* trónol. Bock nem határozza meg, az általa elsöként említett Erényt, aki szerinte golyót tart. Ez az Erény, nem golyót, hanem gömbalakú edényt tart s nem más, mint a Mértékletesség *(Temperantia)* jelképe; hasonló alak szerepel késöbb p. o. a firenzei S. Maria del Fiore tornyán, melynek domborműveit jórészt Andrea Pisano és tanítványai készítették 1337—1342 között.[27] Vagy említsük meg az esztergomi királyi palota kápolnájának Filippino Lippi stílusában készül

[21] *László Gy.:* Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest, 1935.

[22] *Fettich N.:* A honfoglaló magyarság fémművessége. (Die Metallkunst des Landnahmenden Ungarn) Arch. Hung. XXI. Budapest, 1937. CXVII. tábla, 1—2. ábra. (Kecel), — magyar szöv.: 104. sk. ll. jz., deutsch. Text: S. 260. ff. Anm. 11. — Egy rjazáni függön a két szélen és középütt van egy-egy kis karika: *Kondakov, N.:* Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails. Frankfurt am. M., 1892. 357. sk., 104. kép, a pesti aquamanile függöjének csüngöi megmagyarázzák az ilyen karikák értelmét.

[23] *Bátky Zs.—Györffy I.—Viski K.:* A magyarság néprajza. Budapest, 193. I. 389. l. 626. és 1136. ábrák. Érdekes, hogy László Gyula a honfoglaló magyarok arctípusának illusztrálására *Bartucz* Lajosnak, a Magyar föld — magyar faj. IV. k. megjelent tanulmányából éppen egy olyan keletbalti (mongoloid-keleti balti) leányfejet közöl, amelyik a vizsgált aquamanile fejéhez hasonló hajviseletü hord, l. *László Gy.:* A honfoglaló magyar nép élete, Budapest, 1944. XXII. tábla legfelső baloldali kép.

[24] *Bock, Fr.* 91. sk.—*Gerevich, T.:* id. m. 197. l.

[25] *Lehnert, G.* id. m. I. 268. kép.—*Braun, J.:* id. m. 127. tábla, 505. kép.

[26] *Bock, Fr.:* id. h.

[27] *Künstle, K.:* Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg am. Br., 1928. I. 7. Tugenden u. Laster. — 156. l., röviden hivatkozik a Hermas-látomásra is: id. m. 157. l. a kardinális erényekkel főként a 158. sk. ll.-on foglalkozik, — a Sta Maria del Fiore Campanilejának reliefjéről 168. sk. ll. ír. Érdekes, hogy a szintén XIV. sz.-i milánói S. Eustorgióban a baldachint tartja a négy főerény, l. u. o. 163. l.

XV. századi freskóit, ahol szintén a négy Föerény jelenik meg.[28] Viselettörténeti szempontból nagyon érdekes a tornyot tartó erények viselete is: a széles övvel átkötött, bokáigérő, kissé „krinolinszerü", vízszintesen párhuzamos redőkkel díszített szoknya. Ennek a viseletnek előzményei a matriarchális keletmediterrán krétai viseletig nyúlnak vissza,[29] de a legközelebbi hasonló ábrázolások a szaszanida-perzsa ötvösmüveken láthatók.[30]

A tornyos-kompozíció igazi értelmét, a torony és az Erények szerves és mélyértelmü kapcsolatát azonban még senki sem vette észre. Ezt a kapcsolatot egy ókeresztény írónak, I. Pius pápa testvérének, *Hermas*nak 140—155 közt írt ΠΟΙΜΗΝ (Pásztor) c. müve alapján világíthatjuk meg.[31] Hermasnak látomásában megjelenik az Egyház, mint elefántcsontszéken ülö asszony, akivel szembe a vizek fölé hat ifjú ragyogó kökockákból négyszögüre tornyot épít. Az asszony megmagyarázza az ámuló Hermasnak a látomást: *Ὁ μὲν πύργος, ὃν βλέπεις οἰκοδομούμενον, Ἐγώ εἰμι ἡ Ἐκκλησία.* (Visio III. cap. 3, 3.)[32] A hat ifjú pedig Istennek elsőként teremtett hat angyala (Vis. III. cap. 3, 4.)[33] *A torony* tehát *maga az Egyház*, amelyet angyalok építenek. De kik tartják fel az Egyház tornyát? Erre is megfelel a látomással kapcsolatban az Asszony: *Βλέπεις ἑπτὰ γυναῖκας; ὑπὸ τούτων βαστάζεται κατ' ἐπιταγὴ-ττὺ Κυρίου. Ἄκουε νῦν τὰς ἐνεργείας αὐτῶν. Ἡ μὲν πρώτη αὐτῶν, ἡ κραν ooῦσα τὰς χεῖρας, πίστις καλεῖται.* Látod-e a hét nőt a torony körül? ... A tornyot ök tartják az Úr parancsa szerint. Haldd most az ő tevékenységüket. Az elsönek — erösek a kezei —, a Hit a neve (Visio III. cap. 8. 2—3.).[34] Ezután a hét föerény felsorolása és egymástól való leszármazásának megokolása következik.

A hét föerény a látomás magyarázatában még nem egészen azonos a későbbi aretológiában általánosan szereplö hét föerénnyel, azonban lényegi különbség nincs köztük. A hermasi látomás magyarázata tehát megoldja a vizsgált árpádkori aquamanile szimbolikai jelentését is: valóban az *Ecclesia, a civitas Domini* ábrázolásával állunk szemben, amit csak *sine iniquitate* lehet felépíteni: ezért trónol a torony tetején az Engedelmesség. Ezzel a gondolatkörrel kapcsolatos a tornyot építő angyaloknak az az ábrázolása, amelyet az utrechti, IX. században készült psalteriumon láthatunk. Ebben a zsoltároskönyvben, egyik miniatúrán a 100. zsoltárból vett

[28] *Lepold A.:* Az Esztergomban feltárt műemlékek ikonográfiája. (Katolikus Szemle, XLIX. 1935. okt. 623. sk. ll.

[29] *Rodenwaldt, G.:* i. m. 124. tábla (Knossos), 146. tábla (Tiryns).

[30] P. o. *Sarre, Fr.:* i. m. 117. tábla.

[31] *Funk, Fr. X.:* Opera Patrum Apostolicum. Tubingae, 1878. 334. sk. ll. — Magyar kiadás (szemelvényes). *Kühár Fl.:* Az apostoli atyák, Budapest, 1944. 178. sk. ll.

[32] *Funk, Fr. X.:* i. m. 358. l. V. ö. még a 367. l. jegyzetét: Auctor potius, ut recte adnotavit Harnack, imagines verae ecclesiae terestris et ecclesiae caelestis triumphantis hic commiscuit. — Magyar szöveget l. *Kühár Fl.:* i. m. 200. l.

[33] *Funk, F. X.:* i. m. 358. és 360. l. (görög szöveg), magyar szöveg: *Kühár Fl.:* i. m. 201. l.

[34] *Funk, F. X.:* i. m. 358. l., — magyar szöveg: *Kühár Fl.:* i. m. 205. l.

idézet: (ut disperderem) *de civitate D*(omi)*ni omnes operantes iniquitate* szöveg alatt az Úr városának bástyáit és csarnokát építő angyalok láthatók, ebben az ábrázolásban tehát a zsoltárban kifejezett gondolat a hermasi látomással bövü ki,[35] egyébként — nem beszélve természetesen most a nápolyi S. Gennaro és a római S. Callisto hasonlótárgyú ókeresztény ábrázolásairól, amelyekre a Hermas-féle látomásokkal kapcsolatban már Funk is hivatkozott,[36] a toronyépítés, illetöleg az Úr városának vagy házának építése, mint szimbólikus téma, a középkor müvészetében nemigen fordul elö.

A toronyszimbolika, melynek mélységlélektani hátterét éppen Hermas látomásából kiindulva, Carl Gustav Jung orvos-pszichológus kísérelte megfejteni,[37] legteljesebben a liturgikus irodalomban — mint ezt Jung is elismeri —, az ú. n. lorettói litániának, gótikus misztikumtól áthatott, líraiságában virágzik ki; itt egyesül különben a szék, edény és a torony jelképe, — mind a *Mater Virgo* magasztalásában:[38]

„*Sedes sapientiae,*
.....
Vas spirituale,
Vas honorabile,
Vas insigne devotionis,
.....
Turris eburnea,
Turris Davidica,
..... *Ora pro nobis*".

[35] *Dehio, G.:* Geschichte der deutschen Kunst. Tafelband. I. Berlin—Leipzig, 1930. 305. kép.

[36] *Funk, F. X.:* i. m. 358. l. 3. jz. (további irodalommal).

[37] *Jung, C. G.:* Psychologische Typen, Zürich, 1921.

[38] V. ö. *Schütz, H. J.:* Die Geschichte des Rosenkranzes am Berücksicht der Geheimnisse und Marien-Litanien. Padeborn, 1909.

Kelecsényi Ákos:

Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez (1635—1665)

Tézis-könyvek, promóciós kiadványok

1635 május 12: Pázmány Péter bíboros-érsek, Magyarország prímása pozsonyi palotájában aláírja a nagyszombati egyetem alapítólevelét. Alkotásai „Benjáminjaként" a szellemi élet legmagasabb tűzhelyét adja ajándékul nemzetének, hogy a magyarság a tudományok révén is minél erősebben belekapcsolódjék az új szellemiségbe, a katolikus restauráció Európájába.

Célunk megvizsgálni, vajjon a nagyszombati egyetemen, fönnállásának első szakaszában, megjelennek-e már, és ha igen, milyen mértékben az új korszaknak, a barokknak a vonásai. A felvetett kérdés megvilágítását ezen a helyen az akkori egyetemi tanulmányi rendszernek megfelelően nyomtatásban megjelent tézis-könyvek és promóciós kiadványok alapján kíséreljük meg.

Tézis-könyvek.

Az egyetemi fokozatok (bakkalaureátus, doktorátus) elnyerése alkalmával tartott disputációk tételei, tézisei gyakran nyomtatásban is megjelentek. Nem összefüggő szövegek ezek, hanem pusztán a skolasztikus filozófia általánosan elismert vagy máig is vitatott tételeit sorolják fel, nem sok változatossággal. Összeállításukat a disputációt is vezető szaktanár végezte, s ő is volt felelős értük.[1] Az avatandó viszont a tételek elé illesztett ajánlást írta. Hasonló tézis-könyveket adtak ki más ünnepélyes vitatkozások alkalmával is.

1. Az első ilyen jellegű ránkmaradt munka Pozsonyban jelent meg 1638-ban, az egyetem első doktorának, *Székhelyi Miklósnak* július 28-án tartott ünnepélyes disputációja alkalmából.[2] Címe: ***Exercitatio philosophica.*** A vitán *Palkovich Márton* elnökölt.

50 filozófiai tételt tartalmaz a skolasztikus filozófia szokásos köréből. Érdekessége azonban, hogy minden egyes tétel után egy-egy „problémát" vet fel.

[1] *Szentpétery I.:* A bölcsészettudományi kar története. Budapest, 1935. 91. l.

[2] *Szabó Károly:* Régi Magyar Könyvtár (ezentúl röviden RMK) II. 530. (A számok a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárában levő könyvtárosi kézipéldány számozását követik, amelybe a bibliográfia megjelenése óta fölmerült pótlások is be vannak vezetve.)

Pl.: Szükséges-e a logika a helyes élethez? Jobb-e nem ismerni a bűnt, mint ismerni az erényt? A földműves és a katona tartja-e fenn a hazát; melyik inkább? stb.

2. A nagyszombati nyomdának az egyetem alapítása után első ismert kiadványa *Mokchai András* tézis-könyve 1640-ből: *Triplex philosophia.*[3] Tanára *Vesselényi Miklós.*[4]

A bevezető sorok a filozófia hasznosságát igyekszenek bizonyítani, a renaissance természetkutató emberének lelkesedése szól belőlük. A filozófia birodalmába a logika szűk ajtaján jutunk be, s miután az ember ezen átküzdötte magát, „humanus Intellectus... in ulteriorem, et longe potentiorem arenam prodit". Küzdőtér nyílik az emberi ész számára, és az fel is nyit minden titkos zárat, „nihilque illustratum et impertentatum sinit Philosophus". Kikutatja a föld mélyének csodás kincseit, kivizsgálja a fémek, ásványok, vizek eredetét, titokzatos erőiket leleplezi, értéküket megállapítja. — A racionális ember-hangja ez, aki már nem mágikus titkoknak tartja a természet nehezen kifürkészhető alkotásait, hanem: álljon neki az ész, vizsgálja meg őket szorgalmasan, józanul, és állapítsa meg igazi értéküket. — A fizika az emberi elme kísérője ezen az úton. Megvizsgálja az elme a föld fekvését, helyzetét s elámul, hogy micsoda szövetségben, örök barátságban vannak egyes részei, s nem engedik, hogy valahol is üres tér, vacuum keletkezzék.[5] Megvizsgálja a hegyeket, sziklákat, de a vetést és a szőlőt is. Az Óceánnak, Neptun e vad, de már a hajózás által mégis meghódított birodalmának feltárásával csodás színjátékot nyujt a fizika az elmének.

Ezekből a sorokból látszik, hogy kezdi észrevenni, hogy a természetben nemcsak kuriozitások, hanem törvények is vannak. De a természet: monarchia, a tenger: regnum Neptuni. Ezek már a barokk ember gondolatai s a tenger csodás spectaculumáról olvasván is ő jut eszünkbe. — Még bámulatosabb területeket képes bejárni az ész — folytatja a bevezetés — a természet birodalmában a mathematika segítségével. (A mathematika ebben az időben főleg asztronómiát jelent.) A mathematika a földet úgy körüljárja, mintha az egészen pici labda lenne, határait megállapítja, s nemcsak, hogy az egész földet mérföldekben leméri, de már lépésekben és hüvelykekben, sőt „árpamagokban" is megméri.[6] Kiterjeszti vizsgálódásait a levegőég ellenségeire, s ami a legcsodálatosabb, a hideget, meleget, csapadékot, zivatart „vel ut mox adfutura, vel longius post eventura indubius praedicit". Ez a mondat látszólag kiütközik az eddigiek tudományos hangjából. A „longius post eventura" kifejezés a kalendáriumokat juttatja eszünkbe. Ugyanígy az a megállapítása, hogy az időjóslás

[3] RMK II. 559. — *Zelliger Alajos:* Pantheon Tyrnaviense. Tyrnaviae-1931. (A nagyszombati nyomdából kikerült munkák bibliográfiája. Ezentúl röviden: Z.) 1640. 1. — *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891—1914. IX. k. 112. l.

[4] Wesselényi Miklós (1608—1666) 1626-ban lépett a jezsuita rendbe. Volt filozófia-tanár, elöljáró, rektor. Egyetlen ismert műve ez. *(Sommervogel,* C.: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Bruxelles et Paris, 1890—1900. VIII. k. 615—6. l.

[5] Torricelli csak két év mulva, 1642-ben találta fel a barométert, amely azután megdönti a „horror vacui"-elvet. *(Czógler Alajos:* A fizika története. Budapest, 1882. I. k. 204. l.)

[6] Snell holland mathematikus 1615-ben Alkmar és Bergen-op-Zoon között trigonometriai úton leméri a délkör 1 foknyi hosszúságát. Ugyanő ellenőrzi az Al Mamum kalifa által 827-ben elrendelt arab fokmérés eredményét; az araboknál a legkisebb mértékegység a hüvelyk, és ezt 6 egymás mellé rakott árpaszem hosszúságával mérték. Snell eredményeit 1617-ben Eratosthenes Batavus c. művében közölte. *(Czógler* i. m. 181. l.)

a földművesnek, hajósnak hasznos tanácsokat ad, sőt még a betegségekre is lehet segítségével következtetni.[7]

Hasznos a filozófia az emberek egymásközti életének szabályozásánál is — folytatja tovább —, a politica, oeconomica, az ethica tudománya által. Végül, ha még ennél is tökéletesebbet kívánnánk, itt van a filozófiai tudományok királynője, a metafizika.

Az egyes tételcsoportok előtt rézmetszeteket találunk. A természetbölcseleti tételek előtt két kép is van egymás alatt: a felsőn az emberi művészet és technika eszközei, alkotásai, az alsó képen pedig a természet világa. A felírása: „Naturae oculus physica". Ez a kép, illetőleg felírás mindinkább megerősíti a szövegben előbukkanó hangot, melyben a kor tudományos vizsgálódásának szelleme, a Bacon-féle Instauratio magna programmja érvényesül. Megbízható ismeretünk a természetről csak a tények pontos megfigyelésére és a fizika módszereire támaszkodó természetmagyarázat segítségével lehet. (A felső képen a rézmetsző neve is rajta van: Isaac Maior) A metafizikát bevezető képen (Widemann munkája) fátyollal eltakart kaput látunk, a fátyol mögött fa, állatok, falióra, festőpaletta halvány képe, (nyilván a természet világának, a fizikának és a művészetnek jelképeként), a kapu függönyét egy női alak félrebillenti, s egy emberfejű skorpió jelenik meg, kezében fáklyával. A fáklya körül ez a felírás: „így sem elég", „neque sic satis". Magának a képnek a felírása: Metaphysica, Rationis Fax. Tehát biztos, skolasztikus alapon állunk. Bármilyen nagy volt is a bevezetésben a fizika és matematika által vezetett ész teljesítményén a lelkesedés, van terület, ahol a megfigyelés és indukció módszereivel dolgozó ész fáklyája nem elegendő. Itt a metafizika veszi át az irányítást s a természet titkairól teljesen csak ez tudja elhúzni a fátylat. Sőt, az életnek van számtalan kérdése — s éppen a legizgatóbbak —, amelyekre a puszta ész nem tud kielégítő választ adni.

A skolasztikus alapra mutatnak maguk a filozófiai tételek is, melyek semmi újat nem mondanak, bármennyire várnánk is a bevezés után. Logikája a klasszikus aristotelesi-tomista, a természetbölcseleti tételekben nincsen semmi nyoma modern természettudományos gondolkodásnak, sem a modern filozófiának. A 42. tétel például: igen valószínű, hogy a vér, a tej, a faggyú, velő nem él, nem „lelkesített". Végeredményben, amit a tételekről összefoglalólag mondhatunk: a modern filozófia problémáitól nem érintett, hagyományos aristotelesi-tomista alapot valló, de azt Suarez módján értelmező klasszikus jezsuita filozófia; egyik-másik tételét Scotustól veszi.

3. 1656-ban jelenik meg *Illyésházy Ádám* tézis-könyve: *Philosophia*. A vitatkozást *Makar András*[8] vezette.

Lippay Györgynek ajánlja a könyvet, s benne az e korabeli ajánlások minden szcenírozása megtalálható. Először Herkulesként emlegeti a prímást, aki vállán a haza édes terhét tartja bőcsességével és erényével. Utána pedig — ami a különféle ajánlásokban gyakorta előfordul —, a naphoz hasonlítja a prímást. Az ajánlás rézmetszetes képhez fűződik: középütt, egy oszlop két oldalán a magyar, illetőleg a kétfejű sas címerét tartó hérosz áll, kezükben írás: Pro Caesare — Et Rege; az oszlopon Lippay címere. A kép felső részén — a természettudományos érdeklődés bizonyítékaként — egy puttó tartja a Földet, melyet lánc köt össze a kép két szélén álló oszloppal, a láncszemek között pedig a Nap, Hold, csillagok és a négy elem látható.

[7] Az asztrológiának akkor még nagy a tudományos tekintélye. Kepler pár évtizeddel előbb megjelent naptára szintén tartalmaz jóslásokat, s ugyanő a Harmonices mundi c. 1618-ban megjelent munkájában híres harmadik törvénye mellett ilyen állításokat is közöl: a levegő zavaros, midőn a bolygók konjunkcióban vannak, s eső esik, ha egymástól 60 fokra állanak. *(Czógler:* i. m. 144 kk. ll.)

[8] RMK II. 858. — Z. 1656. 3. Makar András (1626—1666) 1642-ben lépett a rendbe. Filozófiát tanított Nagyszombatban és Kassán. Több filozófiai munkája és egy iskoladrámája jelent meg. *(Szinnyei* i. m. VIII. k. 407. l. *Sommervogel* i. m. V. k. 381—2. l.)

A tételcsoportok: Ex logica, De principiis corporis naturalis, De proprietatibus corporis naturalis, De ortu et interitu, De elementis, Ex libris de anima, Ex libris metaphysicorum. Az előző könyv tételeihez teljesen hasonlóak.

4. *Mihotsa Mihály* erdélyi nemes Barcsay Ákos erdélyi fejedelemnek ajánlja tézis-könyvét: *Universa philosophia* (1659).[9]

„Non decuit — kezdi ajánlását — meridiante is Solio Gloriae Tuae Cynthio minorum quaerere lumina siderum, Celsissime atque Illustrissime Princeps." A te napod sugarai kezdték a gyászos hazában az arany szabadságot életre hívni, a poraikból a főnixeket feltámasztani, a haza barbár éjjelét kivilágosítani. Nincs oka félni a hazának, te világosság vagy az éjszakában. De ahány szeretetreméltó sugárral tündökölsz a haza számára, annyi félelmetes nyíllal rettegteted meg, te Apollo, a trákiai Pythont. És mivel nap vagy, vedd Jupiter kezéből a lángnyalábot a világosság terjesztésére és a haza megvédésére. A hazát a török, a trákiai sárkány szorongatja, s várja a szabadítót, mely feloldja láncait, mint Perseus Andromedáét. Az ajánlás itt is az első lapon lévő képhez kapcsolódik (Portten Dániel metszete).[10]

A fizikai tételek világos képet adnak a természettudományi oktatás anyagáról. A világ valószínűleg tavasszal teremtetett. Az ég és az égitestek is földi anyagból vannak, ezért belsőleg romlandók, ami akkor következik be, ha a csillagok különféle kombinációja és ellentétes erők következtében az ég egyik vagy másik részének jellege (temperies) megváltozik. Az üstökösök is váltakozó egek kipárolgásából származhattak. Tételeihez bizonyítékokat is igyekszik mellékelni. Az égi szféra nem is egészen folyékony, nem is egészen szilárd — mondja. Nem szilárd, mert akkor a fel-alá bolygó planéták hogyan mennének át rajta? De nem is folyékony teljesen, s a vizeket, amelyben a csillagok úszkálnak, valószínűleg valamilyen öblös szilárd felület tartja fenn, s nem egyedül az egek sodrása. Hogy az égi szférában víz van, azt világosan bizonyítva látja a Szentírásból. Hogy három ég van, azt bizonyíthatjuk a Szentírásból (Szent Pál a harmadik égbe ragadtatott), de bizonyíthatjuk racionálisan is: három ég feltételezésével a csillagok mozgása elégségesen megmagyarázható. A Föld az ég gömbjéhez viszonyítva tetemes nagyságú. A csillagok átlátszó, síma testek, fényüket a Naptól kapják, de van saját fényük is. Aristoteles szerint az eget belülről „intelligentiae" mozgatják, amit mi is elfogadunk, — mondja —, csak mi ezeket angyaloknak tartjuk. Az egek mozgásának megszűntével a dolgok lassan elpusztulnának, mivel vagy túl messze, vagy túl közel kerülnének a Naphoz. A csillagok nem csak hő, fagy és fény által fejtenek ki hatást a földi dolgokra, hanem előttünk ismeretlen tulajdonságaik által is. Ez a titokzatos erő irányítja a mágnestűt, ez által készíti a Nap a föld mélyében az ásványokat. Azokat azonban, akik „tanquam futiles impostores" azt állítják, hogy a csillagok a szabadakaratra is befolyást gyakorolnak, vissza kell utasítanunk. „horoscopi observationes sunt inanes". Napfogyatkozás, csillagok állása előre megmondható, némi valószínűséggel az időjárás is.

A fizikai tételcsoportok következő része: Ex libris metheorologicis. A meteorok finom gőzökből és kipárolgásokból keletkezett, tökéletlenül keveredett testek. A kigőzölgéseket Aristoteles szerint határozza meg. A meteorok vagy a levegőégben, vagy a föld belsejében keletkeznek; az üreges helyeken beszorult halitusok okai a földrengésnek. Keletkeznek ezenkívül vízben is, innen van, hogy némely víz édes, sós, timsós stb. Vannak tüzes meteorok is, pl. a hullócsillagok. A mennydörgés a felhő erőszakos szétszakításából keletkező zaj. A villám mozgás, vagy ütődés következtében meggyulladt kipárolgás. A villám hatásai: A zsákot sértetlenül hagyva a benne levő aranyat, ezüstöt összetöri, ugyanúgy a húson ártalmatlanul hatol át és csak a csontot töri össze. Oka valószínűleg az, hogy gyors mozgásában a ritkább anyagon nagyon könnyen áthatol. Ha a hordót széttöri, a bor nem folyik el. Nyilván valami ragadós anyagot hoz magával, mely a bort egy darabig összetartja. Ezt azonban már mintha ő is hihetelennek tartaná (talán csak konvencióból közli), hivatkozik

[9] RMK II. 935. — Z. 1659. 1.
[10] A kép *Szentpétery* i. m.-ban is megjelent, 96. l.

forrására, Albertus Magnusra: „ut Albertus Magnus Tract. de tonitru refert". Leégeti a hajat a bőr sérelme nélkül, méreggel fertőz, viszont a mérget kitisztítja. Hogy télen nincs villámlás, annak az az oka, hogy meleg kipárolgások csak nyáron szállnak fel a földről. Az üstökös hosszú idő alatt összegyűlt gőz és kipárolgás, s ha nem is közvetlenül, de influenciájával rosszat okoz.

A szivárványról már elfogadhatóbban tárgyal. „Iris est arcus multicolor in nube rorida, opaca, et concava, ex reflexione solarium radiorum apparens." De nem igazi színek ezek, hanem csak látszólagosak, az igazi színek a négy főminőség (meleg, hideg, száraz, nedves) keveredéséből állnak elő. A felhő sűrű gőz, melyet a csillagok ereje szív ki a földből. Ez a gőz a magasban hőjét elveszti s megsűrűsödik; színe egyrészt sűrűségétől, másrészt a fény hőfokától függ. Ha a hideg miatt annyira összesűrűsödik, hogy nagyobb lesz a súlya, mint az ugyanolyan kiterjedésű levegőnek, leesik. Az állítólagos tej- és véreső már tudományosan igyekszik magyarázni: fehér vagy fekete föld gőzeiből keletkezett felhőből estek. Szükségesnek tartja itt még az esőnek egy-két előjelét is megemlíteni, pl. ha a kelő nap szokatlanul nagynak látszik. A részletekre vonatkozólag Pliniushoz utasítja az olvasót pontos helymegjelöléssel: Plin. 18. natur. Histor. c. 35. A köd a felhő esőalkotásra alkalmatlan részeiből keletkezik, a hó pedig a hideg behatására a még esővé nem alakult felhőből. A hideg egyébként több dologban okoz fehérséget s nem csodálatos, hogy a magas hegyekben lakó embereknek az arca fehérebb. A méz is vapor, melyhez a föld és növények kipárolgása keveredett. A tenger sós ízét égett kipárolgás okozza. A tenger egy német mérföldnél nem mélyebb. Az apály-dagály oka a hold. Sok forrás a tengerből kapja vizét. A szél a Szentírás szerint az Isten tárházából jön, és méltán tanítja ezt így, mivel igen nehéz dolog a szél eredetét megállapítani. Lényegében hideg, száraz, földi kipárolgás, melyet a nap, vagy más valami felmelegít. Anyaga ugyanaz, mint a villámé. A fölmelegedett exhalatio melegénél fogva felemelkedik, egész a levegőég második régiójáig, ott visszanyerve hidegségét és súlyát, nagy erővel lezúdul, így keletkezik a szél. Három kevésbbé érdekes tételcsoport szerepel még a fizikai részben: De ortu et interitu, De elementis (4 elem van, ezek egymásba átalakulhatnak), és De anima. Végül pedig metafizikai tételekkel fejezi be könyvét.

Általában az egész erősen a klasszikus vágányokon halad, s ha itt-ott már egy-egy modernebb experimentális érvelés is felbukkan, a hagyományoktól megkötött elme nem nagyon tud vele mit kezdeni. Világképe még ptolemaeusi. Ez nem meglepő. Igaz, már több mint száz éve, hogy Kopernikus közzétette eredményeit (1531 ill. 1543), de viszont nem rég dúltak még Galilei tételei körül a harcok. A Dialogo di Galileo Galilei 1632-ben jelenik meg, s az ősz tudós 1633-ban esküvel kénytelen tanait visszavonni, melyekre akkor még nincs döntő bizonyítéka. Különben a kor nem egy jeles tudósa, mint Tycho de Brache (1546—1601), Justus Lipsius (1547—1606), Verulami Bacon (1561—1626) is ellenkező nézetet vallott. Tycho de Brache szerint például a bolygók a Nap körül keringenek ugyan, de aztán a Nap a bolygókkal együtt a Föld körül kering.[11] Igy próbálta Kopernikus elméletét a Szentírással egyeztetni. Bacon egyenesen kigúnyolja Kopernikust, mert fölöslegesnek tartja, hogy az ember a szemmel látható dolgok fölött spekulációkba bocsátkozzék.[12]

A jezsuita rend 1593-ban kötelezi tagjait Szent Tamás követésére, aki szintén a prolemaeusi világkép alapján áll. Aquaviva generális 1614-ben figyelmezteti Scheinert, a rend híres csillagászát, hogy ne fogadja el a világképre vonatkozó új elméleteket.[13] Kepler felfogása egy-két tekintetben még szintén bizonyításra várt, például ő nem ismeri még a tehetetlenség teljes törvényét, s a Nap mágneses erejéről beszél.[14]

Az üstökösökről még széltében bizonytalanul vélekednek. Galilei Il Saggiatore c. művében a holdudvarokhoz hasonlóan optikai tüneményeknek és nem

[11] *Czógler* i. m. 174. k. l.
[12] U. o. 136. l.
[13] *Dukr:* Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge, II/2. k. 437. l.
[14] *Czógler* i. m. 157. k. l.

égitesteknek tartja,[15] Kepler szerint pedig az égi levegő magától szüli az üstökösöket.[16] Ami a szivárványt illeti, Kepler sugártöréssel foglalkozó munkája 1604-ben jelenik meg. (A fényt természetesen Kepler is anyagnak tartja),[17] s ugyancsak akkortájt állítja fel Snell sugártörési törvényét.[18] A szél kérdésében való bizonytalanság szintén érthető, a légnyomás törvényeivel Galilei kezd foglalkozni, s csak Torricelli jut eredményre.[19]

5. Még egy tézis-könyvet találunk korszakunk kiadványai között: *Tatay Ferenc* bölcsészdoktor, a Seminarium Rubrorum növendékének könyve: *Theses theologicae de incarnatione* (1661).[20] A vitán *Wais Kristóf*[21] elnökölt. Szokásos tételfelsorolás, helyenként némi skolasztikus szubtilitásokkal, mint például a 20. tételben: vajjon Szent Pálnak Krisztusról mondott szavaiból (formam Servi accipiens) következik-e, hogy Krisztus, mint ember igazi szolga volt?

Promóciós kiadványok.

Szokás volt az egyetem életében, hogy a baccalaureusi vagy magisteri avatások alkalmával a helybeli középiskola két felső osztályának a növendékei: a poéták és a rétorok könyvecskét adtak ki a felavatottak tiszteletére. Olykor pedig egy-egy promoveáltat tiszteltek meg évfolyamtársai ilyen munkával, sőt az is előfordult, hogy valamelyik felavatott ajánlott föl társainak egy kiadványt. A szerzőség kérdését nehéz e munkáknál eldönteni. A címlapon rendszerint ott szerepel a promoveáltak professzorának a neve, ha pedig a könyv verseket, beszédeket tartalmaz, azoknak a végén is mindig találkozunk egy vagy több diák nevével, a legvalószínűbbnek mégis azt kell tartanunk, hogy a poéták és rétorok osztálya, illetőleg a condiscipulusok, évfolyamtársak is a maguk tanárának szerzeményét adták elő. Arra is látunk példát, hogy ugyanaz a munka, ugyanabban az évben más cím és másnak szóló ajánlás kíséretében kétszer is megjelenik.

1. Nagyszombatból az első ilyen munka 1652-ből ismeretes: *Decas Orationum.*[22] E kis könyvecske beszédgyüjtemény, tíz beszédet tartalmaz.

Az első beszéd szerint az elmúlt évben kidolgozott beszédeik közül a tíz legjobbat ajánlják fel. Ennél a műnél tehát esetleg joggal tekinthetjük szerzőknek magukat a rétorokat? A rétori osztály tanára ebben az évben *Tallat János.*[23]

[15] U. o. 101. l.
[16] U. o. 165. l.
[17] U. o. 158. sk. ll.
[18] U. o. 179. l.
[19] U. o. 204. l.
[20] RMK II. 973. — Z. 1661. 4.
[21] Weiss (Wais) Kristóf (1616—1682) 1632-ben lépett a rendbe, gimnáziumi, majd egyetemi tanár. Bécsben és Grácban is működött. Dogmatikai, filozófiai műveket és szindarabokat is írt. *(Sommervogel* i. m. IX. k. 1035—6. l.)
[22] RMK II. 775. — Z. 1652. 1.
[23] *Horváth Zoltán:* A nagyszombati kat. érseki főgimnázium története. A nagyszombati kat. érs. főgimn. értesítője 1894—95. Nagyszombat, 1895, 96. l. Tallat János (1618 Karinthia —1689 Klagenfurt) 1639-ben lépett a rendbe, tanárkodással foglalkozott. Ciceróról írt munkája ismeretes. *Sommervogel* i. m.)

A filozófusok papok, királyok, bizonyítgatja a beszéd nagy lendülettel, tehát nem kell csodálkoznotok, hogy tizeddel és adóval járulunk elétek. Ha magát a dolgot nézitek, csekélyke, de nagyobb lesz, ha érzéseinket s még nagyobb, ha a ti dicsőséges triumphustokat tekintitek.

A következő beszéd Szent Katalinról, a rétorok és filozófusok védőszentjéről szól, ezért nagyon tanulságos. Azt az ideált rajzolja, amelyet a jezsuita nevelők állítottak eléjük.

Dilemmával kezdődik a beszéd. Ha beszél, nem azt mondják-e, hogy merész dolog gyermeknek ilyen témába fogni, ha pedig hallgat, méltán bélyegzik meg társai, mint neveletlent. Ismeri tehát már az „inurbanitatis macula"-t is, mely ellen a jezsuita kollégiumok gondosan küzdöttek. A beszéd témáját a Catharina név három „a" betűjéből meríti, mely a szentet vértanuságában, szüzességében és bölcseségében eltöltő szeretetet, amort jelképezi. Ha ennek a három erénynek állítunk emléket, az a mi érzéseinkben értékesebb lesz a Nilus melletti piramisoknál. Ez a példája, illetőleg képe jellemző az egész beszédre, de jellemző a könyv, sőt a többi könyvek gondolkozására is. Mindenütt antik képek, példák vonulnak fel előttünk, ezek láthatólag már nagyon hozzátartoznak az iskolai élet és a tudós mű díszleteihez, de nem mulasztják el sehol kiemelni, hogy vannak ezeknél értékesebb és jelentősebb személyek, jellemek, dolgok stb., amelyeket a kereszténység termelt ki.

Vasba öltözött talán — veti fel a beszéd a kérdést —, hogy a hóhérok kínzását kibírta? Nem, de vas volt, acél volt a lelke, a héroszok szelleme költözött belé, s győzött a tyrannuson. Nagyon szemléletesen, drámailag megjelenítve festi a jelenetet, mikor a szűzet odavezetik a bálvány elé, melyben isteni csak annyi volt, hogy Polykleitos, vagy Praxiteles kezének alkotása. Most — kiált fel a szónok —, most nyílik meg a te erényednek küzdőtere. „Heroico incessu" lép Katalin a császár elé, ahol a kor írásműveiben gyakorta alkalmazott sztereotip jelenet játszódik le: a mártír igazának fölényes tudatában a császárt is meg akarja téríteni, a császár pedig ígéretekkel próbálja jobb belátásra bírni. De mikor látja, hogy hiába, feldühödik: "Inardescit vultus, caperatur frons, arriguntur capilli, cuspidantur supercilia, livescunt labia, colliduntur dentes, acceleratur gressus, tremiscunt artus, spumat os, fulgurant oculi, tonat lingua, fulminat manus" festi le a haragot az egész jelenet eleven, vizuális ábrázolásához illő módon a kor stílusának szokásos eszközeivel. Bármivel fenyegetőzik a császár, nem ijed meg a szűz, tudja, hogy a kínzóeszközök mind csak pillanatnyi fájdalmat okoznak, s ezzel az örök kínoktól éppenséggel megszabadítanak; a keresztény számára mindez csak az égi Capitoliumra vezető triumphus diadalkocsija, ezzel diadalmaskodik királyok és tyrannusok felett. Csodálatos bölcseséggel vág vissza a császár minden ajánlatára, feleletére a Sapientissima Heroina. Látszik, hogy a beszéd azt akarja bemutatni: milyen fölényesen diadalmaskodik a természetfeletti keresztény életszemlélet minden tisztán emberi megfontolás felett; hogy a világ szépségei, kincsei felett van egy másik világ, igazi értékekkel, a világ kínzása csak út az igazi értékek világába: ez a bölcsnek és hőrosznak minden emberi gondolkodáson felülemelkedő diadalmas világnézete.

A csodálkozó nézők — folytatja tovább — könnyen Venusnak, Pallasnak, Junónak tarthatták volna, csupán szépsége miatt. Szemléletesen leírja szemének, arcának, nyakának báját, kezének, ajkának, fogának, hajának szépségét, de ezek sem akkor voltak csodálatosak — fűzi hozzá —, mikor a császárnak megtetszettek, hanem midőn a kínzás által Krisztus számára szentelődtek és elpusztultak. Ezután a vértanuság leírása következik, közben a szépségről és szeretetről hallunk, platonikus fogalmazásban. A tiszta szeretet nyilai a bölcseség, ékesszólás és erény, ezt csak a bölcsek látják meg.

A következőkben affabilitását, társalgásbeli nyájasságát dicsőíti a beszéd: azt gondolnád talán, hogy műveletlen volt, az emberektől idegenkedő; „Humanitatis omnis expers? hominum allocutionem et consortium torviori *semper* vultu declinans?" Távolról sem! Mást tapasztalt a császárnő, mikor börtönében meglátogatta, mást az őrei, s mást az ötven filozófus, akiket vitatkozni küldtek hozzá. Nagyobb értékű volt ez a nyájasság, mint Orpheus, Amphion, Arion, Deucalion, Prometheus csodás tettei. — Fogunk még máskor is ehhez hasoló gondolatokra találni. A jezsuita nevelés nagyon is tisztában volt azzal, hogy

nemesi ifjakat nevelnek, akik később majd a magyar élet hordozói lesznek. Tudták, hogy vallásos alapokat kell adni a neveléshez, de ennek a vallásos alapnak a célja az volt, hogy az emberélet hősei, a héroszok tudjanak kifejlődni rajta. Józan vallásosság volt ez, józan ideál, mely nem kificamodott mozdulatokkal tekintett az égre, hanem azzal a tudattal, hogy a földön élünk, de égi küldetéssel. Az ideál nem a világtól elvonult aszkéta, hanem az udvari ember.

Katalin testéből — folytatja a beszéd — vértanuságakor vér helyett tej folyt. Járuljatok rétorok, ti is ehhez a forráshoz, szívjatok erényt, bátorságot, tisztaságot, udvariasságot magatokba, hogy ti is triumfáló héroszok legyetek.

A következő beszéd hangulatos karácsonyesti elmélkedés, néha igazán mesteri fokozású gondolatritmussal. Sajnos, a könyv hiányos, így ez a beszéd vége és a következőnek az eleje nincs meg benne. Kezdete hasonló az előbbihez, két és fél lapon keresztül egymást érik a szónoki kérdések, hogy beszéljen-e ezen az estén. A betlehemi istállónál természetesen nem mulasztja el a mitológikus hasonlatot; a mi Herkulesünk nemcsak a betlehemi istállót tisztította ki, hanem szívünk istállóját is, melyben az irígység kutyája, a fösvénység farkasa és a hét főbűn egyéb vadállata ütött tanyát.

Evangélista szent Jánosról szól a következő beszéd, békéért könyörög a háború és eretnekség zivataraiban Germania, az Imperium Romanum és Ferdinánd császár számára, érdekesen, Magyarországot nem említi. Az aláírások szerint egy osztrák nemes, egy tót, és két magyar nemes csinálták a beszédet.[24]

Az ötödik és hatodik beszéd drámai keretek között játszódik le. Krisztus megszemélyesített élete a kereszthalál után pörbeidézi a halált. Ez a keret, Krisztust „longe divinior Hercules"-nek nevezve. Az első rész a halál beszéde az élet ellen. Nekem jogom van minden emberhez, mondja, ezt a Szentírás biztosítja, tehát Krisztus nem öltheti fel a halhatatlanságot. Az élet ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy vakság Krisztusban csak embert látni s az Istent észre sem venni. Végül a Sententia Judicis az életnek ad igazat.

Hasonló a következő három beszéd is. A poézis, a história és a retorika versenyeznek egymással az elsőségért, mint Venus, Pallas és Juno az aranyalmáért. A sententia judicis az, hogy a pálma a retorikáé. Ez a forrás, ahonnan a másik kettőnek is minden szépsége fakad, s ez a tenger, ahová minden vissza is ömlik.

Tagadhatatlanul retorikus korszak ez. A férfi életének elragadó sikere, a szellem alkotásának gyönyörű, értéket adó dísze a retorika, a pátosz. Egyik előbbi beszéd is említette már, hogy az alsóbb emberek társadalmi emelkedésének két útja van: „Arte vel Marte". Ime, a szellem a fegyver mellé emelkedett, s ez a beszéd Ciceróról, mint a szónokok Phaenixéről beszél. Phaenix Achiles mestere volt a fegyverforgatásban; a fegyverforgatás mellett már itt egy másik, újabb, de azzal egyenrangú, ugyancsak Phaenixet igénylő mesterség, az Ars, a tudomány.

A tizedik beszéd tárgya Szűz Mária mennybemenetele. A mennybe fölvitt Szent Szűz a Paradicsomba átültetett rózsa, kezdi mindjárt a címben hasonlattal, s az egész tele hasonlatokkal, klasszikus párhuzamokkal. Példaképen idézzük egy mondatát, mely az egész könyv stílusára is nagyon jellemző. A Szentírásból vett szavakkal kezdődik, s rögtön utána klasszikus képekbe csap át: „Surge, propera, e terris ad prona meritis tuis astra evola non superstitiose Persei vector Pegase, sed candida Verbi incarnati portatrix nubes, quae recens natum Dei agnum, cruentis infanticidae lupi faucibus eripuisti. Teletűzdeli beszédét ókori regékből vett képekkel, hasonlatokkal, párhuzamokkal, mert szépeknek, értékeseknek, az emberi élet nagy megnyilvánulásainak tartja őket, de minden hasonlat fölött ott lebeg a diadalmas világnézet „quanto magis" kötőszava: ezt vitte végbe az antik hérosz, a természetes ember — erre képes az athleta Christi, a természetfeletti ember. A renaissance korszaka után vagyunk, amely megtalálta és az európai ember szeme előtt varázsosan megcsillogtatta az antik kor szépségideáljait, a földi szépséget

[24] „Joannes Francisc. Wolf Nobilis Viennensis Austriacus. Martinus Vizochany Nobi: Hungarus ex Viszochan. Joannes Aloysius Koprelca slavus zeniciensis. Joannes Horváth Nobilis Hungarus Tyrnaviensis."

és nagyságot. Szépnek látja ezt a beszédet is — de kevésnek. Hőseit antik kosztümökbe öltözteti: külső megjelenésében a „miles gloriosus" (előfordul ez a kifejezés a beszédekben, nem a plautusi humoros értelemben) nagyra értékelt alakja áll előttünk, de belső magatartásában a miles Christire ismerünk. Jezsuita barokk vonás ez, propaganda. Mindazzal, amit a kor embre szépnek, nagynak lát, megragadni lelkét, felhasználni mindezt fogódzónak, hogy ennek segítségével felemelhesse az örök értékek világába.

2. Az első nem jezsuita teológiai doktort, *Obostrenicz Jakab* pálos szerzetest 1654-ben avatják doktorrá. A promóciós kiadvány címe: *Sidus novum*. A promoveáló professzor *Toposs Ferenc*.[25] Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárban Toposs Ferenc neve alatt említi a művet, utána ugyanígy Szinnyei is.[26] A rétori osztály vezetője abban az évben Cruxilla János.[27]

A könyvecskében dicsőítő vers és próza váltogatja egymást, a címben említett csillag-hasonlat kiaknázásával. A dagályos lelkesedés jelzői közül is kiérezhető, hogy benső meggyőződésében is nagy dolognak tartja ezt a doktoravatást. Talán a minap a napfogyatkozás is azért történt, hogy Phoebus kipróbálja, te magad nem vagy-e elég a világ megvilágosítására — érkezik el a fortissimóhoz a csillaghasonlatban. A következő versben a renaissance emberének ideálját hirdeti: A fényességet, a hírnevet nemcsak haditettek adják, hanem a tudomány is, a docta virtus. Micsoda munkát nem képesek az emberek a tudós hírnévért vállalni! Téged is mire nem ösztönzött a fénynek szent éhsége, hogy a teológusok héroszai közé jussál! A hősi dísz, a decus Heroicum nem a bíborban, nem az aranyos mennyezet alatt található meg, annak megszerzése sokkal nagyobb fáradságba kerül. Ha ezt az istenek ingyen adnák, nem lenne semmi, amit magunknak tarthatnánk fenn. Te ezért megdolgoztál, s bebizonyítottad, hogy a héroszi „virtù" ott lakik a magyar szívekben. Tudásoddal, munkáddal versenyre kelsz a rómaiakkal, sőt talán le is győzöd őket!

A humanizmus levegője árad felénk ezekből a sorokból, a decus, a honor, a tudományos munka dícsérete. De egyszerre csak a renaissance díszletei között új hang, új tartalom jelentkezik: Hiábavaló mindez az antik pátosz, hírnév, szellemetek szárnyalása, ha lelketek a porban marad:

Frustra citato scanditis impetu
In tecta honoris, celsaque nobilis
Odaea virtutis, sequacem
Ingenij trahitis catenam!

Si vos prophano sordida pulvere
Fors vitiorum detinet area,
Vel pigra curarum tumultu
Mens resides male tardat alas.

Figyelmezteti ez mindazokat, akik utánad jönnek, — mondja —, hogy mely úton kell haladniok, ha azt akarják, hogy a te fényed folytatást, növekvést találjon, hogy ez a földdarab újra elnyerhesse a diva Pannonia elnevezést. Felsorolja az új csillag erénykíséretét, melyért nem vár jutalmat a földön, hiszen tudja, hogy az ég hazája, jutalma, koronája. A dícséretből csak annyit kíván, amennyi szükséges, hogy világoskodjék Isten és az emberek előtt. Ez a gondolat már a renaissancetól megtermékenyített középkoré, az ember már a földön is fényeskedni akar. E csillag sohasem homályosul el, a bölcseség dísze halhatatlan. Nem árt ennek a sötétség, a sors szeszélye, nem ismeri a szomorúságot,

[25] RMK II. 808. — Z. 1654. 3.
[26] i. m. XIV. k. 304. l.
[27] Cruxilla János (1622 Tulmirini, Illyria—1684 Klagenfurt) 1639-ben lép a rendbe, tanár, püspökök gyóntatója. Filozófiai és címük után ítélve panegirikus műveket írt. (*Sommervogel* i. m. II. k. 1708. l)

csak a derűt, nincs ott zavar, ahol ez uralkodik. „Beatum hinc Imperium in quo vel Philosophi regnant, vel reges philosophantur." A filozófiánál azonban szentebb dolog a teológia. Ez a legnagyobb magaslat, ahová halandó eljuthat. „Huc qui pervenit, non Plato solum, sed et humana sors jubet quiescere." Erre a csúcsra jutottál el te a mai napon, s kéri a magyar, hogy sugároztasd reá ragyogásod. Ezen a csúcson nem árt neki semmi; jég, eső, villám, csel, irígység, sőt ezek csak még fényesebbé teszik ragyogásodat az égi theátrumban.

Az utolsó sorok nagy színpadi képet tárnak elénk: Suada, a retorika múzsája felszólítja Calliopét, a történetírás múzsáját, hogy e fényes eseményt hozza tudtára az egész földnek, hadd tudja meg ezt az „audax Pannon", a Kelet, a Nyugat és a sarkvidék! Meg is történik: „Aggratulantur laetae Pannonibus conterminae Nationes, tantoque a sydere omnimodam et sibi pollicentur illae felicitatem".

Talán ez a kis munka fejezi ki legjobban azt a szellemi légkört, amelyben a nagyszombati ifjak nevelődtek: az érvényesülésnek, a férfidicsőségnek nemcsak „Marte", hanem „arte" is lehet szolgálni. A tudás erény, virtù, mely magasra emeli az embert, de ezen a magason csak az igazi virtù, a keresztényi erény tud megmaradni. Nemcsak az egyes ember fényét, dicsőségét szolgálja a tudós, hanem a nemzet hírnevét is:

Tu gemma Mundi, sydus amabile!
Sydus diemfer! fax sapientiae!
Orbi refulgens, et decoris
Ignibus Hunniades adornans!

3. 1654-ben *Pongrácz Mihály* ajánl baccalaureussá avatott bátyjának egy könyvet. Pontos címét nem tudjuk, mert a könyv eleje hiányzik, az első lapon már az Epistola Dedicatoria kezdődik.[28]

Ebben kifejti, hogy azért választotta az Aquila clangens címet, mert dicső családjukat mindig a sasok, azaz a héroszok lelkülete jellemezte; amint Jupiternek barátja a sas, úgy a Pongrácz vérből származó héroszok is mindig örömére szolgáltak a császároknak és királyoknak. Áttekinti a Pongrácz-család érdemeit, melyekhez most újabb ékesség járult. A nemes származás dícséretet érdemel, de az erény sokkal inkább. Saját fáradozásukkal azok érték el a dicsőség csúcsát, akiket Isten segítségével az erény emelt a magasba, „quos aequus amavit Jupiter, atque ardens evexit ad aethera virtus".

Verses formában írt „Levelek"-ből áll ez a könyvecske, s minden levél végén egy-két tanulságot szed össze prózában. Például az első levél (Deliberatio) végén: „Pronum est e gaudiorum fastigio in moerorum labi profundum". Vagy: „Serva naturae leges, et bellissime valebis".

Maguk a levelek Krisztus szenvedéstörténete köré fonódnak. Az utolsó, 13. levél „Ad Matrem Virginem". A barokk misztika szentimentális jegyes-képei jelentkeznek ebben a versben. A végén Krisztus sírfeliratát közli, két lapon át, szubjektív, lírai hangon.

Befejezésül a testvére számára készít egy epitáfiumot, „in orbis lamina, hoc est fraterno animo". Ebben a feliratban ismétli az ajánlásban elmondottakat: mindazt a fényt, amit származása adott számára, kiérdemelte erényével és tudásával.

4. 1655-ben a teológiai fakultás baccalaureusait ajándékozzák meg a poéták egy könyvvel, mely az esztergomi érsekek tör-

[28] Aquila clangens. RMK II. 807. a.—Z. nem említi. Hiányzik a címlap és 25—28. lap. Szerzősége bizonytalan. A poétai osztály vezetője Höndl Ferenc, ennek irodalmi működéséről nincsenek adatok. A rétorokat Cruxilla János tanította ebben az évben.

ténetét dolgozza fel: *Archi-Laurus Strigoniensis.*[29] A poéták osztályát ekkor Zeller Márton vezette, talán ő a szerzője.[30]

Ámuljatok el a mi Apollónk csodálandó humanitásán — kezdődik az ajánlás —, aki nem rettent vissza még attól sem, hogy merész Pegazusán az esztergomi várba behatoljon, a ti dicsőségetekre énekelendő. Ugyancsak nemes és dícsérendő kíváncsisággal még az ősök szellemét sem kímélve — „nec ipsis parcens Manibus" — felforgatta a sírokat, átkutatta a romokat, bebolyongta a hegyeket, erdőket, átvizsgálta az oltárokat, kastélyokat, felkutatta a szobrokat, képeket, sőt még a török feljegyzéseket is: „imo ipsas etiam Othomannorum consulere ephemerides". — Munkája meg is érte a fáradozást.

Ne ijesszen meg senkit az így összegyüjtött borostyánnak hat évszázados régisége. Ha mostani időkben meg is tépázta a török villám, attól is csak erősebb lett. — Talán csodálkoztok, hogy új tisztességtekre nem új ajándékot adunk? Igaz, de a régiben is van valami ujság. Atyáitok, őseitek vonulnak itt fel előttetek, s ez kedves azok számára, akiknek szívében kegyelet lakozik. Egytől félünk csak — fejezi be az ajánló sorokat a humanista írók szokásos szerénykedésével —, hogy nem elég művészettel állítottuk össze munkánkat, de talán az anyag pótolni fogja a forma hiányait, ellentétben az általános szokással, hogy a forma tökéletesíti a tárgyat.

Szempontját műfaja határozza meg. Sorban halad az érsekek szerint, mindegyiknek egy-egy elogiumot, dicsőítő feliratot szentelve. Rövidebben-hosszabban tagolt sorokban írja le mondanivalóját. Más könyvekben is találkozunk ilyen nyomtatásmóddal, talán nem tévedünk, ha e szimmetrikusan elrendezett sorokban a barokk formaérzéket látjuk meg. Ugyanazt, melyre Zolnai Csokonai verseinél mutatott rá, aki valósággal rokokó játékot űz a szemnek szóló sor-tipografizálással.[31]

A jezsuita nevelők történeti felfogásának jellegzetes dokumentuma ez a kis könyvecske. Célja nem a történelem, hanem az okulás, tanulság, példa. Szorgalmas gyüjtögetéssel szedi össze az adatokat, és saját célja érdekében kiválogatva használja fel azokat, egyként fontosnak tartva egy-egy érsek politikai szereplésének és egy száskajárásnak megemlítését. Az érsekekről „vagy jót, vagy semmit", az egyház e magasan álló férfiúinak hibáit káros és fölösleges volna az ifjúság előtt kiteregetni. A királyok viszont már két csoportra oszlanak: jó és rossz királyok. A jóság kritériuma az egyházias szellem. Az erkölcseiben feddhetetlen király hozza meg az országnak a boldog, a rossz király a keserű napokat. Nem a Fortuna, a vak sors irányítja az országok sorsát: a bölcs és erényes király kiérdemli országa számára Isten áldását, a rossz király és romlott alattvalók pedig büntetést. A király természetesen Istentől kapja hatalmát, "a quo omnis est potestas". Felfogása aulikus, vallásilag pedig egyáltalán nem mondható toleránsnak. Aulikus gondolkodására jó példa, az az aforizma, melyet Kun László morvamezei csatájának említése után olvashatunk:

„Quaerite Thei-ologi, quaenam Sapientia vera est?
Est vere sapiens, qui sapit Austriacis".

Az érsek legfontosabb szerepe a királyok koronázása — a Szentkoronával, melyet a pápa küldött! —, és a tanácsadás a királynak. Legyenek ezért mindenek előtt bölcsek, de dicsőségüket növelik, ha hadierényekkel is ékeskednek. Az ország szekere akkor megy a legjobb úton, ha azt bölcs főpap és vallásos király irányítja.

Bevégezvén egy-egy érsekről mondanivalóját, disztichonokban foglalja

[29] RMK II. 834. — Z. 1655. 4.

[30] Sommervogel s utána Szinnyei is ilyen megfontolás alapján neki tulajdonítja a művet. (*Sommervogel* i. m. XIV. k. 1775. l.) Zeller Márton (1629 Kolozsvár—1663 Nagyszombat) 1646-ban lépett a rendbe. Protestánsokat térít, később filozófia-tanár. (XVIII. k. 1486—7. l., *Szinnyei* i. m.)

[31] *Zolnai Béla:* A látható nyelv. (Minerva, 1926. 42. l.) Csokonai: Reményhez c. versét veszi példának.

össze a tanulságot, főkép az ünnepeltekhez intézve. Az ember és az ország sorsának intézője, irányítója a bölcseség, a Sapientia, de a Theologia még ezt is meg kell , hogy előzze. Az ideál a bölcs ember, a sapiens, de a bölcseség nem tisztán tudományok foglalata és értékesítése, hanem pietás, jámborság is; akiben ez a kettősarcú Sapientia megvan, az a legjobb tanácsadó az ország kormányzásában. A Sapientia megköveteli, hogy az uralkodó, s egyáltalán mindenki, aki vezető helyen van, erőskezű legyen, mint Kutasi prímás erőskezű volt az eretnekekkel szemben. De az egyéni élet helyes megoldásához is a Sapientia segíti az embert, ez adja a fölényes, a Fortunán és a sorscsapásokon mosolygó, azt saját javára fordító világnézetet. A Sapientia biztosítja az embernek a borostyánt és a hírnevet, bár e kettő elérése ugyancsak fáradságos munkába kerül. De ha elérte, az igazi bölcs már csak nevet az irigység ellene irányuló erőlködésén. A hatalom, gazdagság eltűnhet, de a bölcseség sohasem. A bölcs igyekszik, hogy neki minél több ember lekötelezettje legyen, mert tudja, hogy aki önző módon csak sajátmagáé akar lenni, sajátmagáé sem lehet. De ha kell, egyéni érdekét félretéve saját vérével írja meg dicsőítő iratát, mint Szalkai prímás a mohácsi csatamezőn.

5. Szent István magyar király királyi koronáját és Szent István első vértanu filozófiai koronáját ajánlják fel a rétorok 1662-ben a bölcsész-magisztereknek: *Corona sopho basilica*...[32] A rétorok tanára ebben az évben *Cseke István*, a művet neki tulajdoníthatjuk.[33]

A filozófusok erényeik által királyok lettek — olvassuk az ajánlásban —, országuk az élet, királyi udvaruk a lelkük, erényeik az udvari nép, trónjuk a bátorság, jogaruk az okosság, kardjuk az igazságosság, kormányuk a mértékletesség. De vértanu is a filozófus, hiszen életét eltékozolja az igazság keresésében, s a kiömlő vérrel felér a verejték.

Az első fejezet Attila halálával kezdődik és Szent István születéséről szól. A második fejezetben neveltetéséről olvasunk. Géza szövetséget kötött az égiekkel, hogy őt Isten fiúgyermekkel fogja boldoggá tenni, a fiúgyermek pedig majd Magyarországot adja az Istennek: „Ex Ungariae Regno, faceret regnum Dei". Tehát Szent István országa ekkor még regnum Dei, s nem regnum Marianum. A keresztény Achilles Chironja (nevelője) Szent Adalbert, ő vezeti be a tudományokba és erényekbe a fogékony tanítványt. A következő fejezetben dícséri Szent Istvánt, hogy Salamon példájára a szomszédos fejedelmekkel békét köt, mert így a külső segítség ellenmérgével lehet a belső betegségeket féken tartani. Klasszikus hasonlatokkal magasztalja térítő tevékenységét, amellyel a szkíta pásztorokból keresztény juhokat varázsol. Felkelnek ugyan a király ellen Pannónia törpe gígászai, de a Princeps, aki a békében Salamon, a harcban Dávid, fegyverrel szerez érvényt az igazságnak és az igazságosságnak, ha szépszóval nem lehet, s akik nem akartak a királynak mint atyának hódolni, azok most kénytelenek elismerni a győzőben az urat. Örök tanulság: a király ellen támadókat az Isten, az Isten ellen támadókat a király megbünteti. A pannon Herkules a hűtlenséget és a barbárságot az Isteni Ige tüzével és karddal irtja ki. A hűség dicsőségére és a szkíta hazaárulás gyalázatára örök emléket állít Szent Márton monostorában. Figyelmeztessen ez, akár katolikus, akár eretnek vagy: hadizsákmány leszel, ha a király ellen törsz, s a hazaárulás vétkét saját véreddel fogod lemosni.

Papokat hív be a szent király, hogy a pannonok vadságát emberségre (humanitásra), a babonáját vallásra változtassák. Megkezdődik a nagy vadászat a pannon vadak megszelidítésére, a lélek héroszai megkezdik a munkát. Az eredmény csodálatos. Vadállatokban gazdag Pannónia! hiába szelidíted a vadálla-

[32] RMK II. 995. — Z. 1662. 8.

[33] Igy Szabó Károly, Sommervogel és Szinnyei. Cseke István (1608—1679) 20 éves korában lépett a rendbe, tanítással, lelkészkedéssel foglalkozott. Ezen és az alább ismertetendő munkáján kívül még egy történeti munkát is írt. (*Sommervogel* i. m. II. k. 1715—6. l., *Szinnyei* i. m. II. k. 241. l.)

tok erkölcseit — mondja a prófétáktól kölcsönzött képen —, míg a kígyók süketségét ki nem gyógyítod. Ne remélj addig boldogságot, míg azokat a papokat akarod kiüldözni, akiket Szent István hívott be.

Szent István működése nyomán nagy metamorfózison ment át Magyarország:

„Ferox olim, nunc humana:
Barbara, et Christiana
Superstitionis, et religionis princeps
Catholicae fidei ruina, ac tutela".

Különös szeretettel viseltetett a király a Szent Szűz iránt, s ismervén alattvalóit, Mária képét vésette a pénzekre, hogy a pénz szeretete felkeltse bennük Mária szeretetét. Felszólítja a magyarokat a fejezet végén, hogy szeressék Máriát. A Regnum Marianum kifejezést nem olvassuk itt sem.

Szerette a szegényeket is, s bár azok visszaéltek jóságával, ő megbocsátott nekik, tudta, hogy úgyis gyakrabban fosztják ki a királyok a szegényeket, mint a szegények a királyokat. — Halála előtt összehívja az előkelőket, lelkükre köti a hit és az igazságosság megtartását, s mindenkit és mindent (nem az országot) Máriának ajánl fel. Végrendelete a magyarok számára: a hitet tartsák meg, Máriát tiszteljék, úgyszintén az egyházi tekintélyt is.

Stílusa telve a szokásos szójátékokkal, képekkel, hasonlatokkal. Pl. szójáték: Szent István Istennek adja (tradit) az országot, „Quae si proditio est, meretur rotam, Sed canonizationis". (Rota = római egyházi bíróság; a kerékbetörésre és a szenttéavatási pörre gondol.) A mű második részében Szent István első vértanuról közöl egy poémát, hexameterekben. vergiliusi kezdettel.

6. 1663-ból is fennmaradt egy magisteravatásra készült könyvecske: Symbolum Philosophicum.[34] Szerzőjének ugyancsak Cseke Istvánt gondolhatjuk.

Pannónia Athenaeumában éppen ünnepi játékok folytak — kezdi klaszszikus képekkel az ajánlást —, különféle versengések tették zajossá a Lycaeumot: a szabad művészetek fejedelmeit avatták, midőn elterjedt a hír, hogy a török a szomszédos erődítményeket ostromolja. Pallas Athene, Phronea és Suada tanácskozásra jönnek össze, hogyan lehetne ezt a barbár népséget Európából kiűzni. Annak a két dolognak vagyok az istennője — kezdi Pallas —, mely az európai lelkeket leginkább megosztja mostanában: a tudománynak és a háborúnak. Mindkettő énrám számít, egyik a béke, másik a fegyver szükségességét hangsúlyozva. Menj tehát, Phronea, segítsd boldogsághoz Európát, te pedig, Suada, menj Pannóniába, ahol most a szabad művészetek győzteseit koronázzák, s a nemes múzsák szimbolumával ékesítsd híveimet. Mindkettő engedelmeskedik, egyik elrepül a harci táborba, hogy a győzelem kivívásáig ott maradjon, a másik pedig elmegy a Muzsákhoz, kéri őket: jöjjenek segítségére, hogy együtt dicsérjék a pannóniai Athenaeumban ma avatandó filozófusokat, akiket majd Pallas Athene Pannónia harcmezőire fog rendelni, s akiket a filozófusok jelvényei fognak az ellenségtől megkülönböztetni. Urania és Polymnia csatlakoznak hozzá, s az Athenaeumba éppen akkor érkeznek, mikor Pallasszal élükön bevonulnak az „artificissimum theatrum"-ba a jelöltek a doktoravatáshoz. Urania Pallas felszólítására versben bemutatja a filozófusoknak kijáró ajándékokat. Ezeket a verseket olvashatjuk a könyvben, így a doktori gyűrűről, pileusról, Aristoteles könyvéről, a palliumról, az amplexus philosophicusról és a cathedra philosophicaról. Ezenközben a jelöltek meg is kapják ezeket, s az ünnepség végeztével a múzsák visszatérnek a Parnassusra.

A bemutatott könyvecskék egységes szellemiséget tükröztetnek. Ennek a szellemiségnek alapja a keresztény világnézet, a katolikus vallás. Míg a Hellas napsütéses kék egétől és Róma

[34] RMK II. 1018. — Z. 1663. 1.

ragyogásától elkáprázta tott humanista lélek számára színtelen és hideg lett a kereszténység világa, kisebbértékű a keresztény ember transzcendens világnézete, addig a barokk éppen a renaissance evilági csillogásától elbűvölt keresztény lélek kisebbségi érzésének leküzdésére törekszik. A jezsuita nevelés lelkesen törekszik az antik héroszok világát messze meghaladó keresztény hérosz ideáljának megvalósítására az ifjak lelkében. Az ismertetett egyetemi nyomtatványok jezsuita szerzői is megcsillogtatják a tanítványok előtt a „miles sanctus et virtute mascula" eszményét, a bölcs, erényes és derék férfiút, aki az élet minden vonatkozásában megállja helyét. A történelem héroszaiban is nevelési ideáljukat állítják a jezsuita atyák az ifjak elé: az élet szép megoldását a vallásos, tudományban és fegyverben (arte et Marte) egyaránt járatos egyéniség tudja megtalálni. Az élet legnagyobb értéke az emberérték fényének ragyogása (lépten-nyomon elöbukkan a Phoebus-hasonlat), a héroszi lelkület; a legnagyobb hérosz az, aki önmagát legyőzte, s az erényeket elsajátította. A nemesi származás igazi fényét is az erények adják meg. Fáradságos ez az út, erőt hozzá csak a vallás adhat.

Jellemzője ennek a vallásosságnak a *racionális* elem is; a szentignáci lelkiélet elmebeli megfontolásokra épít. Megtaláljuk azonban az *érzelgősség* elemeit is, amint az Aquila clangens c. munkában láttuk.

Fontos alkateleme ennek az ideálnak a *műveltség* is: tanultságot és jó modort, urbanitást egyaránt belefoglalva ebbe a szóba, hiszen az életbe kikerülő ifjakat nevel. A *tudományok* művelésének hangoztatását új színnek érzik a magyar életben. A diva Pannonia régi elnevezés újjáéledését is a tudománytól várják. Azt vallják, hogy a nemesi cím kötelezi az ifjút a tudomány művelésére, mert így saját munkájával is méltóvá válik a születésével nyert előnyökre.

A magyarság-tudat akár mint renaissance kosztümökben ékeskedő pannon büszkeség, akár mint a pogány által romlás szélére juttatott magyar haza sorsán való aggódás szintén jelentkezik az ideál vonásai között.

E világnézet formai alkotói közül feltünő a fölényes *optimizmus* is. Belejátszik ebbe valószínüleg az a körülmény is, hogy az ifjúság számára készültek ezek a munkák, de mégis meglepő, hogy alig akadunk itt nyomára annak a pesszimisztikus hangulatnak, mely a kor egyéb magyarországi nyomtatványaiból árad felénk. Az új életre kelő Egyház fáradhatatlan munkásainak, a jezsuitáknak fiatalos akarása és lendülete ez.

Államelmélet. Nemzeti szempontból észrevehetjük már a Regnum Marianum eszmekörnek a jelentkezését. Maga a kifejezés nincs még meg, de a Szent Korona körül már villódzik a következő század rézmetszetein áttetsző ragyogás, feltünnek a barokk ember aulikus magatartásának jelei, Szent István alakja és politikája példa lesz a magyar király és a magyar politika számára, melynek szekerét a sapientia praesulis és a religio regum vezeti he-

lyes irányban. A királyban főleg két erénynek kell meglenni: a pietasnak és a iustitianak.[35] Az ekkoriban közkézen forgó és a jezsuiták által is szívesen olvasott spanyol Saavedra és a jezsuita Contzen hangsúlyozzák a kormányzás alapjaként ezt a két erényt.[36] A király hatalma Istentől van, legfőbb hivatása az alattvalók Istenhez vezetése. Szent István hitének megtartása biztosítja fennmaradásunkat, a sok baj oka éppen az eltérés ettől a hittől. Az országra Mária vigyáz. Az állam és az Egyház viszonyában természetesen a legteljesebb együttműködést tartja helyesnek, a pannónok kettős keresztje a Fides és a Regnum összeolvadását jelképezi.

A magatartás mindenütt tökéletesen aulikus. Viszont a királytól is megkívánja, hogy legyenek meg benne a régi magyar királyok erényei.

Történelem. Ezeknek az államelméleti tételeknek illusztrálására szolgál az esztergomi érsekek történetét tárgyaló kis munka, melyről talán nem merészség állítanunk, hogy akármennyire primitív is beosztása és csekély terjedelme, egységes szempont alapján tekinti át a nemzeti történelmet. A történelem illusztrál, bizonyít, célja: követésre méltó példákat állítani az olvasók elé, a vallásos öntudatot ébresztgetni, ébrentartani bennük.

A forrásokra való utalás renaissance hagyományként túlteng minden könyvben a történelmet érintő részeknél: Bonfini, Montanus, Surius, Baronius, Hagek, Ribadeneira nevei fordulnak elő leggyakrabban és természetesen a vallásos művek, ezenkívül rengeteget merítenek középkori példatárakból.[37]

Természettudomány. A renaissanceval kezdődő természettudományos érdeklődésnek a nyomai fellelhetők. A hagyományos skolasztikus alaptól nehezen tudnak elszakadni, bár kétségtelen, hogy iparkodnak tájékozódást szerezni a XVII. században virágzásnak indult természettudományi kutatások eredményeiben is. A természetet mint csodás színpadot, mint monarchiát, a barokk ember lelkesedésével vizsgálják, keresik benne a törvényeket, de főleg a csillagvilág érdekli őket. A ptolemeusi és a kopernikusi világszemlélet határmesgyéjén állnak, a vita még nincs eldöntve, de kétségtelenül hajlanak még a ptolemeusi világkép felé.

Érdekes az állásfoglalás az *asztrológiával* szemben. Vallják, hogy a csillagok és a földi események között összefüggés van, csak azt az egy megszorítást teszik, hogy az embert szabadakaratú tetteiben a csillagok nem befolyásolhatják.

Ami a könyvek *tudományos színvonalát* illeti, talán nyugodtan mondhatjuk, hogy nem maradnak a korabeli általános nívón alul. Az elmaradottság inkább később fog jelentkezni: a század második felében, amikor kitartanak ezeknél a tudományos megálla-

[35] V. ö. Archi-Laurus Strigoniensis.

[36] Saavedra Diego y Faxardo: Idea principiis christiano-politici centum symbolis expressa... 1640. — Contzen: Politicorum Libri Decem, Moguntiae, 1620.

[37] Az Archi-Laurus Strigoniensist sikerrel vetettük össze a Képes Krónikával, Turóczival és Bonfinival, A Corona Sopho Basilicat Bonfinival.

pításoknál, s nem akarnak tudomást venni a közben jelentkező jelentős haladásról.[38]

A műfajokat és a stílust vizsgálva világosan látjuk, hogy valahol az átmeneti korban vagyunk a renaissance és barokk között. Teljes pompájukban itt vannak még a renaissance díszletei és kellékei (antik példák tömkelege, hírnév, szerénykedés, jólértesültség hangsúlyozása, certamen, epitaphium, antik istennök jelennek meg az ünnepségeken stb.), de itt is, ott is kicseng a sorok közül az új világnézet diadalmas „quanto magis" kötőszava. Tavaszt sejtünk, a renaissanceban megtermékenyült középkor új tavaszát. Az alkalmi jelleg, dicsőítő költemény, élő nagyok magasztalása, hódolat: a humanista-barokk költészet kánonjai. Ugyancsak erről árulkodik a sok formai ügyeskedés, művészi játék, parallelizmus, de még érezhetően nem üres bravúr egyik sem, minden retorikájuk mellett is tartalmasak, eröteljesek.

A nyomtatványok *nyelve* latin. Mégpedig a klasszikusokon nevelkedett, tudatos választékosságra törekvő latinság. Olvasásukban sok gondot okoz a legritkábban használatos latin szavak kedvelése, a nem egyszer Horatiusra jellemző szerkesztés stb. Horatius mellett (Sidus novum) Ovidius hatásával találkozunk kimutathatóan, s talán a barokk korban nagyon kedvelt Seneca, vagy általában a stoikusok hatását sejthetjük az „Archi-Laurus" egyik-másik disztichonjában.

Mindez annak bizonysága, hogy a barokk műveltség megérkezett és virágzásnak indult Pázmány fiatal egyetemén. Természetesen most még csak a kezdetnél tartunk, nagyon vékony nemesi és polgári réteg az, mely az ország különböző részeibe szétviszi ezt a műveltséget, ezek közül is a legtöbb lassan elfelejt tudományt, könyvet. Később majd az élet szenvedései, csapásai adnak kezébe újra olvasmányokat: de szinte kizárólag vallásos könyveket.

[38] V. ö. *Serfőző József:* Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVIII. század küzdelmeiben. 23. kk. lap.

Komjáthy Miklós:

Tata és a tatai bencés apátság az Árpádok korában

A magyar falu kialakulásának problémája

A magyar történettudomány tisztázatlan kérdései közé tartozik a magyar községi élet kezdeteinek története. Hogyan indult meg a magyar falvak és városok élete? Az ázsiai puszták vándorai miképen illeszkedtek a szentistváni nagy fordulat során az új életkeretek közé? A XI. századi átalakulásnak jóformán csak politikai vonalai ismeretesek; azok a tények, amelyeknek rendjében a változás tulajdonképen végbement, alig-alig tűnnek elő az adatokban szegény kor gyér emlékeinek világánál. Márpedig az átalakulás döntő mozzanata a mindennapi élet megváltozása volt. Hogyan illeszkedett az itt talált idegen népesség az új magyar életbe s ezt az új életet, az európai formákat hogyan színezték magyarrá az ősi, keletről hozott szokások?

Történettudományunk mai álláspontjáról nézve, túlságosan távolinak tűnik a lehetőség, hogy erre a kérdésre pontos választ tudjunk adni. Az út a valóság megismeréséhez a közösségi élet kezdeti formáinak tisztázásán át vezet. A nagycsaládok, nemzetségek, falvak honfoglaláskori és Árpád-kori életének feltárása, azaz helytörténeti alapvetés szükséges ahhoz, hogy a XI. századi, nagy átalakulást legmélyebb gyökereiig megérthessük. Adat alig van, egybevetésre alkalmas feldolgozás pedig jóformán semmi sincs. Mégis el kell indulnunk a folytonos következtetések és feltevések útján, abban a reményben, hogy a valóságot ezekből az apránként feltárt, porszemnyi részekből egyszer majd a maga egészében is sikerül rekonstruálni. Az alább következő sorok egy északdunántúli mezőváros kialakulását akarják megvilágítani s ezen a kis ponton a gyér adatok segítségével többékevésbbé szilárd alapot teremteni a magyar falu életének kezdeti szakaszát feltáró összehasonlítások számára.[1]

[1] Tata történetére vonatkozó többéves kutatásaim egy kis részletét dolgozza fel ez a tanulmány. Valaha azt reméltem, hogy írott forrásaimat az ásatások tanulságaival egészíthetem ki. A háború azonban és megbízóm, MAGYARY ZOLTÁN tragikus halála, akinek emlékét legyen szabad e helyen is kegyelettel felújítanom, beláthatatlan messzeségbe tolta ennek lehetőségét. Pedig a régmultnak alkalomszerűen előkerült maradványai arra engednek következtetni, hogy az ősi és római idők településének s a honfoglalás- és Árpád-kori falunak rendszeres feltárásától igen komoly eredményeket várhatunk. A helytörténelemnek az írott források alapján megszerkesztett, logikus feltevéseit csak az ásatások valószerűsíthetik. Helytörténeti kutatásaim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy különösen olyan község történetében, mint Tata, ahol forrásaink nagyarányú középkori építkezésekről emlékeznek meg, semmiesetre sem szabad szintézisre törekedni addig, amíg a multnak a föld mélyébe jutott emlékeit rendszeresen fel nem kutatták.

Források Tata alapításáról.

Tata középkori története emlékeinkben szorosan, szinte szétválaszthatatlanul egybefonódik az ottani bencés apátság életével. A mezőváros kialakulásának problémáját csak a bencés monostor alapításával összefüggő kérdések tisztázásán át közelíthetjük meg.

Kevés magyar község dicsekedhetik azzal, mint Tata, hogy keletkezéséről a legrégibb elbeszélő források megemlékeznek. Krónikáink ugyanis, felsorolván a Szent István idejében magyar földre érkezett idegen nemzetségeket, azt írják, hogy elsőnek Deodatus, az apúliai Szent Szeverin grófja jött Magyarországra. Megalapította a tatai monostort, amely — szerintük — azért kapta a Tata nevet, mert Istvánt Szent Adalbert prágai püspök és Deodatus tartotta keresztvíz alá s a király később Deodatust, mint keresztapját tiszteletből tatának nevezte.[2] Az alapító beceneve azután átment az általa alapított monostorra. A krónikás hagyomány tehát a tatai bencés monostor megalapítását az olasz származású Deodatusnak tulajdonítja. Magáról a községről nem szól semmit. Csak jóval később Bonfini említi, hogy a monostor mellett a falu is neki köszöni eredetét.[3]

A régebbi krónikás elbeszélés nyomán készült az az 1263. évi, IV. Béla neve alatt fennmaradt oklevél, amelyet a Tatával foglalkozó történetírók valamennyien felhasználtak, amelyről azonban Szentpétery Imre kimutatta, hogy közönséges, durva hamisítvány;[4] mégpedig, mint egyes adatokból erre következtethetünk, a XV. század elejéről.[5]

[2] Script. Rer. Hung. I. k. 295. l. Lényegtelen különbséggel: Chron. Poson., SRH. II. k. 34. l. *Mügeln Henrik* krónikája (SRH. II. k. 135. l.) „Katha" kolostorról beszél, egyébként elbeszélése megegyezik a többi krónikáéval. L. még SRH. II. k. 62. l. 251. l.

[3] *Bonfini* (Rer. Hung. Decades, edd. C. A. Bel, Lipsiae, 1771) azt írja Deodatusról, hogy „patriis finibus eiectus evaserat et a Geysa duce mirifice observabatur" s hogy Szent István által „semper vernacula *Italorum lingua* praereverenter *Tata*, id est pater salutatus est" „... haud procul a Danubio coenobium fundasset *ac villam* erexisset, nunc quoque id cum iure *Tata* nominatur... (Dec. II. lib. I. 172. l.) *Rohrbacher Miklós* (Tata története, Tata, 1888. 13. l. 1. jgyzt.) szerint összes krónikánk Deodatusról „a Szent István életéről szóló, régibb, úgynevezett kisebb legenda nyomán emlékezik meg". Ennek azonban semmi nyomát sem találtam. Nem tudom, hogy mire alapította Rohrbacher ezt az állítását.

[4] *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. köt. 409. l. Noha már *Pauler Gy.* (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. 2. 400. l. 101. jgyzt.) gyanusnak találta, mégis utána is még teljes értékű, hiteles oklevélként használták sokan, így *Mohl A.* (Tata plébánia története, Tata, 1909. 11. l.), *Karsai G.* (Szent István Emlékkönyv III. k. 188. l. és *Mihályi E.* (u. o. I. k. 385. l.).

[5] A hamis oklevél két átiratban ismeretes. Az egyik IV. Lászlónak 1273 június 28-án, a másik pedig IX. Bonifác pápának 1400 június 16-án kelt oklevele. Az első átirat csonkán, a másik teljes egészében hozza a kérdéses oklevél szövegét. Bonifác pápától az oklevél megerősítését János fia Egyed, a somogyvári Szent Egyed apátság szerzetese, a tatai Szent Péter és Pál monostor gubernatora kérte. Egyed tulajdonképen azért ment Rómába, hogy a pápától misézésre engedélyt kérjen. 1400 őszén u. i. — *Sörös P.* (Pannonhalmi Rendtörténet XII. B. k.

A források egybevetése.

A hamisítvány s a krónikák összehasonlítása nincs minden tanulság nélkül. Szövegük több lényeges pontban eltér egymástól. Az oklevél azt mondja: Géza és Szent István Deodatusnak nagy birtokot adományozott; adományuk különösképen Tatára vonatkozott; Deodatust pedig felhatalmazták, hogy birtokát bárkinek eladományozhassa. A gróf élt is ezzel a jogával: nem lévén gyermekei, Tatát az ottani Szent Péter és Pál bencés monostornak hagyományozta. Az oklevél arról is tud, hogy a szent király éppen ennek az adományozásnak a nyomán, Deodatusszal szemben érzett tiszteletét igyekezett kifejezni azzal, hogy a községet Tatának nevezte; majd hozzáfűzi, hogy a tata szó keresztapát („pater spiritualis") jelent s az elnevezéssel a király a Deodatus-féle adomány lelki (spiritualis) jellegét hangsúlyozta ki, azt t. i., hogy a birtok Szent Péter és Pál monostoráé s világiak semmiképen sem idegeníthetik el. Látnivaló tehát, hogy az oklevél előadásának mindenegyes részlete, amely a krónikák elbeszéléséből hiányzik, azt igyekszik bizonyítani, hogy Tata a bencés monostor birtokában volt.

156. l.) szerint — Somogyvár kormányzásával bizatván meg, összeütközésbe került a monostor szerzeteseivel. Állítólag nekitámadtak és gyűrűs ujját levágták. Ez a szabálytalanság volt az oka annak, hogy misézésre engedélyt kellett kérnie a szentszéktől. Valószínűnek látszik, hogy Egyed kormányzó Somogyvárról szabadulni igyekezett és engedélykérő útját arra is felhasználta, hogy magának biztosítsa a tatai apátságot. Elődje, Pál 1400 őszén halt meg. (Ph. Rtört. XII. B. 156. l.) A rendi elnökök Somogyvár ideiglenes kormányzásával Egyedet bízták meg. Sörös szerint Egyed *tatai apát* lett volna. IX. Bonifác oklevele 1400 nov. 16-án Egyedet Somogyvár szerzetesének és Tata kormányzójának mondja. Sörösnél nem derül ki, hogy milyen forrásból merítette a somogyvári barátok apátjukkal történt összeütközésének adatait; a tatai apátság történetében viszont úgy ír Egyedről, mint aki a konfliktus idején még nem, csak később lett apáttá (u. o. 203. l.). Ez az ellenmondás már magában is megfontolásra késztet az eseményekkel szemben. Különösen pedig az ad okot fenntartásokra, hogy Pál somogyvári apát 1400 őszén (így! mikor? szeptemberben?) bekövetkezett halála és IX. Bonifác pápa 1400 nov. 16-án kelt oklevelének kiadása között kissé rövidnek látszik az idő ahhoz, hogy az alatt annyi minden (az apáti szék ideiglenes betöltése Somogyvárott, ellentétek kitörése az apát és szerzetesei között, az apát megcsonkítása, majd Rómába utazása) történt légyen. Miért nevezi Bonifác egyszerűen somogyvári monachusnak Egyedet? Lehetett-e a szerzetes egyszerre két monostor gubernatora is? Mindezeknek a kérdéseknek feltevése, ill. eldöntése azért fontos, mert Szentpétery megállapításai után — szinte kétségtelennek látszik, hogy Egyed az apátság elnyerésének határozott szándékával utazott Rómába s célja érdekében jónak láthatta rendi okevelek alapján *okleveles bizonyítékokat hamisítani.* Ha a fentebb felvetett problémák a Sörös-féle második előadás hitelét (t. i. hogy Egyed a pápai engedélyen kívül érdemeket is akart szerezni s hogy, amikor már érdemei voltak, kormányzóból valóságos tatai apáttá lett) esetleg meggyengítenék, akkor ezzel egyszersmind *sokat veszítene valószínűségéből Egyed apát állítólagos oklevélhamisítói tevékenysége is.* Azaz az 1263-i oklevél koholásának *legalábbis időpontját* máskorra kellene tennünk. Ha viszont Sörösnek a somogyvári apátság története során képviselt álláspontja bizonyulna tarthatatlanak, hogy t. i. Egyed már római útja idején tatai apát volt), akkor *Szentpétery vádja kétségtelenül igazoltnak tekinthető.* Sörös fejtegetése mindkét apátság történetében kissé elsietettnek látszik; ezért kellett tartózkodnunk — nem ismervén Sörös forrásait — a határozottabb állásfoglalástól.

Ha az oklevél hamisítvány — mint ahogyan nincs okunk hitelesnek tekinteni —, akkor minden bizonnyal olyan időben koholták, amikor Tata *nem* a bencések kezén volt. Kérdés, mikor volt így, vagy volt-e a község valaha is a szerzetesek birtokában? Ennek a kérdésnek eldöntése a falu keletkezésére is világot vethet. Eltávolítván az oklevél szövegéből azokat az elemeket, amelyeknek nyoma sincs a krónikák elbeszélésében, *közös* magként csupán az marad meg, hogy a *tatai monostort Deodatus alapította s hogy a szerzetesházat azután Deodatusnak Szent Istvántól használt becenevéről hívták Tatának.*

Krónikáink még azt sem mondják, hogy tatán akkoriban keresztapát értettek. Bonfininál találjuk erre az első nyomot, aminél csupán az 1263-as oklevél adata régebbi, ha következtetéseink helytállnak, 1400 tájáról való. A magyar nyelvemlékek tanusága e tekintetben a XVI. századig nyúlik vissza: akkor valóban tatának mondták a keresztapát.[6] Tehát a tata = keresztapa szó első, valószínű jelentkezését (IV. Béla hamis oklevelében, a hamisítás idejét 1400-ra téve) legalább négy, Bonfini adatát négy és fél,[7] kétségtelen magyar jelentkezését pedig öt évszázad választja el Szent István korától. Domanovszky és Hóman szerint[8] krónikáinknak az a részlete, amelyben az idegen jövevényekről, így Deodatusról és Tatáról is szó van, a legrégibb, XI. századi szerkesztéshez tartozik. Ha tehát ennek a Gesta-részletnek írásakor már tatának nevezték a keresztapát, nyugodtan tételezhetjük fel ugyanezt pár évtizeddel korábban, Szent István idejében is. Az utána következő néhány évszázadra azonban a szónak ilyen értelmű használatát még be kellene bizonyítani. De erre adataink — legalább most, sajnos — nincsenek. Pedig a krónikás elbeszélés hitelét a szóhasználat folytonosságának kimutatása nagymértékben megerősítené.[9] Ez annál szükségesebb lenne, mert sem a mo-

[6] *Szarvas—Simonyi:* Magyar Nyelvtörténeti Szótár „Tata" címszó alatt, többek között 1583-ból: „Felnővén a papoc a meg keresztelt embert az ü tataiának adgyac". 1577—80-ból: „A kis gyermekek a tatáktól vitetnek az egyházhoz". stb. L. még *Szamota—Zolnai* Oklevélszótárát, 965. hasáb, „Tata" címszó alatt; *Mohl i. m. 241. l.*

[7] Bonifinira l. a 3. jegyzetet, az oklevél ezt írja: „... Tatam nominavit, quod pater spiritualis interpretatur vulgariter".

[8] *Domanovszky, Alex.:* Praefatio (a XIV. századi krónikához) SRH. I. k. 235. l. *Hóman B.:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Budapest, 1925. 97. l.

[9] Természetesen ezzel nem akarom azt mondani, hogy egyetlen ilyen szó, mint tata túlkorai, éppen a krónikákban való, első jelentkezésének ténye önmagában elég lenne arra, hogy az illető krónikarészletet későbbi keletűnek tartsuk. Legyen szabad azonban megjegyeznem, hogy a Deodatus-Tata névvel kapcsolatban minden adat nyugatra, román nyelvterületre utal. Az 1263-as oklevél hamisítása is a tatai bencés kormányzó római útjával állott összefüggésben. Bonfini olasznak érezte a tata szót. *Divald Kornél:* Művészeink nemzetisége és társadalmi helyzete a középkorban (Társadalomtudomány 1922—23. évf. 404. sk. l.) c. értekezésében megemlékezik János kőfaragó mesterről, aki 1287-ben Gyulafehérvárott szerződést köt Péter püspökkel Szent Mihály egyháza falának építése dolgában. A forrás, ahonnan ezt az adatot meríti Divald, Szent Deodat városából valónak mondja Jánost. Divald szerint Szent Deodat városa csak Tata lehetett. Ez azonban nem valószínű. Tata a XIII.

nostor fennállásáról, sem a bencések tatai birtokosságáról nincsenek megbízható, minden kétséget kizáró forrásaink egészen a XIV. század végéig. A hamis oklevél világos célzata az volt, hogy a bencések tatai földesuraságát bizonyítsa. Kétségtelen, hogy a XIII—XIV. században, amikor a magyarországi községek életét már gazdagabb forrásanyag világánál kísérhetjük figyelemmel, az embereket leginkább az a kérdés érdekelte, kié a falu, vagy kiknek van a falu határában kisebb-nagyobb birtoka? Tata és a tatai bencés apátság keletkezésének problémájához is ennek a sajátos forráscsoportnak megrostálásával kell közelítenünk.

A tatai földesuraság kérdése.

A hamisnak bizonyult oklevéltől eltekintve, nem magyar forrás, IV. Sándor pápának 1260-ban, a bencések kérésére, a magyar királyhoz intézett felszólítása emlékezik meg először és utoljára arról, hogy Tata valaha az ottani bencés apátságé volt.[10] Az oklevél kibocsájtásakor ugyanis — a pápai oklevél szerint — István nemes volt Tata ura. A tatai apátság első, teljes birtokösszeírása, Zsigmond 1388-ban kelt oklevele azt mondja, hogy Tata városában a bencéseknek mindössze hat malmuk volt.[11] Magáról Tatáról még igény formájában sem emlékezik meg ez az oklevél, noha alig több, mint egy évszázada ezzel az igénnyel — állítólag — egészen a szentszékig mentek a szerzetesek. Négy évszázadon keresztül tehát nincs biztos adatunk Tata hovatartozásáról. Pedig e hosszú idő alatt a település nagyot fejlődött. Vajjon nincs-e éppen ezzel a fejlődéssel, gyors növekedéssel szoros összefüggésben az a bizonytalanság, amely a birtokost illetőleg mutatkozik?

A XIV. század végén Tatát Laczkfi István nádor mondja magáénak. Egy adatunk arról szól, hogy a nádor, sőt már ősei is, mint tatai birtokosok foglalgattak a bencések tatakörnyéki földjeiből.[12] Hozzávetőleg azt mondhatjuk tehát, hogy a Laczkfi-család az Anjouk idejében jutott Tata birtokába. Valószínű, hogy a Laczkfiak hűtlenségük miatt veszítették el a várost, amelynek 1410 táján már mindenesetre Zsigmond király az ura.[13] Sok jel mutat arra, hogy a királynak Tatára vonatkozó birtokjoga nem volt minden előzmény nélkül

század végén, mint alább látjuk, még nem volt olyan jelentős hely, hogy onnan püspöki városok kőfaragómestereket hozassanak maguknak. *Oesterleyben* (Historisch-geografisches Wörterbuch ... 122. l.) St. Dié címszó alatt olvashatjuk: St. Dié (französ. A. — St.), *S. Deodatus*, früher Juncturae (Richer. Chron. Senon., Achery Spicial. 2, 607 f.). Közelebbit e helyről megállapítani, sajnos, nem tudtam.

[10] A pápa a tatai bencés konvent és monostor kérésére fordult a királyhoz: elődje, Ince pápa a veszprémi püspököt bízta meg annak idején, hogy vizsgálja ki, vajjon Tata falva valóban az ottani bencéseké-e, s ha igen, akkor eltávolítván a bitorlókat, adja vissza a falut a monostornak. A püspök a monostort vissza is helyezte a falu birtokába. Mivel azonban jelenleg, mint az oklevél állítja, a magyar király familiárisa („familiari tuo"), Máté fia, István nemes foglalta el a falut, az apát és a konvent nem tudnak igazságos birtokukba jutni. A várnépek elfogultságukban nem akarják a birtokba visszaiktatást végrehajtani. („... propter factionem suam nullus de partibus illis castrensibus restitutionem memoratam velit executioni mandare." IV. Sándor most kéri a királyt, hogy Tata falvát adja vissza az apátnak és konventjének.) *Wenzel:* ÁUO II. 325. l. a pápai oklevél nem említi a monostor névadó szentjét!

[11] Pannonhalmi levéltár. (Kevés hibával kiadta *Rohrbacher* i. m. 29—30. l.)

[12] Orsz. Ltár. Dl. 7699. és *Fejér* Cod. dipl. X/2. k. 88. skl.

[13] *Wenzel G.* Tata fénykora. (Ak. tört. ért. VIII. 9.) Budapest, 1879. 12. l. 2. jegyzet. *Rohrbacher* i. m. 35—36. és 40 sk. l. *Csánki D.* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1897. III. k. 492. l.

való.[14] Zsigmond uralma a város első igazi fénykora, amely körülbelül 1426-ig tartott.[15] Ebben az évben zálogképen a Rozgonyi-család kezére került Tata. A Rozgonyiak birtoklása, amelyet csak Albert földesurasága szakított meg 1437—39 közt, 1465 táján ért véget.[16] A XV. század hatvanas éveinek végétől Mátyás király, a város későközépkori virágzásának megalapítója, később pedig zálogbirtokosként Corvin János volt Tata ura. A mohácsi vészt a vár környéke, mint királyi birtok érte meg.[17]

A birtoklás történetének ebből a rövid áttekintéséből is kitűnik, hogy a középkor folyamán egykorú, hiteles forrás nem szól a bencés apátság tatai földesuraságáról. Nem lehetetlen tehát, hogy a város nemcsak az 1263-ról datált oklevél hamisításának idejében, a XV. század elején, de sohasem volt a bencések birtokában; vagy, ha a monostor alapításakor esetleg az övék volt is Tata, onnan csakhamar kiszorultak. Mint fentebb láttuk, a krónikás elbeszélés csak a bencés monostor, nem pedig Tata alapításáról beszélt. Fel kell vetnünk a kérdést, vajjon a monostor, vagy a község keletkezett-e előbb? Vajjon azért nem emlegetik a krónikák Tatát, mert már régebben, a monostor alapítása előtt fennállott, vagy pedig azért, mert csak a bencések odatelepedése és a monostor létesítése után, esetleg éppen ennek hatása alatt keletkezett? Tény viszont, hogy a bencés apátságnak is csak a XIII. század óta találjuk kétségtelen nyomát az okleveles forrásokban.[17/a]

Fennállott-e a tatai bencés apátság a XI. században?

A XI. századból van egy adatunk, amelyet több-kevesebb valószínűséggel Tatára vonatkoztathatunk. A pannonhalmi apátság Szent László-kori összeírásában ugyanis arról olvasunk, hogy

[14] Ennek egyik legfőbb bizonyítéka Ótata város 1490-i oklevelének pecsétje. Orsz. Ltár. 19678. A pecsétnek, mely kék-fehér zsinóron függ az oklevélről, felirata: sigillum civitatis de Tata. Abból az időből való tehát, amikor Tata még nem oszlott két részre. Mindenesetre a XIV—XV. század fordulóját megelőző korból. Erre mutat az is, hogy a pecsét egyik mezejében három liliom látható. A liliomok az Anjou-korra utalnak, a pecsét másik mezejében látható kettős kereszt használatából pedig a város királyi, vagy királynői jellegére következtethetünk, *Kumorovitz Bernát Lajos* egyetemi c. rk. tanár úr hálás köszönettel vett, baráti közlése szerint.

[15] *Wenzel* i. m. 11. és köv. l.

[16] A Rozgonyi-család tatai földesuraságának története meglehetősen bonyolult. A fentebbi, pársoros megállapítás az idevágó, bő levéltári anyag aprólékos elemzéséből szűrődött le. L. főkép Orsz. Ltár. Dl. 13900, 13416, 13739, 13730, 13798, 13856, 3002, 13935, 14118, 14122, 14157, 14917, 14245, 14253, 14312, 15217, 39294, 15409, 15506 (kiadva: *Teleki J.*: Hunyadiak kora X. k. 639. l.) 15596, 15767, 15976, 16502, 19481. Az első, akiről biztosan tudjuk, hogy zálogban bírta Tatát, idb. Rozgonyi István temesi comes volt. 1426-ban Zsigmond már zálogbirtoklásának 9000 forintért való megújításáról beszél. Nem sokkal 1426 előtt kerülhetett Tata Rozgonyi István kezére, hiszen Zsigmond az utolsó esztendőkben huzamosabb ideig tartózkodott a várban. A Rozgonyiak tatai birtoklásának csupán emléke kísért a XV. század végén: 1492-ben Rozgonyi István, az első tatai Rozgonyi István dédunokája tiltakozik az ellen, hogy a király az őt jogosan megillető várakat, köztük Tatát eladományozza. Dl. 19865. L. még *Keresztes K.*: A Rozgonyiak. (Turul XL. évf. 19. sk. l.)

[17] Dl. 19657., 12800. és 37739.

[17/a] A tatai apát eben az időben többször szerepel: 1221 ÁUO. I. k. 183. l. 1231 P. Rtört I. k. 703. l. 1233 u. o. 716. l.

a Dunába ömlő Fizeg folyó és Fizeg puszta (ma Füzitő) közelében fekvő halászóhely (vizafogó) egyharmada Pannonhalmának, kétharmada pedig „ad monasterium Beati Petri" jut.[18] Ezt a Szent Péter monostorát általában a tatai bencés apátsággal szokták azonosítani. Karácsonyi János ugyan kétségbevonta, hogy itt Tatáról lenne szó.[19] Az összeírás valóban Szent Péter monostorát említ csupán, míg a tatai monostort Szent Péter és Pálról nevezték el. Karácsonyi véleménye szerint Szent Márton monostora javainak összeírásában az óbudai prépostságnak, társaskáptalannak Szent Péter tiszteletére felszentelt egyházáról van szó, mert csak így érthető, hogy a Füzitőn fogott vizákból a pannonhalmi apátság csupán harmadot kapott, míg Szent Péter monostora kétharmadot. A pannonhalmi apátság gyengébb részesedését azzal magyarázza Karácsonyi, hogy az óbudai prépostságot éppen Szent László állította helyre s így, nyilván szívesen részesítette előnyben más egyházakkal szemben. Az összeírás adatát ilymódon Óbudára vonatkoztatván, Karácsonyi egyenesen kétségbevonja, hogy a tatai bencés apátság már Szent László korában fennállott volna. A krónikákon kívül valóban nincs más forrásunk, amely a XIII. századig Tatát említené; de azt sem tudjuk, hogy Karácsonyi mire alapította kétkedését. A Szent László-kori birtokösszeíráson kívül más források is egyszerűen Szent Péter monostornak mondják a tatai bencés rendházat;[20] s ha igaz az, hogy az összeírás nem nevezi meg a tatai egyházat, az is tény, hogy Óbudát sem említi. Ha Szent László szívéhez esetleg közelebb is állott az óbudai prépostság, mint a tatai monostor, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy viszont Tata Füzitőnek közvetlen szomszédságában feküdt s így a vizákban való nagyobb részesedést ez magyarázza meg. A Szent Péter monostor kitétel tehát legalább annyi joggal vonatkozhatik Tatára, mint Óbudára. *A tatai bencés monostor XI. századi fennállását ezen az alapon kétségbevonni nem lehet.* Amíg tehát újabb, biztos adatok nem merülnek fel, el kell fogadnunk a krónikák elbeszélését, hogy a tatai bencés apátság Szent István korában keletkezett.

A kérdés most már az, hogy lakott, vagy lakatlan helyen települtek-e a szerzetesek? E kérdésre csupán több-kevesebb valószínűséggel bíró és — sajnos — nem is egészen egyértelmű választ lehet adni.

Tata kialakulása a krónikás hagyomány világánál.

Melich János elfogadja a krónikás hagyományt Tata eredetére nézve.[21] Szerinte Tata lehet magyar becenévből alakult személynév mása. Fentebb láttuk ugyan, hogy a krónikák adatán

[18] Pannonhalmi Rtört. I. k. 591. l.

[19] *Karácsonyi J.:* A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I—II. kötetének bírálata (Századok 1903. évf. 935. l.).

[20] Mon. Rom. Episc. Vesprimiensis IV. k. 345. l. Orsz. Ltár. Dl. 15606.

[21] *Melich J.:* A „Máma" helynév. (Magyar Nyelv, 1939. évf. 143. skl.) Tata német nevére vonatkozólag (Totis, Dotes, Totes) Melichnek az a véleménye, hogy ez az alak Deodat〉Thodat rövidült Dât〉Tât formájának genitivusa lehet.

kívül egészen a XV. századig nincs nyoma annak, hogy tata a régi magyar nyelvben keresztapát jelentett, de ha nem is használták ebben az értelemben, valamilyen becenévnek mégis elfogadhatjuk s mint ilyen, valóban könnyen válhatott személyi becenévből helynévvé. A krónikák azt írják, hogy Tatának a Deodatus által alapított monostort nevezték, monostoron értve, nyilván, az ott lakó szerzetesekkel együtt szolgálóikat is. Nagyobb településről, faluról nem volt szó. Valószínű, hogy a falu csak később, a bencések odatelepülése nyomán alakult ki. Ezt, természetesen, miután már a kolostortól független, önálló településsé fejlődött (talán a XII. században), a monostor után kezdték nevezni Tatának. A dolgok ilyetén való értelmezésébe szépen illeszkedik az a tény, hogy a Szent László-kori, pannonhalmi összeírás még *csak Szent Péter monostorának*,[22] nem pedig a *tatai* monostornak vizáiról beszél; ha már használták is a Tata nevet, ez még nem volt olyan általánosan ismert, hogy a monostort az oklevélben így, helynévvel jelöljék meg. A monostor Deodatusszal való kapcsolatának emléke alkalmasint csak a királyi udvarban élt, az összeírás készítője aligha tudott róla. A helynévnek Melich János véleménye, illetőleg a krónikák tudósítása alapján való értelmezéséből tehát az következik, hogy a mai Tata területén a történelmi időkben a bencés monostor volt az első emberi település.

Milyen vidéken alapították a hazai bencés monostorokat?

Vannak azonban érvek, illetőleg meggondolások, amelyek egy másik, talán valamivel jobban is bizonyítható feltevést is valószerűsítenek. Mivel kétségtelen adat nem szól ellene, arra is is gondolhatunk, hogy Szent Péter és Pál monostorát nem lakatlan területen alapították. Következtetéseinket ebbe az irányba terelhetik azok az analógiák, amelyek a többi, Szent István-kori monostor, főleg a pannonhalmi főapátság környéke községeihez való viszonyának vizsgálatából adódnak.

A hegyet, amelyen Szent Márton apátsága feküdt, Albeus összeírása IV. Béla idejében *Pannónia* szent hegyének nevezi.[23] Maga Pannónia hegye egy ekealjnyi távolságban, körüskörül elvitathatatlan birtoka volt az apátságnak Szent István óta. A vele közvetlenül szomszédos falvak között megemlíti az összeírás *Sabariát*, Szent Márton születési helyét s lent, a hegy alatt húzódó völgy közepén a *Pannónia fejének* mondott, szent forrást. Anonymus szerint Árpád a Szent Márton-hegy tövében táborozott s vitézeivel *Sabaria* forrásaiból ivott.[24] *Pannóniai egyházat* és *pannóniai kertet* emlegetnek okleveleink a XIII. század elején. XII. és XIII. századi, pápai oklevelek pedig a győri püspökség területén tudnak a *sabariai* Szent Márton egyházról. Szent László oklevele az apátság első birtokát *Pannóniának* nevezi, Szent István pedig Szent Márton apátságáról azt mondja, hogy a *Pannónia* feletti hegyen fekszik.[25] A nevek régi, római településre utalnak. Valóban., az ott végzett

[22] L. a 18. jegyzetben id. oklevelet.
[23] Pannonhalmi Rtört. I. k. 711. l.
[24] A Gesta 50. fej. SRH. I. k. 100. l.)
[25] Phalmi. Rtört. I. k. 193., 197., 589. és 591. l.

ásatások tömegével hozták felszínre a római élet emlékeit. Pannóniában római sírok, pénzek (Tiberiustól Valensig többszáz), fazekas kemence, mindennapi használati tárgyak (vaskés stb.) bizonyítják, hogy e területen valaha rómaiak laktak. Sabaria életéről még több emlék beszél: 70 szekérre való padlótégla, tetőcserepek, központi fűtőszerkezet maradványai, félméter magas, téglából készült falak, vakolat-, üvegtörmelékek, vasszigony, vaspengék, edények, rengeteg pénz stb. A földborította maradványok s a két római településnek, Pannóniának és Sabariának Szent István korán át IV. Béláig dűlőnévként élő neve arra mutatnak, hogy *a magyarországi bencés főapátság a rómaiak korától évszázadokon át megszakítatlanul élő települések területén keletkezett.*[26]

A *zalavári apátság* alapításával Szent István tulajdonképen csak visszaállította Pribina vára helyén a Szent Adorján tiszteletére emelt, ősrégi, mosaburgi apátságot. Ugyanígy tudjuk, hogy a *zoborhegyi apátság* XI. századi élete már második virágzása volt e monostornak. A Bakony mélyén, ahol eredetileg Szent Gellért és néhány jámbor társa élt remeteéletet, Szent István szintén alapított monostort, hogy az odamenekült pogányságot a bencés szerzetesek megtérítsék. Kétségtelen, hogy a *bakonybéli monostor* az ott élő pogányoknak köszönheti eredetét. Tehát emberek közé települt. Sőt az apátság területén előkerült kőbalták, bronzékszerek, római pénzek, továbbá sírhalmok arra mutatnak, hogy a bencés monostort ősidőktől lakott vidéken alapították.[27]

Embernemlakta pusztaságok helyett ősi települések adták a keresztény hit magvetőinek az életkereteket, megélhetésüknek gazdasági alapjait. A magyar bencés rend ebben az időben nem ismerte az alsóbbrendű szolgálatokat végző, laikus frátereket. A szerzeteseknek kezdettől fogva szükségük volt szolgáló népekre, amelyek igényeik kielégítését biztosították. Még kisebb létszámú szerzetesházak is szívesen telepedhettek meg olyan helyen, ahol már volt élet. A nagy monostorokat, kétségtelenül, falvak mellett alapították. Tata környéke a rómaiak korában lakott terület volt. Hogy attól kezdve egészen az Árpádokig nem szakadt-e meg a település folytonossága, nem tudjuk. De magának a monostornak, illetőleg a helységnek neve utalhat esetleg a magyar honfoglalást megelőző időkre is.

Az élet nyomai Tatán a honfoglalás előtt.

Az első hiteles okleveles emlék, amely Tatát megnevezi, „Tota"-t ír.[28] Utána még előfordul ez az írásmód a XIII. században vegyest a „Tatá"-val.[29] Kniezsa megállapítása szerint az oklevelek „o", illetőleg „a" betűjének a tatárjárás előtt a magyar nyelvben „o", illetőleg „a" hangzó felelt meg.[30] Ha tehát okleveleink Totát írnak, akkor nyilván Totának is hangzott a szó. Minthogy a század folyamán „Tata" és „Tota" írásmód is előfordul, s

[26] *Lovas Elemér:* Pannonhalma környéke az ó- és középkorban (Pannonh. Szemle kvtára. 3.) Pannonhalma, 1937. 15. l. *Mihályi E.:* Szent István monostorai. (Szent István Emlékkönyv II. k. 364. skl.)

[27] U. o. 374. l.

[28] ÁUO. I. k. 183. l. 1221-ből.

[29] 1225: Tata, Sopronmegyei oklt. I. k. 15. l., 1231: Thata, Phalmi Rtört. I. k. 703, 1233: Thata, u. o. 716. l., 1237—40: Tata, u. o. 787. l. 1268: Thotha, *Knauz*, Mon. Strigon. I. k. 559. l.

[30] *Kniezsa I.:* A magyar helyesírás a tatárjárás előtt. Budapest, 1923. 4—5. l.

— mint már Rohrbacher is észrevette, az 1263-as (azóta hamisnak bizonyult) oklevél, azaz hamisításának ideje, a XIV. század óta a „*Tata*“ válik általánossá, feltehetjük, hogy a régebbi „*Tota*“ kiejtés a XIII. században kezdett áthajolni a „*Tatá*“-ba. Természetesen ilyen módon a krónikás hagyományt a Deodatus-tata névadásról csak akkor érthetjük meg, ha a krónika e részének keletkezését legalább a XIII. századba, vagy még későbbre helyezzük, amikor a helység nevének „*Tata*“-ejtése általános volt.[31] Mert hiszen, ha a XVI. századtól napjainkig a tata becenév tatának hangzott, csaknem bizonyos, hogy így hangzott az Árpádok idejében is. Ekkor pedig semmiesetre sem keletkezhetett e helynév a tata becenévből.

Talán megkockáztathatjuk a feltevést, hogy e helynév „Tota“ alakja valamilyen, a magyarság előtt már itt élt néptől származik, amelyet a honfoglalók leigáztak s amely mint szolganép élt tovább régi telepein. Az itáliai umber nyelvben valóban előfordul a „totam“ (= civitatem) szó, a sabin „touta“, „tota“ és a volszk „tota“ annyit jelent, mint község. Sőt a „teuta“-alak megvolt az illir, thrák nyelvekben is.[32] Nem lehet-e a mi Tota-Tatánk azonos eredetű e szavakkal? Ha Szent Péter és Pál monostorának alapításakor a hely megválasztásában követték a többi, magyarországi bencés monostort, akkor, ahogyan Szent Márton monostorát az ősi eredetre utaló Pannónia, Sabaria nevű települések közelében építették fel, úgy emelhették a Deodatus alapította monostort idegen szolganépek községében, Totán.[33]

Még feltevésszerűen is nehéz volna megállapítani, hogy miféle népek éltek Szent István korában a totai monostor környé-

[31] A krónikarészlet keletkezésének ilyetén magyarázata szerint a krónikás hagyomány csak úgy jöhetett létre, hogy a krónikaíró (esetleg éppen olasz származású ember, v. ö. a 9. jegyzettel) ismerte a királyi udvarban élő hagyományt Deodatusról, hallott monostoralapításáról is, ismerte Tata nevét, amelyet az ő idejében már nemigen mondtak Totának s ezekből az elemekből megkonstruálta a tata-becenévről való névadás meséjét. E magyarázat mellett szól, hogy a tata becenév nehezen mehetett át szerzetesházra, ill. a szomszédságban levő falura; alig lehet u. i. feltételezni, hogy Deodatus állandóan Tatán élt s olyan közismert szó lett volna mindjárt a magyar kereszténység hajnalán a tata-keresztapa elnevezés. Mint fentebb láttuk, az 1268-as oklevél hamisításának idején, a XIV—XV. század fordulóján már kétségtelenül közismert ez a szó ilyen értelemben.

[32] Az indg. „teuta“ emberek közössége, nép jelentésben ismeretes. *Melich J.*: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1929. 419—420. l.

[33] Tata római és népvándorláskori emlékeit még nem tárták fel rendszeresen. Hogy ott már a rómaiak idejében volt élet, az kétségtelen. (L. *Graf, A.*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien.) Dissert. Pannon. I. 5. (Budapest, 1936. 91. skl... 122., 126. l. és forrásközlésemet: Arch. Ért. 1944/5, 249—250. l. (Kuriózumképen legyen szabad megemlítenem, hogy Pannónia ókori geográfiája ismer egy *Contratautantum* nevű helységet (burgust?), amely állítólag valahol a Duna partján feküdt, amelyet azonban pontosabban nem sikerült eddig még lokalizálni. *(Gráf* i. m. 109. és 134. l.) *Melich* úgy véli, hogy „a *Tautantum* név képzett szó lesz a *tauta* névből“ (i. m. 420. l.) Vajjon a mi Tatánknak nincs-e köze ehhez a helynévhez? L. még a 48. jegyzetet.

kén. Kniezsa szerint ebben az időben a Gerecse-hegység nyúlványain szláv telepek voltak. Nemzetiségi térképe Tata vidékét is olyan területnek tünteti fel, amelyen vegyes, szláv-magyar lakosságot tételezhetünk fel a XI. század első felében.[34] Ha tehát római, vagy romanizált lakosság nem is maradt azon a vidéken, minden bizonnyal voltak olyan népelemek, amelyek faluközösségekbe tömörülve vészelték át a népvándorlás és a magyar honfoglalás viharos idejét. Ha a krónikás hagyomány elbeszélését nem fogadjuk el, az igazsághoz talán akkor járunk a legközelebb, amikor a magyarságtól leigázott szolganépek körében keressük Tata eredetét.

A földrajzi tényezők szerepe Tata kialakulásában.

Döntő bizonyítékot az eredeti kérdésben sem egyik, sem másik feltevés mellett hozni nem tudunk. A falu további fejlődésének feltárását is a két feltevés különböző világánál kell megkísérelnünk. Tata Árpád-kori életének vizsgálata azonban — visszakövetkeztetések révén — közelebb visz bennünket eredetének tisztázásához is.

Tata két, egymástól merőben elütő földterület határán, számottevő földrajzi energiákkal bíró helyen fekszik. A várostól és a környék vizeit a Dunába vivő Általértől nyugatra fátlan területek, rétek húzódnak, keletre pedig jó darabon oly földek, amelyeken a XVIII. század előtt erdőségek álltak s ezekhez kapcsolódva ma is erdőborította hegyek feküsznek. A tatai dombosvidék Dunántúl egyes részeitől meglehetősen eltér, mert a fiatal pannóniai üledékek csak vékony lepelként borítják a sziklarögöket, amelyek néhol felszínre is bukkannak (így a Kálvária-dombon, a triász-, jura- és krétakőzetek, amelyeket századok óta fejtenek). A karsztos hegyvidék belsejében összegyülemlő víz sok patakban siet a Dunába. Tata alatt az összetöredezett sziklás altalaj a vizet megakasztja lefolyásában és a hasadékokon át felhajtja. A tatai melegforrások a község életének kezdetétől ismeretesek. Ezek és a termékeny talaj, az Általeret megszakító mocsaras tavak, amelyek régebben a védekezést segítették elő és a kétféle vidék határán fekvés a letelepülőknek igen sok előnyt biztosítottak. A vizekben gazdag határ életének már első írásos emlékei tudnak a napjainkig virágzó tatai malomiparról. A földrajzi tényezők mindenképen elősegítették az ember megtelepülését ezen a tájon.[35] Változatossága a kezdetleges középkori iparnak és mezőgazdaságnak szép lehetőségeket adott. Bár a későbbi századokéhoz képest az ipari és mezőgazdasági termelés csak kisszerű lehetett, arányaiban mindenesetre olyan, amely távolabbi vidékek ellátását is szolgálta. Nem messze állott Komárom vára, amely a tatárjárás alatt bevehetetlennek bizonyult. A vár népei és Tata természeti erőkben gazdag vidéke között korán szövődhettek kapcsolatok.

Tata királyi birtok volt.

Valóban, a monostor alapítása után száz esztendővel már biztos tudomásunk van arról, hogy Tatán várnépek éltek. Minden bizonnyal a komáromi vár szolganépeit kell értenünk azokon a „civiliseken", akiknek birtokáról szól II. Béla egyik határjáró oklevele.[36] Bármily kicsiny volt is a tatai apátság, néhány csa-

[34] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. (Szent István Emlékkönyv, II. k. 423. l. és a térkép.)

[35] *Kogutovicz K.:* A Dunántúl és a Kis-Alföld. I. k. 64. és 80. l., II. k. 305. l. *Holló K.:* Tata földrajza. Tata, 1935.

[36] *Fejér* Cod. dipl. II. k. 110. l.: „... vicina est eidem terra civilium de Thata in eadem insula".

ládnyi szolganépe mindenképen volt s íme az apátsági népek mellett a királyi várnépek is éltek ott a XII. században. *A községi élet megindulásának* — mint alább részletesebben lesz erről szó — *éppen különböző földesurak népeinek együttélése egyik feltétele.*

Az apátság tatai birtokosságáról egykorú, hiteles bizonyítékaink nincsenek; a királyi várnépek mellett viszont még a királyi és királynéi malmok is szólnak a királyi birtoklásról. A királyon kívül volt malma a tatai és pannonhalmi apátságnak is Tatában.[37] Vajjon a királynak első birtokai a malmok voltak-e ott? Alig hihető, hogy a király, illetőleg a királyi uradalom utólag, az apátság területén szerzett malmokat. Sokkal valószínűbb, hogy a tatai határ teljes egészében a király birtoka volt. Más világi birtokról nincs is tudomásunk. Az egyház kétségtelenül királyi adományból bírta malmait. Tata birtoklásának kérdését vizsgálva, fentebb kimutattuk, hogy a XIV. század végéig biztos adatunk nincsen a város és vidéke hovatartozásáról s óvatosan csak annyit állítottunk, hogy Zsigmond király tatai földesurasága nem volt minden előzmény nélkül való. De ha most eddigi megfigyeléseinkhez illesztjük azt az adatot, hogy 1331-ben Károly Róbert Tatán a Szent Péter-templom mellett udvarházat és malomhelyet adott Nagy Péter fia Tamás csókakői várnagynak,[38] akkor nyugodtan tételezhetjük fel, hogy az adomány keltekor (a XIV. század első felében), sőt már korábban is *királyi birtok volt Tata.* Ennek legfőbb bizonyítéka az 1138-as civilis-adat. Az a terület ugyanis, amelyen a XII. században várnépek éltek, minden bizonnyal királyi birtok volt már Szent István korában is. Szent Istvántól a XIII. századig a királyi birtokok nem gyarapodtak, hanem állandóan fogytak. Alig képzelhető tehát, hogy olyan föld, amely a XI. században esetleg egyházi, vagy világi magánföldesúr kezén volt, később, különösebb ok nélkül, a királyi vármegye részévé vált és várnépeket vonzott oda. Vagyis, ha a XII. században várnépek laktak Tatán, igen valószínű, hogy Tata már kezdettől fogva a komáromi királyi váruradalomhoz tartozott.

Miért szorultak ki a bencések Tatából?

Hogy községszerű képződmény volt-e ez a település már első királyaink korában, kérdés, amelyre a fentebbi megállapítás még nem akar feleletet adni. Három biztosnak mondható tényből (a komáromi váruradalomhoz tartozás, világi nagybirtok hiánya

[37] Phalmi. Rendtört. I. k. 787. l. *Knauz:* Mon. Strig. I. k. 559. l.

[38] Az előttem csupán regestában ismerős oklevél szerint a várnagy a havasalföldi hadjárat alatt saját lovát adta királya alá s uralkodóját Nápolyba is elkísérte. *Beke Antal:* Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. (Tört. Tár 1895. évf. 230. l. 1031. sz.) Érdemeiért a curián és a malmon kívül megkapta még Komárom megyében Baranuch földjét. Tatán a győri káptalan, többek közt Konrád tatai apát és László tatai bíró jelenlétében, iktatta be a csókakői várnagyot birtokába. (U. o. 1027. és 1028. sz.)

és a Szent István-kori bencés monostor) kiindulva kell Tata Árpád-kori életét feltárnunk.

A bencés monostornak az apáton kívül egy-két szerzetesnél — legalábbis kezdetben — több tagja nem lehetett s ezek szükségletét néhány szolgacsalád kielégíthette. Ismervén a középkori földművelési és birtoklási formákat, egyházi és világi földesurak, szabad parasztok földjeinek egymásbaékelődését, a nagybirtokok szétszórt fekvését, semmiféle ellentétet sem láthatunk abban, hogy Tata vidékét a komáromi királyi váruradalom részének tartsuk már a királyság kezdetétől fogva s ugyanakkor apátsági népekkel is számoljunk Szent István korában. Két földesúr népeinek egymás mellett élése nem csupán a községi élet megindulását magyarázza, hanem azt is, hogy miként szorult ki az apátság a fejlődő faluból. Alig lehet ugyanis elképzelni, hogy valaha, a község életének kezdetén, ne lettek volna földjei a bencéseknek Tatában. Erre mutat az is, hogy még évszázadok multán sem szűntek meg vitatni tatai birtokosságukat s erről szóló hamis oklevelük hitelében sohasem kételkedtek.

Az egyházi és világi nagybirtokot, szolganépek és jobbágyok földjeit szoros egységbe összezáró földközösség abban az időben, amikor nem a föld volt érték, hanem az ember, a földet művelő szolganép, nem egyszer idézte elő, hogy kisszámú szolganéppel rendelkező földesurak idő multával elvesztették eredeti birtokállományuk nagy részét. Az is megtörtént, hogy a nagyobb birtokos, minden erőszak nélkül, a természetes fejlődés során teljesen kiszorította a nála kisebb birtokosokat. A közös határ földjéből ugyanis minden alkalommal annyi darab jutott a földesúrnak, ahány szolgája volt. Ha szolgái száma megfogyatkozott, fogyott birtoka is. Tagányi szerint sok egyházunk azért veszítette el alapításakor nyert birtokait, mert szolgái utódok nélkül haltak el s végül nem volt kinek adni a közös határból.[39]

A tatai apátság a komáromi váruradalom népeivel szemben kezdettől fogva hátrányban volt. Mire a Szent István-kori apátság körül a kis település fejlődésnek indult, a komáromi vár népei a bencések szolgáit kiszorították az ősi határból. A XIII. században már csak emlékképen élt a monostor tatai birtokossága. IV. Sándor pápa a magyar király familiárisainak erőszakosságát tette felelőssé azért, hogy a bencések elveszítették Tatát.[40] Pedig e, nem is hazai földön kelt oklevél szövegezése is elárulja, hogy itt nem valami különös erőszak, hanem egyszerüen *a nagyobb népi erő* végezte el a középkori gazdasági viszonyok közt természetes munkáját.[41]

[39] *Tagányi K.:* A földközösség története Magyarországon. (Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1894. évf. 263. l.)

[40] ÁUO. II. k. 325. l. (1260-ban)

[41] A pápa oklevele világosan beszél „de partibus illis castrensibus". Aligha tás, hogy e castrenses azonos a XII. századi „civilis"-ekkel. Mindkét esetben komáromi vár királyi népeiről lehet szó.

Az eddig megvizsgált közvetlen adatok s a rájuk épített feltevések mellett van még néhány közvetve értékesíthető adatunk, amely eredményeinket megszilárdíthatja és esetleg szélesebb perspektívába helyezi. Igy mindenekelőtt azok, amelyek Tata és Füzitő viszonyára vonatkoznak. A Duna partján fekvő Füzitő a pannonhalmi apátság birtokaként széleskörű kiváltságokat kapott IV. Bélától 1263-ban.[42] Azoknak, akik Füzitőn szándékoztak letelepedni, a király Buda városáéval megegyező kiváltságokat biztosított az igazságszolgáltatás terén, a dunai vámból pedig kétharmad részt juttatott a füzitőieknek. A privilégium a várossá fejlődés útját nyitotta meg a kis, dunaparti helység előtt. Csodálatos módon, mint más helységek esetében is megtörtént, ez a fejlődés nem következett be. A pannonhalmi apát 1342-ben panaszt emelt, hogy a füzitői vámot egyesek hatalmasul Neszmélybe helyezték. Vámhelye ezután is megmaradt. a helység azonban lassan hanyatlott; ma puszta Ószőnytől keletre.[43]

Arról nincs tudomásunk, hogy Tata a Füzitőéhez hasonló kiváltságot kapott volna. Ennek ellenére a XIV. században már városszámba ment, Zsigmond és Mátyás alatt országos jelentőségű hellyé lett, amely ideiglenesen királyi rezidenciának is szolgált. A két tényt, Füzitő stagnálását az 1263-i kiváltságlevél ellenére és Tata emelkedését a XIV. században egymás mellé állítva, joggal tételezhetjük fel, hogy a bencés monostor körül fejlődő község már az Árpádok alatt magában hordta a városiasodás csiráit s kitűnő helyzeti energiáinak érvényesülését talán éppen a privilegizált Füzitő elsorvadása bizonyítja a legjobban.

A középkori községek kialakulásának társadalmi és gazdasági tényezői.

A kedvező földrajzi fekvés az emelkedés elengedhetetlen feltétele volt, az élet, a fejlődés kereteit pedig az apátság joghatósága és a komáromi vár kötelékébe tartozó népek egymás mellett élése szabta meg. A tatai apát és a királyi vár iurisdictióján kívül még más földesurak hatósága is érvényesülhetett. Biztosan tudjuk, hogy a pannonhalmi apátnak is voltak (és esetleg világi uraknak is lehettek) még ottan malmaik. Már pedig a malom birtoklásával együtt járt bizonyos számú szolganép is. A különböző joghatóság alá tartozás mindig sokszínűbbé tette az egy helyre települtek életét. A közös érdekek védelme bonyolultabb volt, az egyén jólétének egy másik közösségbe lépés állandóan fennálló lehetősége biztos alapot adott. Nem szabad azt sem felednünk, hogy éppen erre az időre esett (a XIII. századra) a királyi váruradalmak bomlása, a várnépi kötelékek meglazulása, társadalmi

[42] Phalmi Rtört. I. k. 591. l.
[43] V. ö. *Csánki D.:* Magyarország tört. földrajza. III. k. 490. és 499. l.

mozgalmak, amelyek mind fokozottabban éreztették hatásukat az egyes ember gazdasági és jogi helyzete megjobbításában, különösen olyan helyen, mint Tata, hol különböző conditiójú népek (hogy ezt a középkori kifejezést használjam) éltek együtt.

A parasztközségek és mezővárosok fejlődésében számottevő szerepe volt a gazdasági tényezőknek is. A haladottabb, de még mindig erősen kötött mezőgazdasági forma, a két-, illetőleg a háromnyomásos rendszer, amely ebben az időben, nem utolsó sorban éppen a bencések működésének hatására, itt is minden bizonnyal dívott már, szintén hozzájárult a falusi közösségek kialakulásának meggyorsulásához és megerősödéséhez. Ott, ahol különböző földesurak népei éltek együtt, különös gonddal vigyázott mindegyik a maga földparcelláinak biztosítására. A nem egy kézben lévő földek egymással elvegyülten feküdvén, a művelés rendjének megállapítása nagy előrelátást igényelt. Az egy földesúri joghatóság alatt élők érdekeik védelmére szorosan összetartoztak. Minél szétszórtabban feküdtek a földek és minél több birtokos kezén oszlottak meg, annál erősebbnek kellett lenniök a jogi és közigazgatási kötelékeknek, amelyek ezeket az együvé tartozókat összefogták. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági termelési formák fejlődése, a két-, majd a háromnyomásos rendszer komoly tényező volt a falusi közösségek kialakulásában.

Apátsági és várnépek szerepe Tata fejlődésében.

A komáromi váruradalom bomlása a tatárjárás korára esik. A XIII. század második felében már csupán néhány malom tartozott Tatából a vár birtokaihoz. Átmenetileg ezek is zálogban voltak a zsidó Henuk kezén.[44] Magának a községnek hovatartozásáról biztos adataink nincsenek ebből az időből. Ha nem is volt a király birtokában, alkalmasint vagy a királyné, vagy valamelyik magas királyi funkcionárius volt Tata ura. A bencés apátság mindenesetre éppen akkoriban panaszkodik, hogy ősi birtokaiból kiszorították. Tudjuk, hogy a birtok fogalma nagy változáson ment át erre az időre. A monostor alapításakor, Szent István korában a szerzetesek megélhetését biztosító birtokon elsősorban a szolganépeket értették. A XIII. században azonban a birtok már földet jelentett; amelyik birtokos szolgáinak a száma a lefolyt két évszázad alatt nem növekedett, vagy éppen megfogyott, az alól, a szó szoros értelmében, kicsúszott a talaj. Igy történt, mint fentebb röviden már utaltunk rá, Tatán is.

A királyi várnépek olyan nagy számban telepedtek a kis monostor szolgacsaládaihoz, hogy a földek felosztásakor mindig nagyobb és nagyobb darabok jutottak nekik és így egyre növekedő erővel tudtak fellépni az apátsági népekkel szemben. Végül a fejlődő község körül az egész határ a kezükre jutott, míg a

[44] *Knauz:* Mon. Strig. I. k. 559. l

bencés apátság néhány jobbágya már csak a falutól távolabb kapott földet. Ekkor fordultak panasszal a pápához a bencések. A monostor körül kifejlödött, virágzó községből kiszorultak. De élt még az emléke annak, hogy valaha a falu határán belül is voltak földjeik — amint mondták —, Tata az övék volt. Bizonyos, hogy első királyaink idején a „község", vagyis a kevés szolganép életében a bencés apátság vezető szerepet játszott.[45] A birtokjogi felfogás gyökeres megváltozása azonban a kisszolganépű bencések földesúri hatalmát megnyirbálta, az erősödő községgel szemben tekintélyüket, hatalmi befolyásukat csökkentette.[46]

A XIII. század második felére a természeti adottságok kedvezésétől segítve, Tata közösségi életében annyira önállósult, hogy rövidesen a mezővárossá fejlődés útjára lépett. Az apátsági népek pedig kiszorulván magából Tatából, új közösségbe tömörültek, Tatától független falut, illetőleg falvakat alkottak. Egy 1388-ban kelt oklevél szerint az apátság birtoka hat tatai malmon, a környékben elterülő szántókon és réteken kívül a Tata közelében fekvő Alsó- és Felsőfaluból és a hozzájuk tartozó bányajogból állott.[47] A két falu, amelyről csupán ez a forrásunk emlékezik meg, minden bizonnyal annak a folyamatnak az emlékét őrzi, melynek során a tatai bencés apátság népeit Tatából átmenetileg kiszorította a világi nagybirtok nagyobb népi ereje. Ezeknek a népeknek gazdasági okok folytán bekövetkezett községi önállósága azonban nem sokáig tartott.

Összefoglalás: az Árpád-kori fejlődés legvalószínűbb vonala.

Tata történetének első három századából olyan kevés biztos adat maradt ránk, hogy még aprólékos mérlegelésük, analógiákkal való kiegészítésük sem deríthette fel egészen világosan a község életének kezdeti szakaszát. Nyugodt lelkiismerettel csupán valószínűségekről lehetett beszélnünk. Áll ez elsősorban az eredet kérdésre. Miből és hogyan fejlődött ki Tata? Amit eddig e kérdésről írtak, nem volt más, mint a krónikák kritika tárgyává nem tett elbeszélésének önkényes megtoldása. Pedig azok előadásából mindössze a bencés monostor Szent István-kori alapításának tényét lehet elfogadni. Valószínűnek tarthatjuk még azt is, hogy valóban a király keresztapja, Deodatus alapította a kolostort; már a névadásról mondottak felébresztik kétkedésünket, s ha a község Árpád-kori életét meg is lehet magyaráznunk, eredetére a krónikás hagyomány nem ad kielégítő választ

Nem lakatlan helyen vetették meg Szent István idejében a bencés monostor alapjait. Alkalmasint kisebb közösségben (Totában?) éltek itt az új monostor körül azok a népek, amelyek a nép-

[45] Feltétlenül ezt bizonyítja az apátság gyakori hiteleshelyi szereplése a későbbi időben. A XIII. században példa erre: ÁUO. I. k. 183. l., Phalmi Rtört. I. k. 703. l., 716. l.

[46] Jellemző példa erre már a XIV. századból, hogy egy alkalommal a község bírája és az apátság embere egymás mellett, egyenjogúnak látszó félként tanuskodnak. *Beke* idézett kiadványa a Tört. Tár 1895. évf. 230. és k. l. 1028. sz.

[47] L. a 11. jegyzetet.

vándorlás és a magyar honfoglalás nehéz idejét túlélték.[48] Legnagyobb részük minden bizonnyal a komáromi vár népei közé került, néhány szolgacsalád azonban a szerzetesek földjét munkálta meg. A fejlődő szerzetesház szükségleteit a XIII. században a tatai gazdaság már nem tudta kielégíteni; Szomódon, esetleg más faluban is kisebb gazdaságot szervezett az apátság ellátásának biztosítására. Tata igazi jelentőségét már ekkor is a vizek adták. Legrégibb forrásaink beszélnek a tatai malmokról, amelyeknek nagy értékét legjobban az bizonyítja, hogy számottevő érdemeket jutalmaz eladományozásukkal a király. Nagyon valószínű, hogy a szépszámú malomban nemcsak gabonát őröltek. A bőségesen folyó melegvíz — későbbi századok adataiból következtetve — a posztókészítés céljait szolgálhatta.[49]

A földrajzi fekvés kedvező volta s a gazdasági fellendülés a világi nagybirtok, elsősorban a király népeinek szolgált javára. A középkor sajátságos mezőgazdasági üzemmenete ezeknek lehetővé tette, hogy a kisebbszámú s a veszélyekkel szemben kevésbbé ellenálló, nehezebben tömörülő apátsági szolgálónépeket kiszorítsák Tatából. Valószínű, hogy az így kiszorulóknak a még feltöretlen határban keletkezett, új községeit nevezték Alsó- és Felsőfalunak, amelyek azután Tata renaissancekori, belső megerősödésével és rohamos terjeszkedésével ismét beolvadtak anyavároskájukba.[50]

[48] E helyen említem meg, hogy Komárom megye millenniumi monográfiája (Magyarország vármegyéi és városai, 395. l.) szerint Tatától nem messze, Majkon cyrillbetűs, őskeresztény keresztet ástak ki, amely egyéb bizonyítékok mellett igazolná, hogy a magyar honfoglalás itt szláv népelemeket talált. V. ö. még *Draganu, N.:* Românii în veacurile IX—XIV. pe baza toponimici si a onomasticei. Bucuresti, 1933. 181., 182. és 293. l.

[49] V. ö. A tatai csapómesterek c. dolg. (Domanovszky-Emlékkönyv, Budapest, 1937. 386. sk. l.)

[50] A várossá fejlődés és a renaissancekori virágzás történetének itt csak néhány fontosabb forrására utalhatok: Orsz. Ltár. Dl. 7334, Zalai oklt. I. k. 580. l. Orsz. Ltár. Dl. 10071. és Ótata város saját pecséttel ellátott oklevele 1490-ből.) L. *Rohrbacher* és *Wenzel* i. m.

Nagy Tibor:

A Quirinus-reliquiák translatiójának időpontja Pannonia prima késő római sorsának tükrében

(Tanulmányok a pannoniai egyháztörténethez IV.)*

Valamivel több, mint egy félévszázad óta ismeretes a keresztény régészet kutatói előtt a rómavárosi S. Sebastiano katakomba egyik félköralakú terme, az ú. n. Platoma, amely vagy hét évszázadon keresztül egy pannoniai vértanu, Quirinus sisciai püspök reliquiáit őrizte. Ezen emlék szerencséskezű felfedezőjének, Anton de Waalnak, 1894-ben megjelent publikációja óta,[1] számtalanszor tették fel a kérdést az irodalomban, mikor és milyen körülmények között kerültek a messzi, északi határtartomány, Pannonia vértanu püspökének földi maradványai az Örök Városba, mégpedig épp az apostolfejedelmek egykori nyughelye fölé emelt mausoleumba. Az eddig ajánlott megoldások — a szerzők iránt érzett minden tiszteletünk mellett — sem elégítenek ki, főkép azért, mert nem alapultak teljes anyaggyüjtésen. Egyoldalúan vagy csak a történeti, vagy pedig csupán a régészeti emlékanyagot vették tekintetbe s eredményeik így nem is állhatták meg helyüket e mindkét forráscsoport együttes kritikája előtt.

Pontosan 9 évvel ezelőtt, alkalmam nyílott Rómában egyrészt az idevonatkozó írott forrásanyagot teljesebben összegyüjteni, mint az eddig történt, másrészt pedig e pannoniai vértanu Via Appia mentén lévő kultuszhelyét Enrico Josi szíves előzékenysége folytán a régész szemével huzamosabb időn át tanulmányozni. E régészeti és történeti kutatások eredményeit egy önálló kis kötetben kívánom közreadni. E nyomdakész tanulmány első részének kivonatos váza az alábbi összefoglalás, amely Pannonia prima késő római sorsának alakulásából igyekszik újabb támpontokat nyerni a translatio sokat vitatott időpontjára vonatkozólag. Fejtegetéseink kiindulópontjául szolgálhat a Kr. u. IV. sz. nyolcvanas éveiben íródott Passio Quirini,[2] püspökünk vértanuságának a korabeli hagiographia

* *Tanulmányok.* I.: Die Lehre des Photeinos in den theologischen Streitigkeiten am Anfang des V. Jhts (Oriens Antiquus. I. 1945). — II.: Az aquincumi kereszténység egy eddig félreismert emléke (Archaeologia Értesítő. III. f. V—VI. 1944—45.) — III.: Ókeresztény gyűrű Magyaregregyről (Folia Archaeologica. VI. 1947. Sajtó alatt).

[1] Röm. Quartalschrift. Suppl. III. 1894. 99 sk. ll.

[2] A Passio keletkezési idejére és értékére lásd fejtegetéseimet: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig (Diss. Pann. II. 12. 1939.). 65. sk. ll.

eszközeivel megírt irodalmi feldolgozása.[3] A továbbiak megértése kedvéért nem lesz talán egészen haszontalan e vértanuság különben jól ismert történetét a Passio nyomán e helyen röviden exponálnunk:

Quirinus a sisciai orthodox egyházközség püspöke volt, amikor a Diocletianus—Galerius-féle keresztényüldözés a IV. sz. elején a fiatal pannoniai egyházakra is lesujtott. Az üldözést elrendelő császári edictumok elöl püspökünk a város környékén rejtőzött el. A felkutatására kiküldött katonák azonban elfogják és a Sisciában székelő Maximus, „*praeses*" *Saviae*[4] elé állítják. A kihallgatás folyamán az agg püspök a „praeses" minden rábeszélése, fenyegetése ellenére is állhatatosan kitart hite mellett. E magatartása a föntebb jelzett edictumok értelmében kimerítette a *crimen laesae maiestatis* fogalmát, amelynek elkövetéséért halálbüntetés járt. Maximus egyelőre beérte azzal, hogy börtönbe vettette a püspököt, majd három nap elteltével, váratlan fordulattal Pannonia prima Savariában székelő helytartójához, Amantius praeseshez küldte át. Quirinus e második fórum elött is bátran védelmezte keresztény hitét s így a halálos ítélet mostmár nem maradhatott el. Amantius malomkövet köttetve vértanunk nyakára, a Savarián keresztülfolyó Sibaris, ma Perinth patakba[5] fojtatta. A Passio elbeszélése végén még megjegyzi, hogy Savaria jámbor keresztényei később megtalálták a vértanu holttestét s azon a helyen egy kisebb imaházat *(locus orationis)* emeltek a vértanu tiszteletére. Majd a Constantinus korában beköszöntött béke idején a soproni kapu, a *porta Scarabatensis* közelébe épített díszes bazilikába vitték át a reliquiákat.

[3] A latin szöveget megtaláljuk: *Acta SS.* Jun. I. 380—381. — *Th. Ruinart*, Acta sanctorum sincera. Ratisbonae. 1859. 522—524. ll. — V. ö.: *B. H. L.* 7035—7038. Magyar fordítását adja *Balogh A.*, Pannonia őskereszténysége I (Szent István könyvek. 102.).

[4] A 395 körül összeállított *Not. dign. occ.* I. 82—83. *(Seeck*, 105. l.) adata szerint egy *corrector per Pannoniam Saviae* vezette e tartományban a polgári közigazgatást. Más tartományok közigazgatástörténete nyomán elképzelhető ugyan, hogy Savia IV. század elején még lovagrendű kormányzója *(praeses)*, a század folyamán senatori rangra *(corrector)* emelkedett. Savia esetében egy ilyen elképzelés kiindulópontjául azonban nem szolgálhat a Passio (más adatunk viszont nincs), minthogy a Passio II. 37. sora *(Ruinart)* szerint Maximus „praeses" nem rendelkezett a minden helytartót megillető halálos ítélethozatal jogával (Cf. *O. Karlowa*, Röm. Rechtsgesch. I. 1885. 858—59. ll.). Következőleg Maximus (e név lehet költött is) nem lehetett Savia helytartója. E férfiú valódi állására utalhat a Passio c. 4 egyik sora, ahol Amantius *iuridicus*nak mondja Maximust. Ez a tágabbkörű terminus a császári közigazgatásban különböző rangállású tartományi tisztviselőt jelöl *(Forcellini*, Lexicon totius Latinitatis. III. 650—51. hh. — *Th. Mommsen*, Staatsrecht. I[2] 231. sk. ll.). Többek között olyat is, aki *von Premerstein* tömör megfogalmazása szerint (PW. — RE. 23. HB. 1149. h.) „zur Unterstützung und Vertretung des Statthalters einer kaiserlichen Provinz in der Rechtsprechung, zuweilen in einem fest abgegrenzten Sprengel der Provinz tätig (war)". Egy ilyen, a helytartónak alárendelt (cf. *Marquardt*, Röm. Staatsverw. I.[2] 553. l.) bírói szerv szerepében lép elénk Maximus „praeses" is, akiben ezek szerint Pannonia prima helytartójának támogatására kinevezett alacsonyabbrangú bírót láthatunk.

[5] A korábbi, eltérő magyarázatokkal szemben a Sibaris = Perinth azonosítást elsőnek „A pannoniai kereszténység története" 66. l., 106 jz. fejtettem ki.

Az 1930-as évek végén, a szombathelyi püspöki várban fekvő Szeminárium épületének kibővítési munkálatai szerencsés alkalmul szolgáltak a Passióban említett Quirinus-basilica feltárására. A Műemlékek Országos Bizottságának anyagi és erkölcsi támogatása révén lehetővé vált rendszeres ásatásokat Paulovics István vezette[6] s ezeken két hónapig e sorok írója is résztvehetett. Az ásatások folyamán a Quirinus-sír nem került elő. Ennek felkutatása még a jövő feladata. Problémánk megoldásához remélhetőleg értékes régészeti adatokat szolgáltat majd. De addig is, amíg ez a kutatás megtörténhet, a birtokunkban lévő forrásanyag máris feljogosít annak a kérdésnek a felvetésére, hogy meddig nyugodtak itt, Savariában vértanunk földi maradványai, továbbá, hogy mikor és milyen körülmények között kerültek el innét Rómába.

E translatio időpontjára és körülményeire az eddigi irodalomban a legszétágazóbb véleményekkel találkozunk. Jórészük forrásadatokkal alá sem támasztott szellemes coniectura csupán, úgyhogy ezek megvitatásától jelen alkalommal el is tekinthetünk. Tetszetős érveik miatt három felfogással azonban részletesebben kell foglalkoznunk.

Elsőnek Dufourcq nézetét említhetjük fel,[7] aki szerint a translatio a 440-es években történt és a Marcellinus Comestól említett[8] 441. évi hún támadás elől vitték Savaria keresztényei a vértanu püspök reliquiáit Rómába. Mindjárt megjegyezhetjük azonban, hogy ez a támadás Pannonia secunda és a Balkán ellen irányult s Pannonia primát márcsak azért sem sujthatta, mert ez utóbbi 433 óta a húnok birtokában volt.[9] Dufourcq felfogását azonban még egy szövegegyezéssel is igyekezett alátámasztani. A Via Appia menti Quirinus-síremlék felső részén ugyanis egy festett felirat olvasható, melyet a következőkben röviden mint Quirinus-feliratot idézünk.[10] E felirat *haec omnis cura laboris* kifejezése mármost rokon fordulattal egy III. Sixtus-korabeli (432—440) feliraton is előfordul,[11] amiből Dufourcq arra következtetett, hogy mindkét inscriptio egykorú.

Ez az érvelés azonban nem helytálló. A IV. sz. második és

[6] Részletes beszámoló ennek eredményeiről: *Paulovics I.*, Corvina. 1938. 3. szám. 219. sk. ll. — *U. a.*, Vasi Szemle. V. 1938. 138. sk. ll. — *U. a.*, Savaria. Szombathely topográfiája. 1943. 25. sk. ll.

[7] *A. Dufourcq*, Étude sur les Gesta martyrum romains. II. 221. sk. ll.

[8] *Marcell.*, Chronic. a. 441, 3. *(Mommsen*, Chron. min. I. 80.)

[9] Lásd pl. *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire. I. 1889. 161. sk. ll. — *A. Alföldi*, Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien. II. 1926. 96. l. — *E. Stein*, Geschichte d. späträm. Reiches. I. 1929. 437. l. — Az átadás időpontjára: *A. Alföldi*, i. m. II. 90. l.

[10] *G. B. de Rossi*, Bull. di arch. crist. 1894. 148. sk. ll. *M. Ihm*, Damasi epigrammata. Lipsiae. 1895. 76. szám. — *Fr. Buecheler*, Carmina Latina epigraphica. II. 1897. 1809. szám. — *Marucchi*, Nuovo Bull. di arch. crist. 1916. 47. l. — *Diehl*, ILCV. 1777. — *H. Lietzmann*, Petrus u. Paulus in Rom.[2] 1927. 112. sk. l. *A Dobó*, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae (Diss. Pann. I. 1[2]) 1940. 432. szám. — Lásd még: *L. Duchesne*, Memorie. I. 1, 1924. 17. l. — *H. M. Leopold*, Mededeelingen. IV. 1924. 78. l., 2 jz.

[11] *A. Dufourcq*, i. h.

a következő század első feléből ugyanis számos olyan feliratot ismerünk, amelyek kifejezésekben, fordulatokban rokonságot, sőt egyezéseket mutatnak a Quirinus-felirattal.[12] Az ilyen összecsendülések azonban nem lehetnek korhatározók. Mindezekből a feliratokból u. i. Damasus verses inscriptiói és Prudentius költeményei nyomán megnemesedett keresztény epigrafia nyelvezete szól hozzánk, amelyet a IV. sz. 80-as éveitől kezdve az V. sz. közepéig az összes nagyobbigényű feliratok használnak. Épp ezért ebben a korban egy-egy költői fordulat, kifejezés alapján nem lehetséges a feliratokat szükebb időhatár közé szorítani. A *cura laboris* kifejezéssel zárul különben Damasus 19. epigrammájának egyik verssora is (*Diehl*, ILCV. ad 1777), megerősítve föntebb kifejtett nézetünket.

De Dufourcq véleményét azért sem tehetjük magunkévá, mert egy pozitív adatunk is van arranézve, hogy a *translatio Quirini* nem történhetett ilyen későn. Ez pedig a 425 körül Felső-Itáliában összeállított úgynevezett *Martyrologium Hieronymianum*[13] egyik bejegyzése. E vértanujegyzék ismeretesen számos Meroving- és Karolingkori kódexben maradt fenn, amelyeket Duchesne kutatásai óta egy korábbi és egy későbbi frank redakcióra vezethetünk vissza. A korai redakciót a VI. sz.-ban íródott *codex Epternacensis* képviseli, míg a későbbi, mondhatjuk második kiadást, a VIII. századi *codex Bernensis*, illetve a *codex Wissenburgensis* köré csoportosítható kéziratok tartották fenn. Mind e három csoport kódexei mármost, április 30-án, *pridie kalendas Maias*, jegyzik Quirinus depositióját a következő szavakkal: *Via Appia. Depositio Quirini martyris*, illetve *episcopi*. Nem vitás, hogy e bejegyzések az archetypusból, azaz a martyrologium 425 körüli eredeti redakciójából valók, amely a Rómával kapcsolatban lévő vértanúkra vonatkozó adatait, így többek között Quirinusét is, egy 420 körül lezárt rómavárosi Calendariumból merítette. Ebből a forráskritikailag igazolt összefüggésből viszont következik, hogy Quirinus translatiója 420 körül már megtörtént; ez az évszám tehát mint *datum ante quem* fogható fel.

A másik felemlítendő nézet azt vitatja, hogy Quirinus földi maradványai már 394 előtt elkerültek Savariából s mielőtt e reliquiákat Rómába vitték volna, egyideig Sisciában temették el.[14] Ez a felfogás Prudentius, Quirinus vértanuságáról írt hymnuszának[15] bevezető versszakával érvel, amely úgy emlékezik meg Siscia városáról, mint amely az érdemben kiváló, Istennek tetsző férfiút,

[12] Néhány példa: ILCV. 1893. (CE. suppl. 118.), mely szerkezetében és egyes kifejezéseiben is közeli rokona feliratunknak. — Vers. 2. *munera rependere:* Damasi, epigr. 63, 98.; 88, 61, 7. — Vers. 5. *gloria facti* kifejezésnél már *Diehl* utalt Vergil., Aen. XII. 322. cf. még: ILCV. 1825. stb.

[13] *G. B. de Rossi—L. Duchesne*, Acta SS. Nov. II. proleg. LXXIII. sk. ll. — *H. Achelis*, Die Martyrologien, ihre Gesch. und ihr Wert. 1902. 35. sk. ll. *D. H. Quentin*, Anal. Boll. XXXIX. 1921. 115. sk. ll. — *U. a.*, Memorie della Pontificia Accad. di arch. I. 2, 1924. 103. sk. — *Leclercq*, DACL. X. 2, 1932. 2523. sk. hh.

[14] *A. Rösler*, Der katholische Dichter Aurelius Prudentius Clemens. Freiburg i. Br. 1886. 18. l. s utána *A. de Waal*, i. m. 106. l. 2 jz.

[15] Peristeph. VII (CSEL. 61 362. sk. ll. *Jo. Bergman.*).

Quirinust, a városnak Istentől ajándékozott vértanut, a szülőföld szeretetével gondozza.

Insignem meriti virum,
Quirinum placitum deo,
urbis moenia Sisciae
concessum sibi martyrem
conplexu patrio fovent

hangzik az iambikus trimeterben írt Quirinus-hymnusz első versszaka.

Prudentius igaz, itt kifejezetten azt írja, hogy Quirinus reliquiáit Siscia őrzi. Azok a kutatók azonban, akik ezt mint történeti tényt elfogadták, nem vették észre, hogy Prudentius egész Quirinus-hymnusza nem más, mint Hieronymus 380 körül írt Chroniconja egyik bejegyzésének költői feldolgozása. Ezt úgy vélem részletekbemenően sikerült már kimutatnom a pannoniai kereszténység történetéről írt munkámban (67. l., 104. jz.). Ez a Hieronymustól való függés magyarázza meg mármost Prudentius tévedését is, amikor Sisciába helyezi Quirinus sírját. A nagy egyházatya, történeti munkájában, a 308. évnél u. i. ezeket írja:[16]

quirinus episcopus siscianus gloriose pro Christo interficitur. nam manuali mola ad collum ligata a ponte praecipitatus in flumine diutissime supernatavit et cum spectantibus conlocutus, ne sui terrerentur, vix orans, ut mergeretur, optinuit.

E feljegyzésben, mint látjuk, egy szóval sem történik említés Sabariáról, mint a vértanuság helyéről s így érthető, hogy Prudentius, aki Quirinusról csak azt ismerte, amit Hieronymusnál olvasott, a vértanuságot, a martyr sírjával egyetemben, Sisciába helyezte.

Prudentius hymnusza tehát nem szolgáltat érvet Quirinus reliquiáinak ideiglenes sisciai elhelyezése mellett. Más szempontból viszont igen értékes útmutatást ad ez a költemény. Prudentius ugyanis 401 és 404 között Rómában járt s e rómavárosi zarándokútja előtt írta minden valószínűség szerint a Quirinus vértanuságát magasztaló hymnuszát.[17] A hispania költő rómavárosi tartózkodása alatt nagy buzgalommal látogatta a martyrok sírhelyeit.[18] Elképzelhetetlen ezért, hogyha Quirinus reliquiái ekkor már Rómában lettek volna, Prudentius erről nem szerzett volna tudomást s legalább a Peristephanon kiadása alkalmával nem helyesbítette volna a Qui-

[16] *Hieronym.*, Chronicon. a. 308 *(R. Helm*, 229. l.).

[17] *G. Sixt*, Die lyrischen Gedichte des Aur. Prudentius Clemens. 1889. *O. Bardenhewer*, Geschichte d. altkirchl. Lit. III. 1923. 452. sk. ll. *G. Bardy*, DTC. v. Prudence, aki azonban minden alap nélkül állítja, hogy Quirinus tiszteletben részesült Hispaniában.

[18] V. ö. pl. Peristeph. XI. v. 1—2. *(Bergman*, 412. l.):

Innumeres cineres sanctorum Romula in urbe
uidimus, o Christi Valeriane sacer.

rinus-hymnusz első versszakát. Ha tehát Prudentius ennek ellenére mégis azt írja, hogy Quirinus földi maradványait még Siscia városa őrzi, úgy e tévedés alapján annyi mindenesetre bizonyosnak vehető, hogy a reliquiák még nem voltak Rómában.[19] A *Hymnus ad Quirinum martyrem* tehát a translatio szempontjából mégis igen értékes adalék, mert megadja a *datum post quem*et. A pannoniai vértanu ereklyéi ezek szerint 405 és 420 között kerülhettek Rómába. Az így kapott időhatár természetesen cáfolja azoknak a kutatóknak a felfogását is, akik ugyan elvetik a Quirinus-reliquiák ideiglenes sisciai elhelyezését s helyesen vallják, hogy a translatio útja Savariából közvetlenül Rómába vezetett, az „átvitel" időpontját azonban a 395 körüli, sőt még ennél is korábbi évekre helyezik.[20]

A következőkben a translatiónak a források kritikai vizsgálata alapján nyert tágabb időhatárát próbáljuk még szükebbre szorítani. Egyúttal megkíséreljük a translatiót kiváltó eseményeket is felvázolni. Bevalljuk azonban, hogy ezek a fejtegetéseink, ellentétben a föntebbiekkel, az írott forrásanyag általánosságban mozgó kitételei miatt már csak a valószínűségre tartanak számot.

A translatio körülményeiről említést tesz a Passio Quirini appendixe. Ez a függelék a Passio felhasználásával Rómában íródott az V. század végén vagy a VI. században.[21] A minket érdeklő rész a következőkép hangzik (*Ruinart* 524 l.): *Facta autem incursione barbarorum in partes Pannoniae, populus christianus de Scarabatensi urbe Romam fugiens, sanctum corpus Quirini episcopi et martyris afferentes secum deduxerunt.*

Az író szembeszökő topographiai tévedése, hogy Quirinus reliquiáival nem Savaria, hanem Scarabantia keresztényei menekültek Rómába, a Passio egyik mondatának helytelen értelmezésén alapul, mely azt mondja, hogy Quirinust *ad Scarabatensem portam* épített basilikában temették el.[22]

Ez a topografiai tévedés azután arra is rávilágít, hogy az appendix szerzője nem rendelkezett semmi megbízható hagyománnyal a translatio körülményeit illetőleg. Következéskép az az állítása is, hogy a translatiót egy Pannoniát sujtó barbár betörés váltotta ki, nem érdemel nagyobb hitelt, mint az erre következő mondata, hogy t. i. a keresztények Scarabantiából menekültek el. Míg ez utóbbi állítása, mint láttuk, a Quirinus-Passio félreértésén alapul, addig az *incursio barbarorum in partes Pannoniae* említése viszont úgy fogható fel, mint a szerző saját véleménye. Az Appendix írója a Passióból tudta, hogy Quirinus földi maradványai eredetileg Pannonia földjében nyugodtak. Az ő korában viszont az egy-

[19] Hasonlóan érvelt már *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes. 1918. 72. l.

[20] Igy a bollandista *G. Henschenius*, Acta SS. Jun. I. 381. h. — *A. Ferrua*, Dalla Pannonia a Roma (Civiltà Cattolica. 1937. 4. 129—140. ll.) pedig a 389 körüli esztendőkre gondol!

[21] Florus martyrologiuma már ismeri: *D. H. Quentin*, Martyrologiques historiques, 274. l.

[22] *J. Zeiller*, i. m., 71. l. 1 jz. — *L. Duchesne*, Memorie. I. 9. l.

kori római tartomány területén már barbárok laktak. A translatio indokolásául e két tény összekapcsolása annál természetesebbnek tünt fel előtte, minthogy nemcsak Quirinus volt az egyetlen vértanu, akinek a reliquiáit az V. és a későbbi századokban a barbároktól elözönlött tartományokból Rómába, vagy a birodalom más, kevésbbé veszélyeztetett városaiba mentették.[23] Ezek a példák a szerző előtt sem lehettek ismeretlenek s tekintetbevételükkel formálhatta meg föntebbi véleményét. Épp ezeknek a rokon eseteknek a tanulmányozása, ahol szavahihető forrásokkal rendelkezünk arranézve, hogy a translatiót a nagy népvándorlás valamely hulláma idézte elő, teszi viszont igen valószínüvé ennek az V., vagy VI. századi rómavárosi szerzönek a véleményét. Irásának azonban nincsen forrásértéke; nem több az, mint egy *docta opinio*, egy *docta coniectura*.

Az északi és keleti peremtartományokból a birodalom középponti részeibe került más reliquiák translatióinak ismert körülményeit áttekintve, tehát *per analogiam* is felvethető az a magyarázat, hogy Quirinus földi maradványait ugyancsak valami igen nagy, fenyegető veszély elöl menthették Sabaria keresztényei Rómába.

Anélkül, hogy erre a csupán számos analóg esetre alapozott lehetőségre merész légvárakat építenénk, mégis jelezni kívánjuk azokat a valószínü összefüggéseket, amelyek a Quirinus translatiót elöidézhették.

Pannonia prima területe I. Theodosius haláláig (Kr. u. 395), aránylag nem sokat szenvedett a népvándorlás mozgalmaitól. Ezt elsösorban a többi tartományrésznél kedvezöbb földrajzi fekvésének köszönhette.[24] Keleti irányba Valeria tartomány ékelödött eléje, átlagban 60—70 km széles védelmi sávként, az ütközö szerepét betöltve a Dunától keletre elterülö barbár világ s a nyugati pannon tartományok között. S ha Valeriát meg Pannonia primát nem is választotta el egymástól természetes határvonal a dunántúli középhegység, valamint a Balaton széles sávja a keletről nyugatra törö ellenséget bizonyos körülmények között felfogta, támadásukat lefékezte, söt el is térithette. Ezek a természeti adottságok egy második védelmi vonalat jelentettek Pannonia prima számára, míg az elsö vonalat, Valeria 60—70 km keskeny sávja képezte, keleti szélén a dunamenti limes erödítményeivel s földhöz kötött nem nagyértékü parasztkatonáival együttesen. Ennek az elsö védelmi vonalnak erödláncát ugyan Theodosius idejében is majd minden évben áttörték portyázó szarmata csapatok,[25] ezek tevékenysége azonban jórészt a határvidék fosztogatására szorítkozott, Pannonia prima szempontjából az elöterepen játszódott le. Egyedül a 392. évi betöréssel kapcsolatban olvasunk arról, hogy a szarmaták egyes csoportjai egészen Itália határáig elkalandoztak.[26] Ez alkalommal Pan-

[23] Az egyik legismertebb példa: Demetrios martyr. V. ö. még *Ruinart*, i. m., *passim*.

[24] V. ö. pl. a *CIL.* III. függelékében található térképet.

[25] Az ismert betöréseket összeállította *A. Alföldi*, Untergang. II. 63. l.

[26] *Ambros.*, de obitu Valentiniani cc. 2, 4, 22. (MSL. XXII. 1427. sk. hh.)

nonia prima területén is át kellett vonulniok. Theodosius életében még sikerült ezeket a majd minden év telén megjelenő portyázókat visszaüzni a Duna másik oldalára. Pannonia prima erről az oldalról 395-ig mondhatjuk semmit sem szenvedett.

Még előnyösebb helyzetben volt tartományrészünk a Balkán felől kiinduló támadásokkal szemben. Ebből az irányból a hadrianupolisi ütközet győztesei, a gótok és az alánok — akikhez az aldunai limes felszakítása után pár évig még a Dunától északra fekvő területről is csatlakoztak újabb barbár csoportok[27] — jelenthettek veszélyt. A délkeleti irányból várható támadásokkal szemben azonban a másik három pannoniai tartomány egy olyan derékszögbe rajzolható védelmi sávval fogta körül Pannonia primát, amelynek sarokrészét s egyúttal a hullámtörő szerepét Pannonia secunda játszotta, míg oldalait Valeria és Savia résztartományok alkották. S ha e derékszög déli szárát el is özönlötték a barbárok, a Dráva—Száva-közén Itália, illetve Mursán át Valeriába vezető útvonalak eltéröleg hatottak, a derékszög két szára mentén vezetve le a támadásokat. A főútvonalaknak ezt az eltérő szerepét jól illusztrálja a 379/80. évi keleti gót-alán betörés is, amelynek irányait Strido és Mursa elpusztítása jelezheti.[28]

Ez a támadás azonban még sem múlott el minden következmény nélkül Pannonia primára nézve. A kelet felé visszavonuló barbárok visszavonulási útját Gratianus és Theodosiusnak sikerült elvágni s a gót meg az alán csapatok zömét a Balaton környékén letelepíteni.[29] Pontosabban nem tudjuk ugyan a barbároknak utalt területet körülhatárolni,[30] de Pannonia prima délkeleti sávjának egy része mindenesetre hozzátartozott.[31] Addig, amíg a katonai organizáció müködött s a kormányzatot erőskezü uralkodó tartotta kézben, ilyen zárt egységben betelepített barbár erőcsoport nem jelenthetett komoly veszedelmet a szomszédos váro-

[27] Az aldunai limesnek ezt a szakaszát csak a nyolcvanas évek elején sikerül Theodosiusnak újból megszállni. 386-ban már újból olyan komoly katonai erők tartózkodnak itt, hogy egy a római területre átmenni szándékozó erősebb gót csoportot megsemmisítenek. *Zosim*, IV. 35, 1 (Mendelssohn, 190. l.). *Claudian*, de quarto cons. Hon. 622 sk *(Platnauer*, I. 332 l.).

[28] E támadásról *Jordan*, Get. cc. 27. és 28. szól. *Zosim*, IV. 34, 2. sk. *(Mendelssohn*, 189. l.) zavaros. Az események lefolyását megvilágítja Gratianus és Theodosius útiprogrammja *(O. Seeck*, Regesten d. Kaiser u. Päpste 251. sk. ll.). — Mursa elpusztítása: *Coll. Avell.* 39, 4 *(Günther*, I. 89. l.), Stridóé: *Hieronym*, Comm. in Sophon. I. 2—3 *(MSL*, XXV. 1341. h.). — E gót-alán támadás a Száva völgyében hatolhatott Itália határáig; majd Gratianus jövetelének hírére a barbárok visszafordulva, a Dráva mentén vonulhattak visszafelé. Strido így az előrenyomulásuk, míg Mursa a visszavonulásuk alkalmával eshetett áldozatul. E két útvonalat használják különben már a 378. évi betörésük alkalmával. *Ammian*, XXXI. 16, 7 *(Gardthausen*, 276.).

[29] Részletesen szólok majd erről az aquincumi alán sírlelet feldolgozása kapcsán.

[30] *E. Polaschek* éleselméjű következtetései e tekintetben nem meggyőzőek (Wiener Prähist. Ztschr. XIX. 1932. 246. sk. ll.).

[31] *R. Egger*, Amantius, Bischof von Jovia (Österr. Jh. XXI—XXII. 1922. *Beibl. 336 h.).*

sokra. nézve sem. Ezt a római-barbár egymásmellettiséget különben igen kedvező színben tünteti fel egy aquileiai ókeresztény felirat is.[32] E felirat Eggertől adott értelmezése szerint a gót-alán népközösség két vezére orthodox keresztény volt s náluk egészen a század utolsó éveiig érvényesítette befolyását *(consilio regere)* a Dráva-menti Iovia püspöke, Amantius. E felirat egyik kifejezéséből *(bis denis in annis)* következik, hogy ez a jóviszony Theodosius halálát követő években, még 400 körül is fennállott. Savaria lakóit eddig az időpontig tehát e barbárok oldaláról sem fenyegette komolyabb veszély.

Földrajzi szemmel nézve a felsőpannóniai városok észak felől voltak a leginkább sebezhetők. Savaria ebben az irányban alig több, mint 90—100 km távolságra feküdt a Duna-menti védelmi vonal mögött.[33] Továbbá a limestől Itália felé kiinduló főútvonalak is Savariánál futottak össze.[34] Ez a kedvező közlekedésföldrajzi helyzet amilyen előnyöket rejtett magába a béke idejében, époly mértékben hátrányossá változott, amikor a védelemmel szemben a limesen kívüli barbár erők kerültek túlsulyra. Egy pillanatra ez történt Theodosius halála utáni időben. A bécsi medence északi részén és a Morva síkságon lakó markomannok Theodosius haláláig nem mertek megmozdulni.[34/a] Mihelyt azonban lehúnyta szemét ez a nagy uralkodó, rátörtek Pannoniára. A vindobonai légióstábor az elsők között esett áldozatául e támadásnak.[35] Savariának is éreznie kellett ezt a pusztító vihart, mely nem csendesedett el a limes sávjában, hanem lehatolt egész Dalmatiáig, ahol többek között Spalato egyik ókeresztény temetőjét, Manastirinét is feldúlta.[36] A Palaestinában élő Hieronymust 396 elején írt levelében bizonyára elsősorban ez a szülőföldjét, Dalmatiát ért csapás késztette arra, hogy a következő sötét képet fesse a dunai tartományok helyzetéről:[37] „Húsz és egynéhány esztendeje már, hogy Konstantinápoly és a júliusi alpok között naponként ömlik a római vér. Scythiát, Thrakiát, Makedóniát, Dardaniát, Daciát, Thessaliát, Achaiát, a két Epirust, Dalmatiát és az egész Pannoniát pusztítja, rabolja a gót, szarmata, kvád, alán, hún, vandál, markomann ... Szétrombolták

[32] *ILC V.* 1061a. s hozzá: *R. Egger*, i. m., 327. sk. ll. — A feliratban említett *"gemini duces"* más interpretálását adja *Alföldi A.*, Szent István Emlékkönyv. I. 1938. 166. l.

[33] Savaria—Carnuntum légvonalban kereken 100 km.

[34] Carnuntum—Savaria; Brigetio—Savaria; Aquincum—Savaria. Részletekre: *G. Finály*, Le vie romane nell' Ungheria Transdanubiana. 1914. 8. sk. — *A. Graf*, Übersicht d. antiken Geographie v. Pannonien (Diss. Pann. I. 5. 1936) *passim.*

[34/a] *L. Schmidt*, Gesch. d. deutschen Stämme. II. 1917. 198. l. *Ammian*, XXXI. 4, 2 hivatkozva szól egy 376. évi markomann betörésről is. Ammian szövege azonban egyértelműleg azt mondja, hogy a markomannok és kvádok kívül maradtak az akkori népmozgalmon.

[35] Lásd a *Kennert*ől publikált (Jahrb. f. Altertumskunde V. 1911. 113. sk. ll.). 395. évvel záródó éremlelet revízióját *Alföldi*nél (Untergang. I. 50. sk. ll.). V. ö. még: *E. Polaschek*, i. m., 245. l.

[36] *R. Egger*, Forschungen in Salona. II. 1926. 42. sk. ll.

[37] Ep. LX. 16 *(Hilberg*, 570—71. ll).

az egyházakat, Krisztus oltáraihoz bekötötték a lovukat, kihányták a vértanuk földi maradványait, stb...“

Az események színterétől távolélő Hieronymus, legalábbis ami Nyugat-Pannoniát illeti, sötétebbnek látta a helyzetet, mint az valójában volt. A markomann betörés kétségtelenül komoly veszteségeket, károkat okozhatott a falvakban élő lakosságnak. A fallal megerősített városok, így Savaria szempontjából azonban aligha jelenthetett többet átmenő zivatarnál, mely a következő évre már teljesen elült.[38] A markomannok egy részét sikerült Pannonia prima északi határán, a Carnuntum—Brigetio-közti szakaszon letelepíteni, a többit pedig a határon túlra üzni.[39]

Ezzel az új telepítéssel Savariát most már kétoldalról is zárt tömegben élő barbárok fogták körül. Ez a helyzet azonban még a 400 körüli években sem volt kétségbeejtő, jóllehet a római központi kormányzat nem sokkal 395 után a rendes sorkatonaságot *(comitatenses)* is kivonta a tartományból,[40] egyedül a földhöz kötött parasztkatonákat hagyva meg a még fennálló táborokban.[41] A Savariát közrefogó két barbár népcsoport közül azonban Alatheus és Saphrac népei 395 után is Amantius jótékony befolyása alatt álltak s már ezért is valószínütlen, hogy csatlakoztak volna a markomannok föntebb említett fosztogatásaihoz.[42] A másik foederatus-nép a római katonai igazgatás szervezetébe vonva ugyancsak nem jelenthetett fenyegetést. A keresztény missio ez utóbbiak körében még letelepedésük előtt megkezdte munkáját s a milánói püspök, Ambrosius, az új hit terjesztését épúgy összekapcsolta rómaibarát politikai célokkal, mint munkatársa, Amantius.[43] Pan-

[38] A szenvedések vállalásának ez a különböző mértéke jól kitűnik *Claudianus* 400 elején írt *de cons. Stil.* II. 191. sk. soraiból *(Platnauer,* II. 16. l.), Ez ugyan Dél-Pannoniára vonatkozik *(Pannonius* s ennek közelebbi meghatározásaképp *potorque Saui;* ez utóbbi kifejezés utal a két Száva-menti tartományra, *Sauia*ra és *Pannonia secunda*ra), de kisebb mértékben *Pannonia prima*ra is érvényes. E verssorok szerint Pannonia városai falaik közé zárkózva élték át a 378—395 közötti éveket, ezzel szemben a földművesek elmenekültek, a vidék pusztult. — Claudianus e helyen is erős kontrasztszínekkel dolgozik, sötétebbnek festi a 395 előtti helyzetet, hogy Stilicho érdemeit annál jobban kidomboríthassa.

[39] *Claudian,* de consul. Stil. II. 366 *sk. (Platnauer,* II. 28. l. — *E. Stein,* i. m. 354. l. — A *Not. dign. occ.* XXXIV. 24 *(Seeck,* 197) a Carnuntum—Brigetio szakaszon jegyzett foederatus *gens Marcomannorum* kétségtelenül e 396-ban letelepített markomannokkal azonos.

[40] *A Alföldi,* Untergang. II. 73. sk. ll.

[41] Ez utóbbiak létezéséről még 409-ben is hallunk *(Zosim,* V. 46, 2. *Mendelssohn,* 276.). *Alföldi,* i. m. 85—6. ll. — Kétséges viszont, hogy Pannonia prima területére is érvényes-e *Eugipp.,* Vita Severin c. 20 adata, amely Noricum ripense egyes táboraiban Attila halála után is létező parasztkatonákról tudósít.

[42] *Hieronym.,* i. m. népfelsorolásában említett *Gothus,... Alanus, Hunni* bizonyára nem vonható ide, mint *E. Polaschek,* i. m. 249. l. 34 jz. teszi, hanem a 378. sk. évi thrákiai eseményekre.

[43] *Paulinus,* Vita Ambrosii 36 (MSL. XIV. 42b.) említett Ambrosius-levél hitoktató tartalmú részek után figyelmeztette a királynét: *ut suaderet viro Romanis pacem servare.* Majd a következő kifejezés mutatja *(mulier suasit uiro, ut cum populo suo se Romanis truderet.),* hogy Fritigil-népe betelepül a birodalomba. Fritigil-népe ilymódon nem választható el a *Not. dign. occ.* XXXIV. 24 által jegyzett *gens Marcomannorum*tól. V. ö. *Nagy T.,* i. m. 195. l.

nonia prima s ezen belül Savaria helyzetében tehát a 400 körüli évekig nem fedezhetök fel olyan riasztó vonások, melyekkel indokolni lehetne a Quirinus-reliquiák translatióját. 378 és 400 között mindössze egyetlen alkalommal éri súlyosabb barbár betörés e tartományrészt, de az is gyorsan elvonul.

Annál súlyosabb csapásokat tartogattak e terület számára az V. század első évtizedének esztendöi. Az események sora a Pontus vidékéről indult ki. A húnok nyugati szárnyának Theodosius idejében még a Fekete-tenger északi partján lévő fejedelmi szállásai s ezzel együtt az európai húnok hatalmi súlypontja is a IV. század utolsó éveiben az Alduna mellé helyeződött át.[44] Ez a nyugati expanzió úgy látszik Uldin hún fejedelem nevéhez füzödik, aki Kr. u. 400-ban „már nem tür meg más fegyveres erőt az Aldunától északra".[45] 404, vagy 405-ben egy további nagyerejü hún előretörés következett be nyugati irányba.[46] Azt látjuk ugyanis, hogy 405 végén egy gót mag köré csatlakozott,[47] a forrásoktól többszázezerre becsült barbár tömeg[48] Itáliára tör s nyomukban, 406-ban Uldin húnjai is megjelennek.[49] Marquart idézett fejtegetései után nem vitás, hogy ez a Radagaisus-féle támadás a húnok elöl menekülö népek kétségbeesett vállalkozása, hogy e félelmetes ellenféltől minél messzebb, biztonságosabb területre jussanak. Forrásaink hallgatnak arról, hogy ezek a Kárpát-medencéből felzavart barbárok melyik irányból özönlötték el Itáliát. Egészen valószínütlen azonban, hogy a Duna-vonala mentén kerülték volna meg a pannón tartományokat s a Brenneren keresztül zúdultak volna

[44] Az események egymásutánját elsőnek *J. Marquart* ismerte fel világosan (Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. 1903. 371. sk. ll.), kitűnő összefoglalásukat adja *A. Alföldi*, Untergang. II. 67. sk. ll. Utoljára *W. M. Mc. Govern*, The Early Empires of Central Asia. 1939. 373. sk. nyujtott jó áttekintést. — A húnok nyugat felé húzódásával egyidőben alakul ki a Belső-Ázsiában a zsouzsan birodalom. A térben egymástól távol lejátszódó két eseménysort azonban bajos összekapcsolni.

[45] Gainas példája mutatja ezt. *Zosim*, V. 21, 9—22. *(Mendelssohn*, 242.) *Alföldi*, Untergang. II. 68. Igen valószínű, hogy ugyancsak a hún hatalom kellemetlen közelsége volt egyik indítéka az előrelátó Alarich 401. évi elvonulásának is Thrakiából. V. ö. *Mc Govern*, i. m. 378. l.

[46] Ez alkalommal helyeződhetett át a fejedelmi székhely a *Margus* (Morava) torkolatával szembe, a Bánát déli részébe.

[47] *Olympiodor*, frg. 9 *(FHG.* IV. 59. h.). *Zosim*, V. 26, 2 *(Mendelssohn*, 249.) összekeverte forrásait. A „Rajna-menti kelták", *Seeck*, Untergang. V. 588, 31. szerint alemannok, semmi esetre sem vettek részt ebben a Duna-völgyéből kiinduló népvándorásban.

[48] *Seeck*, Untergang. V. 588, 33.; realitásukra: *H. Delbrück*, Gesch. d. Kriegskunst. II. 1921. 301. l.

[49] Forráshelyek *O. Seeck*, V. 588. sk. ll. — Az események eme elfogadott időrendje ellen *F. Dahn* érvelését felújítva *(Wietersheim—Dahn*, Gesch. d. Völkerwanderung. II. 1881. 373. sk. ll.) újabban *N. H. Baynes* emelt kifogást (Journal of Roman Studies. XII. 1922. 217. sk. ll.). A Cod. Theod. VII. 13., 16. és 17. constitutiókat azonban nem lehet *Prosper. Aquit.*, Chron. a. 406. helyével kapcsolatba hozni (Cf. *E. Stein*, i. m. 381. l., 1 jz.). Különben, hogy a Stilicho befolyása alatt álló nyugati udvar ezekben az időkben mily kevéssé törődött Galliával, kitűnik *O. Seeck*, V. 379. sk. fejtegetéseiből.

Itáliára (Igy *Seeck*, Untergang. V. 375. l.). Az Alföld középső és déli, valamint Erdély területéről felzavart népek természetes útvonala Itália felé a pannoniai tartományokon keresztül vezetett.[50]

De van néhány pozitív adatunk is arra vonatkozólag, hogy ez a húnoktól felidézett népvándorlás, amelynek Radagaisus vonulása csupán az egyik kulminációs pontja, igen súlyosan sujtotta tartományunkat. 405—6-ban az Alföld északi részén, valamint a Felvidéken lakó népek, szarmaták, asding vandálok, alánok, kvádok kétségtelenül ugyancsak a húnoktól nyomva, a Duna vonala mentén nyugat felé menekülnek.[51] Soraikban Hieronymus említi a „pannón ellenségek"-et is;[52] ezek pedig nem mások, mint a pannóniai határszéleken élő földhözkötött, jórészben barbár származású parasztkatonák. Amikor Pannonia prima határerődjeiben ezek a parasztkatonák, mint föntebb láttuk, még 409-ben is ott ülnek, e szarmata-vandál stb. vándorláshoz csatlakozó *hostes Pannonici*, jó részben a Radagaisus támadása által felbontott Ripa Sarmatica egykori védőiből kerülhettek ki.

E félelmetes arányú népmozgalomnak egyik további pannoniai kihatása rajzolódik ki a Codex Theodosianus 408 december 10-én Ravennában kelt rescriptumából,[53] melyet fontossága miatt teljes szövegében idézünk:

(Arcadius et Honorius) ad Theodorum p(raefectum) p(raetorio). Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaesivit externas, in cuius ingenuitatem adsidua petitorum solet libido grassari eique inlicite iugum servitutis inponere. Igitur praescribtum tua sublimitas recognoscat, ut Illyricianos omnes, quos patria complectitur vel alia qualibet terra susceperit, petere non liceat. Dat. IIII. Id. Decembr. Rav(ennae) Basso et Philippo conss.

Ezt a rescriptumot teljesen lehetetlen a 407 nyarán Délkelet-Noricumból Epirusba nyomult Alarich[54] elöl menekülő lakosokra magyarázni, mint azt *Seeck*, Untergang. V. 379—80. ll. megkísérelte. Hiszen e rescriptum a nyugati birodalomfélhez tartozó Illyricum lakosairól szól, eme területen pedig Alarich, mint Honorius szövetségese vonult át. Egyébként már Alföldi András hangsú-

[50] Hasonlókép: *L. Schmidt*, i. m. I.[2] 1910. 121. sk. ll. — *J. B. Bury*, i. m. I. 168. — *E. Polaschek*, i. m. 251. sk. ll. és *Mc Govern*, i. m. 376. l.

[51] A forráshelyek és exponálások: *v. Wietersheim—F. Dahn*, i. m. II. 156. sk. ll. — Hogy itt a Radagais-féle támadástól elkülönülő népmozgalomról van szó, világosan felismerte *E. Stein*, i. m. 380. sk. ll. Összezavarja az eseményeket *O. Seeck*, Untergang. V. 377. sk. ll. — A források közül *Jordan*, Get. 31 csak fenntartással használható, minthogy a vandálokat és alánokat Pannoniából vándoroltatja ki (cf. még c. 22.). A vandálok IV. sz.-i betelepítéséről azonban az egykorú források hallgatnak s ami döntő, régészeti hagyatékuk is hiányzik Pannonia területén. Ebben a vonatkozásban *Diculescu* nézete (Die Vandalen u. Gothen in Ungarn u. Rumänien. 1923. 36. sk. ll.) ma már a tudománytörténeté.

[52] Ep. CXXIII. 16 (MSL. XXII. 1057 h.). A „*hostes Pannonici*" értelmezésre: *A. Alföldi*, Untergang. II. 70. l., 2 jz.

[53] *C. Th.*, X. 10. 25 *(Mommsen—Meyer*, 546. l.).

[54] *Sozom.*, IX. 4 (MSC. LXVII. 1004. h.).

lyozta,[55] hogy e rescriptumban szereplő *Illyriciani* alatt jórészt pannoniaiak értendők. A rescriptum szerint továbbá nem egy már bekövetkezett barbár támadás, hanem csupán egy küszöbön álló betörésnek a puszta híre váltotta ki a dunai tartományok lakói egyrészének elmenekülését. A határtartományokban élő és a majd évenként megismétlődő kisebb barbár betörések elviseléséhez hozzászokott lakosokat a barbár tömegeknek csak valami egészen szokatlan arányú megmozdulása rémíthette meg oly annyira, hogy a hömpölygő áradat közeledésének már a puszta hírére elhagyták otthonukat, vagyonuk nagyrészét és elmenekültek. Ilyen nagyméretű népmegmozdulás nem maradhatott nyom nélkül a forrásokban sem. A 408 előtti évekből viszont csupán egy olyan eseménysort ismerünk, amely Pannonia és Nyugat-Illyricum lakosságának menekülésével kapcsolatba hozható: a húnoktól felzavart és üldözött népek elvonulása a 405. és 406. években. Hogy e népvándorlásnak már a puszta híre is az embereket milyen rémülettel töltötte el, arról hiteles értesítést nyujt Olympiodoros nyomán *Zosimos*, IV. 26. 4. (*Mendelssohn*, 249. l.):[56] *οὗ προσαγγελδέντος ἡ μὲν πρώτη πάντας κατέπληξεν ἀκοή· τῶν δὲ πόλεων ταῖς ἐλπίσιν ἀπεγνωκότων, καὶ αὐτῆς δὲ τῆς Ῥώμης εἰς ἔσχατον οὔσης κινδύνου συνταραχθείσης, κτλ.* Szövegrészünket ha összevetjük a rescriptum első mondatával, világosan kitünik mindkettő alapjául szolgáló helyzet azonossága: egy nagyerejü barbár betöréstől való rettegés. Ez az egyezés újabb bizonyítékul szolgálhat arra nézve, hogy a rescriptum félelemmel várt *barbaricus incursus*a ugyancsak a 405—6. évi népvonulásokban kereshető.[56/a]

406 után viszonylag elcsendesülnek az események a Dunavölgyében. Évtizedeken keresztül nem hallunk a Nyugat-illyricumi tartományokat sujtó nagyobb támadásról. Valami dermedt, halálos nyugalom képe bontakozik ki a gyér forrásadatok mozaikképe mögül, melynek kialakítóit nem nehéz felismernünk. A 405—6. években népük zömével Magyarországba települt Uldin húnjai ezek, akik 406 óta foederatív-viszonyba kerültek a nyugatrómai birodalommal s a ravennai szerződésben megkapják Valeria provinciát is.[57] A Dunavölgy új urai szigorú fegyelembe kényszerítették az itt maradt barbár népeket, melyek mostmár nem támadhatták tetszésük szerint a középdunai tartományokat. A hún támadások a következő évtizedekben a keletrómai birodalom ellen irányulnak,[58] másrészt a Dunától északra és a Rajna között élő germán népek meghódol-

[55] Untergang. II. 70. l., 3. jz.

[56] Tudósítása, igaz elsősorban Itáliára vonatkozik, azonban hasonló félelmetes benyomást gyakorolhattak az események a veszélynek védtelenebbül kitett Pannóniában is.

[56/a] Mint utólag látom, már *L. Schmidt*, i. m. I. 122. l. Radagais hadmenetére vonatkoztatta e rescriptumot.

[57] *A. Alföldi*, Untergang. II. 87. l. és Budapest Története. I. 1942.

[58] 408-ban: *Sozom*, IX. 5 (MSG. LXVII. 1606. sk. h.). 422-ben: Marcellin. a. 422. (*Mommsen*, Chron. min. II. 75.) 426-ban: *Socrat.*, VII. 43 (MSC. LXVII. 832. sk. h.). V. ö. *Güldenpenning*, Gesch. d. osträm. Reiches unter Arcadius u. *Honorius 258 sk.*

tatása veszi igénybe erejüket.[59] 420-ig tehát semmiesetre sem törhetett egy olyan erejü *incursio barbarorum in partes Pannoniorum*, hogy Savaria keresztény népe, mint a Passio Quirini Appendixe mondja, Rómába kényszerült volna menekülni. Amennyiben tehát a Quirinus-reliquiák translatióját valamely barbár támadással hozzuk kapcsolatba, úgy egyedül csak a 405—6. évek népmegmozdulásai jöhetnek tekintetbe.[60]

Datálásunknak a rómavárosi régészeti leletek sem mondanak ellent. A Platoma stukkódekorációján pl. még felismerhetök a Theodosius-kori müvészeti renaissance stílustörekvései. De ezekről a kérdésekről majd talán más alkalommal.

[59] *Mc Gover*, i. m. 385. l.

[60] Az eddigi megoldási kísérletek közül *G. B. de Rossi* véleménye áll legközelebb az általunk képviselt felfogáshoz. Szerinte a translatio a 409/10-es (helyesen 406/7.) években történhetett, amikor a húnoknak átadták Pannoniát (Roma Sotteranea. II. 120—121. ll.).

Neÿ Klára-Mária

Isten és Sors Zrinyi Miklós katolicizmusában és magyarságában

Zrínyi! dicsőségünk, végső daliája nevünknek!
(Vörösmarty.)

Minél távolabb sodródik az ember a kultúra pereme: a civilizáció felé, annál gyötrőbben vágyik arra, hogy mythostalan képzeletének megfelelően, látszólag lényén és akaratán kívül fekvő sorsának titkába hatoljon. Ha végig tekintünk az utolsó évtizedek pszichológiai, irodalmi, sőt történelmi müvein is, mindenütt a *sors* centrális problémájával találkozunk. Magyar vonatkozásban, főleg Freud és Jung elméletéből kiindulva, *Szondi Lipót* dolgozott ki egy sorsanalízist, mely génbiológiai alapon próbálja megközelíteni a sorsot, vagyis meghatározni azt az egyedül lehetséges életformát, melyet az egyénnek nemcsak, hogy vállalnia kell, de elkerülni sincsen hatalmában. A keret, a lehetőség tehát valóban az egyénen kívül fekvő, elkerülhetetlen adottság, azonban már maga Szondi is megállapítja azt, hogy ez az adottság mindig a két extrémvariáns közötti lehetőségek egész sorozatát rejti magában és, hogy ezek közül az egyén melyiket éli meg, abban már „elvileg a döntő szó a szabad személyes Én-központ kezében van".[1]

Korunk katolikus tudománya levonta ezekből a megállapításokból azt a következtetést, hogy ma már tudományos eszközökkel is beigazolódott a szabadakarat sokat vitatott, de el nem vitatható ténye. De ezen túlmenve is igyekszik a sorsanalízis megállapításainak a karakterológiában felhasználható és eléggé fel nem becsülhető felfedezéseit léleknevelő munkájában felhasználni.[2]

Ez annyit jelent, hogy minden szükségszerű és korszerű sorskutatásnak végső célja és értelme a lelki tökéletesedés etikai követelménye — hiszen e nélkül meddő megállapításokhoz juthatunk csak el —, vagy másképp: sorsunk lényegét csak a transcendenciával és az Istennel kapcsolatban tudjuk megközelíteni. Ebből a szempontból igen figyelemreméltó *Ferdinandy Mihály* kísérlete Istenkeresők c. művében, melyben az Árpádok sorsproblémájának lényegéül az Isten-keresést állítja elénk. Valóban ebből az egy szemszögből nézve foglalkozhatunk csak általánosságban a kérdéssel a teljes csöd és kétségbeesés veszélye nélkül. Az emberi élet keserves küzdelmét, szenvedését, sokszor teljesen kilátástalannak tünő felfelétörését és gyászos kudarcát csak az Istent kereső ember he-

[1] *Zemplén György:* Jellem és sors a modern karakterológiában. 24. l. (Kny. a Ciszterci hittud. isk. 1942/43. évkönyvéből.)

[2] *Zemplén György* i. m. és *Roth Antal:* Új szempontok a typuskutatásban. Budapest 1944. *U. a.* (Laskai Antal): Jellemkutatás, II. Budapest, 1947.

roikus küzdelme, vagy negatív irányban az Istent tagadó ember gyászos gögje magyarázhatja valamiképen. Az ember életének boldog-boldogtalan, szép, vagy csunya felületi képe mögött mindig csak az Istenséghez viszonyított etikai tartalom az értékmérő. Másképen szép, vagyis teljes az emberi élet, ha a sorsszabta kényszerüségben megéli ennek a sorsnak legmagasabb etikai lehetőségét: megtalálja önmagát, megtalálja az Istent.

Ilyen alapon fölmerülhet a kérdés, nem lehetne-e *a nemzeti karakterre* vonatkozólag is következtetéseket levonni? Természetesen tisztában kell lenni azzal, hogy a népközösség karakterét, mint *Prohászka Lajos* mondja,[3] mindig a szellem határozza meg, „ de a szellem viszont mégsem maga a kollektívum, mert ez csak hordozza a szellemet. Hol fogjuk meg tehát a szellemet?" Szerinte az egyénben sem lehetséges, mert az viszont mindig az egyéniség bélyegét viseli magán. Hozzátehetjük ehhez azt, hogy, ha nem is azonosíthatjuk teljesen az egyént a közösséggel, mégis úgy tekinthetünk rá, mint a kollektív szellemiség egy-egy pillanatnyi kiteljesedésére, mint amilyen az egyén életében a teljességnek egy-egy tünő pillanata. Bár az élet tragédiája az, hogy mindkettő menthetetlenül magányosan áll az élet, vagy a közösség árjában, mégis az egyedül megfogható, az egyetlen megtartható.

Megkíséreljük itt most a magyarságnak egy ilyen teljességi pillanatát megragadni, hogy rajta keresztül saját sorsunk lényegébe pillantsunk. Ehhez szükséges azonban az, hogy, ha pár szóval is, felvázoljuk azt az eszményképet, mely a legrégibb időktől fogva mintegy egy személyben sürítve megszemélyesíti a nemzeti egyéniséget.[4]

A pogány magyarság eszményképei: Attila és Árpád. Ezt a még a lovasnomád világképből származó ideált tartották maguk előtt és igyekeztek megvalósítani a keresztény Árpádok is, ezt valósította meg szinte maradéktalanul a magyar keresztény lovag örök eszményképe: *Szent László*. Alakjában, ebben a fiatal, erös, derüs férfiban, a pogány kún legyözőjében, törvénythozó királyban még elevenen él az ösi, mythikus kép: a pusztai pásztornépek szakrális-triumfális lovas alakja. Ebben a képben az ösi elképzelés szerint a ló a sötétségen győzedelmeskedő fény szimbóluma, ami később a pogányságon győzedelmeskedő krisztusi világossággá változott át. Ez a győzedelmes fényesség árad Szent László lovas-alakjából is, kit már a középkorvégi himnusz „csillagok közt fényességes csillag"-nak nevez és kiről Janus Pannonius olyan találó képet fest megkapó soraival:

„Lovagkirály a sujtó alabárddal,
Akinek fényt szór csillogó ruhája,
Akinek teste illatos nektárral,

[3] *Prohászka Lajos:* A vándor és a bujdosó. Budapest. 1941. 7—8. l.

[4] Az erre vonatkozó megállapításokat Kádár Zoltán „Magyar lovagi eszménykép" c. kiadatlan dolgozatából vettem.

Az oszlopos sírboltot át-bejárja,
Segíts meg engem, óh, segíts az útban.
Előre, társaim, vágtatva, gyorsan."[5]

Szent László azonban nemcsak a fényesség lovagja, hanem „Szüz Máriának választott vitéze" is. Ez az elképzelés szintén ősi hagyományban gyökerezik, aminek egyik, tárgyi bizonyítéka a Kr. e. IV. századbeli szkíta-rhyton ábrázolás, ahol az életfa és a lókoponyás totem közt trónon ülö anyaistennö elött megjelenik a serleggel áldozó lovas.[6] Az ösi lovasnomád vitézi hagyományból és a középkor keresztény misztikájából ötvözödik össze a keresztény, magyar lovas vitéz alakja, mely végigkísérhetö egész történelmünkön Szent Lászlótól kezdve Hunyadi Jánoson, Mátyáson, Balassán, Zrínyin, a végvári vitézek hosszú során, Rákóczin keresztül bizonyos értelemben egészen Széchenyi Istvánig. Csakhogy a kép közben lényeges változáson megy át.

Bár Szent Lászlót kiindulási pontnak tekintettük, ö tulajdonképen egyben a végpontot, a folytathatatlan beteljesülést is jelenti. A középkor eszmevilágának elhalványulásával az a harmonikus életforma, amit Szent László képviselt, szinte elérhetetlenné vált.

Bármennyit is vitatkoznak a középkor és a renaissance ellentétének lényegéröl, a mai napig nem sikerült teljes bizonyossággal fényt deríteni rá, csak a tényt tudjuk megállapítani, hogy minél távolabb kerültünk a középkortól, annál kevésbé érezzük Istent, mint élö, az élet minden tényében állandóan megnyilatkozó valóságot létünk minden rezdülésében.

Természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy a középkor, mint kor szemléletében elérte a teljességet és harmóniát. Ilyen nincsen a történelemben, de mégis mint éppen Szent László egyénisége is mutatja, megvolt benne a lehetöség arra, hogy az ember, a politikus, az uralkodó, aki két lábbal biztosan áll a földi életben, ugyanakkor a transcendenciát leginkább megközelítö legmagasabb emberi életformába: az életszentségbe emelkedjék. Ennek lehetösége az elkövetkezö századokban teljesen megszünik. A ragione di stato, az államérdek és a keresztény erkölcs tiszta és maradéktalan megvalósítása között áthidalhatatlannak látszó szakadék tárul, s az eltévelyedésre misem mutat rá világosabban, mint az „igaz hit" védelmében indított háborúk véres áradata, mely közel két évszázadon keresztül a szenvedések végtelen tengerét zúdította Európára. Az ellentétek tomboló viharában a szentlászlói eszménykép széttörik egyrészt végvári vitézre és politikusra, másrészt a transcendenciát irodalommá szublimáló íróra, költöre. A két világ már a barokkban menthetetlenül kettéválik. „Az irodalom — írja *Prohászka*[7]

[5] *Hegedüs István* fordítása.
[6] *Kádár Zoltán* i. m. Képét l.: Rostovzeff, Michael I.: Predstavlenie o monarchiceskoj vlasti i skifii i na Bospre. Izvestija Imp. Arch. Kom. 49, S. Petersburg, 1913. XI. tab.
[7] *Prohászka Lajos* i. m. 206. l.

Lajos — éppen az irrealitások ígérete, a lehetőségek örök mondanivalója; irodalmában egy nép éppen azt alakítja ki, ami benne több és nagyobb önnönmagánál, áhítatát a valóságfeletti iránt." Vagy *Huizinga* szavaival: „A nagy változás akkor következett be, amikor a renaissance átfordul az újkorba. Ekkor kezdődött meg élet és művészet elválása: a művészetet ekkor kezdik nem úgy élvezni, mint az életöröm egyik magától értetődő, nemes részét, hanem, mint az életen kívülálló, rendkívül tiszteletreméltó jelenséget, amelyhez csupán a lelki felemelkedés, vagy pihenés óráiban fordul az ember.[8]

A barokk tehát már az újkori embert állítja elénk, közvetlen elődjét a mai embernek, de éppen mélyen a középkorban gyökerező, vallásos alapérzésénél fogva még egyszer lehetőséget ad arra, hogy a két életforma: a lovasvitéz, a politikus és a költő alakjában egy személyben teljességet adjon. *Zrínyi Miklós* a középkorban szent lett volna, a barokkban már csak költő. Benne találkozik a középkor és az újkor és, ha Szent László és Széchenyi István közé állítjuk, tudjuk csak igazán fölmérni egyéniségének időtlen nagyságát. Művében és életében a magyar sors lényegébe pillantunk be. Mit értünk ezen?

Prohászka Lajos idézett művében a magyar sors lényegét a végtelen steppékről hozott elzárkózási vágyban, a körülhatároltság keresésében: a finitizmusban, az ellenséges világ elől való bujdosásban látja. Ezzel szembe állítja *Csabai István* a harcot és halált vállaló, férfias küzdelem megtestesítőjét: a végvári vitézt.[9] Érzésünk szerint ő jár közelebb a valósághoz. A bujdosás ténye teljes negatívum, mely kiindulási pontnak nagyon értékes ugyan, de, ha a végső konzekvenciákat levonjuk, akkor menthetetlenül az örök menekülés és végtelen bujdosás reménytelen sivatagjába jutunk. Kétségtelen, sajnos, hogy a magyar történelem fejlődése sokban Prohászkának ad igazat. Ez azonban legkevésbbé sem zárja ki azt, ami kiindulási pontunk volt, hogy ezzel szemben sorsunk a másik véglet lehetőségét is magába zárja. A bujdosással, a menekülléssel szemben a megállást, a küzdelem fölvételét, a küzdelem kívánását. Ez a különbség a *puszta* és a *vár* világa között.

Természetesen a vár is válhat elefántcsonttoronnyá s mint ilyen éppenúgy menekülés, mint a pusztai bujdosás, de így már csak egy dekadens fejlődés végpontja. A vár lényege nem ez.

Maga a tény, hogy a puszta természetes adottságával szemben a várépítés tudatos emberi cselekedet, még bizonyíthatná azt is, hogy éppen ezától a menekülés legpozitívabb formája. De vajjon megvívhatja-e az ember a harcot élettel és halállal — mert hiszen minden harc lényege ez — másképen, mint már mintegy fizikailag is hozzájuk emelkedve? Mert a vár lényege ez: kiemelkedni a puszta kétdimenziójú, horizontális síkjából a magasságba, ahol már a mély-

[8] *Huizinga, J.:* A középkor alkonya. Szerb A. fordítása. Budapest, 1937. 41. l.

[9] *Csabai István:* A végvári magyarság és kultúrája. (A magyarságtudomány könyvtára II.) Budapest. 1939.

séget és a magasságot, a vertikális irányt is érzékelni tudja. Ebben a keresztezési pontban mintegy urává válik a három dimenziónak és képessé lesz a világ teljességének érzékelésére.

Bizonyára nem véletlen az, hogy a középkor világának középpontjában mindenütt a vár áll. A vár és a keresztény lovag éppen olyan egymástól függetleníthetetlen egység, mint a puszta és lovasnomádja. De, ahogyan a középkorban mindig a lovag áll az elötérben és mintegy csak a kép kiegészítéseül mögötte a vár, úgy változik meg a helyzet az elkövetkező vérzivataros századokban.

A magyar vár, a *végvár* mintegy szimboluma az egész magyar életnek, az egész magyar sorsnak, amelyre szünet nélkül zúdul az ellenséges világ pusztító ostroma és amelynek élete az örökös védekezés és harc. „A végvári életérzésnek, ennek a magyar életérzésnek alapja, hogy az élet harc: védelem vagy magasbatörés" — írja *Csabai* idézett művében. Tehát ezek szerint is a védelem mellett a „magasbatörés" ugyanúgy lényeges, mert minden végvári harc a szónak legnemesebb értelmében vett Isten-keresés. A férfias, virtusos játék mögött mindig a szakrális-, triumfálni-akaró, a sötétségen győzedelmeskedő Istennek áldozó lovasvitéz alakja áll. A küzdelem egyben áldozat és megváltás, amely önmagán mindig túlmutat. Minden egyes végvári vitéz a közösségért hal meg, a nemzetért veszi magára az áldozatot és ugyanakkor, amikor az egyéni halállal az örök dicsőségbe lép, meghal benne és új életre támad a nemzet is.

Legújabban a Dosztojevszkij megrázó Isten-keresésének szelleméből sarjadt, szubjektív-irányú filozófia az élet teljességét egyetlen pillanatban: a halál, a transzcendálás pillanatában látja. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy életet és halált elválasztani nem lehet, hogy a halál életszerü, ha az élet teljességének nézzük és az élet halálos és végzetszerü ugyanebből a szemszögből nézve. „Csak azt szeretném tudni, Uram — kiált fel már *Szent Ágoston* is a Vallomásokban —, hogy miképen kerültem én ide a halálos életbe, vagy mondjam így, élö halálba?" Az életet el kell veszíteni, hogy megnyerjük azt — mondja az Irás.

A halálraszántság, a halálrakészülés hangulata üli meg a magyar végvárakat. A Szigeti Veszedelemben Krisztus lehajlik a feszületröl az imádkozó Zrínyihez és megmondja neki, hogy meg kell halnia engesztelésül nemzetéért, de megnyeri érte az örök dicsőséget maga és a nemzet hösei számára. Zrínyi ebben a tudatban veszi föl a küzdelmet és vívja meg végig. Ez még tisztán és töretlenül a középkori keresztény lovag attitüdje. Valóban az, csak hozzájárul még valami, ami már egészen új: Zrínyi tudja, hogy a várat el kell veszítenie. Az immanens világ szemszögéből nézve tehát teljesen reménytelen, ha tetszik, fölösleges küzdelmet kell vállalnia. Sorsának értelme már csak a transzcendenciába emelt valóságban van és maga a sors: a reménytelen küzdelem ezért a valóságért. A „szentelt fájdalom", az örökké kísértö magyar „balsors", rajtunk kívül fekvö, akaratunkkal meg nem változtatható adottság és, hogy ezt milyen etikai tartalommal tudjuk megtölteni, életünk

vagy halálunk kérdése. A sors nem Isten, csak Isten eszköze ahhoz, hogy Őt elérhessük.

„Ne irtózzunk azért mi halálra menni,
Mely örök örömre grádicsot fog adni.
Ma vitézek éltünket el kell vetni
És ma minden próbánkat lepecsétölni.

Mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk,
Egész ez világnak ezzel példát haggyunk,
Ma mi tisztességet nevünkre szállítunk,
A mai nap szépíti minden elmúlt dolgunk.“[10]

Egyedül a Szigeti Veszedelem költői példáján elindulva, joggal lobbanthatná szemünkre valaki, hogy érzés- s gondolatvilága nem speciálisan magyar életérzés, csak a barokk szellemiség magyar lecsapódása. Ez természetesen így is van, de a lényegen nem változtat semmit. Közismert tény, hogy a Zrínyiásznak éppen a transcendenciára vonatkozó részei pontosan kimutatható rokonságot mutatnak Tasso és Marino époszaival.[11] Marino és Tasso is csak azt öntötték képekbe és szavakba, amit az egész barokk is valóságnak érzett és, amit valóságnak érez minden idök hivö embere; hogy a sors sohasem a földön kezdödik és végzödik. Míg azonban Tasso és Marino müveiben az alapigazság ellenére ma már a képek elfakultak és sablonosnak, erőltetettnek tünnek, addig Zrínyi époszában éppen az életszerüség döbbent meg. Mert bizonyára sorsszerü az is, ahogyan egy soha vissza nem hozható pillanatban az eszme találkozik az élettel, amikor a kettö pontosan fedi egymást.

Zrínyi a világon az egyetlen époszíró, akinek saját egyéni élménye volt, amit megírt, aki egész életével mintegy beigazolta költöi elképzelését. Ugyanakkor azonban Zrínyi volt az is, mint katona és mint politikus, aki a legteljesebb formában tudta kifejezni a magyarság katonai erényét és politikai éleslátását. Tragédia az, hogy legkevésbbé a korabeli magyarság értette meg ezt a kifejezést. A Szigeti Veszedelem is szinte visszhang nélkül maradt saját korában és századoknak kellett eltelni, amíg igazi mélységére és értékére rátalált a magyar. Rátalált arra, hogy a barokk éposz csak a kifejezési formát adta a tartalomhoz, ami magyar valóság volt abban a pillanatban. Mert annak, aki ösei hagyományaként hozza vérében a hösi hevületet, akinek élete a „várvédelem“ halálraszántságában emelkedik időtlen magasságokban, annak elhisszük azt, hogy, ha valósággal nem is történt meg, hogy Krisztus maga hajol le hozzá a feszületröl, hogy sorsát feltárja elötte. Életének költöi emelkedettségét, heroizmusát, csak ez a szentségi hevület magyarázza.

Ennek a höskölteménynek: Zrínyi életének is háttere a kor,

[10] Szigeti veszedelem. XV. ének, 5—6.

[11] *Kardos Tibor:* Zrínyi Miklós a XVII. század világában. Budapest. 1932. 8—21. l. (Irodalomtörténeti füzetek.)

mely két hatalmas eszmeáramlatban, a katolikus restaurációban és a törökelleni harcok hivatástudatában sodródik. Az elsöben látszólag Zrínyi aktívan nem vesz részt, ellenkezőleg közismert korában szinte egyedülálló nagyvonalú toleranciája a reformátusokkal szemben: „*Én más valláson vagyok, de a kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken esett sérelem nekem is sérelem*“ — mondja az 1662-i országgyülésen a protestáns rendeknek.[12] Ennek ellenére Zrínyi a legteljesebb kifejezője az új életre támadt, diadalmasan előretörö magyar katolicizmusnak a XVII. században. Bár gyermekkorát finom és emelkedett lelkü nevelöanyja, Batthyányiné Lobkowitz Poppel Éva közismerten bensőséges és buzgó református németújvári udvarában töltötte, ifjúságának legdöntöbb éveit azonban Pázmány irányítása mellett a jezsuiták intézeteiben, ez a szellem egész életének irányát megszabta.[13]

A jezsuiták harci lendülete, a magas cél érdekében minden erőt összefogó elszántsága szerencsésen forrott össze a XVII. században élet-halálharcot vívó magyarság sorsának kényszerüségével. Hasonló a találkozás az európaszerte megtisztult és újjáéledt Máriakultusz és a középkorban kialakult és onnét szerencsésen átmentett, speciálisan magyar Mária-kultusz között, amely a magyarság államszemléletével teljesen összeforrott. A szentistváni lovagi gesztus, mellyel népét a Magyarok Nagyasszonyának örökös patronátusa alá helyezte, alkotja a barokk magyar államkoncepciójának fundamentumát: a Regnum Marianum állameszméjében.[14] Ilyen értelemben válik a szintén nem magyar eredetü gondolat, az, hogy Zrínyi a Szigeti Veszedelem intonációjában múzsaként fordul Szüz Máriához,[15] mégis magyar specialitássá, mert hiszen a való helyzetet fejezi ki, azt, hogy a kor katolikus magyarjának még politikai gondolkodásában is múzsája a Magyarok Nagyasszonya.

A leglényegesebb azonban, amit Zrínyi a katolicizmustól kapott és, ami elszakíthatatlanul összeforrasztotta öt a magyarsággal, az a felelösségérzet, mely áthatja egész lényét és szünet nélkül emlékezteti arra, hogy minden egyéni képességünk, hatalmunk olyan kincs, melyről egyszer el kell számolnunk az Úristennek, ki számonkéri majd tőlünk azoknak a lelkét is, akik javainkkal való rossz sáfárkodásunk miatt vesztek el. „*Ime, kiáltok, íme, üvöltök, hallj engem élő magyar! Ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz! Ime, tudományt teszek előtted nagy Isten, mindent amit tudok, kiáltok, hogy én tőlem elaluvásomért nemzetem vérét ne kérd elől.*“[16] Ugyanez századokkal később a másik nagy magyar-katolikus: *Széchenyi István* hangja: „Az én kötelességem, hogy áldozatul

[12] *Sík Sándor:* Zrínyi Miklós. (Budapest é. n.) 106. l. (Magyar írók. Szerk. Eckhardt Sándor.)

[13] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. 7. kiad. IV. k. 5. könyv.

[14] *Németh László:* A Regnum Marianum állameszme a magyar katolikus megujhodás korában. Budapest. 1941. (Kny. a Regnum 1940/41-i kötetéből.)

[15] *Sík Sándor* i. m. 53. l.

[16] *Zrínyi Miklós:* Az török Áfium ellen való orvosság. Gróf Zrínyi Miklós válogatott munkái. Remekírók képes könyvtára 294. l.

essem."[17] „*Nem vakmerőségre hívok senkit, nem habahurjául kévánom az mi nemes resolutiónkat, hanem okosságnak mértékletességével és állhatatos szívünknek megkeményítésével akarnám, hogy előállanánk erre a nemzetünknek utolsó szükségére és a szerencsebírónak utolsó sententia kimondására*" — olvassuk ugyancsak az Áfiumban, de olvashatnánk Széchenyinek is bármely írásában. Mégis e két nagy katolikus magyar között lényeges különbség van. A kiinduló pont, a gigantikus nekilendülés mindkettőnél ugyanaz és ugyanaz a nekilendülés sorsa is: a gyatra és szűklátókörű korban a gyászos kudarcok végtelen sora. A XIX. század embere végül is összeomlik a csapások súlya alatt és a kétségbeesés örületében mintha csapássá válna benne minden nemes heroizmus. „Négy órát aludtam, aztán tovább ostoroztak az Eumenidák. — Agyon akarom löni magamat! — Soha még ember nem hozott több zürzavart a világba, mint én. Ó, Istenem, légy irgalmas hozzám."[18]

Zrínyit a csapások nem tudták soha megtörni. Pedig érhetett-e embert több csapás, mint őt, magánéletében, mint politikájában? Mintha az Isten csak azért adott volna meg neki minden hatalmat és adományt, amit csak ember kívánhat magának, hogy az ellene forduljon. De Zrínyi talpra ugrik, minden pörölycsapás után szilajabbul és elszántabban, nem menekülve a reménytelen sorstól, hanem azt egyenesen kihíva és magára zúdítva: „*Várok Istentől és kész vagyok minden occasióra* (eshetőségre), *kit éber és nyitott szemmel várok... engem sem az, hogy nyiltan látom veszedelmét hazámnak, sem az, hogy kevés egy kakuk egy nagy erdőben és hogy csaknem magam vagyok az, ki viriliter resolváltam* (férfiasan elszántam) *magamat, el nem ijeszt immár az én hazámhoz való obligatiomtól, hanem készen várom az Isten mit ád és mit disponál felőlem és immár annyira contemnáltam* (megvetettem) *minden rettenetességet, hogy ultra provocálom az fatumot.* (Önkényt hívom ki a végzetet.)"[19]

„Merj! A merészség fene fátumok
Mozdíthatatlan zárait átüti
S a mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör s nyit."[19a]

A sors kihívása Új Zrínyi-vár (Új Zerin-vára) története. Ahogyan a keresztény lovagi eszménykép „végső daliás" alakja Zrínyi, úgy áll az élet centrumában Zrínyinél még egyszer utoljára a *vár*. Születése helyétől, Ozoly várától kezdve, Csáktornyán és Szigetvárán át Új Zrínyi-várig nem szakad el a vártól. Nem engedi ki sorsköréből a vár s az Itáliát megjárt, korának legmüveltebb magyarja, kinek minden anyagi eszköze meg lett volna ahhoz, hogy félrevonulva egy pompázó barokk udvar életébe merüljön, a ma-

[17] *Széchenyi* naplói. 1848. július 4.
[18] *Széchenyi* 1848 szeptember 4-i naplója.
[19] *Sík Sándor* i. m. (levélidézet) 145. l.
[19a] *Berzsenyi Dániel:* Az ulmai ütközet.

gyar végvár sorsát vállalja föl. Zrínyi valóban fölvállalta ezt a sorsot, hiszen eredetében nem volt magyar, de azért lett „sorsszerüen" magyar és azért olyan hiteles és megrázó az, amit az Áfiumban ír, miután bámulatos éleslátással fölméri hibáinkat és kérlelhetetlenül föltárja helyzetünket: „*Mert noha az mi magunk népét az mint vagyon, jól leábrázoltam ugyan, mindazonáltal, ha kérdenék, kit kévánok, s micsoda nemzetet akarok oltalmamra, azt mondom: a magyar kévánom!*" És mit adott neki ez a fölvállalt sors? Egy szimbólumba sürithető: Új Zrínyi-várát.

Zrínyi közismert éleslátásával fölismerve a pillanat soha vissza nem hozható lehetőségeit, megkísérli fölrázni és fegyveres küzdelemre bírni a magyarságot a törökkel szemben. Minden szava a pusztába kiáltóé. Ekkor megkísérli a lehetetlent, egyedül dacolva az egész világgal, Béccsel és török háborús fenyegetésekkel, megépíti a stratégiailag kulcspozíciót jelentő Új Zrínyi-várát. A szó szoros értelmében saját kezével építi, maga hordja naponként három órán át a köveket az építéshez. A vár valóban fölidézi a sorsot, részben az újból fellángolt török háború casus bellije lesz — és elesik. Jellemző és tragikus módon nem a török túlhatalom ellenállhatatlan nyomása alatt, hanem az udvar galád és gyalázatos politikája következtében. Zrínyi, mint a mellette álló Esterházy Pál írja, sírva maradt ott a már-már végső éhségre jutott vár sáncai alatt. És mégis nem sokkal ezután írt levelében ezt olvassuk: „*Én visszamegyek a táborba és amennyire lehet, védeni fogom a Mura-vonalat, ha egymagam maradok is és nem hátrálok utolsó csepp vérem hullásáig, mert eljött az idő, itt a hely, hogy a haza minden fia meghaljon... Többet nem tudok mondani a fájdalomtól*".[20]

Ez volt Zrínyi Miklós élete. A halálnak ideje pedig valóban itt volt. Ezt is jól érezte. Ott lesett már rá, hogy orvul és sután véget vessen ennek az ereje teljében lévő életnek. Mégis: „Élete nem volt sem hosszú, sem rövid. Nem rövid, mert annyi dolgot vitt véghez... nem hosszú, mert nem látott sok-sok betegséget, amely a vénséggel jár". Irta ő Mátyás királyról és mondjuk mi róla.[21]

Ha valaki azt mondaná, hogy ez a vég prózai és érthetetlen egy ilyen élet után, arra csak azt mondhatjuk, hogy Zrínyi egész életét harcban töltötte, számtalanszor megjárta a hősi halálközelség patetikus magaslatait, — halála nem kevésbbé hősi, nem kevésbbé férfias. A férfias halálnak egy ősibb, egyszerübb formája a természettel való küzdelemben, a vadászatban lelt halál. Ő, akit emberi fegyver nem tudott megölni, sem az emberi gonoszság „az nagy ellenség irigység" megtörni, az őserejü vadkan agyarától kapja halálos sebét. Mintha Isten saját kezével nyúlna le érte, hogy kiemelje a gyarló világból. Bethlen Miklós, aki szemtanuja volt halálának, önéletírásában egyszerü szavakkal megindító képet fest róla: „Az úr (t. i. Zrínyi) felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákban is magával hordott zsebében), állít-

[20] *Sík Sándor* i. m. 166—167. l.
[21] *Zrínyi Miklós:* Mátyás király életéről való elmélkedés.

sátok a sebnek vérét véle, az arra igen jó. Eléggé próbálták véle, de hijába, csak elfojt a vére, elöször ülni, azután hanyat fekünni, végre csak meg kelle halni".[22]

És mikor az a nap eljön, mely testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el életem
Hatalma: magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllel az magas egeken.[23]

Igy kapcsolódik a föld sorsköre, az életé, a transcendencia sorskörébe: a halálba, hogy a kettö együtt a teljességet, a szintézist jelentse. Mert a „*sors bona*", ahogyan azt Zrínyi értette, nem az antik világnak még az istenek fölött is uralkodó kérlelhetetlen végzete, sem az emberi akarattól független és változtathatatlan eleve elrendeltség, hanem tudatos vállalása az isteni Gondviselés által kiszabott egyéni sorsnak, amely szerves része a nagy mindenségnek. Fölismerni ezt és tudatosan belekapcsolódni az isteni koncepcióba: célja és értelme az életnek.

[22] *Bethlen Miklós* önéletirása. Officina kiad. Budapest, 1942. 36. l.
[23] *Zrínyi Miklós:* Szigeti veszedelem. Berekesztés. 2. sz.

Salacz Gábor:

A magyar katolikus egyház helyzete az 1867-iki kiegyezéskor

A mult század közepén a Magyarországba is utat törö és érvényesülni akaró új európai közszellem ellenséges érzületü volt a katolicizmussal szemben. Ennek az ellenséges érzületnek a kialakulása hosszú szellemi fejlödésnek volt az eredménye. Nagy vonalaiban tekintve ugyanis már maga az egész újkor is állandó mozgalom az Egyháztól való eltávolodásra. Az államok egyre jobban eltávolodtak elöbb az egyházi, majd minden vallási megkötöttségtöl is s egyre jobban a nemzeti érdekek szolgálatába állottak. A támadások az Egyház ellen az újkorban szinte állandósulnak s az Egyháztól egyre jobban függetlenülni akaró szellemi élet alakul ki. Ez az Egyháztól függetlenülö önálló kultúra az életnek egyre nagyobb részét vetette uralma alá s a keresztény egyházi tevékenységet egyre kisebb térre szorította. Fokozottabb mértékben mondhatjuk ezt a XIX. századról s különösen a körülbelül 1850-nel megindult legújabb korszakról, amikor a fejlödés folyama egyre jobban meggyorsult.

Az Egyháztól függetlenülö újkori kultúrának a szubjektívizmuson és individualizmuson kívül a realizmus a legjellemzöbb vonása, vagyis az, hogy exakt megfigyelés és kutatás s nem szellemi vizsgálódás útján akarja a valóságot megérteni. Fokozta ezt a realizmust a vele együttjáró sok nagy földrajzi, természettudományos, történelmi és lélektani felfedezés. Ezek közvetlen következménye a látókör hatalmas kiszélesülése s a tudás óriási mértékü növekedése lett, de ezt nyomon követte a logikai beállítottságról a lélektani beállítottságra való áttérés. Ez viszont kritizáló és kételkedö bölcseletre, valamint relativizmusra vezetett, mely hajlamossá tette az újkor emberét arra, hogy mindent valamikép igaznak, vagy legalább is jogosultnak tartson. Ez sokaknál általános kételkedéssé, majd agnoszticizmussá fejlödött, mely tagadja a tapasztalás körén túlesö, érzékfeletti dolgok megismerhetöségét.

A minden adottságban való nagy kételkedés a társadalmi és politikai viszonyokban oda vezetett, hogy az emberiség nem ismerte el tovább ellenmondás nélkül a fennálló hierarchikus rendet s nem engedelmeskedett minden további nélkül a világ Istentöl eredö tekintélyeinek. Mivel nem látta többé bizonyosaknak a metafizikai dolgokat, egyre szenvedélyesebben kutatta az érzékekkel megfoghatót. Ennek megfelelöen egész létét földi értékekre építette s a társadalmat lassanként minden föléje rendelt megkötöttségtöl feloldotta és szekularizálta. A minden természetfölötti megkötöttségtöl való függetlenülésnek a szelleme az erkölcsi értékek területére is behatolt s a hittöl független észerkölcs egyre jobban és jobban számüzte

azt a keresztény tant, hogy az erkölcsiség a vallás folyománya és csak Istenre való vonatkozásban állhat fenn. *Bayle* már a XVII. század végén hirdette, hogy az erkölcsnek nincs szüksége vallásra, *Kant*nál a gondolkozó alany lett az erkölcsi érték alkotójává, *Comte*nál pedig azonosult már az erkölcsi törvény a természeti törvénnyel. Emberi föltevésekre és célokra alapozta a különösen a mult században egyre jobban terjedő s a kiegyezés éveiben az emigrációból visszatértek révén nálunk is megerősödött szabadkőművesség a maga erköcstanát. A szabadkőművesség szerint az erényt csakis az ember természetes tulajdonságai alapján lehet megítélni s nem Isten kinyilatkoztatott parancsai szerint; így az erkölcsi ténykedés célja nem a másvilági örök boldogság, hanem az ember tökéletesedése a földön.

Az individualizmus és szubjektívizmus különböző szellemi alapformákban lassanként az egész újkori életbe behatolt s uralkodóvá lett nemcsak a filozófiában, hanem a társadalmi, politikai és gazdasági életben is. A XIX. század folyamán a gyakorlati életben mint liberalizmus nyilvánult meg, amely amint politikai hatalomhoz jutott, igyekezett a szkeptikus kritikus bölcseletből folyó következményeket minden vonalon végre is hajtani.[1]

Ismeretes, hogy a liberalizmus elvileg teljes lelkiismereti és gondolatszabadságot követel s így első pillanatra nem érthetjük meg, mikép tagadhatta meg mégis ennek hirdetése mellett a katolikus Egyháztól a szabadságot? Hármas, filozófiai, általános lélektani és felekezeti magyarázatot adhatunk erre. A filozófiai ok a szabadságról vallott különböző felfogásban van: a liberalizmus szubjektív korlátnélkülisége szöges ellentétben van a katolikusoknak az egyházi tekintélyt önkéntesen elismerő meggyőződésével. A liberális gondolkodásmód nem volt semmi megértéssel a lelkiismeretben és vallásilag is megkötő tekintélyi elv iránt. A vallásos engedelmességben szellemi sötétséget és a papi uralom iránti szolgai engedelmességet látott. Ezzel magyarázható, hogy sokan egyszerüen azért harcoltak a katolikus Egyház ellen, mert nem tudták megérteni a katolicizmust.

Teljes ellentétben állott a liberalizmus állam- és társadalomtanával a katolikus Egyháznak az a hite is, hogy az állam hatalma, törvényhozása és joga be van állítva az Istentől meghatározott és az emberiségnek kinyilatkoztatott üdvrendbe, melynek magyarázatával az Isten, mint hit dolgában a tekintély képviselőjét és mint az állam melletti önálló társaságot, a katolikus Egyházat bízta meg. A szélsőséges doktrinér liberalizmus az állami hatalom alapját *Rousseau*val együtt az emberek egymásközti megegyezésével, az ú. n. társadalmi szerződéssel magyarázta. E szerint az egyesek át-

[1] Az újabbkori szellemi fejlődésről világos, tömör képet ad *Lortz, J.* könyve: Geschichte der Kirche in ideengeschichtl. Betrachtung, 8. kiad. Münster 1940. — Ld. még: *Propyläen Weltgeschichte* VIII. és X. kötet. Berlin 1930, 1933. *Goetz, W.* bevezető tanulmányait és *Veit, L. A.*: Die Kirche im Zeitalter des Individualismus. *(Kirsch:* Kirchengeschichte IV. 2) Freiburg i. Br. 1933.

ruházták személyes jogaik egy részét az államra, az Egyház pedig csakis az államnak alárendelt egyesületként szerepelhet. Igy megérthetjük, hogy az extrém liberalizmus az általános szabadság hangoztatása ellenére sem riadt vissza az állam fennhatóságát el nem ismerő Egyház üldözésétől s mint politikai mozgalom támadta a dogmatikus kereszténységet.

Mivel a kor filozófiája azt tanította, hogy vallási problémákkal szemben csak közömbös, agnosztikus magatartás a helyén való, a liberalizmus minden téren mentesíteni akarta az állampolgárokat a hitvallások gyámkodása, illetőleg befolyása alól s erre a legalkalmasabb eszközt az Egyház és állam teljes szétválasztásában látta. Ez magában foglalta többek között az iskolák államosítását, az állami anyakönyvezést és a polgári házasságot is. Meg kell itt említenünk, hogy a liberalizmusnak egy mérsékelt, vallásosnak is nevezhető iránya, melyhez a mi *Deák*unkat és *Eötvös*ünket is hozzá kell számítanunk, szintén az Egyház és állam szétválasztása, illetőleg a kettőnek egymástól való függetlenítése mellett foglalt állást, de egészen más megfontolásból, mint az extrém irány. A szétválasztás, illetőleg függetlenítés révén az Egyház szabadságát akarták biztosítani s mentesíteni akarták az állam gyámkodásától.

A liberalizmus katolikusellenességének második, általános lélektani okát a vallástalan embernek a vallásossal szemben való szinte természetszerű, gyakran gyűlöletté fokozódó ellenszenvében láthatjuk, s mivel a kereszténységen belül csakis a katolikus Egyház szállt szembe határozottan az 1850-es évektől kezdve terjedő s a túlzó liberálisok nagyrészétől vallott materialista világnézettel, ez a gyűlölet elsősorban a katolikus Egyház ellen irányult. *Büchner* tübingai egyetemi magántanár Erő és Anyag című, 1855-ben megjelent munkájában minden metafizikai értéket elvetett s a materializmust világnézet rangjára emelte. Szerinte nincs szükség Teremtőre, s nincs szüksége a világmindenségnek sem egy legfőbb rendezőre, mióta a természet törvényeit felfedezték. Mind Büchner, mind a hozzá hasonló *Vogt* és *Moleschott*, valamint *Haeckel* nagy közönségre és hitelre talált a maga korában. Ez a világnézet nálunk is hatott az ötvenes évek végétől kezdve.[2] Folyóiratok és napilapok terjesztik s 1871-re *Mentovich Ferenc*ben magyar rendszerezője is akad. Mikor Büchner és Vogt 1869-ben ellátogatnak Magyarországra, nagy ünneplésben részesülnek. Büchner könyvét 1870-ben már magyarul olvashatja a közönség, s egy évvel megjelenése után, 1871-ben, magyarra fordítják Haeckel Schöpfungsgeschichte-jét is az emberi nem eredetéről.

A korszellem katolikusellenes hangulatát fokozta harmadszor a protestantizmusnak a katolicizmussal szemben fellángoló ellenérzése is. Amíg ugyanis a katolikus Egyház lényegénél fogva semmiféle engedményt sem tehetett a kor törekvéseinek, sőt ellenkezőleg 1864-i Syllabusával a leghatározottabban szembeszállt velük és el-

[2] *Concha Győző:* Eötvös és Montalambert barátsága. 2. kiad. Budapest, 1922. 210. sk. ll.

ítélte öket, addig a protestantizmus a katolicizmussal való ellentéte, a felvilágosodás hatása és a reformáció bizonyos alapgondolatai következtében nem zárkózott el így, s tanaiban és intézményeiben közeledett a korszellemhez. Amíg a katolikus Egyház koncentrálta az eröit, addig a protestantizmus szabad utat engedett saját sorain belül is a véleményeknek s egyre inkább az individualizmus s vele együtt a szabad vélemény vallása lett s hívöi nem rendelték alá magukat a hagyományos egyházi tanoknak.

Hegel már a század elsö felében hirdette, hogy a katolikus Egyház megkötött elvein nem épülhet fel a modern állam s hogy az egyén öntudatos szabadságát, mely egyúttal az állami rend iránti engedelmességet is magában foglalja, csak a „protestáns lelkiismeret" biztosítja. Hegel a protestantizmusban látta a vallás legmagasabb rendü formáját s azt tanította, hogy a protestantizmus fogta fel a kereszténység teljes értelmét, a személyi lelkiismeret és a szabad önelhatározás jelentöségét. Modern szellemi szabadság és protestantizmus történelmileg elválaszthatatlanok szerinte. Hegelnek ez a felfogása általános lett a protestánsok körében Magyarországon is. A magyar protestantizmus multját a szabadgondolat történetévé avatták s megfeledkezve róla, hogy a protestantizmus tulajdonképen sokkal többet vett magába a XVIII. és XIX. század eszméiből, mint amennyit e századoknak a magáéból adott, a politikai liberalizmus fáklyahordozójának tüntették fel. Protestáns államférfiaink, a kiegyezés korától kezdve egészen *Tisza István*ig, számtalan nyilatkozatban azonosították a protestantizmust a szabadság eszméjével s a liberalizmussal. *Kerkápoly Károly*, a kiegyezés korának egyik jelentös protestáns államférfia, az egyetemen hirdette Hegel tanait s Hegel követöje volt Eötvös jobbkeze a közoktatásügyi minisztériumban, *Molnár Aladár*, korábbi református föiskolai tanár is.

Amint a külföldi, úgy a magyar protestantizmus vallási tartalma is ebben a korban rendkívül lecsökkent, nagyobbára csak etikus-nemzeti hitvallássá lett. A század második felében még papsága nagyrésze is elpártolt a reformátorok hitétöl, teológiája elvetette az ösi hitvallást, söt egyesek még Krisztus alakját is hitregévé foszlatták, s a hatvanas években feltámadásáról vitáztak. A protestantizmus egyik fö jellemzö vonásává így antikatolicizmusa vált. A korszellemet és a protestáns elvet összetévesztve, mint egy protestáns író mondja, nem az igazi eledelével táplálkozott, hanem a korszellem terített asztalánál lakmározott.[3] A liberális eszmével való azonosulása következtében azonban belsö vallási gyengesége ellenére is erös szellemi hatalommá nött s hatott a müvelt katolikusokra is. A protestáns szellemet a tudományos szellemmel azonosították. A magyar protestáns politikusok és egyházi emberek, a liberalizmus és szabadság eszméjét hirdetve s benne állampolgári kötelességet látva, politikai meggyözödésböl is szembeszálltak az „ultra-

[3] *Márkus Jenö:* A liberális szellem a református egyházban. Pápa, 1939.

montán" katolicizmussal, ahelyett, hogy vele együtt küzdöttek volna a terjedö vallástalanság és a materialista irányzat ellen.

„Korunk határozottan vallástalan, s miután vallástalansága a felvilágosodással együtt terjed, nem hiányzanak, kik ebböl azt következtetik, hogy a hivés a tudással s így a müveltségnek egy bizonyos foka a vallásossággal ellentétben áll", — írta *Eötvös* 1868-ban a naplójába[4] s igazat is kell neki adnunk azzal a helyesbítéssel, hogy nincsenek vallástalan, hanem csak hitben szegény korok.

A kor hitében valóban nagyon szegény volt, a hitélet ijesztöen megcsökkent s ezt nemcsak az anyagias világnézet terjedése s egyes hitellenes munkák okozták, mint például a Krisztus istenségét tagadó *Renan* Jézus élete, melyet mindjárt megjelenése után, 1864-ben, magyarra is lefordítottak. Ezek természetszerüleg csak a müveltebb osztályokra hathattak. A hitélet csökkenésének azonban belsö okai is voltak. Amint igaz, hogy buzgó papságnak buzgók a hivöi, ugyanúgy igaz az is, hogy lanyha hivök soraiból nehezen kerülhetnek ki buzgó papok, különösen akkor, ha még papi nevelésük is jozefinista szellemü szemináriumokban történt, mint nálunk. A kis-szemináriumokban például csak évente háromszor gyóntakáldoztak a gimnazista-kispapok s panaszkodtak, mikor a nyolcvanas évek második felében elrendelték a havi gyónást. A templomok száma nem emelkedett, különösen a fövárosban nem, a lakosság növekedésével egyenes arányban s a meglévö kevés templomot is bezárták már a reggeli szentmise után. Gyónáshoz, szentáldozáshoz csak húsvétkor járult a hivök jelentéktelen kis része, s így történhetett meg, hogy a gyóntatószék egy-két helyen csak a húsvéti idöre került le a padlásról a templomba. Ez egyébként nem volt különleges magyar jelenség, mert Európa nyugatibb részeiböl is tudunk rá példát. A hetvenes évek végén elöfordult, s így volt ez bizonyára tíz évvel korábban is, hogy a gyónni akaró hivöt a budapesti plébánia-templomokból tovább küldték a barátokhoz, mert csak ök foglalkoztak ekkor egyénileg a lelkek gyógyításával.[5] A müveltebb osztályok nagyrésze a házasság megkötésekor vette életében utoljára igénybe az Egyház szentségeit s jellemzö, hogy amikor *Deák Ferenc* halálaságyán saját elhatározásából meggyónt, megáldozott, felvette a betegek szentségét s a lapok hírt hoztak róla, senki sem akarta hinni.[6] Nagy tömegek maradtak bérmálatlanul is, mert a püspökök alig látogatták egyházmegyéiket.

Nem csodálkozhatunk rajta, ha a hitélet ily nagymérvü ellanyhulása mellett kihalt a hivökböl a meleg szeretet az Egyház iránt, közönyösek lettek vele szemben s érdekeit csak a papság ügyének tekintették. Ezért a fejlödésért, különösen a nép buzgóságának a müveltebb osztályokénál természetesen sokkal csekélyebb mérvü el-

[4] Naplójegyzetek—Gondolatok, kiadta *Lukinich Imre*. Budapest, 1941. 286. l.

[5] A hitélet hanyatlására jellemzö adatokat néhai *Szirmay L. Árpád* volt váradi kanonok szóbeli közléséböl vesszük. Ugyanezt a képet adja: *Szeghy Ernö:* Emlékeim. Budapest, 1944, 13—15., 93., 105. l.

[6] *Ferenczi Zoltán:* Deák élete. Budapest, 1904. III. k. 409. l.

lanyhulásáért e kor püspökei és papsága egyformán felelősek. Felelősségüket csak az enyhíti, hogy a vallásosság pusztulása nem ekkor indult meg, hanem már akkor megkezdődött, amikor a barokkkor végével nem találták meg az Egyház vezetői az alulról felfelé törekvő társadalmi rétegek lelkéhez vezető utakat. Kevésbbé vonhatók felelősségre azért, hogy nem tudták megakadályozni a műveltebb katolikusok jelentékeny részének lelki elszakadását az Egyháztól. Ennek a megakadályozására már nemigen volt módjuk, mert a korszellem következménye volt. Nem mondhatjuk egyébként, hogy ezek a műveltebb társadalmi osztályokba tartozó katolikusok véglegesen szakítottak volna az Egyházzal, hiszen tagjai maradtak továbbra is, a felvilágosodás terjedése óta azonban egyre nagyobb mértékben fenntartották a maguk személyes véleményét hittel és tudománnyal szemben s politikailag a liberalizmus táborába mentek. A liberalizmusban pedig, mint tudjuk, a legveszélyesebb ellenfelét látta ekkor az Egyház.

Ez általános szellemi beállítottságon kívül Magyarországon még egyéb körülményeket is figyelembe kell venni a katolikus Egyház helyzetének helyes megítéléséhez a kiegyezés éveiben és az azt követő korban. E körülmények részben kedvezőek, részben kedvezőtlenek voltak. Kedvezőtlen körülmény volt a katolikus erők teljes szervezetlensége. A kiegyezést megelőző abszolútizmus idején, közel húsz éven át, az állam részéről semmi veszély sem fenyegette a katolicizmust s így természetszerűleg nem volt szükség az erők összefogására sem. A protestáns világiakat és egyháziakat viszont szorosan egybekovácsolta és nemzeti nimbusszal övezte a pátens elleni küzdelem. A protestáns világiak így egyházuk jogi érdekeinek gyakorlott s bátor szószólóivá lettek az országgyülésen. Továbbá könnyü volt a dinasztia erős katolicitása miatt minden konzervatív katolikus egyházpolitikai gondolatot reakciósnak nevezni s a fekete-sárga színek szolgálatával vádolni. A század második felének protestáns történetírói, amikor egyre csak a protestáns erdélyi fejedelmek felkeléseit dicsőítették s a Habsburg-kori magyar katolikus politikát igaztalanul hazafiatlansággal vádolták, a katolikusokban bizonyos alacsonyabbrendüségi érzést fejlesztettek ki. Katolikus történészeinkben pedig, mert a korszellemnek részben szintén meghódoltak, nem volt elég erő, hogy e fejlődésnek gátat vessenek.[7]

Az 1848 : XX. t.-c. következtében, mely megszüntette a katolikus hit államvallás jellegét, világos volt, hogy az alkotmány helyreálltával meg kell változnia a katolikus egyház viszonyának az államhoz és a többi felekezetekhez. Kedvezőtlen körülmény volt ezzel kapcsolatban, hogy míg korábban a király egyedül neki felelős kormányszékek útján gyakorolta főkegyúri jogait s e kormányszékekben a püspökök döntő szerepet játszottak, addig az 1848 : III.

[7] *Szekfű Gyula:* Magyar katolikus történetfelfogás. (Katolikus írók új magyar kalauza. Budapest, 1940.) — *Tóth László:* A katolikus történetszemlélet kezdetei a liberális korban. (Vigilia 1935. I.)

t.-c. az országgyülésnek felelös miniszter kezébe adta egyházi ügyekben a végrehajtó hatalmat s miniszteri ellenjegyzéstöl tette függövé a föpapi kinevezéseket is. A régi helytartótanácsi és kancelláriai egyházi referensek ügykörét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium I. ügyosztálya örökölte. Igaz ugyan, hogy ennek a fönöke mindig papi ember lett s a hercegprímás véleményének a meghallgatása után neveztette ki a miniszter a királlyal, de ez nem változtatot a tényen, hogy a katolikus ügyek, alapítványok az államhoz maradtak láncolva továbbra is, amikor félös volt, hogy az állam végrehajtó szerve: az országgyülési pártoktól függö, változó kormányok nemcsak nem katolikus, hanem egyenesen katolikusellenes egyházpolitikát fognak folytatni. A protestáns felekezetek ezzel szemben önállóan intézhették továbbra is egyházi ügyeiket, mert védte öket autonómiájuk. E kedvezötlen körülményekkel szemben bizonyos mértékben kedvezönek volt mondható, hogy az 1848 : XX. t.-c.-ben kimondott vallási egyenjoguság elvét nem írta még körül a törvényhozás s az Egyház így még ösi jogai birtokában volt s az uralkodó koronázásakor az Egyház jogai, kiváltságai és szabadsága védelmére megesküdött.

Az alkotmányos élet visszatérésének közeledtével, mikor az 1848-i törvények s köztük az Egyházra kedvezötlen cikkelyek visszaállítására már számítani lehetett, a püspöki kar 1865-ben feliratban kérte az uralkodót, hogy bízza rá a katolikus alapok kezelését egy egyházi és világi tagokból álló vegyes bizottságra. Válasz e kérésre nem érkezett, de ez év december 14-én, az országgyülést megnyitó trónbeszédében hangsúlyozottan kérte a király a 48-i törvényeknek a koronázás elötti átvizsgálását, illetve módosítását. Ez a kérés elsösorban a fökegyúri jog gyakorlását is megszorító III. t.-c.-re vonatkozott. Az országgyülés azonban elvi okokból nem volt hajlandó a 48-i törvények módosításáról a felelös minisztérium kinevezése elött tárgyalni, 1866 május 14-i ülésén pedig külön bizottságot választott a különböző vallásfelekezetek egymásközti és az államhoz való viszonyát tárgyaló törvényjavaslatok készítésére. E bizottságtól semmi jót sem várhatott a katolikus Egyház, mert tagjainak nagyobb része vagy protestáns, vagy olyan liberális volt, akik a következö években vezetöi lettek a katolikusellenes támadásoknak.

A püspöki kar ezért 1866 öszi tanácskozásának határozatából a következö év január 8-án az uralkodóhoz intézett újabb feliratban foglalta össze a katolikus Egyház törvényes állása és önkormányzata iránti kívánságait, a förendiház 1866 december 29-i felirati vitájában pedig *gróf Cziráky János* kifogásolta, hogy az 1848-i törvények a király személyesen és egyedül gyakorlandó legföbb kegyúri jogairól is abszolút módon rendelkeznek. Hangoztatta Cziráky, hogyha a jövöben a király az országgyülésnek, illetöleg egy párt többségének felelös kormány útján gyakorolná kegyúri jogait, akkor a katolikusok rosszabb helyzetbe kerülnének minden más felekezetnél, mert ezek mind szabadon választhatják egyházi fönökeiket, a katolikus püspök kinevezése ellenben a minden-

kori kormányok és pártjuk kegyétől függne. Hiábavaló volt azonban ekkor minden érvelés, az országgyülés a jogfolytonosság alapján a 48-i törvények csonkítatlan helyreállítását kívánta s így háttérbe kellett szorulniok a legjogosultabb katolikus érdekeknek is.

A főkegyúri jog valódi tartalma ezzel egyúttal homályba is borult s ez a homály általánossá lett még közjogászainknál is. A liberális jogállam rendszere, mely Hegel filozófiájának a hatására az idő folyamán egyre jobban kibontakozott, minden jog forrását az államban látta. Az állam jogának minősítették a főkegyúri jogot is és épúgy a szuverénitásból eredeztették, mint a iura circa sacra-t, a külső egyházi, a közös ügyekre vonatkozó egyházkörüli felségjogokat. A jogállam nem tudott az Egyházban az államtól független társulást látni, az államtól eredeztette jogi személyiségét, szerveit pedig állami szerveknek tekintette, melyek felett, ha kiváltságokkal és kedvezményekkel is ruházta fel, ellenőrzési és felügyeleti jogot követelt magának. E felfogásnak megfelelően kezdte meg az állam mindjárt 1868-ban egyoldalúlag rendezni az Egyházhoz való viszonyát és a kettőjüket érintő közös ügyeket, amilyenek a házasság, az iskolakérdés és a többi.[8]

A magyar katolikus Egyház hátrányos helyzetét a kiegyezéskor világosan látta a kinevezett alkotmányos kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, báró *Eötvös József*, s jóindulatú szándékkal, az erdélyi katolikusok régi önkormányzatának közeli visszaállítását előre jelezve, hamarosan a koronázás után hivatalosan megkérte az ország hercegprímását, *Simor Jánost*, hogy indítson mozgalmat a magyarországi katolikusok önkormányzata érdekében. Eötvös szeme előtt a protestáns egyházakéhoz hasonló önkormányzat lebegett: „a püspökök egyházi hatóságának veszélyeztetése nélkül" ugyan, de lényegében elsősorban a világi hivők befolyását akarta biztosítani a dogmatikus, liturgikus és fegyelmi ügyek kivételével az egyházkormányzati ügyekre, különösen az egyházi vagyon és iskolák kezelésére. A legnemesebb szándék vezette, biztosítani akarta az Egyház szabadságát minden támadással szemben s ezt csak úgy vélte elérhetőnek, ha a világiak részt kapnak az Egyház kormányzatából s ezáltal szabadságában nemcsak az egyházi rendnek adott kiváltságot látnak majd, hanem függetlenségét, birtokát a magukénak is tekinthetik. A világi hivőknek az egyházi kormányzatból való kizárásában látta Eötvös a katolikus összetartás hiányának s a vallási közönyösségnek a fokát s úgy jellemezte a helyzetet, mintha a katolikusok a hitélet terén meg sem közelítenék, vallási közömbösség tekintetében viszont felülmúlnák a protestáns felekezeteket.[9]

[8] *Körmöczi Imre:* A magyar katolikus egyház jogállása a mai viszonyokban. Pest, 1867. — *Sipos István:* Katolikus egyházjog. 3. kiad. Pécs, 1943. 101., 109. §§. — *Gálos László:* Az egyház alkotmányának szerkezete és érintkező pontjai a világi alkotmányokkal. Pécs, 1940. — *Gyetvai Péter:* A vallás körüli felségjogok (iura circa sacra) a magyar közjogászoknál és kánonistáknál. Budapest, 1938.

[9] Eötvös és Simor levélváltását közli *Szemnecz Emil:* Katolikus autonómia. Budapest, 1897. 25—45. l.

Eötvös e vádja helytelen megítélésen alapult. A protestánsok hitélete még gyengébb volt e korban, mint a katolikusoké. Saját egyházi lapjuk állapította meg tényként ez években, hogy hitéleti kérdések kevésbbé érdeklik a protestáns népet mint valaha, „a papra, mint lelkipásztorra alig van valami szükség; suffrage universal útján még talán azt is ki lehetne vinni, hogy a templomokat mind bezárják egy esztendöre". Ilyen hitéleti viszonyok mellett a protestánsoknak egyházuk ügye iránti nagyobb érdeklödése csupán politikai jellegü volt.[10]

Simor vissza is utasította válaszában Eötvös vádját s hangsúlyozta, hogy a vallási közönyösség okai a katolicizmus határain kívül keresendök. Eötvös kezdeményezését egyébként örömmel üdvözölte s utalva a püspöki kar legutóbbi feliratara, maga is szükségesnek mondotta, hogy az 1848 : XX. t.-c. értelmében a katolikus Egyház is saját közvetlen kezelésébe vegye hívei befolyása mellett a „közös" egyházi és iskolai javakat. Simor válasza egyébként elárulta az állami és egyházi felfogás áthidalhatatlan különbségét az önkormányzatról. Amíg ugyanis Eötvös a világi hivöknek az egyházi kormányzatba való bevonását hangsúlyozta, addig Simor — a megelözö idöröl megállapítva, hogy „a katolikus Egyház ösi autonómiájának majdnem korlátlan kezelését a kormányok ragadták magukhoz" — az Egyház, természetesen a hierarchia, önálló, az államtól független kormányzását értette az autonómián, valamint azt, hogy a kormány kezelésében lévö „közös" katolikus egyházi és iskolai javakat átadja az állam a katolikus Egyháznak és csakis ezeknek a javaknak az igazgatásában gondolt részt adni a világi hivöknek is. De még ennek az alapjául is hithüségböl kifejlödö katolikus öntudatot és közszellemet sürgetett a prímás egyik beszédében. Ismerve a közszellemet, nem csodálkozhatunk rajta, hogy a püspöki kar minden kívülröl jövö sürgetés ellenére is többszörösen jól meghányta-vetette a kérdést s csak két év mulva került sor az autonómiát elökészítö kongresszus megnyitására s az autonómia azután sem valósult meg.

A mindjárt az alkotmányos élet megindulásakor a képviselöházhoz föként protestáns részröl benyujtott kérvények, az interpellációk, de még inkább a sajtóban megindult egyházellenes propaganda már elöre sejtették az egyházpolitikai törvényszerzés irányát. Nem csodálkozhatunk ezért azon, hogy *Simor*, akinek mint Thun birodalmi kultuszminiszter tanácsosának jelentékeny része volt az 1855-i oszrák konkordátum megkötésében, a magyar katolikus Egyház ösi jogainak hathatósabb védelmezése érdekében arra gondolt, hogy a linzi béke becikkelyezésére hivatkozva kérjék a kormánytól a konkordátum becikkelyezését is a törvénytárba. Nem idegenkedett e gondolattól *Fogarassy Mihály* erdélyi püspök sem, *Szenczy Ferenc* szombathelyi püspök és *Haynald Lajos* kalocsai érsek azonban oly határozottan támadták az 1867 október 20-i püspöki konferencián a konkordátumot, hogy érveik súlya alatt

[10] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1870. 312. l.

Simornak is el kellett ismernie, hogy emlegetésével csak gyűlöletet zúdítanának magukra. A püspöki kar úgy határozott ezért, hogy magánúton felvilágosítja a Szentszéket a helyzetről s remélte, hogy a pápa a viszonyokhoz képest megnyugtatólag fog intézkedni.[11]

A konkordátum kívánta helyzet körülbelül megegyezett a magyar katolikus Egyház ősi jogállásával, utólagos becikkelyezése tehát nem a tartalma, hanem inkább a célzata miatt lett volna sérelmes, mert megkötésekor eltörölte Bécs az ősi magyar egyházi vonatkozású törvényeket s ezekkel együtt, mint *Szenczy* püspök is mondta, magát az országot is el akarta temetni. Az ősi alkotmány súlyos sérelmét jelentette volna tehát, ha helyreállításakor a konkordátumot a törvénytárba becikkelyezik, vagy akárcsak hallgatólagosan fenntartják. Amikor a konkordátumot megkötötték az alkotmány fel volt függesztve, a püspökök tehát kénytelenek voltak elfogadni, ha nem akarták a magyar Egyházat minden törvényes védelem nélkül hagyni. Az alkotmány visszaállításával azonban megváltozott a helyzet, most már nem hivatkozhattak a konkordátumra, hanem csakis a magyar törvényekre. A monarchia római nagykövete 1868 február 2-i jegyzékében, a különösen osztrák belpolitikai szempontból, de külpolitikai okokból is rendkívül terhessé vált konkordátum megszüntetése, illetőleg új szerződés kötése érdekében érvelt is többek között azzal, hogy a magyar korona országaiban sohasem ismerték el a konkordátumot törvényerejűnek, mert az alkotmány felfüggesztése idején kötötték, a kormány tehát a 48-i törvények visszaállítása után elvben nem kívánhatja az elismerését.

A Szentszék 1868 március 18-i válaszában nem foglalkozott részletesen a magyarországi érvényesség kérdésével, de bizonyos gúnnyal emlékezett meg a külügyi kormány állításáról. Róma felfogása ugyanis az volt, hogy a császár annak idején összes országai részére kötötte meg a konkordátumot, nem tekinthetik tehát most úgy, mintha Magyarországon nem lett volna törvényerejű. Nemzetközi szerződések nemcsak a szerződő, hanem a következő kormányokat is kötelezik s a magyar püspöki kar sem tagadhatja meg a konkordátum elfogadását vagy végrehajtását. A külügyi kormány nem érte el a célját, a pápa azután is ragaszkodott a konkordátumhoz, hogy az 1868-i májusi osztrák egyházpolitikai és iskolai törvények nagyrészt megfosztották tartalmától. Magyarországból is oly egyházpolitikai tervekről érkeztek hírek a kúriába, amelyek nem feleltek meg annak a várakozásnak, hogy az ősi magyar egyházi vonatkozású törvények a konkordátum elismerése nélkül is kellőkép biztosítani fogják a jövőben az Egyház érdekeit. *Haynald* így ez évi májusi római tárgyalásai alkalmával a konkordátum kérdésében Magyarországot illetőleg csak jóakarattal és megértéssel találkozhatott, de semmi határozott eredményt sem érhetett el. Mikor

[11] A konkordátummal foglalkozó püspöki tanácskozások jegyzőkönyvét *Török Jenő* közölte: A katolikus autonómia-mozgalom 1848—1871. Budapest, 1941. c. műve mellékleteként.

a pápa június 22-i allokuciójában a májusi osztrák törvényeket elítélte s az osztrák püspököket a konkordátum védelmére buzdította, kifejezte azt az óhaját is, hogy a magyar püspöki kar is vegyen részt a védelmében.[12]

A pápa szavai után a püspöki karnak hivatalosan is nyilatkoznia kellett a kérdésben. A prímás a legközelebbi, június 27-i konferencián szóba hozta a dolgot s csak két lehetőséget látott: vagy védelmére kelnek a konkordátumnak, vagy megokolják egy nyilatkozatban eddigi magatartásukat. Az elsőt most már maga *Simor* is lehetetlenségnek, a másodikat azonban kötelességnek tartotta. A püspöki kar elfogadta Simor javaslatát s *Haynald*ot bízta meg a nyilatkozat elkészítésével. Ebben az emlékiratban elismerte a püspöki kar, hogy egyházellenes támadások Magyarországon is várhatók, de ígérte, hogy szembeszáll velük s kijelentette egyúttal, hogy a konkordátumot tekinti az Egyház és állam közti szövetség irányadójának. Elhárította azonban a pápa óhaját, hogy érvényessége mellett kardoskodjék, mert ebben az esetben a hazai törvények árulójának tekintenék őket s elvesztené az Egyház legbuzgóbb híveire is minden befolyását. Nyomatékkal hangsúlyozta az emlékirat, hogy a konkordátum utólagos törvénybe iktatására sem lehet gondolni, ez különben is sokkal kevésbbé védené meg az Egyház jogait, mint az ősi törvények. Nem csatlakozhatnak tehát a magyar püspökök az osztrák püspöki karhoz a védelmében, mert ezzel csak ártanának az Egyháznak.

A püspöki kar a konkordátum kérdését a legdiszkrétebben kezelte. Emékiratát nem hozta a hivők tudomására, mert a külvilág ellentétbe hozhatta volna őket általa a pápával. *Haynald* személyesen vitte Rómába s útjának meg is lett a kívánt eredménye. A bécsi nuncius sajnálkozott ugyan még ez év szeptemberében, hogy értesülése szerint a magyar püspöki kar a konkordátumot elejti s *Antonelli* államtitkár még két évvel később, 1870-ben is visszautasította a konkordátum osztrák részről történt hatálytalanná nyilvánításakor a Magyarországra való hivatkozást, egyébként azonban nem emlegette Róma többé Haynald felvilágosításai után magyar viszonylatban a konkordátum érvényességét.[13]

Az ősi magyar egyházi vonatkozású törvények valóban megvédték bizonyos mértékben az Egyház jogállását a liberalizmus egész uralma idején. A kiegyezést követő első és az Egyházra egyúttal legveszélyesebb években szerencsés körülmény volt, hogy a kormányok első feladata az alkotmányosság megszilárdítása és a kiegyezés művének a védelme volt, óvatosan kerülniök kellett tehát minden olyan kérdést, amely az ország belső békéjét veszélyeztethette volna. Súlyos megpróbáltatások érték ugyan az Egyházat a

[12] A külügyi kormány és a Szentszék jegyzékváltását *Hussarek, Max* adta ki: Die Kriese und Lösung des Konkordats v. 18. Aug. 1855. (Archiv. f. Österr. Gesch. CXII. 1932. 422., 426. l.)

[13] A püspöki kar emlékiratát közli *Forster Gyula:* A katolikusok autonómiájáról. Budapest, 1897. 132—134. l. (Kny. a Budapesti Szemléből.)

dualizmus korában s a törvényhozás lépésről-lépésre súlyos harcok árán kisebbre tudta szorítani hatáskörét, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy nem fosztotta meg oly mértékben közéleti jelentőségétől és jogaitól, valamint iskoláitól, intézményeitől és vagyonától, amint ez más, nyugati államokban történt. Nálunk megmaradt az egész kiegyezési korban az Egyház régi közjogi elhelyezkedése. A képviselőház kétségtelenül megszavazott volna radikálisabb egyházpolitikai törvényeket is, visszautasította volna azonban a konzervatív többségű főrendiház s ellenállásba ütköztek volna a királynál is.

Ferenc József személye, az ő bátran vallott és lelkiismeretesen gyakorolt katolikus hite nagy védelme maradt a dualizmus egész korában a magyar katolikus Egyháznak. A liberális törekvések, amelyek annyi országban bilincseket vertek az Egyházra, az ő szilárd ellenállásán megtörtek. Ha az alkotmányosság keretei között nem is tudta a katolikus Egyház régi jogállását teljesen fenntartani, ez csak a politikai viszonyok kényszerítő hatásának tulajdonítandó. Uralkodói kötelességeinek teljesítését Istentől kapott feladatnak érezte s Istennek felelős uralmában a katolikus Egyház védnökének tekintette magát. E hivatását teljesítette is céltudatos és szívós következetességgel, az idők változásai szerint különbözőképen, de mindig híven s anélkül, hogy bárkire is rákényszerítette volna a maga vallási meggyőződését vagy türelmetlen lett volna. Ferenc József személyén kívül azonban kétségtelenül jelentékeny része van a hagyományokat tisztelő magyar lelkiségnek is abban, hogy a régi állami berendezés az Egyház külső helyzetének erőszakos megváltoztatása nélkül alakult át.

Waczulik Margit:

Egy középkori női kolostor kapcsolata a világi társadalommal

A margitszigeti kegyhely.

„Békesség vagyon a cellában. Az cellának kívül nincsen egyéb, hanem csak hadakozás... Az cellát kövessed, ha kévánod Jézust meglelned, látnod. Ha te békességet keressz, celládból ritkán jösz ki.“ Mondja a domonkosrendi apácák XVI. század eleji „szerzés“-e, regulája.[1] A középkori szerzetes — a közkeletű sematikus felfogás szerint — szakított a világgal. Nem érdekli más, csak bensö életének kialakítása, lelki világának tökéletesítése. Egy célja, egy eszménye van: Krisztusnak minél hívebb követése. Hazája az égben van, a földön, a „siralomvölgy“-ben csak zarándok. Ugyanígy benn él azonban a köztudatban egy másik sematikus kép is: az erdőt irtó, mocsarakat lecsapoló, a környezetét testi és szellemi munkára nevelő, neki ebben példát adó szerzetesé is. Melyik az igazi? Hogy viszonylik egymáshoz a kettő? Hogyan alakította az élet egyszerre a kettőt, hogyan ötvözte egységgé?

A következökben egy női kolostor, a *nyulakszigeti domonkos zárda* életét akarjuk ebből a szempontból megvizsgálni. Az elv, a közös élet közös célja természetesen túlvilági. De az evilági élet ezer aprósága áttör a falakon, jelentkezik és millió szállal kapcsolódik a túlvilág felé irányított életbe. Sem a világiak nem vonhatják ki magukat a szerzetesek hatása alól, sem azok nem zárkózhatnak el a világ elöl. Egy társadalomban élnek, belülről megalapozott kölcsönhatások sorozata köti össze öket egymással.[2] De nem is akart a nyugati szerzetesség sohasem elzárkózni az élet kopogtatásai elöl, söt inkább kivetítette bele a maga lelkiségét. A középkor életformái különben is mindig életközelségben maradnak. Nincs bennük semmi elöre kigondolt, kitervelt, semmi racionalizált. A megoldásokat maga az élet teremti meg s azok nem ismétlödnek sematikusan, nem kristályosodnak merev, objektív rendszerbe. Sokfélék és változatosak, akár egy gótikus dóm külső díszítésének indái.[3]

A szerzetesi és a világi élet kapcsolata a XIII. században még inkább megerösödik, hiszen a koldulórendek közelebb állanak a világi élethez, mint elődeik. A férfiakat nem zárják el a kolostor falai, kinn járnak az életben, prédikálva, tanítva, embertársaikat Isten felé irányítva.[4] A női kolostorok alig különböznek az eddi-

[1] Nyelvemléktár VIII. 128. l.

[2] *Vierkandt* éppen ebben látja a társadalom kritériumát. Gesellschaftslehre. Leipzig, 1923. 17. l.

[3] Bővebben *Hajnal István:* Történettudomány és szociológia. Századok. 1939.

[4] *Harsányi András:* A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 19—20. lap és 102—103. l.

giektől, hiszen lakóikra nem az igehirdetés, hanem az imával és munkával megszentelt, csendes apácaélet várt. Eleinte, úgy látszik, nem vették annyira szigorúan a klauzúrát, mint később. Fráter Marcellusz egykori provinciális, Szent Margit gyóntatója, említi a szenttéavatási per tanuvallomásában, hogy egykor nem voltak úgy bezárva az apácák, mint most, vagyis a tanuvallomás idején.[5] Később azonban ugyanúgy éltek, mint a bencés vagy a ciszterci apácák. A középkor asszonyai között különben is kivétel volt mindenki, aki a nyilvános életben szerepelt. Találunk azonban ezek között is apácákat, pl. az ugyancsak domonkosrendi Sienai Szent Katalint. A többség a maga szűk keretei között éli életét.

Ez a helyzet a Nyulak szigetén lévő Szűz Máriáról nevezett monostorban is, melyet IV. Béla király alapított 1252-ben, Istennek váltságul ajánlott leánya, Margit kedvéért. 1541-ig, a török hódításig állott fenn s mindvégig a legjelentősebb magyar szerzetesházak közé tartozott. De nemcsak fontossága miatt választottuk vizsgálatunk tárgyául, hanem azért is, mert ennek a monostornak az életébe tudunk leginkább beletekinteni, hála Szent Margit 1276-ból való kanonizációs jegyzőkönyvének.[6] Egykori szerzetestársainak vallomásaiból s a világi tanuk egyszerű szavaiból életszerűen, közvetlenül láthatunk bele a monostor életébe. Nem a legendák idealizált és stilizált világát kapjuk itt, nem is az oklevelek formuláit és jogászokra valló ténymegállapításait, hanem azt, amit keresünk: az ember viszonyát az emberhez.

Ma a szerzetes kinn jár a világban, ott keresi az embereket, hogy bajaikon segítve az irgalmasság lelki és testi cselekedeteit gyakorolva vigye őket közelebb Istenhez. A középkorban a világiak keresték fel nyomorúságukban a kolostort, vagy annak egyházát s kértek segítséget a szerzetesektől. A szerzetesek a vigaszt, vagy alamizsnát várókat, általában a külvilágot két kis ablakon át látják: a templom kórusáén és a beszélőablakon keresztül. A szenttéavatási tanuvallomások több helyen is említik, hogy a növérek a kórusablakon keresztül látnak szegényeket, látásukon megindulva küld nekik Szent Margit alamizsnát. Majd arról hallunk, hogy ezen át tanui annak, amint nyomorékok mennek Szent Margit sírjához és gyógyulnak meg érdemeiért. A másik a „beszélőablak", az a kis rostély, amin keresztül a domonkos fráterekkel vagy a látogató világiakkal beszélnek.[7]

A külvilág tehát sokszor *alamizsnát kérő szegény* képében hatol be a monostor csendjébe. A mi esetünkben rendszeres szegénygondozásról mit sem tudnak forrásaink. A segítség teljesen alka-

[5] Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. (A továbbiakban csak MEV.) I. 276. l.

[6] Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, ordinis praedicatorum, Vesprimiensis diocesis. Kiadva MEV. I. köt. 163—383. l.

[7] MEV. 261. l., 265. l., 196. l. A beszélő-ablakhoz hivatja Szent Margitot édesapja követe. MEV. I. 204. l.

lomszerű. A nyomorúság, a nélkülözések látása megindítja az irgalmasszívű apácát s ad, amit tud, vagy a priorisszától kér a szegényeknek. Ez az alkalomszerű, ez az intézményességtől teljesen távoleső, minden elgépiesedéstől ment, valóban szeretetszolgálat jellegzetes a középkori életre. Arányaiban mégsem lehetett lebecsülendő. Szent Margit halála után néhány évvel még egy a Szigettől kissé távolabb fekvő helyen, a veszprémmegyei Fajszon is annyira ismert lehetett a szegények iránti könyörületessége, hogy egy szűkölködő asszony az ő természetfölötti ajándékaként és nevében veszi fel a talált kenyeret, mely azután csodálatos gyógyszernek bizonyul. Más gyógyulást kereső arra hivatkozik, hogy Margit mindig is irgalmas volt, most mutassa ki vele szemben is ezt a tulajdonságát.[8] A szigeti apácák gondoskodó és adakozó felebaráti szeretete nemcsak azokra terjed ki, akik felkeresték a monostort. Ebben a törekvésükben is segítséget kaptak a testvér férfi-szerzettől. A helyhez nem kötött, az életben kinnjáró fráterek elvitték magukkal útjukra az apácák alamizsnáit, mint pl. fráter Marcellusz vagy fráter György Szent Margitnak a szemérmes szegényeknek szánt adományait.[9]

A másik külvilágba vezető ablak a beszélgetésnek helye. Mind a tanuvallomások, mind az okleveles anyag azt mutatja, hogy az apácákat gyakran keresték fel *világi látogatók*.[10]

A *környezetnek* is lehetett számtalan elintéznivaló dolga a monostorban. A XIII. századi domonkos vagy ferences szerzetesház nem elhagyott völgyekben épül, hanem lakott helyen. A szigeti zárdához is tartozott falu, melyben a monostorhoz tartozó szolganép, kézművesek, stb. házai álltak.[11] A zárda kiterjedt *birtokainak kezelése* inkább a férfiszerzet gondja volt. Mozoghattak a világban s jobban is értettek mind a gazdálkodáshoz, mind a birtokokkal kapcsolatos jogi ügyletek lebonyolításához.[12] Munkájuk bőven akadt, hiszen a szigeti domonkos zárda egyike a leggazdagabb birtokosoknak! Földjeik sokfelé voltak, a középkor végén Pest és Pilis, Fejér, Tolna, Somogy, Komárom, Győr, de Bodrog, Békés, Baranya és Valkó vármegyékben is.[13] Ezek legnagyobb részét még a XIII. században szerezték. Egymást érik e nagy birtoktesten a határjárások, a birtokperek, a zálogbavételek, vásárlások stb. Ha mindehhez még a gazdálkodást s a jövedelemmel való elszámolást is hozzávesszük, akkor látjuk, mennyi dolgot adott a világ a szerzeteseknek. Ettől nem vonatkozhattak el, hiszen birtokaikból éltek. Ez a középkori gazdasági viszonyok között nem is lehetett másképpen. A szigeti férfi-szerzetesház magára vállalhatta ezt a munkát, hiszen

[8] U. o. 343. l.
[9] U. o. 277. l.
[10] U. o. 208. l.
[11] V. Ince pápa 1276 május 20-án kelt oklevele. MEV. I. 116—118. l.
[12] Az oklevelek mint „amministrator"-okat és „procurator"-okat említik őket. Az utóbbit gazdasági és jogi vonatkozásban egyaránt használják. Pl.: Hazai Oklt. 51. l.; Árpádkori új okmánytár XI. 124. és 509. l.
[13] Ld.: *Csánky:* Magyarország történeti földrajzának megfelelő helyeit.

egyedüli feladata az apácák szolgálata volt. Alapító-levelük ugyan a lelkigondozás kötelességeit sorolja csak fel,[14] de minden dolgukban, gondjukban segítőként látjuk őket az apácák mellett. Ha a birtokkezelés munkáját a domonkos fráterek végezték is, bizonyára sok volt az olyan dolog, amit az apácákkal kellett a végső fokon tisztázni. Volt azonban világi segítsége is a zárdának ügyesbajos dolgaiban. Egyik XIV. századi oklevél pl. világi procuratort[15] említ s a tanuvallomások során találkozunk Károly vitéz, budai királyi bíróval, akit saját szavai szerint a monostor és az apácák szolgálatára rendelt a király.[16] Tanuvallomása bizonyságot tesz arról, hogy gyakran meg is fordult náluk.

Jártak a klastromban olyan világiak is, akiknek nem hivatalos ügyekben kellett odamenniök. Gyakori vendég volt IV. Béla király és Mária királyné. Az utóbbi számára külön helyiséget is tartottak fenn a monostorban. Gyakran megfordult ott V. István király, söt temetkezési helyéül is választotta.[17]

A zárda javára tett adományok szintén a világiakkal fennálló kapcsolat tanui. Hiszen az „alamizsná"-t rendszerint személyes viszony alapján adják. IV. Béla és V. István megemlítik, hogy Margitnak, vagy Margit, vagy pedig V. István leánya, Erzsébet kedvéért adnak valamit a monostornak.[18] Mindketten családi monostoruknak tekintették.

Mind anyagiakban, mind tekintélyben egyaránt sokat jelentettek a zárdának a *királyi házzal való kapcsolatai.* Bajt is hoztak azonban az apácákra. Igy pl. 1288-ban V. István leánya, Kun Erzsébet, az „antimonialis", akit testvére, László, fegyveres erővel ragadott ki a zárdából, hasztalanul tiltakozó unokahúgával, a szerb fejedelem leányával együtt, hogy a külpolitikai érdekeknek és saját zabolátlan természetének megfelelően megszeghesse fogadalmát.[19] Az uralkodó családjával való kapcsolat előnyeit ismét Mátyás király korában élvezi a zárda. Szilágyi Erzsébet az óbudai klarisszákkal együtt különös pártfogásában részesítette őket. Szívesen időzött kürükben. Ki is eszközölte 1472-ben Marcus Barbo kardinális, pápai legátus engedélyét arra, hogy kíséretével egyszerű és tisztességes ruhákban bármikor meglátogathassa a zárdát és beszélhessen az apácákkal a priorissza vagy más felsőbb hatóság minden külön engedélye nélkül.[20] Az anyakirályné a Szentszék felé is állandóan pártfogásába veszi a szigeti apácákat. Kieszközli számukra a Szentszék védelmét az esztergomi érseki helynökkel szemben, kivéteti őket a domonkosok joghatósága alól. Korlátok közé szoríttatják az önállóságra törekvő apácák a gyóntatók mozgását a zárdá-

[14] MEV. I. 138. l.
[15] Anjoukori Okmánytár II. 624. l.
[16] ... rex ... posuit me ad servitium istius monasterii et dominarum MEV I. 302. l.
[17] MEV. I. 252. és 270. l.
[18] Árpádkori új okmánytár. VIII. 176., 169., 418—419. l.
[19] *Karácsonyi János:* A mérges vipera és antimonialis. Századok. 1910.
[20] MEV. III. 220—221., 301. l.

ban, szabályozzák és a domonkos rend befolyása alól mentesíttetik a priorissza választását stb.[21] Jellemző, hogy 1489-ben, mikor Szilágyi Erzsébet már nem élt, a domonkosok visszakövetelik jogaikat.[22] Bizonyára édesanyja befolyására sürgette Mátyás 1462-ben Margit szenttéavatását is.[23] Ennek a szoros kapcsolatnak minden bizonnyal kétoldalúnak kellett lennie. A zárda is sokat nyujthatott az özvegy anyakirálynénak: békés nyugalmat, alkalmat a csendes visszavonulásra, vallásos elmélyülésre, amire fia renaissance udvarában aligha talált lehetőséget.

A monostor általában mindig kapcsolatban volt az ország elökelőivel. Szent Margit életében a királyi család példájára sok előkelő úr leánya lépett be s természetes, hogy ezek legalább valamilyen lazább kapcsolatot mégis fenntartottak családjukkal. A kanonizációs per alkalmával kihallgatott 38 apáca közül 37 előkelő származású, ebből 2 a királyi ház tagja, 5 pedig ispán leánya, vagy özvegye. Közöttük van a macsói bán leánya és az erdélyi vajda özvegye is. Az, hogy csak egy szolgálót hallgattak ki, semmiféle következtetést nem enged a sororokra és servitialisokra vonatkozólag. Ez a kihallgatott szolgáló Margité volt s így több mondanivalója lehetett, mint társainak. Margit imája mentette meg egy ízben a biztos haláltól, már csak ezért is kihallgatták. Valószínü, hogy a servitialisok száma nem lehetett nagyon nagy, hiszen a sororok maguk végeztek minden munkát a ház körül.

Az *előkelőkkel* való szoros kapcsolat magyarázza meg a szigeti domonkos zárda gazdagságát. Az adományozók között nemcsak királyokat találunk (főleg IV. Bélát, V. Istvánt, Kun Lászlót. Mátyást), hanem Moys nádort, több ispánt, nemes asszonyokat, stb. Hathatósan gyarapította a zárda birtokállományát IV. Márton pápának az az 1483 november 5-röl származó kiváltságlevele, mely szerint a sororok az öket bármilyen jogcímen megillető világi javaikat a monostorra származtathatják át.[24]

A monostor birtokállománya nemcsak elökelők és nemesek adományaiból nött meg. Előfordult az is a XIII. század végén, hogy *várjobbágyok* felajánlották földjüket a monostor templomának, maguk pedig annak jobbágyai lettek ezentúl s birtokukból csak a maguk fenntartására szükséges jövedelmet kívánták megtartani. Számunkra ennek kettős fontossága van. Egyrészt azt látjuk belőle, hogy a monostor hatásköre, szellemi kisugárzása nemcsak az elökelőkre terjed ki, hanem az egyszerübb és szegényebb néprétegekre is. Másrészt pedig arra enged következtetni, hogy jó dolguk volt a monostor szolgálatába állóknak. Talán védelmet is reméltek egy-egy hatalmaskodó úrral szemben.[25]

Világiakkal való kapcsolatra mutat az a körülmény is, hogy V. Ince pápa megerösíti a zárdának többek között azt a kívánságát

[21] U. o. III. 155., 159., 164—165., 227. és 305. l.
[22] MEV. IV. 21. l.
[23] U. o. III. 309. l.
[24] U. o. III. 175. l.
[25] Árpádkori új okmánytár. XI. 569. és 606. l.

is, hogy temetkezőhelyet tarthatnak fenn (sepulturam liberam esse decrevimus). Monostoruk templomában eltemethetik mindazokat, akiknek „devotio"-ja így kívánja, csak ne legyen az kiközösített, vagy uzsorás.[26] És az utóbbi engedély ismét arra mutat, hogy a zárda lelkiekben bőven viszonzott világi barátainak, illetve bizonyára ő volt az, aki adakozásával, imáival lelki táplálék nyujtásával megelőzte világi jótevőit. Hiszen a korabeli általános gyakorlat szerint olyan helyen volt szokás temetkezni, ahová a lelki szálak, komoly vallásos élmények füzték a hivőt, ahol alapítványa fejében életében és holtában imádkoztak érte. A monostort és templomát valóban gyakran keresték fel világi hívek. A szenttéavatási jegyzőkönyv többször említi, hogy világiak is vannak a templomban, főleg különleges alkalmakkor, mint pl. Szent Margit temetésén, de máskor is. V. Ince pápa privilégiumának egyik kitétele szintén arra enged következtetni, hogy jártak világiak a monostor templomába. Megengedi ugyanis, hogy interdictum esetén is mondhatnak templomukban misét, de ajtót betéve és csak növérek vehetnek benne részt, idegen nem.[27] Ha itt megemlítik, bizonyára szokásban volt máskor is, hogy idegenek megjelenjenek a monostor templomában. A templom látogatottságát fokozták az engedélyezett búcsúk is, így már IV. Sándor pápáé 1257-ből, melyet a templom felszentelésének évfordulójára engedélyezett,[27/a] de még inkább — amint azt az alábbiakban látni fogjuk — Szent Margit kultusza. Annyi bizonyos, hogy a XV. század végén a magister generálisnak szabályozni kellett a világiak látogatásait a monostorban. Az 1499-ben kelt engedély értelmében Zsófia priorissza a növérek meghallgatása után bebocsáthat Szüz Mária képének meglátogatására bárókat és mágnásokat a monostorba. A látogatók azonban ne egyenek ott. Ájtatosságuk elvégzése után távozzanak a monostorból. Ha a női látogatók közül valaki éjtszakára ott akarna maradni, ez megengedhető, de ne a növérek hálótermében kapjon szállást, hanem az épület egészen más részében.[28]

Vannak olyan adataink is, amelyek szerint a szigeti zárda körül beginaszerű, mai kifejezéssel élve: magánfogadalmas asszonyok is éltek. A szigeten végbement csodás gyógyulások elbeszélésekor pl. egyik tanu említi, hogy gyógyulásáig (némelyik hetekig imádkozott Margit sírjánál, míg kérése teljesült) a Szigeten lakott „in domo cuiusdam monialis", aki egykor egy Illés nevű ember felesége volt.[29] A legenda — bizonyára a maga keletkezési korának megfelelően — már úgy mondja el, hogy ez az asszony a szesztráknál lakott, akiknek háza a „klastromon mellett kívül" van.[30] Ezeknek a kolostorhoz való kapcsolatát nem ismerjük. Ugyancsak nem tudunk semmi közelebbit azokról a világiakról, akik a tanuvallo-

[26] MEV. I. 116—118. l.
[27] U. o.
[27/a] U. o. 137. l.
[28] *Harsányi:* id. m. 104—105. l.
[29] MEV. I. 336. l. Ilyen hasonló eset a 310. lapon is.
[30] Boldog Margit legendája. *Baros Gyula* átírásában. Budapest, 1938. 175. l.

mások során a monostor konfrátereinek mondják magukat. Tudjuk, hogy Szent Domonkos rendje is ismerte a világiakból álló harmadrend fogalmát,[31] feltételezhetjük, hogy itt is volt ilyen. A „confrater huius domus" vallomás azonban nem jelöli meg világosan, melyik domonkos zárda mellett volt confraternitas, a férfi, vagy a női mellett. A valószínűség az előbbi, a „huius" az utóbbi mellett szól.

A szigeti zárdának a világgal a legerősebb kapcsolatot *a Szent Margit sírjánál végbement csodás gyógyulások* jelentették, melyek lassanként *búcsújáróhellyé* tették. Az első ilyen csodálatos események még Margit életében játszódtak le.[32] Ezek még nem tartoztak a nyilvánosság elé. Temetésén a jelenlévő egyháziak és világiak sokasága előtt nyilvánvaló lesz testének romlatlansága,[33] majd ismét a házon belül történnek csodás gyógyulások[34] s ezután már rendtársai is kezdik hirdetni, hogy Isten szentet támasztott közöttük, akinek érdemeibe bizakodó lélekkel fogódzhatnak bajaikban.

Fráter Jordánusz, a királyné gyóntatója, elmondja vallomásában, hogy az esztergomi kórházban súlyos betegen fekvő András ispánt az ő tanácsára gyógyították meg azzal a vízzel, amelybe előzőleg Szent Margit hajának egy kis részét mosták. Máskor meg a szent ciliciumának egy darabjával egy beteg asszonyt gyógyított meg, aki aztán hálából el is zarándokolt a sírhoz.[35] Hasonló módokon indult meg a kérő és hálaadó zarándokok hosszú sora. Egy Csák-nembeli vallomástevő pl. rokonától, Margit apácatársától hallott a szentéletű királylányról, de másoktól is és így fordult hozzá kérésével.[36] Egy Miklós nevű férfi azt állítja, hogy a fráterektől és más kereszténytől egyaránt hallott róla.[37] Van, akinek pesti apácarokonai beszéltek Margitról,[38] egy Péter nevű urat a budai minoriták kórházából küldenek sírjához. Ez később más betegségből ismét Margit érdemeiért gyógyult meg s akkor fogadalmat tesz, hogy minden vasárnap ellátogat a sírhoz.[39] Világit is találunk, aki nagy bizalommal hirdeti Margit szentségét, az előbb már említett Károly budai bírót. Maga minden nehézségben, minden veszedelmes helyzetben Margit érdemeiben bízik.[40] El is hozza sírjához súlyos beteg unokahugát és az meg is gyógyul. Igy jár szinte szájról-szájra a szigeti csodás gyógyulások híre. Már sokan jönnek olyanok is, akik soha nem hallottak semmit Margit életéről és cselekedeteiről. De bíznak benne s az ő érdemeiért remélnek szabadulást nyomorúságukból. Találóan fejezi ki a közhiedelmet Kadarkalászi (?) Sándor úr szolgája, aki azzal vigasztalja igazságtalanul német rabságban sínylődő urát, hogy van otthon, Magyarországon, egy új szent, Margit királylány, "aki teszen sok nagy csodákat, csonkákat és sántákat meggyógyít, vakoknak szemet ád és mind

[31] *Harsányi:* id. m. 312—313. l.

[32] Egy nővér meggyógyítása, Marcellusz kérésére több novicia és egy fráter meggyógyítása, — gyermekkorában esőért és szép időért imádkozik, — a Duna áradásának megismétlődése bizonyságul, — szolgálójának megmentése a kútból, stb.

[33] MEV. I. 279. l.

[34] Pl. U. o. 283. l.

[35] U. o. 288—89. l.

[36] U. o. 353. l.

[37] U. o. 327. l.

[38] U. o. 321. l.

[39] U. o. 290—91. l.

[40] U. o. 302. lapon: „... tantam spem habebam de ea, quod ibam per silvas, per latrones et per loca multum periculosa et per inimicos meos et de omnibus istis periculis ista Sancta Margaretha liberaverat me et non videbatur mihi, quod aliquis posset nocere mihi".

teljes Magyarország hozzá fut"; benne reménykedjék ura is. A nyomaték kedvéért még azt is megjegyzi, ő is járt a sírnál.[41]

Valóban megindul tehát a gyógyulást keresők sokasága a szentéletű királyleány sírjához. A zárda templomában sánták, vakok, nyomorékok, őrültek, némák és más szenvedők sokasága van együtt. Az „egész világ" ott van, nagy tömeg gyűlik össze a miséken. A magyar legenda 3000 embert is említ. A Margit halálától a tanuvallomások tételéig eltelt 6 esztendő alatt a ránkmaradt tanuvallomási jegyzőkönyv 38 csodálatos gyógyulásról tud, de ezek száma minden bizonnyal nagyobb is lehetett. Hiszen a jegyzőkönyv csonka. De meg nem is jött el mindenki vallomást tenni, aki meggyógyult a Szigeten. A tanuvallomások alapján készült s az azokat összefoglaló magyar legenda is több gyógyulást említ. Úgy látszik, a legendák írói még teljesebb jegyzőkönyvet kaptak kézhez, mint mi. Néhány, ugyancsak pontos adatokkal felsorolt gyógyulást csak a latin legenda említ meg.[42] A magyar és latin legendákból további huszonnéggyel toldhatjuk meg a csodás gyógyulások számát. A tanuvallomások a legendák kiegészítésével az első magyar *liber miraculorumnak* tekinthetők, az *első hiteles feljegyzésnek magyar búcsújáróhelyről* és a szigeti Szent Margit-sír az *egyik első magyar búcsújáróhelynek.*[43] 1409-ben a jámbor gyakorlatot állítólag pápai legátusi határozat is megerősíti: Domenici János Margit sírját hivatalosan is búcsújáróhelynek ismeri el. Mindazoknak, akik bűneiket őszintén megbánva és meggyónva a monostor egyházát és Margit testét áhítatosan meglátogatják, úgyszintén a monostor és temploma építéséhez segítséget nyujtanak, minden esetben 140 napi búcsút engedélyez.[44]

A gyógyulást keresők a *legkülönfélébb bajokal* fordulnak a

[41] MEV. I. 379. l. Az idézet a legenda párhuzamos helyéről való, a 168. lapról.

[42] Nincs nyoma a MEV. I. kötetében kiadott jegyzőkönyvben a következő vallomástevők elbeszélt eseteknek: Albert csicséti bán, Amianus ispán fia, Ompud ispán fia, Kátai Andronicus neje, Alsalzi Ibus neje, Benedek szabó,, Benedek Dánból, Cselei János bíró neje, Gyerai Konrád fia, Rosdói László, Margit, Felhévizy Márton leánya, Márton Pozsegából, Márton Somogyvárból, Mihálfi Jakab nyitrai ispán, Miklós, Neste, Ölse, Pál Zágrábból, Pál nevű fiú, Pál, Pinka, Upor neje, Zejcse kun ember megtérése. A latin legendát ld. az Acta Sanctorum Januári kötetében.

[43] A Liber miraculorum-okra, bár későbbi korra vonatkozóan: Deutsche Mirakelbücher zur Quellenkunde und Sinngebung. Hrsg. von *Georg Schreiber.* Düsseldorf, 1938. Forschungen zur Volkskunde 31—32., melynek megállapításait a vallomások feldolgozásában felhasználtam. — Régebbi búcsújáróhelynek tartom Szent István, Szent Gellért, Szent László sírját. Ezek esetében azonban nem rendelkezünk a csodás gyógyulásoknak ilyen részletes és személyes tanuvallomásokon alapuló leírásával, mint itt, hanem már a legendák feldolgozásában, tehát bizonyos fokig novellisztikus kikerekítésben kapjuk.

[44] Közli *Ferrarius Sigismundus:* De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedictaorum. *Fraknói* a MEV. I. kötetének bevezetésében a CLVI. lapon. Az engedélyben csak egy a gyanús: Margit még nincs ekkor szentté avatva! A nép azonban mitsem törődik azzal, hivatalos búcsújáró helye az, ahová fordul. Annyi bizonyos, hogy a nővérek féltő becsben tartják Margit koporsóját is. Pl. az 1523. évben a Duna áradásakor a templom biztonságosabb helyére viszik át, hivatalos engedélyt kérve rá. MEV. IV. 292. l.

szenthez: szívbajjal (1), bénasággal (7), izületi bajokkal (4), sántasággal (2), vaksággal (4), hideglelléssel (3), süketséggel (1), sérvvel (1), női bajokkal (2), epilepsziával (2), őrültséggel (2), ismeretlen betegséggel (3). Halottnak hitt feltámasztását 3 ízben nyerték el. 2 foglyot szabadított ki, egy kútbaesett gyermeket mentett meg Margit közbenjárása. A legendák még a következőkkel egészítik ki a csodás események sorozatát: hideglelésből meggyógyult 3, bélpoklosságból 2, bénaságból 4, epilepsziából 4, vakságból 3, más szembajból 1, őrültségből 1, némaságból 2, fejfájásból 1, szélütésből 1, ismeretlen betegségből 2. Érdekes megfigyelni, hogy mind Istentől várja a gyógyulást Margit érdemeiért, tehát teljesen megegyezően a teológiai felfogással. A magyar vallásos élet egyházias tisztaságát mutatná ez, vagy pedig a vallomásokat jegyzőkönyvbe foglalókét? A magunk részéről inkább az utóbbit hisszük. De legtöbbször nem látunk ellentétet ott sem, ahol a vallomástevők maguk szólalnak meg s azt kérik, legyen irgalmas szívvel irántuk Margit, hiszen mindig megkönyörült a nyomorultakon és betegeken.[45] Egy esetet fogunk csak látni, amelyik túlmegy ezen a határon.

Maguk a *gyógyulási folyamatok* a legkülönbözőbb módozatokon mennek végbe.[46] A leggyakoribb a koporsó közelében történt gyógyulás. Vannak, akik érintik is a koporsót, mások egész testükkel vagy beteg tagjaikkal rá is borulnak. Sokaknak el se kell menniök a Szigetre, már szándékuk is elnyeri a meghallgattatás kegyelmét. Másoknak még a helyszínen is többször kell megjelenniök, míg meggyógyulnak. Néha fokozatosan megy végbe a gyógyulás. Károly budai bíró húga már akkor visszanyeri beszédkészségét, amint anyja elhatározza, hogy elviszi a sírhoz, de hiába marad ott egész napon át, nem gyógyul meg, csak hosszabb idő és fogadalom tétele után. Vannak, akiket Margit vélumával gyógyítanak meg, pl. a fiatal Kun László királyt, másokat ismét övével, ciliciumával, vagy annak darabjával, skapuláréjának egy foltjával, a vízzel, amibe haját belemosták. Gyógyítószernek bizonyul még az a kenyér is, amit egy szegény asszony talál és mint Margit-küldte adományt vesz fel. Az eszköz nem is lényeges, a szent érdemei és könyörületessége a fontos. Jellegzetes esetek az álomban megígért és ébredéskor valósággá váló gyógyulások. Egy sánta betegnek álmában megjelenik Margit, viasz-kezet és -lábat nyujt át neki. A bizakodó lélek egészségesen ébred fel. Mást álmában biztat a felkelésre a szent. Ismét másnak álmában ígéri, bízzék benne csak úgy, mint Szent Erzsébetben.

A *gyógyulásért kifejezett hála* leggyakoribb módja az egyszeri vagy többszöri megismételt zarándoklat. Ebben természetesen nemcsak maga a beteg vesz részt, hanem sokszor a családja, házanépe stb., később plébánosa és annak hívei, „kereszttel, processzióval".[47] Búcsújáró helyekre igen jellemző eset a következő: Egy világi ember gyakran jár a Szigetre, Margit sírjához. Szerzetesek azonban eltérítik szándékától, hiábavalóságnak minősítve jámborságát. Egy alkalommal kirándulni megy barátaival a Szigetre. Evezés közben erősen megfájdul és meg is merevedik a karja. Most már a bajban bűnbánóan fordul Szent Margithoz, de csak hosszabb idő

[45] MEV. I. 392—393. l.

[46] A következőkben nem idézem minden egyes esetben I. kötetének megfelelő lapszámait, szinte minden oldalt ki kelle írnom.

[47] Legenda 130. l. (Valószínűleg a maga korának megfelelően.)

és sűrű könnyhullatások után gyógyul meg.[48] Ezt az esetet csak legendás feldolgozásban ismerjük, a csonka tanuvallomási jegyzőkönyv nem őrizte meg. Erősen novellisztikus színezetű, oktató célzatú, szinte példák könyvébe illő eset!

A megsegítettek között vannak, akik hálájukat devóciós fogadalommal is ki akarják fejezni. Igy pl. egy Erzsébet nevű, özvegységben apácává lett asszony arra biztatja vak leányát, hogy tegyen tisztasági fogadalmat és ígérje meg, hogy híven fogja szolgálni Szent Margitot, ha meggyógyul. Majd egy hétig könyörögnek a sírnál anya és leánya, valamint a leány testvére. Végül az anya kéri Margitot, gyógyítsa meg leányát, ha úgy látja jónak, hogy az apáca legyen.[49] Ez az eset szinte már a babonaság határát súrolja. Érdekes, hogy a szóbanforgó asszony német! Reálisabb és józanabb egy Miklós nevü férfinak a fogadalma, aki gyógyulása esetére azt ígéri, hogy egy esztendeig fizetség nékül fogja szolgálni a szigeti apácákat Szent Margit iránti hálából és tiszteletből.[50] Mások imafogadalmakat tesznek Margit tiszteletére, böjtöt és ünnepeiknek megülését ígérik.[51]

Hátra van még, hogy megvizsgáljuk, *milyen társadalmi rétegekből* és *az ország melyik vidékéről* kerülnek ki a zarándokok, illetve a vallomástevők. A 38 szigeti apácán kívül 6 más apáca tesz vallomást, 6 úri és 10 közrendü asszony, az 5 domonkos szerzetesen kívül pedig 5 más vidéki pap, 9 nemes úr, egy orvos, 3 városi polgár és 19 közrendü férfi. Ezt egészíti ki a legendákból egy prépost, 4 nemes úr, 9 közrendű férfi, 3 nemes és 5 közrendű asszony, továbbá egy megtért kun. Három vallomás csonka. Látjuk tehát, hogy a zarándokok között sem nem, sem világi állás szerint nincs elkülönülés, a társadalom csaknem minden rétegének képviselőit megtaláljuk közöttük. Nemzetiségi szempontból föleg magyarok, de van néhány német, egy tót s a legenda szerint egy kun. A legtöbb zarándok természetesen Budáról s annak közvetlen közeléből való. Sokan jönnek Esztergomból is. A kisebb falvak közül az esztergomi és veszprémi egyházmegyeiek vezetnek, de sokan vannak a váciból, magáról Vácról is. Jönnek pécsiből, kalocsaiból, de a győriből meg a váradiból is, a legendák szerint Pozsegából és Zágrábból is. Valóban: „Egész Magyarország!" Külföldit forrásaink nem említenek.

Mit jelenthettek most már *a szigeti zarándoklatok a szerzetesnők és a világiak egymáshoz való viszonyulásában?* Az előbbieknek a világgal való állandóbb kapcsolatot, folytonos érintkezést az emberi szenvedésekkel, és állandó hírekkel is a világból. Életközelséget hozott a sok zarándok a csendes falak közé, mozgalmasságot és színt. A XV. század végén vázolt látogatottság sohasem következett volna be, ha a monostor tempoma nem lett volna búcsú-

[48] Legenda 154—156. l.
[49] MEV. I. 297. l.
[50] Legenda 161. l.
[51] MEV. I. 316. l.

járóhely. A helyzet bizonyára anyagi előnyöket is jelentett a zárdának.

Sokkal nagyobb jelentősége volt azonban a zarándoklatoknak a világiak számára. Itt természetesen nem az elért imameghallgatásokra gondolunk, de nem is csak a zarándoklattal kapcsolatos vallásos élményekre, pedig ezeknek is megvan a maguk nagy jelentősége a népi vallásosság szempontjából. Inkább az a véleményünk, hogy az a gótikus kultúra, melynek ideáltípusa és első magyarországi megvalósítója Szent Margit,[52] az ő alakján keresztül talált utat szélesebb rétegek felé. A zarándoklatok nagy jelentősége az, hogy a szentéletű királyleánynak, egy új szellemi irányzat hordozójának élete, tettei, életfelfogása, lelkivilága ekkor vált ismertté szélesebb rétegek előtt, vonzotta őket s indította el a maga nyomdokain. Hiszen itt a Szigeten róla beszélt mindenki és minden. Az a nézetünk, hogy ez az eleven és nagyobb tömegekre kiterjedő hatás többet jelentett a gótikus életformák átadása szempontjából, mint a női kolostorok nevelői és oktatói tényked ése, hiszen az szűkebb körre szorítkozott és neveltjeinek csak elenyészően kis százaléka került vissza a világba.

Igy lett Margit népszerű szentje, követésreméltó példája a középkori magyarságnak, míg az életformák változása s a török pusztítás viharai el nem sodorták búcsújáróhelyét. A barokk kor magyar szentek iránti érdeklődése ismét feléje fordult, napjaink pedig a magyar engesztelés szentjét látják benne.

Zárdája s a világi élet kapcsolatának rajza *csak megindító láncszeme* óhajtana lenni egy hosszabb kutatássorozatnak, mely általában *a középkori szerzetesség és a magyar világi élet viszonyát* tárgyalná. Bővebb és az élet többféle oldalát megmutató anyagot főleg a szabadabban mozgó és aktívabb férfiszerzetesházakkal kapcsolatos kutatásoktól várhatunk.

[52] *Mályusz Elemér:* Árpádházi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája). (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére. Budapest, 1933.)

GERENDÁS ERNŐ

1908—1943

Amikor a Regnum utolsó kötetét 1943 májusában átnyujtottuk Szekfü Gyula professzornak, senki sem gondolhatta, hogy Gerendás Ernő, akinek a kötet összeállításában és megjelenésében olyan nagy érdemei voltak, utoljára van közöttünk s a kifürkészhetetlen Akarat alig pár hét leforgásán belül elszólítja közülünk.

Püspöki városban született és életének túlnyomó részét a prímási városban töltötte. E környezet — amelyet kívülélő nem is tud kellően átérteni — életére rányomta bélyegét. Már doktori értekezésének tárgya egy magyar egyházi nagybirtok története. (Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében, 1934.) E munkájával felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar gazdaság- és egyháztörténetnek, hiszen munkájából pontosan mérlegelni tudjuk a XVIII. századi világi — főként absentista — s egyházi nagybirtokkezelés különbségét.

További értekezései: Az esztergomi káptalan visszaköltözése Esztergomba 1820-ban (1937) és Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, (1941) s utóbbit szerencsésen egészítette ki a céhek vallásos életéről épp a Regnum utolsó kötetében megjelent értekezése. — Mindent, amit megírt, a forrásanyag lehető teljes felhasználásával az aprólékosságig menő gond és pontosság jellemezte. Ez a gondosság szinte predesztinálta őt a könyvtárosi és bibliografusi pályára. A magyar gazdasági irodalom 1806—1830 közötti könyvészetének 1938-ban megjelent kötete, valamint az 1831—1867 közötti évek könyvészetének a közeljövőben megjelenő kötetei az ő lelkiismeretes fáradozásainak emlékei.

Az élet nehézségeit katolikus türelemmel viselte, s habár anyagi körülményei sokszor voltak súlyosak, panaszra, zokszóra nem fakadt. A magyar ifjúság számára oly súlyos harmincas években hagyta el az egyetem padjait s míg 1936-ban csekély fizetéssel a székesfővárosi könyvtárhoz került, súlyos nehézségeket kellett leküzdenie. Törhetetlen akaratereje és munkakedve azonban sohasem hagyta el.

Tervekkel és reményekkel utazott 1943 június elején Ausztriába, hogy onnan többé vissza ne térjen.

Munkaközösségünk igen értékes és szorgalmas tagját vesztette el Benne: emlékét kegyelettel megőrizzük, amiként munkásságával mindenkorra beírta nevét a magyar gazdaság- és egyháztörténetírásba.

Bakács István

GÁTHY ZSOLT

1922—1945

Kevesen ismerték őt közelebbről a munkaközösség tagjai közül, hiszen tudományos pályafutásának még csak kezdetén volt s szerény egyénisége nem kereste a feltűnést. A tudományban nem érvényesülési eszközt látott, hanem feladatot. Elsősorban dolgozni, kutatni, alkotni akart, komoly munkával szolgálni tudományt, magyarságot, Egyházat.

Az esztergomi bencések egykori növendéke, régi magyar család leszármazottja, a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be, de a jogban is elsősorban a történelem érdekelte: Illés József jogtörténeti szemináriumában és Degré Alajos magántanár vezetése alatt már egyetemi hallgató korában tanuságát adta annak, hogy született historikus. Elsősorban az egyházi jog története és a népi jogszokások érdekelték s mindezek kutatásában azzal az alapossággal és kitartással dolgozott, ami alapvető jellemvonása volt. Már szigorló jogász korában olyan széleskörű levéltári kutatás állott mögötte, amellyel ebben a szakban kevesen dicsekedhetnek. Érdeklődési körének megfelelően főleg az esztergomi prímási levéltárban fordult meg sűrűn, de e mellett egész sereg budapesti és vidéki levéltárban, sőt még falusi plébániákon is végzett kutatásokat. Résztvett a családjogi népszokások gyüjtésében és Érsekvadkert, valamint Nemeskoppány családjogi szokásait dolgozta fel. 1942-ben bekapcsolódott a Teleki Pál Tudományos Intézet Magyar Történettudományi Intézetének nagyszabású településtörténeti anyaggyüjtésébe s azon kevesek egyike volt, akiket túl a mechanikus másolói munkán — amelyben különben szintén a leglelkiismeretesebb volt —, maga a tudományos anyag érdekelt és rövidesen felelősebb munkát, sőt társai munkájának irányítását lehetett rábízni.

Ez a széleskörű érdeklődés mégsem ment az alaposság rovására, hanem fejlett problámaérzékének, a történeti élet egésze iránti szellemi kapcsolatnak az eredménye. Ennek bizonyságai voltak a jogtörténeti szemináriumban és munkaközösségünkben tartott előadásai és két megjelent értekezése: Anyakönyvvezetési szabályok kialakulása az esztergomi egyházmegyében (1942) és A plébánosok könyvei a plébániatörténetírás szolgálatában. (Az utóbbi: Regnum, 1942—43.)

Erős, kisportolt fizikuma, nagy munkabírása és munkaszeretete lehetővé tette azt is, hogy szinte hihetetlen mennyiségü népszerü előadással munkát vállaljon szélesebb körök történeti müveltségének fejlesztésében, mert úgy érezte, ezen a téren is kötelessége adni: 40 előadást tartott különböző munkásegyesületekben, gyárakban, Mária Valéria telepen stb. és mint a honvédség népmüvelési szakelőadója nem kevesebb mint 150 előadást tartott a vidékről Budapestre került katonáknak. Vonzó egyénisége, biztos föllépése, kitünő előadóképessége és valami különös szeretetreméltósága mindenhol jó emléket hagyott, s annál nagyobb

megdöbbenést keltett a hír, hogy Buda ostromának utolsó napján, mikor elhagyta a Citadella közelében fekvő villa óvóhelyét, hogy orvost hozzon egy sebesült orosz katonához, aknatalálat következtében életét vesztette. Másnap találták meg holtan, mikor elhallgattak a fegyverek ...

A munkaközösségben folytatott áldozatos működése a háttérben folyt le: az adminisztráció, meghívók szétküldése, levelezés kevéssé hálás feladatát vállalta, de nagy lendülettel vett részt távolabbi, nagy tervek előkészítésében is. Csak e sorok írója tudja, mennyit levelezett, tárgyalt vidéken személyesen is egyháztörténész-kongresszus előkészítéséről, nagy, szervezett egyháztörténeti munkásság kialakítása érdekében. Mindez megszakadt 1944 március 19-ével. A munkaközösség működése szünetelt ez után.

Most, hogy a háború végetért, az élet újra megindult, a Regnum új kötete is itt van, — magunk se mertük remélni. — A kötet írói közül hiányzik Gáthy Zsolt. De nemcsak az írók közül hiányzik, hanem hiányzik optimizmusa, idealizmusa, energiája, amelytől a munkaközösség új lendületét várhattuk. Az utánpótlás kérdése volt mindig a munkaközösség leggyöngébb pontja. Kevés kivétellel ma is azok vagyunk, akik egykor elindultunk. De hol vannak a nyomunkba lépő új és új generációk, telve frisseséggel, ötletekkel? S aki a legalkalmasabbnak látszott arra, hogy megszervezője legyen a munkaközösség újabb, virágzó szakaszának, nincs köztünk.

Vajjon, buta véletlen irányítja az emberi sorsot? Egyéni életpályát, közért, tudományért, nemzetért, Egyházért vállalt munkát? Reményeket így szakít szét egy értelmetlen lövedék? — Félre az arasznyi gondolatokkal! Gáthy Zsolt élete harmonikus egész volt, ráillik a középkori mondás: cogitatio pura, locutio sancta, opus perfectum. *Neki* nem volt már szüksége arra, hogy több időt töltsön itt. A veszteség csak a mienk, akik itt maradtunk.

Csapodi Csaba

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

Aggházy Mária: Pietà. (Egy barokk motívumvándorlás kérdése) 3

Bakács István: Adalékok a földesúri valláspolitikához a XVIII. században 14

Balogh Albin: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. (A legrégibb magyarországi oklevél.) 21

Balogh József: Tíz esztendő Somogy vármegye vallási harcaiból (1740—1750) 31

Borsa Iván: A kaposszerdahelyi pálos kolostor középkori oklevelei (Regeszták) 40

Csapodi Csaba: Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen 59

Dercsényi Dezső: Az esztergomi porta speciosa 69

Ember Győző: A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1747. évi összeírása 95

Fügedi Erik: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken 117

Galla Ferenc: Fulgenzio da Iesi ferences misszionárius vitája a gyöngyösi jezsuitákkal. (Fejezet a magyar katolikus restauráció missziójából) .. 141

Gerézdi Rabán: Az erasmista Komjáti Benedek 170

Holub József: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban 182

Kádár Zoltán: Az Ecclesia jelképe egy árpádkori aquamanilen 205

Kelecsényi Ákos: Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez 1635—1665. (Tézis-könyvek, promóciós kiadványok) 211

Komjáthy Miklós: Tata és a tatai bencés apátság az Árpádok korában.. .. 227

Nagy Tibor: A Quirinus-reliquiák translatiójának időpontja Pannonia prima későrómai sorsának tükrében. (Tanulmányok a pannoniai egyháztörténethez IV.) 244

Ney Klára-Mária: Isten és Sors Zrínyi Miklós katolicizmusában és magyarságában 258

Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház helyzete az 1867-iki kiegyezéskor 268

Waczulik Margit: Egy középkori női kolostor kapcsolata a világi társadalommal. (A margitszigeti kegyhely) 280

Nekrológok:

Gerendás Ernő 291

Gáthy Zsolt 292

1948/49 | 1*668